

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2024 48(4)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Fuat Şen

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Nilgün Erdem

Editör Yardımcıları

Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Alan Editörleri

Aslı Yılmaz Uçar- Dinçer Demirkent- Emel MemiŐ Parmaksız- Umut Can

Adisönmez- Ünsal Doğan BaŐkır

Türkçe Dil Editörü

Nuray Şahin

İngilizce Dil Editörü

Ekin Değirmenci

Teknik Editör

Ekin Değirmenci

Yazı İŞleri Müdürü

Elçin Aktoprak

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.info e-posta: mulkiyedergesi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Őafak Dikmen

Dizgi

Orhan Ürünçan Yücel

Web Sayfası Sorumlusu

Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Süzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

15 Aralık 2024

KıŐ 2024 48(4)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği

Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile

EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF Emekli)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletifim
Fakóltesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakóltesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gölten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dif Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bölent Duru (AÜ SBF)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)

Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakóltesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gölly Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi, Bölge
Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Bölent Öçelik (Kapadokya Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (Ankara Üniversitesi)
Emel Memiő (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Esra Sarioğlu (Max Planck Institute)
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)

Funda Hülagü (Margburg Philipps Universität)
Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Nazan Bedirhanoğlu (Xavier University)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Umut Can Adisönmez (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Ünsal Doğan Baőkır (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda.....VII

Makale

Ricardo İktisadının Serencamı Üzerine.....850
Muammer Kaymak

Gıda Krizi ve Yadigâr Tohumlar: TİGEM Tarım İşletmeleri, Tohum Dernekleri ve Çiftçiler Arası Sosyo-Politik ve Ekonomik Etkileşimler.....886
Bengü Kurtege Sefer

Sağ Popülizmin COVID-19 Krizindeki Yansımaları: Trump ve Bolsonaro'nun Yaklaşımlarının Analizi.....920
Burak İyiekici

ILO'nun Söylem, Politika ve Faaliyetlerinde Bir Hedef Olarak Verimlilik: Tarihsel Bir Değerlendirme.....954
Aylin Güler Ünlü

Toplum 5.0 ve Sosyal Hizmet: Eleştirel Bir Bakış.....990
Dilek Karabalıdır, Ercem Erkul

İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941).....1032
Melike Şeker

Putin'in Rusya-Ukrayna Tarihsel Birliği Üzerine Makalesi: Velikorus Şovenizminin Manifestosu.....1062
Samet Yerköy

Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?.....1100
Özgenur Aktan

Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği.....1134
Cansel Uslu, Didem Doğanılmaz Duman

Farklı Sorunlara Benzer Görünen Çözümler: Durkheim, Gökalp ve Ahlak.....1164
Mehmet Taylan Esin

Michel Foucault'nun İktidar Kavramı ile Derslikteki İlişkileri Çözümlmek.....1188
Sinem Canpolat, Ayhan Ural

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları....
.....1211

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar,

Mülkiye Dergisi'nin 2024 yılı Aralık sayısı sizlerle buluşuyor. Sosyal Bilimlerin farklı alanlarından makalelerle oluşan sayımız, eleştirel sosyal bilim yazınına katkı sunmaya devam ediyor. Her sayıda olduğu gibi yazılarıyla, görüşleriyle dergiye katkı sağlayan yazarlara, hakemlere ve yayının hazırlanma sürecinde bizi destekleyen tüm yayın kurulu üyelerine, teşekkür ederiz.

Busayı, on bir araştırma makalesinden oluşmaktadır. İlk makalede, Muammer Kaymak "Ricardo İktisadının Serencamı Üzerine" başlıklı çalışmasında, Ricardo'nun teorik yapıtının taşıyıcı kolununun emek değer teorisi olduğunu belirterek, Ricardo iktisadının 1815 yılını izleyen dönemdeki serüvenine odaklanmakta ve bu çerçevede Ricardo iktisadının hızla gözden düşmesiyle sonuçlanan tartışmaları ele alarak, iktisadi düşüncenin evrimindeki önemli bir aşamaya ışık tutmaya çalışmaktadır. Ricardo'nun iktisadına dair bu inceleme, marjinalist okuldan Marx'a kadar iktisadi düşüncenin mihenk taşlarına ilişkin önemli kırılmalara değinerek tartışmayı zenginleştirmekte ve iktisadi düşünce tarihine dair derinlikli bir değerlendirme sunmaktadır.

İkinci makale, gıda kriziyle mücadele için devletin Türkiye'de 2017 yılından itibaren uygulamaya başladığı tohum sektöründeki projeler çerçevesinde gıda rejimini değerlendirmektedir. Bengü Kurtege Sefer, bu stratejinin doğanın metalaştırdığı neoliberal yönetişimin bir parçası olduğunu, devletin özelleştirmelerle, yadigâr tohumların üretim ve takasını yasaklayan yasalarla, sertifikalı tohum kullanımını zorunlu kılarak ve yeni stratejisiyle tohum üretim ve dağıtım süreçleri üzerinde hegemonya kurmaya çalışarak, tohumların mübadele değerini kullanım değerlerine üstün kıldığını ve doğa ve insan arasındaki metabolik ilişkiyi bozarak bireyin doğaya yabancılaşmasını arttırdığını vurgulamaktadır.

"Sağ Popülizmin COVID-19 Krizindeki Yansımaları: Trump ve Bolsonaro'nun Yaklaşımlarının Analizi" başlıklı çalışma ise, sağ popülist liderlerin, Donald Trump ve Jair Bolsonaro'nun COVID-19 pandemisi sürecindeki yönetimleri üzerinden, pandemiyi nasıl ele aldıklarını ve bu süreçte hangi stratejileri benimsediklerini, önemli kritik açıklama ve uygulamaları üzerinden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma esas olarak sağ popülizmin somut bir kriz döneminde nasıl şekillendiğini ortaya koyarak söz konusu liderlerin yönetimlerini belirli bir teorik bağlam içerisinde analiz etmektedir.

Aylin Güler Ünlü makalesinde, uluslararası kapitalist sistemde özellikle sosyal politika alanına dair işlevler üstlenen ve bu işlevleri sosyal adalet

misyonuyla yürüttüğünü vurgulayan Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (International Labour Organization-ILO) verimlilik konusuna yönelik söylem, politika ve faaliyetlerine dair tarihsel bir seyir sunarak, Kuruluşun izlediği politika anlayışını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. ILO'nun kurumsal belgelerinin incelenmesine dayanan çalışma, verimlilik hedefinin ILO için tarihsel bir temel hedef olarak öne çıktığını belirterek, kapitalist gelişme ile toplumsal gelişmeyi özdeşleştiren bir bakış açısı eksenindeki ekonomik hedeflerin, Kuruluşun politika anlayışını etkilediğini ve esas olarak sermayenin ihtiyaçlarını öncelediğini ortaya koymaktadır.

Dilek Karabaldır ve Ercem Erkul, çalışmalarında endüstri ve toplumların tarihsel süreçteki evrimlerinden yola çıkarak, Toplum 5.0'da sosyal hizmetin konumlanmasına ilişkin eleştirel bir bakış açısı sunmakta ve öneriler getirmektedirler. Yazarlar, yakın gelecekte hizmet alanların karşılaşılabileceği sorun ve ihtiyaçların nitelikli bir biçimde karşılanması için günümüzdeki sosyal hizmet sunumunun ve teknolojisinin güncellenmesi gerekliliğini vurgulayarak, sosyal, ekonomik ve teknolojik tüm gelişmelerin 'hiçbir ayırım gözetmeksizin bireyin üstün yararı' ilkesi gözetilerek topluma sunulması gerektiği sonucuna varmaktadırlar.

Melike Şeker "İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941)" başlıklı çalışmasında, farklı hız ve yoğunlukta kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşen Osmanlı/Türkiye'de ve İran'da merkezi devlet eliyle düzenlenen modern eğitim reformlarının bahsi edilen eklemlenme süreciyle paralelliğine dikkat çekerek, eğitim reformları konusunda söz konusu ülkelerin dünya ekonomisiyle bütünleşme süreçlerindeki sermaye birikim koşullarının belirleyici rolünü ortaya çıkarmaktadır.

"Putin'in Rusya-Ukrayna Tarihsel Birliği Üzerine Makalesi: Velikorus Şovenizminin Manifestosu" başlıklı makalesinde Samet Yerköy, Ruth Wodak'ın Eleştirel Söylem Analizi metoduyla Vladimir Putin'in "Rusların ve Ukraynalıların Tarihsel Birliği Üzerine" başlıklı makalesini, Rusya'nın Ukrayna üzerindeki hâkimiyetini haklı çıkarmak için tarihsel anlatıları nasıl kullandığına odaklanarak analiz etmektedir.

Özgenur Aktan makalesinde, Birleşmiş Milletler'in barışı; koruma, çatışma çözümü ve çatışma yönetimi bağlamında nasıl kavramsallaştırıldığını tartışmaktadır. Analizinde Johan Galtung'un negatif ve pozitif barış modelinden ve John Burton'un çatışma çözümü ve çatışma yönetimi

ayrımından yararlanmaktadır. Bu bağlamda makalede, BM barışı korumayla ilgili harekât sahaları ve kavramsal bakımdan değişen ve değişmekte olan yönlerin tespit edilmesinin, sürdürülebilir bir barışın inşasında barışı korumanın nasıl bir rol oynayabileceğini irdelemek bakımından önemli olduğu vurgulanmaktadır.

“Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği” başlıklı çalışmalarında Cansel Uslu ve Didem Doğanyılmaz Duman, Havle Kadın Derneğinin İstanbul Sözleşmesi tartışmalarına, Müslüman feminist perspektiften nasıl katkı sağladığının açıklanması amacıyla örgütün internet sitesindeki çalışmaları, etkinlik ve yayınları analiz etmektedirler. Yazarların iddiası, Havle Kadın Derneğinin Müslüman feminist kimliği ile ihtilafli kimlik bileşenlerinin kesişim kümesinde yer alarak İstanbul Sözleşmesi’ne destek verdiği, dini kimlik aracılığı ile kadın hakları mücadelesine ve feminizmin yerelleşmesine katkıda bulunduğu, farklı inanç, kültür ve ideoloji gözetmeksizin dayanışma ağlarını sürdürdüğü şeklindedir.

Mehmet Taylan Esin makalesinde, Gökalp ve Durkheim’ın fikirleri arasındaki farkın, birey anlayışları arasındaki mesafe kadar dönemlerinin özgün siyasî gündemleri nedeniyle farklılaşan ilgilerinden de kaynaklandığını öne sürmektedir. Bu yazı öncelikle iki yazarın birey, akıl ve ahlâk anlayışları arasındaki mesafeyi, daha sonra din-ahlâk ilişkisi ve meslek ahlâkı anlatılarını ele alarak, iki yazarın anlatılarının tarihsel arka planı ile birlikte ahlâk kuramları ile siyasetin ilişkisini de göstermeyi hedeflemektedir.

Sinem Canpolat ve Ayhan Ural, “Michel Foucault’nun İktidar Kavramı ile Derslikteki İlişkileri Çözümlemek” başlıklı araştırmalarının amacını, derslik etkileşimlerinin anlamlandırılmasında Jennifer M. Gore’un tanımladığı Foucaultcu iktidar tekniklerinin kullanılmasına ilişkin bir çözümleme olarak açıklamaktadırlar. Çalışmada, Gore’un, Foucault’nun teorisine dayalı olarak eğitimde uygulanan “sekiz iktidar tekniği” tanımlayarak Foucault’nun iktidar analizine önemli bir katkı sunduğu belirtilerek, eğitimin tüm kademelerinde, özellikle de derslik içi ilişkilerde uygulandığı savunulan bu tekniklerin, eğitim ve iktidar konulu çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için yol gösterici olduğu vurgulanmaktadır.

Yeni sayıda buluşmak dileğiyle...

Editörler ve Yayın Kurulu Adına

Nilgün Erdem, Ekin Değirmenci, Gülçin Özge Tan ve Nuray Şahin

Ricardo İktisadının Serencamı Üzerine

Muammer Kaymak, Hacettepe Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0002-9549-6357

E-posta: mkaymak@hacettepe.edu.tr

Öz

Klasik politik ekonomi okulunun Adam Smith ile birlikte en yetkin temsilcisi olan David Ricardo'nun ortaya koyduğu teorik yapıtın, 1815'i izleyen iki on yıl içinde önce çarpıcı bir şekilde iktisadi tartışmaların merkezine yerleşip, çok kısa bir sürede aynı hızla gözden düşmesi, iktisadi düşünce tarihinin az ele alınmış, ancak kritik tartışmalarından birisidir. Ricardo iktisadının hızlı gerilemesinin en önemli nedeni, Ricardo'nun İngiltere'de Sanayi Devrimini izleyen dönemin pratik tartışmalarından hareketle modern kapitalizmin işleyiş yasalarını ortaya koyduğu çalışmaların, kendi döneminin radikal düşünürlerine esin kaynağı olmasıdır. Ayrıca onun bilimsel kesinlik tutkusuyla sistemin istikrarlı ve uyumlu işleyişine dair soru işaretleri ortaya atması ve doktriner tutumuyla ılımlı reformlara açık kapı bırakmaması da gözden düşmesinde etkili olmuş görünmektedir. Öte yandan Ricardo'nun güçlü entelektüel otoritesi nedeniyle düşünsel mirasının neoklasik bir filtreden geçirilerek sterilize edilmesi yönünde de güçlü bir eğilim vardır. Çağdaş neoklasik iktisadi düşünce tarihi yorumcularının Ricardo iktisadının kapsamına dair zorlama yorumları Ricardo iktisadının tarihsel serüvenine dair bir takvimlendirmeyi neredeyse olanaksız hale getirmiştir. Keynes'in kendi teorik önceliklerini gözetken Ricardo yorumu da benzer bir soruna yol açmıştır. Bu yazıda Ricardo'nun teorik yapıtının taşıyıcı kolunun emek değer teorisi olduğu ortaya konularak Ricardo iktisadının 1815 yılını izleyen iki on yıl içindeki serüvenine odaklanılmakta ve bu çerçevede Ricardo iktisadının hızlı gözden düşmesiyle sonuçlanan tartışmalar ele alınarak, iktisadi düşüncenin evrimindeki önemli bir aşamaya ışık tutulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: David Ricardo, Klasik Politik Ekonomi, Emek Değer Teorisi, İktisat ve İdeoloji, Neoklasik İktisat.

On the Course of Ricardian Economics

Abstract

The theoretical works of David Ricardo, the most authoritative representative of the classical political economy school along with Adam Smith, came to the forefront of economic debates strikingly in the two decades following 1815, only to quickly fall out of favor at the same rapid pace. This phenomenon remains an underexplored yet critical aspect of the history of economic thought. Several reasons can be cited for what made Ricardo's theoretical work controversial among the literate elite

of his time and seemingly led to its rapid decline. Chief among these is Ricardo's studies, which elucidated the economic laws of motion of modern capitalism based on practical debates following the Industrial Revolution in England, serving as a source of inspiration for the radical thinkers of his era. Additionally, his penchant for scientific precision in questioning the stable and harmonious operation of the system, coupled with his doctrinal stance that left little room for moderate reforms, also contributed to its fall from grace. There is also a strong tendency to sterilize Ricardo's intellectual legacy through a neoclassical filter because of his powerful intellectual authority. The arbitrary interpretations of the scope of Ricardian economics by contemporary neoclassical commentators have made it almost impossible to chart the historical course of Ricardian economics. Keynes's interpretation of Ricardo, prioritizing his own theoretical concerns, has also contributed to a similar issue. This article focuses on the labor theory of value as the backbone of Ricardo's theoretical work, examining the trajectory of Ricardo's economics in the two decades following 1815 and addressing the debates leading to its rapid decline, aiming to shed light on a significant stage in the evolution of economic thought.

Keywords: David Ricardo, Classical Political Economy, Labour Theory of Value, Economics and Ideology, Neoclassical Economics.

Giriş

David Ricardo (1772-1823) klasik politik ekonomi okulunun Adam Smith ile birlikte en yetkin temsilcilerinden ve kurucu düşünürlerindedir.¹ Parasal konular üzerine yazdığı erken dönem yazılarından sonra 1815 yılında yayınladığı *Essay on Profit* (Kârlar Üzerine Deneme) makalesinde ve 1817 tarihli *On the Principles of Political Economy and Taxation* (Politik Ekonominin ve Vergilendirmenin İlkeleri Üzerine) adlı eserinde klasik politik ekonominin en kapsamlı ve gelişkin teorik çerçevesini sunmuştur. Ricardo, bu temel çalışmaları ve yaşadığı dönemin acil iktisadi sorunları üzerine yazdığı makalelerle İngiltere'de 1830'lara kadar iktisadi sorunlar üzerine kamusal tartışmanın en etkili figürlerinden birisi olmuş, bıraktığı teorik miras günümüze uzanan farklı teorileştirme çabalarına esin kaynağı olmuştur.

Bu denli etkili bir düşünürün eseri ve kişiliğinin çağdaş dünyada önemli yıl dönümleri vesilesiyle bilimsel anmalara ve geriye dönük bilançolar çıkarmaya vesile olması beklenir. Ricardo'nun temel eserinin yayınlanışının 200. yılı olan 2017 yılında Ricardo'yu Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin kurucu olarak anan birkaç ekonomi gazetesi haberi dışında herhangi bir anma gerçekleştirilmemiştir.² Ricardo'nun talihsiz bir hastalık nedeniyle çok kısa bir zaman içinde yaşama veda ettiği 1823 yılının 200. yılı olan 2023 yılında da benzer bir sessizlik hâkim olmuştur. Tüm dünyada iktisat lisans

ve lisansüstü programlarda iktisadi düşünce tarihi dersleri önce seçmeli derslere dönüşüp giderek programlardan silinirken, bir dizi nedenle bu alanda bir yayın patlamasının gerçekleştiği dikkate alındığında³ Ricardo'nun bu önemli dönemeçlerde ihmal edilmesi nasıl açıklanabilir? Ricardo üzerine yeni bir şey söylemenin mümkün olmaması ya da anımsanmaya değer olmaması mı? Yoksa Ricardo'nun yapıtının aşağıda ele alacağımız saf teorik yapısıyla, iktisadi düşünce tarihi alanına hâkim olan entelektüalizme cevaz vermemesi mi? Yanıt ne olursa olsun soru önemini korumaktadır. İktisadi düşüncenin geçmişine dair neredeyse her eser, konu ve figür üzerine ayrıntılı incelemeler üretilen bir alanın Ricardo'yu böylesi önemli bir dönemde unutmuş olmasının akla yatkın bir açıklaması olması beklenir. Bu yazı Ricardo'ya dair bu unutkanlığın, 1830'larda onun teorik yapıtının başına gelen gözden düşme ve dışlanmayla ve iktisadın anaakımının dışındaki teorileştirme girişimlerine esin kaynağı olmasıyla bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir.

İktisadi düşüncenin evrimine dair genel anlatılarda Ricardo, 1776 yılında Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* ile başlayıp 1848 yılında John Stuart Mill'in *Principles of Political Economy* eseriyle sona erdiği kabul edilen klasik politik ekonomi okulunun önemli temsilcilerinden birisi olarak görülmektedir. Ancak bu genel anlatılarda 1830'ların başında Ricardo iktisadının eleştirisi temelinde gündeme gelen ve 1870'lerde ortaya çıkan marjinalist okulun temel fikirlerini ana hatlarıyla ortaya koyan arayışlara nadiren yer verilmektedir. Bu tutum, büyük ölçüde marjinalizmin, bilimdeki ilerlemenin sonucu olarak ortaya çıkan tarih ötesi bilimsel bir başarı olarak resmedilmesi isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu tutumun bir diğer nedeni ise aşağıda ele alacağımız gibi, 1870'lerin "marjinalist devrim"inin, 1830'larda sistemin kusurlarını aklama endişesiyle hareket eden ve Marx tarafından özürücü (*apologetic*) olarak suçlanan Ricardo karşıtı muhafazakâr tepkinin tatsız mirasından bağımsız olarak geliştiğini gösterme kaygısıdır.

Ricardo'nun teorik yapıtının kapsam ve içeriği ve sonrasındaki tartışmaların mahiyetine dair tartışmalarda, döneminin iktisadi literatürü üzerindeki tartışma götürmez hakimiyetiyle Marx'ın yorumu belirleyici bir önem taşımaktadır. Marx'a göre (1997: 22) Ricardo, William Petty'den beri, burjuva toplumunun gerçek üretim ilişkilerini araştıran ekonomi bilimi olan klasik politik ekonominin son temsilcisidir. Ricardo, iktisadi çalışmalarında "sınıf çıkarlarının, ücret ve kârın, kâr ve toprak rantının karşıtlığını safça toplumsal bir doğa yasası olarak kabul ederek, bu karşıtlığı, bilinçli bir şekilde araştırmalarının hareket noktası haline getirmiştir". Bu tutum

Ricardo'nun "kişilere, partilere ya da sınıflara hatta burjuvazinin kendisine sadakati önemsemeden" üretici güçlerin gelişmesine tereddütsüzce bağlı olmasından kaynaklanmaktadır (Marx, 1999: 107). Ancak Marx'a göre Ricardo'nun ölümünün ardından bizzat kendi takipçileri tarafından teorisinin içeriği boşaltılmış, görüşleri sosyalist eleştiriye hizmet ettiği gerekçesiyle tehlikeli bulunup terk edilerek sadece görünüş öğelerini sistemleştirmekle yetinen ve burjuvazinin günlük çıkarları için işe koşulan bir vulgar iktisat egemen hale gelmiştir.

Marx'ın yorumu kendisinden sonra gelen farklı kesimler açısından Ricardo iktisadının kapsamı, içeriği, süreklilik ve kırılmalarına dair tartışmalarda bir mihenk taşı olmuştur. Bu konudaki literatürde 19. yüzyılda bir İngiliz bilimi olarak şekillenen politik ekonominin en güçlü entelektüel otoritesinin, Marx eliyle kapitalizmin en güçlü teorik eleştirisine kaynaklık etmiş olmasının yarattığı rahatsızlık kolayca hissedilebilmektedir. Marx'ın Ricardo yorumunun yanı sıra Ricardo'nun toplam 10 cildi bulan toplu eserlerinin neoklasik iktisadın en güçlü eleştirmeni Piero Sraffa ile 1960'lara kadar Batı akademisindeki neredeyse yegâne Marksist iktisatçı olan Maurice Dobb'un iş birliği ile oldukça yetkin bir editoryal çaba ile yayınlanması da Ricardo'nun teorik mirasının nereye yerleştirileceği üzerine tartışmayı tetikleyen bir rol oynamıştır. Burada özellikle Sraffa'nın Ricardo'nun toplu eserlerinin *Politik Ekonominin ve Vergilendirilmenin İlkeleri Üzerine*⁴ eserinin farklı baskılarındaki değişiklikleri de içeren 1. cildine yazdığı önsöz özel bir önem taşımaktadır. Sraffa, bu ünlü önsözde Ricardo'nun temel sorunsalın izini, eserin farklı baskıları, kişisel mektuplar ve makale taslaklarına uzanan diğer çalışmaları ışığında olağanüstü bir yetkinlikle ortaya koymuştur. Bu yorum Ricardo iktisadının dinamik bir birikim sürecinde hasılanın ve iktisadi artışın farklı sınıflar arasındaki bölüşümünü, tutarlı bir değer teorisi temelinde ele almayı temel öncelik olarak belirlediğini vurgulamaktadır. Ricardo'nun mirası üzerine tartışma Sraffa'nın Ricardocu problematikten hareket eden 1960 tarihli *Production of Commodities by Means of Commodities* adlı eserinin ardından ortaya çıkan *Yeni Ricardocu* yayın selinin içinde çok farklı boyutlar kazanmıştır.⁵

Ricardo iktisadının gerilemesine dair Marx'ın yorumuna en önemli itiraz Schumpeter'dan gelmiştir. Schumpeter (1986: 478), Marx'ın ifade ettiği gibi 1830'ların başında artık "Ricardoculuğun yaşayan bir güç olmadığı" nı kabul etmiş ancak onun yorumuna önemli bir şerh düşmüştür. Schumpeter'a göre Ricardoculuğun gözden düşmesi, onun teorisinin içsel tutarsızlıklarından ve kendisinin ardılı olan James Mill ve John McCulloch gibi düşünürlerin

Ricardo'nun değer teorisine yönelik eleştirileri yanıtlamakta başarsız olmalarından kaynaklanmıştır. Schumpeter'a göre analitik düzeyde Ricardoculuk, kendi döneminde de değer teorisi açısından daha baskın olan Smithçi retim maliyetleri değer teorisi karşısında göreli başarsını Ricardo'nun güçlü soyutlama yeteneğine borçlu olan bir sapmadan ibarettir. Ricardo, birkaç izleyicisi dışında entelektüel odak olamamıştır ve sonunda teorik tutarlılık sınavını geçemediği için başarsız olmuştur.

Öte yandan Blaug (1958: 61) gibi önde gelen bir Ricardo yorumcusu, bir yandan 1827 gibi erken bir tarihte Ricardo'nun kârların ücretlere bağlı olduğu yolundaki merkezi önemdeki argümanını savunan kayda değer hiçbir iktisatçı kalmadığını söylerken, bir diğer önemli eserinde Ricardo iktisadının kimi öğelerinin, onun teorik yapıtının bütününden koparılarak daha sonra gelen neoklasik iktisada eklenmesi yolundaki çabaları örnek göstererek Ricardoculuğun 1870'lere kadar İngiliz iktisadi düşüncesine tümüyle egemen olduğunu ileri sürmüştür (Blaug, 1990: 136). Blaug, Ricardoculuğun, rant teorisinin bir öğesi olan azalan verimler yasası ve uluslararası ticaretteki karşılaştırmalı stnlkler gibi öğeleriyle kendisinden sonra gelen iktisadi teoriler içinde yaşamaya devam ettiğini, dolayısıyla 1830'larda Ricardo iktisadının ortadan kalktığını ileri sürmenin hiçbir koşulda mümkün olmadığını savunmuştur. Ricardo iktisadının kapsam ve içeriğini, onun teorisinin daha sonraki aşamalarda benimsenmeye devam edilen öğeleriyle sınırlı bir şekilde ele alan bu yaklaşım büyük ölçüde neoklasik iktisadın nc düşünürlerinden Alfred Marshall'ın Ricardo ile kurduğu zorlama ilişkiden beslenmiştir. Marshall'ın aslında hiç ihtiyaı olmadığı halde, kendi marjinalist teorik modeline Ricardocu ğeleri eklemeye alışması Ricardoculuğun sürekliliğinin bir kanıtı olarak yorumlanmaktadır.

Ricardo'nun entelektüel mirasını neoklasik çerçeveden yorumlamak için oldukça kapsamlı incelemelere ve teorik tartışmalara girişen Hollander'in Ricardo tefsirlerinde bu tutumun en u rneği sergilenmektedir.⁶ Hollander, Ricardo'da neoklasik genel denge yaklaşımının temel öğelerini aramakla yetinmemiş, Ricardo'nun temel sorunsalının bir genel denge yaklaşımı olduğunda ısrar etmiştir. İktisadi düşünceler tarihini teleolojik bir yaklaşımla geçmişteki düşünceleri, bugünkü iktisadi düşünceye doğru ilerleyen erken girişimler olarak ele alan bu yaklaşımın temel stratejisinin, yerine göre Ricardo'nun eserindeki öğeleri neoklasik çerçeveye adapte etmeye ya da neoklasik çerçevenin izlerini aramaya yönelik bir seçmecilik olduğu görülmektedir. Bu noktada 1830'larda Ricardo'nun teorik yapıtını hedefe koyan tutucu iktisatçıların 1870'lerde ortaya çıkan marjinalist okulun temel

fikirlerini ana hatlarıyla ortaya koymalarına karşın, bu olgunun geleneksel iktisadi düşünce anlatılarında görmezden gelinmesindeki tuhaflığa da işaret etmek gerekir.⁷ Bu tutumun kaynağında böyle bir kabulün 1870'lerin sözde "marjinalist devrim"inin 1830'ların -pejoratif anlamda- ideolojik tartışmalarının lekesini taşımayan ve birbirinden habersiz üç düşünürün (Jevons, Menger, Walras) katkısıyla oluşan saf bilimsel bir ilerleme olduğu iddiasına halel getirmesi kaygısı olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Peki Ricardoculuk 1830'larda gerçekten Schumpeter'in ileri sürdüğü gibi teorik tutarlılık sınavını geçemediği için mi yaşayan bir güç olmaktan çıkmıştır? Bu soru iktisadi düşünce tarihine yaklaşımla ilgili bir dizi felsefi metodolojik sorunu tartışmaya açmaya olanak vermektedir. *Birincisi* iktisadi düşüncenin gelişiminde ideolojinin rolü ile ilgilidir. Ricardo'nun teorik yapınının alımlanışında Schumpeter'in *preanalitik vizyon* kavramıyla işaret ettiği ideoloji nasıl bir rol oynamıştır?⁹ Başka bir ifadeyle belli bir iktisadi teorinin kabulü ya da yadsınmasında ideolojik etkenler ne ölçüde etkili olmuştur/olmaktadır? İktisadi düşünceler tarihi içinde Ricardo iktisadının yükselişi ve gerilemesi ile ilgili tartışmanın bu bakımdan özel bir örnek olay olduğu söylenebilir. Öncelikle Ricardo'nun iktisadi konular üzerine yazdığı dönem, giderek bütün toplumsal sınıfların kendi varoluş koşullarını savunmak için politik ekonominin otoritesine başvurdukları ve çatışan iktisadi talepleri yüksek sesle dillendirdikleri bir dönemdir.¹⁰ Ricardo da yukarıda işaret edildiği gibi sınıf çatışmasını çözümlemesinin merkezine yerleştirmiştir. Bu perspektifin politik ekonomi tartışmalarında hâkim hale gelmesi, 1820'ler boyunca iktisadi tartışmaların kaçınılmaz olarak sınıf terimleriyle yürütülmesine, sermaye birikimi ile özdeşleştirilen maddi ilerlemenin farklı toplumsal sınıflar açısından yarattığı sonuçların eleştirel bir şekilde tartışılmasına yol açmıştır. Ricardo'nun politik ekonomisi, her ne kadar iktisadi alan ile toplumsal ya da politik arasında bir ayrıma dayansa da teorisinin toplumsal uyumu değil çatışmayı ima etmesi, iktisadi düşünce ile ideoloji arasındaki bağlantıları dolaysız bir şekilde tartışma olanağı vermektedir.

Ricardo iktisadına 1830'larda ne olduğuna dair tartışmanın gündeme getirdiği *ikinci* felsefi-metodolojik tartışma birinci başlıkla bağlantılı olarak iktisadi düşünce tarihine nasıl yaklaşmak gerektiği ile ilgilidir. Geçmişte ortaya konulan düşünceler, daha sonraki düşünceleri öngörme kapasitesi bakımından mı önemlidir yoksa bu düşünceler kendi dönemlerinin entelektüel sorunlarına yanıt vermek üzere geliştirildikleri dikkate alınarak mı incelenmelidir?¹¹ Ricardo iktisadının kaderine dair değerlendirmelerde,

onun ortaya koyduğu teorik yapının kapsam ve içeriğini seçmeci bir şekilde ele alan ve buradan hareketle Ricardo iktisadı için farklı finaller saptayan ya da kendisinden sonra gelen iktisadi teoriler içinde kapsanarak sürekliliğini muhafaza ettiğini öne süren yorumlar büyük ölçüde iktisadi düşünce tarihini eksik ve hatalı görüşlerden tam ve doğru görüşlere ilerleyen bir çerçevede ele almaktadır (Stark, 1997: 241-242). Geçmişteki iktisadi düşünceye bakan her çağdaş araştırmacı, bir ölçüde kaçınılmaz olarak kendi *preanalitik vizyonunu* yansıtan teorik öncüllerden ve tercihlerden hareket edecektir. Ama buradaki öznel seçimin bir sınırı olduğunu, araştırmacının kendi teorik çizgisini doğrulamak için geçmiş iktisadi düşünürlerin yapıtlarına sadece bugünden geçmişe rasyonel bir yeniden inşa (reconstruction) perspektifi ile yaklaşmasının eksik ve yanıltıcı olacağını vurgulamak gerekir. Ünlü çağdaş filozof Richard Rorty'nin düşünce tarihine yaklaşımda dikkate alınması gereken düzeylere dair sınıflandırmasından hareketle Backhouse'un (1994) vurguladığı gibi geçmişteki düşünceler bugünkü araştırmacının kendi çağdaş ölçütleriyle bir rasyonel yeniden inşa çabasıyla anlaşılabilir. Aynı zamanda geçmişteki iktisadi düşünürlerin çalışmalarını kendi çağlarının bağlamına yerleştirerek, bu çalışmaları, kullandıkları kavramsal çerçeve ve iktisadi kategorilere dayanarak çözümlenen tarihsel bir yeniden inşa da gereklidir. Dahası geçmişte belli sorunların neden önemli olduğunu anlamak için dönemin entelektüel tarihine de (*Geistesgeschichte*) eğilmek gerekir.

Ricardo iktisadının kapsamı konusunda karşımıza çıkan bir başka ve daha sorunlu bir yaklaşımı Keynes *Genel Teori*'de ortaya koymuştur. Keynes (2013: 32) burada 19. yüzyılda Ricardoculuğun Kutsal Engizisyonun bütün Kıta Avrupasını fethetmesine benzer bir şekilde İngiltere'ye egemen olduğunu ileri sürmüştür. Keynes'in Ricardoculuktan kastı *Genel Teori*'de esas eleştiri oklarını yönelttiği ve Fransız iktisatçı Jean Baptiste Say ile özdeşleşen kendiliğinden dengeye gelen piyasalar fikridir. Eğer bu yaklaşım benimsenirse Meek'in (1950: 44) haklı olarak vurguladığı gibi *Genel Teori*'nin yayınlandığı 1936'ya kadar iktisatta Ricardoculuğun egemen olduğu gibi bir sonuca varmak kaçınılmaz olacaktır.¹²

Bu yazıya Ricardoculuğun bu ilginç serüvenine ışık tutan bir sözcük olması nedeniyle *Ricardo İktisadının Serencamı* başlığını seçtik. *Serencam*, Türkçede tam bir karşılığı bulunmayan Farsçadan Türkçeye geçmiş bir sözcük ve bir şeyin sonu bitimi ile başa gelenler şeklinde farklı anlamlara geliyor. Bu nedenle Ricardo iktisadının çarpıcı yükselişini izleyen hızlı gerilemesini ifade etmek bakımından uygun bir kavram. Bu çerçevede yazıda ilk olarak kısaca Ricardo iktisadının hızlı yükselişini koşullayan

maddi ve entelektüel ortamın temel özelliklerine odaklanılacak ve Ricardo iktisadının kapsamına dair bir yorum geliştirilecektir. Bu yorum izleyen bölümde tartışılacak olan 1820'lerden 1830'lu yılların başlarına uzanan hararetli tartışmaların ana eksenini anlamak ve Ricardoculuğun gerilemesi hakkında bir hüküm verebilmek için önem taşımaktadır. Bu çerçevede yazı politik ekonomide Ricardo'nun ölümünü izleyen 10 yılda sonu neoklasik iktisadın doğuşuna varan yön değişikliğini vurgulayan bir değerlendirmeye sonuca bağlanmaktadır.

Ricardo İktisadının Hızlı Yükselişi: Kârlar Üzerine Deneme'den Politik Ekonominin ve Vergilendirmenin İlkeleri'ne

Schumpeter (1986: 448) Ricardo'nun iktisadi meseleleri ele alırken ulaşmak istediği sonuçları kanıtlamak için gerçekçi olmayan, hatta yanlış ve yanıltıcı varsayımlar kullanarak soyut model kurma alışkanlığını başlattığını vurgulamış, Keynes'te de var olduğunu vurguladığı bu eğilime Ricardocu zaaf (*Ricardian vice*) adını vermiştir. Ricardo'nun öncüsü olduğu soyut tümdengelimci yöntem¹³, kapitalist toplumun dayandığı yasal-kurumsal çerçeveyi veri almış, politik ekonominin felsefi kabullerini tartışmaya açmaya gereksinim duymamıştır. Marx'ı izleyerek Ricardo'nun başlıca teorik katkısının emek değer teorisi alanında olduğunu vurgulayan Meek'e göre (1973: 82) bu maddi ve entelektüel öncüller Adam Smith tarafından *Milletlerin Zenginliği*'nde ayrıntılı bir şekilde ortaya konulduğu için Ricardo, bunları verili kabul ederek teorinin "içsel gelişim"ine odaklanmıştır. Ricardo'nun benimsediği soyut-tümdengelimci yöntem, 19. yüzyılın son çeyreğinde iktisada egemen olan pozivist marjinalizme esin kaynağı olsa da, Ricardo'nun incelikli ve güçlü soyut mantıksal çözümlemesi gerçek dünyanın somut karmaşıklığının yarattığı sonuçları görmezden gelmemiştir (Foley, 2006: 62). Ricardo, kendi düşünsel-politik tercihlerini açık bir politik tartışma yerine politik ekonomi biliminin otoritesine dayanarak, bilimsel kesinlik örtüsü altında doktriner bir şekilde gündeme getirmiştir. Ancak yine Meek'in (1973: 82) vurguladığı gibi, teorideki içsel gelişme, araştırmacının saf entelektüel çabasının ve mantığının iç dünyasında gerçekleşmiş gibi görünse de, düşünme ve çözümleme etkinliği bir boşlukta gerçekleşmemektedir. Dış dünya çok sayıda birbirinden farklı ve beklenmedik kılıklar içinde işin içine girmektedir.

Ricardo'nun aktif entelektüel yaşamında ele aldığı konular İngiltere'de Sanayi Devrimini izleyen süreçte iktisadi yapıda gerçekleşen köklü değişimi ve bu değişimin politik, ideolojik ve toplumsal sonuçlarını yansıtmaktadır. Bu dönemde politik ekonomi, Ricardo ve çağdaşları eliyle kendi kurallarına

göre işleyen piyasa fikrine yaslanan ve toplumu doğa bilimsel kesinlikteki katı iktisadi yasaların yönettiği bir gerçeklik olarak kavrayan bir bilime dönüşmüştür. Ricardo'nun politik ekonomisi¹⁴ Polanyi'nin (2000: 169) deyişiyle toplumu iktisadi alanın dışında bir gerçeklik olarak tanıyan Adam Smith'ten farklı olarak, "piyasa yasalarının insan olanaklarının sınırlarını belirlediği" kabulünden hareket eden doktriner bir yaklaşıma dayanmaktadır. Ricardo, Smith'in *Milletlerin Zenginliği*"nde ortaya koyduğu teorik çerçeveyi başlangıç noktası almasına karşın, onun ulaştığı teorik sonuçlara yaratıcı bir eleştiri getirerek, politik ekonomiyi kesin bir bilim olarak inşa etmeye yönelmiştir. Ricardo'nun teorik kesinlik yönündeki eğilimi 1809 yılında kaleme aldığı savaş dönemi enflasyonun nedenlerini sorguladığı gazete yazılarından başlayarak bütün eserlerine damgasını vurmuştur. 1810 yılında bu yazıları genişleterek yayınladığı *The High Price of Bullion: A Proof of the Depreciation of Bank Notes* adlı ses getiren çalışmasında iktisadi mekanizmanın işleyişinin tutarlı bir şekilde ele alınması için zorunlu gördüğü değer kuramına dair ilk düşünce kısıtlarını da görmek mümkündür (Meek, 1973: 86; De Vivo, 1987). Ricardo bu çalışmasının ardından iktisadi teorinin daha temel meseleleri üzerine çalışmaya yönelmiş, 1815 yılında tahıl ithalatına yüksek tarifeler getiren Tahıl Yasaları (Corn Laws) üzerine yürütülen hararetli kamusal tartışmaya müdahale etmek için literatürde kısaca *Kârlar Üzerine Deneme (Essay on Profits)* olarak bilinen ünlü risaleyi kaleme almıştır. İngiltere'de Parlamento'yu kontrol eden toprak sahiplerinin Napolyon Savaşları boyunca yüksek düzeylere ulaşan tahıl fiyatlarının savaş sonrasında gerilemesinin önüne geçmek için gündeme getirdiği Tahıl Yasaları, İngiltere'de Sanayi Devriminin hız kazandığı bir dönemde giderek iktisadi yaşama egemen olan sanayi kapitalistlerinin tepkisini çekmiştir (Meek, 1973: 84-85). Çünkü bu yasalar, çevre ülkelerden yapılan tarımsal ithalata engel koyarak büyük ölçüde ihracata dayanan sanayi sektörünün pazarını daraltmakta ve temel ücret malı olan ekmeçlik buğdayın fiyatını artırarak, işgücü maliyetlerinin yükselmesine ve kâr oranının düşmesine yol açmaktadır.¹⁵ Ricardo bu tartışmaya sanayi kapitalistlerinin teorik sözcüsü olarak müdahil olmuştur.

Ricardo iktisadının kapsam ve içeriğini anlamak için büyük önem taşıyan *Kârlar Üzerine Deneme*, onun politik ekonominin temel sorunu olarak gördüğü bölüşümü sermaye birikiminin dinamik yapısı içinde ele almak için bir fırsat sunmuştur. *Kârlar Üzerine Deneme*, Tahıl Yasaları'nın sonuçları üzerine hararetli tartışmaların ortasında aynı konuyu ele alan bir dizi inceleme ile aynı ay içinde yayınlamıştır. Ricardo, burada sistematik bir şekilde sunduğu kendi adıyla özdeşleşecek farklılık rantı teorisini, kendi

kâr teorisini tamamlamak için kullanmıştır (1815: 9). Ricardo'nun farklılık rantı çözümlemesi, sermaye birikim sürecinde nüfus arttıkça tarımsal üretimin başlangıçta üretime açılan en verimli topraklardan daha az verimli topraklara doğru genişlemesiyle ortaya çıkan azalan getiriler olgusuna dayanmaktadır. Kurduğu teorik modelde, farklı verimlilikteki eşit parsellere aynı emek ve sermaye miktarlarının uygulanması halinde giderek daha az bir çıktı elde edilmektedir. Lakin üretimin sürdürülebilmesi için, tahıl fiyatı, marjdaki en verimsiz ve rant getirmeyen toprağın üretim maliyetleri ile bu maliyetlere ortalama kâr oranı uygulanmasıyla elde edilecek kâr marjının toplamı olmalıdır. Bu durumda daha verimli toprakların sahipleri lehine bir fazlalık ortaya çıkacaktır. Üretimi ücretli emek kullanarak gerçekleştiren kapitalist çiftçiler arasındaki rekabetin kâr oranlarını eşitlemesi bütün toprak parçalarında marjdaki toprağı işleyen kapitalistin kâr oranının geçerli hale gelmesiyle sonuçlanacaktır. Ricardo'nun tahıl cinsinden tanımladığı kâr oranı, sektörler arası kâr oranlarının eşitlenmesi yönündeki eğilimsel yasanın sonucu olarak sermayenin genel kâr oranını belirlemektedir (Sraffa, 1951: xxxi).

Üretim marjinal topraklara doğru genişleyip tahıl fiyatları arttıkça, ücret maliyetleri artmakta, bu durum toprak rantının kârları sıfır noktasına doğru sürüklemesine yol açmaktadır. Bu ise sanayideki kârların, sektörler arası kâr oranlarının eşitlenmesi eğilimi nedeniyle düşmesi ve teorik bir olasılık da olsa bir bütün olarak birikimin durması anlamına gelmektedir. Tahıl Yasaları nedeniyle rantların artması ve birikimin beslediği temel kaynak olan kârların düşmesi, Ricardo'nun deyimıyla "toprak sahiplerinin çıkarlarının tüm ülkenin çıkarlarına karşı olduğunu" göstermektedir.

Ricardo bu eseri kaleme alırken Malthus'un birkaç hafta önce yayınladığı *Rant Üzerine Bir İnceleme (An Inquiry into the Rent)* adlı eserinin kendi kâr teorisini tamamladığını fark etmiştir (Dobb, 1973: 68). Ricardo'ya göre (1815: 10) Malthus'un toprak rantını tanımlama biçimi doğrudur: "Toprağın rantı, kullanılan sermayenin kârları da dahil olmak üzere, toprağın ekimine ait tüm giderler ödendikten sonra, tüm ürünün değerinden sahibine kalan kısmıdır". Ne var ki Malthus rant teorisini, Ricardo'dan tümüyle farklı sonuçlara ulaşmak üzere, rantı toprak sahiplerinin üretime katkısı olarak tanımlayan bir teorik model oluşturmak için kullanmıştır.¹⁶ Malthus toprak sahiplerinin teorik sözcülüğüne soyunarak, bir yandan rantı doğanın armağanı olarak ele almakta, ancak toprak sahiplerinin doğal mülkiyet hakları temelinde üretime katkılarını yansıtan meşru bir gelir kategorisi olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda, aslında Schumpeter'in (1986: 647)

haklı olarak vurguladığı gibi Malthus'un aslında rantları tanımlamak için azalan getiriler argümanına ihtiyacı yoktur. Malthus'un rant teorisi aşağıda ele alacağımız gibi kapitalist ekonomide piyasa dengesi konusundaki ayrık görüşüne ve toprak sahiplerinin lüks harcamalarının yarattığı efektif talebin sermaye birikiminin sürekliliği için zorunlu olduğu yolundaki çıkarımına da temel oluşturmuştur. Ricardo ise tam tersine toprak rantının birikimin önündeki temel engel olduğu düşüncesindedir. Bu nedenle Tahıl Yasaları'na karşı çıkarken bu itirazına teorik bir temel oluşturmak için bir kâr teorisi oluşturmaya yönelmiştir (Salvadori ve Signorino, 2013; Sraffa, 1951: xxxi).

Ricardo'nun tahıl kâr teorisine göre, tarımdaki kâr oranı sanayideki kâr oranının belirleyicisidir. Bunu sağlayacak olan, kâr oranlarının eşitlenmesi yasası ile oluşacak olan tekdüze kâr oranına her iki sektörün adapte olmasıdır. Tarımdaki kârın ücretlere oranı bu sektördeki üretim koşulları tarafından ve tahıl fiyatlarından bağımsız olarak belirlendiğinden, sanayideki kâr oranının tarımdaki kâr oranına uyarlanması için sanayi ürünlerinin fiyatlarının düşmesi gerekmektedir (Sraffa, 1951: xxxi; Meek, 1973: 91). Bu bağlamda genel kâr oranını değiştirmenin tek yolu tarımdaki ekim sınırını değiştirmektir.

Ricardo'nun rant ve kâr teorisi, Dobb'un (1973: 71) işaret ettiği gibi bu iki gelir kategorisinin Fizyokratların rantla sınırlı gördükleri net ürünün iki farklı türü olduğu fikrine dayanmaktadır. Ancak ranttaki artış kârların düşmesi pahasına olduğu için bu iki artık türü arasında uzlaşmaz bir çelişki vardır. Ricardo'nun (1815: 18) ifadesiyle: "...rant, her durumda daha önce topraktan elde edilen kârın bir parçasıdır. O asla yeni bir gelir yaratımı değildir, her zaman zaten yaratılmış bir gelirin bir parçasıdır".¹⁷ Sanayiye dayalı bir kapitalist ekonomide kârlar birikimin kaynağı olduğu için rantın kâr aleyhine büyümesi, toplumun maddi ilerlemesinin önüne geçecektir. Bu nedenle rantın yükselişine yol açan her şey toplumun genel çıkarlarına aykırıdır. Ricardo'ya göre (1815: 18) rantın yükselişini önlemenin tek koşulu aynı verimlilikte yeni toprakların üretime açılmasıdır.

Ricardo'ya göre rant yasasının sonucu olan kâr oranının düşme eğilimi, tarımda makine kullanımı ve diğer verimlilik artıran gelişmelerin söz konusu olduğu durumlarda da işlemeye devam etmektedir. Çünkü tarımdaki verimlilik artışı nüfus artışını teşvik ederek, belli bir zaman gecikmesiyle de olsa rantların yükselmesiyle sonuçlanan aynı etkiyi doğuracaktır.

Ricardo kâr oranının düşme eğilimine dair bu argümanla Smith'in rekabete atfettiği kâr oranlarındaki düşüş eğilimini tümüyle rant yasasına bağlamıştır.

Rant ve kâr arasındaki karşılık üzerine inşa ettiği teorik modellerle toprak mülkiyeti ile sanayi sermayesi arasındaki çıkar karşılığını bir yasa haline getirmiştir. Nitekim *Kârlar Üzerine Deneme*, kaleme alınmasına vesile olan pratik tartışmaya doğrudan referans veren bir tartışmayla sona ermektedir. Tahıl Yasaları ile tahıl ithalatına konulan tarifeler yüksek tahıl fiyatlarına yol açarak, artan ücret maliyetleri kanalıyla kârları düşürmektedir. Eğer bu tarifeler kaldırılırsa kârlarda gerçekleşecek artış sermaye birikimini teşvik edecektir. Bu elbette bir miktar toprağın üretimden çekilmesiyle gerçekleşecektir (Ricardo, 1815: 39). Marx'ın ifadesiyle (1999: 114) Ricardo açısından üretimin gelişmesi için toprak mülkiyetinin kurban edilmesinde sakınca yoktur. Ricardo'nun temel sorunsalı oldukça açıktır. Sanayi kapitalizminin gelişmesinin önüne dikilen toprağa dayalı çıkarlara karşı teorik bir gerekçe oluşturmaya çalışmaktadır.

Ricardo, Tahıl Yasaları üzerine pratik tartışmaya müdahil olmak için geliştirdiği tahıl kâr teorisini, yakın dostu ve teorik hasımı olan Malthus tarafından getirilen eleştirilere yanıt verme kaygısı ile daha tutarlı bir değer teorisi temelinde savunmak zorunda hissetmiştir. Çünkü tarımda tüm girdi ve çıktılar aynı fiziki birimle ölçülebilirken, *diğer* metallerin fiyatlarının tahıl üretimindeki emek maliyetleri ve dolayısıyla ücretler arttığında nasıl değiştiğini göstermek için tutarlı bir değer teorisine ihtiyaç olduğu açıktır. Dahası ücret mallarının tahıl dışındaki sanayi mallarını da içermesi nedeniyle, girdiler, çıktılar ve kârı ifade etmek için tahıl yerine daha kapsayıcı bir ölçü kullanmak zorundadır. Bu nedenle Ricardo *Kârlar Üzerine Deneme*'de henüz embriyo halinde¹⁸ olan emek değer teorisini 1817 yılında kaleme aldığı *İlkeler*'de analizinin merkezine yerleştirmiştir. Burada toplam ürün ve doğal olarak toplam ürünün ayrıştığı ücret, kâr ve rantı emek cinsinden tanımlamaktadır: “kâr, rant ve ücret oranlarını doğru bir şekilde saptayabilmek için bu sınıfların her birinin aldığı ürünün mutlak miktarına değil, o ürünü elde etmek için gerekli emek miktarına” bakılmalıdır (Ricardo, 1951: 49). Dolayısıyla kâr da emekçilerin geçimini sağlamak için gerekli emek miktarı ile ölçülen ücret maliyetleri ile toplam ürün arasındaki bir fark ya da artık olarak ortaya çıkmaktadır. Ücret ise tahıl cinsinden değil, tahılı da içeren ücret mallarının üretimi için gerekli emek zaman cinsinden anlaşılmaktadır. *Kârlar Üzerine Deneme*'de tahıl cinsinden emeğin verimliliğinin düşmesine dayanarak açıklanan kâr oranının düşmesi, *İlkeler*'de tahılın ve diğer geçim araçlarının dolayısıyla ücretlerin diğer ürünlere göre artan değeri nedeniyle ortaya çıkmaktadır (Dobb, 1973: 74). Ancak Ricardo açısından emekçinin geçim araçları içindeki sanayi ürünlerinin fiyatları toplumun ilerleme sürecinde sürekli olarak azalmasına karşın tarım

ürünlerinin fiyatları artma eğiliminde olduğu için tahıl temel geçimlik meta olarak kâr oranını belirlemeye devam etmektedir.

Ricardo *Kârlar Üzerine Deneme*'de ana hatlarını oluşturduğu bölüşüm merkezli teorik ajandayı, daha kapsamlı bir çözümlenmeye yöneldiği *İlkeler*'de politik ekonominin merkezi araştırma sorunsalı olarak tanımlamıştır. Esere yazdığı ünlü önsözde vurguladığı gibi, politik ekonominin temel sorunu toplam ürünün ücret, kâr ve rant arasındaki bölüşümünü düzenleyen yasaların belirlenmesidir (Ricardo, 1951: 5). Ricardo açısından, bu yasaların belirlenmesi için politik ekonominin genel ve kapsayıcı kategorilerine başvurmak zorunludur. *İlkeler*'in hazırlık sürecinde James Mill'e yazdığı bir mektupta, sunmaya niyetlendiği tezi okurun anlayabilmesi için önce para ve fiyat teorisini anlamaları gerektiğini yazmıştır (Sraffa, 1951: xiv). Klasik politik ekonomi geleneği içinde temel bölüşüm kategorilerinin açıklanması için öncelikle tutarlı bir fiyat ve değer teorisine ihtiyaç olduğu en azından Adam Smith'den beri bilinmektedir. Ancak Dobb'un (1973: 65) vurguladığı gibi politik ekonomi alanında 1776'dan beri böyle kapsamlı bir işe yeltenen herhangi bir eser çıkmamıştır. Ricardo'yu böyle bir eser kaleme almaya yönelten, 1815'te başlayan yeni dönemin pratik tartışmalarının damgasını vurduğu yeni entelektüel iklimdir. Bu genel etkenin yanı sıra, *Kârlar Üzerine Deneme*'de geliştirdiği kâr teorisine Malthus'un getirdiği eleştiriye yanıt verme kaygısı da Ricardo'yu tutarlı bir değer fiyat teorisi oluşturma çabasına yöneltmiştir. Malthus, genel kâr oranının "ekilen son birim toprağın doğal güçleri" kadar, gelişen ihracat talebi gibi güçlü bir talepten kaynaklanan yüksek imalât fiyatlarından da etkileneceğini, kârların meta fiyatlarına ve fiyatları belirleyen arz talep dengesine bağlı olduğunu savunmuştur. Malthus'a göre Ricardo'nun "kâr teorisi, para, emeğin fiyatındaki değişiklik ne olursa olsun, aynı değerde kalmaya devam ederken, tamamen aynı fiyatta kalan metalar kitlesinin durumuna bağlıdır. Eğer metalar aynı fiyatta kalmak yerine çok çeşitli şekillerde etkileniyorsa, bazıları yükseliyor, bazıları düşüyor ve gerçekten çok az bir kısmı durağan kalıyorsa, kâr oranıyla ilgili olarak, parasal ücretlerdeki bir artıştan hiçbir şey çıkarılmaz".¹⁹ Ricardo bu itirazları ciddiye almış, 1817 yılında yayınladığı *İlkeler*'de savunduğu birikim ve bölüşüm modelini emek değer teorisi temelinde tamamlamaya çalışmıştır.

Malthus, Ricardo'nun rantı hedef alan kâr teorisine karşı getirdiği eleştirilerde Smith'in konuya yaklaşımındaki bulanıklıktan ve yer yer tutarsızlıklardan muzdarip değer teorisini kendi görüşlerine dayanak yapmaya çalışmaktadır. Ricardo, bu nedenle emek değer teorisini tutarlı bir şekilde ele almaya

yönelirken Smith'in bu konudaki görüşlerinin eleştirisine odaklanmıştır. 1815 yılında *İlkeler*'in yazımına karar verme sürecinde yazdığı bir mektupta ifade ettiği gibi amacı, rant, kâr ve ücretin belirlenmesindeki ilkeler konusunda “kendisinin Adam Smith, Malthus ve diğerlerinin büyük otoritesinden farklılaşan görüşlerini” formüle etmektir (Sraffa, 1951: xiii). Meek'in (1973: 97) ifadesiyle “Ricardo'nun değer teorisinin geliştirilmesi ve rafine hale getirilmesinin Smith'in görüşünün eleştirel analiziyle üç aşağı beş yukarı el ele gittiği açıktır”. Nitekim Ricardo *İlkeler*'in değer teorisine ayırdığı ve en geniş bölümü olan 1. bölümünde Smith'in bu konudaki çözümlerindeki tutarsızlıkları eleştirmiştir. Burada konu değer teorisinin bütün veçheleriyle ele alınmasını zorunlu kıldığı için, doğal olarak özgün bağlamın yerini kapsamlı bir teorik tartışma almıştır.

1820'lerin Parlak Karşılaşmaları ve Ricardo İktisadının Gözden Düşmesi

Ricardo'nun 1823 yılındaki ölümünün ardından, 1830'a kadar onun teorik yaklaşımı çeşitli broşürlerde ve tartışmalarda yaşatılmıştır. Marx, *Kapital*'in Almanca baskısına yazdığı sonsözde bu dönemle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

İngiltere'yi ele alalım. Orada ekonomi politik sınıf savaşının henüz az geliştiği bir dönemde doğmuştur. Onun son büyük temsilcisi Ricardo, sonunda bilinçli olarak sınıf çıkarlarının, ücret ve kârın, kâr ve rantın karşılığını, bu karşılığı, safça, doğanın toplumsal bir yasası kabul ederek, araştırmalarının hareket noktası yapar. Ancak buradan hareketle, burjuva ekonomi bilimi, aşamayacağı sınırlara gelip dayanmıştır. Bu bilim Ricardo daha hayattayken ve ona karşı olarak Sismondi'nin kişiliğinde eleştiri ile karşı karşıya geldi.²⁰

Bunu izleyen 1820-1830 dönemi, İngiltere'de ekonomi politik alanında bilimsel etkinliklerle dikkat çeker. Ricardo'nun teorisinin vülgerleştirildiği, ve yayıldığı kadar, bu okulun eski okula karşı bir savaşım verdiği bir dönemdi. Parlak karşılaşmalar yapıldı. (Marx, 1997: 22)

Burada Marx'ın işaret ettiği “eski okul” değeri üretim maliyetlerinin toplamı olarak gören Smithçi teorik pozisyonudur. 1820'li yıllar boyunca Ricardo'nun teorik yapıtı üzerine “parlak karşılaşmalar” esas olarak değer teorisi etrafında gerçekleşmiştir. Bu durum Ricardo'nun da kendisinin de vurguladığı gibi değer teorisinin kendi teorik yapıtının mihenk taşını oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Malthus'a yazdığı 30 Ocak 1818 tarihli mektubunda bu konuda ne denli berrak olduğu görülmektedir:

...değerin ölçüsünün benim gösterdiğim gibi olmadığını, değer doğal fiyat ya da talep ve arz tarafından belirlenen piyasa fiyatı olduğunu bunlar arasındaki tek farkın ilkinde ortalama ve değişmeyen (permanent) talep ve arz iken ikincisinde rastlantısal ve geçici talep ve arz olduğunu düşündüğünüzü görmenin beni hayrete sürüklediğini itiraf etmeliyim. Bunu söylerken üretimin kolaylaşmasının doğal fiyatı düşüreceğini, üretimin zorlaşmasının ise artıracığını inkâr ettiğinizi mi söylüyorsunuz? ....Gerçekten de bu temel doktrinimin yanlış olduğu kanıtlandıysa tüm teorimin onunla birlikte çöktüğünü kabul ederim ama bu konuda benimkinin yerine önerdiğiniz değer ölçütünden tatmin olmadığımı söylemek zorundayım. (aktaran Meek, 1967: 66)

Ricardo, kendi sisteminin temeli olarak emek değer teorisinin önemini vurgulasa da Blaug gibi çağdaş yorumcular, (1959: 3) Ricardo'nun sisteminin özünde ne Say Yasası ne de değer teorisi olduğu, sistemin temelinde birim arazi başına tahıl cinsinden getirinin, yatırılan sermayenin getirisini ve bölüşümdeki uzun dönemli değişiklikleri belirlemesi fikrinin bulunduğunu ileri sürmüş, Ricardo'nun *İlkeler*'de olgunlaşan fikri gelişme çizgisi içinde değer teorisinin oynadığı rolü önemsiz görmüştür. Oysa Ricardo, yukarıda da işaret edildiği gibi bölüşüm teorisine Malthus'un getirdiği itirazlara ancak tutarlı bir değer-fiyat teorisi temelinde yanıt verebileceğini fark ederek iktisadi mekanizmanın işleyiş ilkelerini ortaya koyabilmek için yaşamının son günlerine kadar tutarlı bir değer teorisi oluşturmak için çabalamıştır. Ricardo daha hayattayken emek değer teorisine getirilen temel eleştiri, kendisinin de teorisinin zayıf karnı olduğunu kabul ettiği ve çözüme kavuşturamadığı bir mesele olan değer yasasını kâr oranlarının eşitlenmesi yasasıyla tutarlı bir şekilde bağdaştıramamış olmasıdır. Bu konuya Malthus ve McCulloch ve diğerleriyle sürdürdüğü mektuplaşmalarda sürekli olarak ve bitip tükenmez bir entelektüel tutku ile yeniden dönmüş ve sonunda bu meseleye çözüm bulmaktan ümidi kestiğini itiraf etmiştir. Bu durum Ricardo'nun teorik hasımlarının eleştirilerini bu noktada yoğunlaştırmalarına, Walter (2018)'in deyişiyle Ricardo'dan hasımlarına bulaşan bir yüksek teori heveskârlığının (enthusiasm) iktisadi tartışmalara damgasını vurmasına yol açmıştır. Malthus, Torrens ve Bailey gibi yazarlar Ricardo'nun kabul ettiği "istisnaların" onun emek değer teorisini geçersiz kıldığı konusunda ortaklaşmıştır.

Malthus, 1822 tarihli *The Measure of Value Stated and Illustrated* adlı eserinde, Ricardo'nun *İlkeler*'in ilk baskısında sermayenin yavaş ya da hızlı dönüşünün ve sabit ve dolaşan sermayelerin farklı oranlarının değer teorisi bakımından yarattığı istisnaları açıkça kabul etmesine karşın, *İlkeler*'in 3. baskısında bu istisnaları hafife aldığını ancak bu durumların

hem teorik hem de pratik olarak, metaların üretimlerinde kullanılan emek miktarına göre mübadele edildiği tezini ortadan kaldıracak kadar önemli olduklarını söylemiştir. Yine Malthus 1827 yılında yayınladığı *Definitions of Political Economy*'de Ricardo'nun metaların üretimleri için kullanılan emek miktarlarına göre mübadele edileceği kuralının aslında bir istisna olduğunu, tersine Ricardo'nun istisnalarının kural olduğunu vurgulamıştır. Malthus'a göre, uygarlığın ve teknolojinin ilerlemesi hem sabit sermayenin hacminde bir büyümeye hem de sermayenin devir sürelerinde farklılıklara yol açacağından, iki meta için sermayenin getirisinin eşit olduğu ve sabit sermaye - döner sermaye bileşimlerinin aynı olduğu istisnai durumlar dışında ürünlerin emek değerlerine göre mübadelesi mümkün değildir (Marx, 2000: 29-31).

Robert Torrens 1821'de yayınladığı *Essay on the Production of Wealth* adlı eserinde, Ricardo'ya karşı Smith'in izinden giderek emek değer teorisinin kapitalizm öncesi dünyada geçerli olduğunu, kapitalizmde geçerli tek yasanın kullanılan sermayeler eşit olduğunda metaların mübadele değerlerinin eşitleneceği yolundaki üretim maliyetleri teorisi olduğunu tekrarlamıştır. Torrens'a göre sermayenin farklı bileşimlere ve dayanıklılığa sahip olması halinde mübadele değerleri emek değerleri yansıtmayacaktır (Vaggi ve Groenewegen, 2003: 150-151). Dönemin bir diğer etkili iktisatçısı Samuel Bailey ise 1825 tarihli *A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value* başlıklı eserinde değer konusunda mutlak değer kavramından vazgeçmeyi ve tartışmayı görelî değerlerle ya da metaların mübadele oranlarıyla sınırlandırmayı önermiştir. Bailey'in mübadele değerinden bağımsız bir "gerçek değer" fikrine tümüyle karşı olmasına rağmen, Ricardo'nun konuyu ele alış biçimine getirdiği eleştiri, Marx tarafından haklı bir eleştiri olarak görülmüştür. Çünkü Ricardo bir yandan emek zaman olarak değerle, mübadele değerinde somutlaşan değer biçimi arasındaki farkı göz ardı ederken diğer yandan, Bailey'in eleştirdiği gibi, emek miktarı olarak mübadele değerini, metanın başka bir meta cinsinden değerini ifade eden görelî değer ile karıştırmıştır (Riva, 2018: 56-58; Marx, 1999: 159-160).

Ricardo'nun 1823 yılındaki ölümünün ardından James Mill ve John R. McCulloch'un başını çektiği Ricardo Okulu, değer teorisine getirilen eleştirileri yanıtlamakta başarılı olamamıştır. Mill, 1821 yılında ilk baskısı yayınlanan ve 1825 yılında 3. baskısını yapan *Elements of Political Economy* adlı çalışmasında Ricardo'nun çalışmasının izinden giderek iktisadi mekanizmanın sistemli bir açıklamasını yapmaya çalışsa da bu

karmaşık teorik sorunları ele almak yerine bu sorunlara yüzeysel bir şekilde değinmekle yetinmiştir. Ricardo'nun diğer sadık takipçisi olan McCulloch ise 1825 yılında yayınladığı *Principles of Political Economy* adlı eserinde Ricardocu teoriyi savunma güdüsüyle, Ricardo'nun teorik yapısını kendi amaçlarına uygun bir şekilde revize etmiştir.

Mill ve McCulloch, Ricardo'nun kabul ettiği "istisnalara" rağmen, Ricardo'yu savunmak adına kapitalist ekonomide meta mübadelesinde emek değer yasasının kendisini doğrudan doğruya ortaya koyduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu çerçevede eşit olmayan organik bileşimlere sahip sermayelerin ürettiği metaların mübadelesi sorununda, metaların çoğunluğunun ortalama organik bileşime sahip sermayeler tarafından üretildiği ve dolayısıyla emek değerleri üzerinden satıldıkları varsayımını benimsemişlerdir. Ancak hem Mill hem de McCulloch, üretimleri için aynı miktarda emek kullanılan ama piyasaya aynı süre içinde getirilemeyen metaların değişim değerinin farklılığı sorununda, eleştirilere yanıt verirken büyük bir teorik karışıklığa yol açmışlardır. Burada metaların mübadele değerlerindeki farklılık, üretimi daha uzun zaman gerektiren metaya eklenen daha büyük toplam kârdan kaynaklanmaktadır ve bu kârın kaynağının ne olduğunun açıklanması gereklidir. Ricardo, McCulloch'a yazdığı bir mektupta, mahzende üç dört yıl saklanan şarabın daha pahalıya satılmasının ya da dikimi için iki şilin emek harcanan ama büyüdüğünde 100 pound değerinde olan meşe ağacının değer artışını açıklamadaki zorluğun üstesinden gelmede tamamen başarısız olduğunu itiraf etmiştir.²¹

Ricardo, *İlkeler*'de bu durumları emek değer yasasının "istisnaları" olarak ilan etmekten başka bir yol bulamamış ve daha uzun bir süre yatırılan bir sermaye tarafından üretilen herhangi bir metanın değerinin sadece üretimi için gerekli emek miktarıyla değil, aynı zamanda sermayenin yatırıldığı zamanın uzunluğuyla da belirlendiğini kabul etmiştir. Ancak bu açıklama emek değer teorisini fiyatları dolaysızca açıklamak için kullanmaya çalışan Mill ve McCulloch'ı tatmin etmemiştir. Emek değer teorisinin meta mübadelesinde dolaysızca işlediği varsayıldığında mahzende kaldığı süre boyunca şarabın değerindeki artışın ek bir insan emeği harcamasına eşdeğer olduğunu kabul etmekten başka çıkış yolu bulmak mümkün değildir. Mill, bu varsayıma daha temkinli bir şekilde yaklaşırken McCulloch, ustasını savunma güdüsüyle bu varsayımın peşinden gitmiş, getirdiği açıklama ile konuyu Ricardo'nun hasımları için teoriyi kolay hedef haline getirecek bir noktaya taşımıştır. McCulloch, 50 pounda mal olan bir fıçı şarap mahzene konulduğunda bir yıl sonra değeri 55 pound olduğunda aradaki farkın

sermayenin tahsis edildiği bir yıllık süredeki kârı tazmin eden bir büyüklük değil fiilen harcanan ek emeğin karşılığı olduğunu ileri sürmüştür. McCulloch burada, kullanım değerindeki artış ile gerçek değeri birbirine karıştırmış, doğanın kullanım değeri yaratan katkısını değişim değerinin kaynağı olarak yorumlamıştır. Sonuç olarak, emek değer teorisini savunmak adına doğal güçlerin işleyişini emek olarak tanımlama gibi bir karışıklığa imza atmıştır. McCulloch benzer bir karışıklığı birikmiş emeği temsil eden makinelerin ürüne yalnızca kendi değerlerini katmakla kalmayıp yeni değer de yarattıkları ve bunun kârın makineler tarafından yaratıldığı anlamına geldiği savına yanıt verirken de sergilemiştir. McCulloch’a göre “sermayenin kârları, yalnızca makinede bulunan birikmiş emeğin ücretlerinin başka bir adıdır”. Bu akıl yürütme biçimiyle makinelerde cisimleşen emeğin (üretiminde kullanılan emeğin ücretlerini de kapsayan) tam değerinin zaten kapitalist tarafından ödendiğini ve yeni sahibinin elindeki makinanın kendi değerinin üzerinde nasıl bir değer yaratabildiğini açıklamak mümkün değildir. Burada McCulloch’un birikmiş emeğin (makinelerin) değer yaratma yeteneğini, sırf bu şeylerin bir noktada insan emeği tarafından yaratılmış olması nedeniyle kabul ettikleri anlaşılmaktadır (Rubin, 1979: 309-310).

Sonuçta gerek Mill ve gerekse McCulloch’un kapitalist ekonomide emek değer yasasının ‘doğrudan’ uygulanabilirliğini kanıtlama girişimi beklenmedik sonuçlara yol açmış, emek değer teorisine sözlü olarak Ricardo’dan bile daha sadık ve tutarlı kalma ısrarları nedeniyle aslında onun en temel fikrini, yani yalnızca insan emeğinin değer yarattığı fikrini tamamen reddetme noktasına gelmişlerdir. McCulloch doğal güçlerin ve makinelerin işleyişini doğrudan bir değer kaynağı olarak kabul ederek, farkında olmadan Jean Baptiste Say’ın üretken hizmetlerin katkılarının toplamı olarak değer anlayışına yaklaşmıştır. Nitekim McCulloch, emeği tamamen Say’ın bakış açısına uygun olarak “insan, aşağı hayvanlar, makineler veya doğal etkenler tarafından gerçekleştirilen herhangi bir eylem veya işlem” olarak tanımlamıştır (Rubin, 1979: 311).

Ricardo’nun o günkü teorik hasımları, Mill’in ve McCulloch’un şarap fıçısına ilişkin açıklamalarını, emek değer teorisinin geçersizliğinin bir kanıtı olarak görmüştür. Bailey, Mill’e yanıt olarak mahzende olduğu süre boyunca tek bir insan bile şarabın yanına yaklaşmamışken, şarap üzerinde işlem yapan insan emeği hakkında konuşmanın imkânsız olduğuna işaret etmiştir. Malthus ise McCulloch’un doğal faillerin işleyişini ‘emek’ olarak adlandırmasına alay ederek yanıt vermiştir:

Yeni bir tanımla kanıtlanamayacak hiçbir şey yoktur. Un, süt, yağ ve taşlardan oluşan bir bileşim, eğer taş derken erik kastediliyorsa bir erik pudingidir. ...Üretim sürecine katılan her öğeyi emek olarak tanımlayarak seçtiği örneklerdeki görünür güçlükler onu amacından vazgeçirmemiştir. Boğayı boynuzundan tutmuştur bir kere. (Malthus, 1827: 100-101)²²

Sonuç olarak, Ricardo'nun formüle ettiği şekliyle değer teorisi, kapitalist ekonomiyi eşit kâr oranı geçerliiyken özellikle de eşit olmayan organik bileşimlere veya eşit olmayan devir hızlarına sahip sermayelerin farklı değerlere sahip olma eğilimini açıklayamadığı için altı oyulmuştur. Ricardo'nun doktriner takipçilerinin kapitalist bir ekonomide emek değer yasasının dolaysızca işlediğini kanıtlama girişimleri, emek değer teorisinden vazgeçmeye ve üretim maliyetleri teorisi karşısında teslimiyete yol açmıştır. Bu noktada Ricardo iktisadının "yaşayan bir güç olmaktan çıkması"nı Ricardo'nun takipçilerinin ustalarının teorik mirasını savunmada başarısız olmasına bağlayan Schumpeter yorumunun belli bir haklılık payı olduğu söylenebilir. Schumpeter, özellikle Mill ve McCulloch'un Ricardo'yu doğru bir şekilde özetlemeyi veya Ricardo'nun *İlkeler*'inde bulunabilecek önerilerin zenginliği hakkında bir fikir iletmeyi bile başaramadıklarını ve bu nedenle yenilginin bu kadar çabuk gelmesinden sorumlu olduklarını söylemiştir. Fakat ona göre Ricardo'nun teorisinin uzun ömürlü olmaması, takipçilerinin yeteneksizliklerinden değil teorinin doğuştan gelen zayıflığından ve uzun bir kariyer hedefiyle inşa edilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır (Schumpeter, 1986: 453).

Ancak bu tartışmalara dayanarak 1830'larda güçlü bir şekilde ortaya çıkan Ricardo karşıt iklimin bir teorik tutarlılık arayışının sonucu olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü her şeyden önce Ricardo'nun eleştirilenleri Ricardo'dan daha tutarlı bir model arayışına girmemiştir. Sonuçta varılan yer fiyatların arz ve talep güçleri tarafından belirlendiği ve ücret, kâr ve rantın toplamı olarak maliyet fiyatını yansıttığı biçimindeki Ricardo öncesi Smithçi teorik pozisyonudur. Kapitalist ekonominin işleyişini düzenleyen bir mekanizma arayışının terkedilerek fiyatların ampirik bir açıklaması ile yetinilmesinin Ricardo'nun peşine düştüğü teorik arayıştan daha ileri bir adım olarak değerlendirilmeyeceği açıktır. *İkincisi* bu dönemde ücret fonu teorisi gibi mantıken yanlış olduğu kolaylıkla gösterilebilecek başka başlıkların benzer bir teorik tutarlılık sorgulamasına konu olmamasıdır. *Üçüncüsü* ve belki en önemlisi İngiltere'de *Politik Ekonomi Kulübü*ndeki tartışmaların ve popüler politik ekonomi yazarlarının Ricardo iktisadi konusunda gündeme getirdiği eleştirilerin odak noktasının değer teorisi etrafındaki teorik tutarsızlıklar değil, Ricardo iktisadının politik açıdan

tehlikeli görülen yorumlara kaynaklık etmiş olmasıdır. Ricardo kendisine yanlış yol arkadaşları seçmiştir.

Ricardo'nun "Yanlış" Yol Arkadaşları

Ricardo'nun kamusal entelektüel tartışmada aktif olduğu 1815 sonrası dönemin temel özelliği Sanayi Devriminin ve kırdaki hızlı kapitalistleşmenin yarattığı kentsel ve kırsal işçi sınıfının ağır çalışma koşullarına, düşük ücretlere ve yüksek gıda fiyatlarına karşı, dağınık ve örgütsüz bir biçimde de olsa harekete geçmeye başlamasıdır. 1819 yılında onlarca işçinin ölümü ve yüzlercesinin yaralanmasıyla sonuçlanan Peterloo katliamı bu açıdan sembolik bir dönüm noktası olmuş, o güne değin İngiliz yönetici elitinin sosyal soruna karşı benimsediği baskıcı ve paternalist çözümlerin artık işlemediği ortaya çıkmıştır. Bütün toplumsal sınıfların varoluş koşullarının piyasaya tabi olduğu olgun bir kapitalizmin beşiği olan İngiltere'de piyasanın işleyişinin dayandığı ilkelerin bilimini olan politik ekonomi yavaş yavaş topluma açılmaktadır. Bu konuda ilginç bir örnek popüler politik ekonomi eserleri kaleme alan bir kadın yazar olan Jane H. Marcet'in 1816 yılında orta sınıf kadınlar için diyalog şeklinde kaleme aldığı *Conversations on Political Economy*²³ adlı eseridir. Bu didaktik eserde orta sınıf kadını temsil eden Caroline figürü, Bayan B.'nin emekçi sınıfları eğitmek gerektiğini yönündeki ifadesinden dehşete kapılıp "herhalde emekçi sınıflara politik ekonomi öğretmekten bahsetmiyorsunuzdur" çıkışı yapmış ve aldığı cevapla rahatlamıştır. Ne var ki Jane Marcet'in işçilerin sınıf çıkarlarının bilgisinden uzak tutulma konusundaki açık sözlü arzusunun temelleri 1820'lerde hızla ortadan kalkmıştır (Winch, 1973: 543).

Bu dönemde kâr ve rantı emekçinin ürününden kesilen bir artık olarak tanımlayan ve değer teorisi temelinde oluşturduğu bölüşüm teorisiyle sınıf çıkarlarının karşıtlığını bir doğa yasası kesinliğinde ileri süren Ricardo iktisadı öncelikle sosyalist aydınlar üzerinde etkili olmuştur. Bu Ricardocu yorumun yanı sıra, aynı döneme damgasını vuran Robert Owen'ın kooperatifçilik hareketinden ve Jeremy Bentham'ın faydacı felsefesinin "en büyük sayının mutluluğu" ilkesinden hareket eden radikal yorumundan da etkilenen ve Ricardocu sosyalistler olarak bilinen bir çevre giderek daha fazla sesini duyurmaya başlamıştır. Ricardocu sosyalistlerin 1820'ler boyunca yayınladıkları eserler, işçi sınıfı içinde radikal görüşlerin yayılmasına yol açmıştır. İşçi hareketinin, bazı reformist liberal çevreleri de ikna ederek 1824'te sendikalaşmayı yasaklayan Birleşme Yasası'nın (Combination Law) kaldırılmasını sağlayan kazanımında Ricardocu sosyalistlerden Thomas Hodgskin'in 1823'te kurulan *London Mechanics' Institute* bünyesinde

işçilere yönelik politik ekonomi eğitimlerinin önemli bir rolü olmuştur (Meek, 1950: 58). Ricardocu sosyalistlerden William Thompson, 1824 yılında *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness*, 1827 yılında *Labour Rewarded, The Claims of Labour and Capital Conciliated* adlı eserleri yayınlamıştır. Thomas Hodgskin, 1825 yılında imzasız olarak *Labour Defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital Proved with Reference to the Present Combinations amongst Journeymen* adlı eserini yayınlamış, 1827 yılında yayınladığı *Popular Political Economy* başlıklı başka bir çalışmayı 1832 yılında yayınlanan *Natural and Artificial Rights of Property Contrasted* izlemiştir.²⁴

Bu düşünürlerin yazıları İngiliz okuyazar orta sınıfları arasında, alışlagelmişin ötesinde bir tepkiyle karşılanmıştır. O güne değin politik ekonomi tartışmalarının dışında kalan işçi sınıfı Ricardo'nun teorik yapıtıdan hareketle yerleşik çıkarlara meydan okumaktadır. Ricardo'nun emek değer teorisinin politik içerimleri ile birlikte sosyalist yazarlarca popülerleştirilmesine karşı muhafazakâr tepki bu yazarlara karşı kaleme alınan eserlerde belirgin bir şekilde gözler önüne serilmiştir. 1829 yılında Samuel Read'in kaleme aldığı *Political Economy: An Inquiry Into the Natural Grounds of Right to Vendible Property or Wealth* (Politik Ekonomi - Satılabilir Mülkiyet veya Zenginlik Hakkının Doğal Temelleri Üzerine Bir Araştırma) başlıklı eseri Ricardo iktisadının radikal yorumlarına dönük muhafazakâr tepkinin sözcülerinden biri olmuştur. Read (1829: vi) eserin önsözünde büyük bir açıklıklarla "Politik Ekonomi biliminin giderek herkesin malumu haline gelen içler acısı durumunun" esas olarak "Smith'in doğruluğu yaşanan gelişmelerle kanıtlanmış yalın ve parlak doktrinlerinin Ricardo ve takipçilerinin dogmaları ve paradoksları ile bulandırılması ve şişirilmesinden kaynaklandığı"ni ileri sürmüştür. Read (1829: xxix) McCulloch'un eserine gönderme yaparak Ricardo'nun izleyicilerinin "sanki sermaye hiçbir şey üretmiyormuş gibi emeğin zenginliğin tek kaynağı olduğunu" ileri sürmesini öfkeyle karşılarken bu "yanlış"tan doğrudan Ricardo'yu sorumlu tutmaktadır. Read, kitabının önsözünde emeğin tek zenginlik kaynağı olduğu şeklindeki bu zararlı ve temel hatayı tümüyle çürüttüğünü ilan etmiştir. İktisatçılar arasında emeğin "değer teorisinin evrensel düzeyde reddedilmiş" olmasından mutludur (1829: 203). Çünkü politik ekonominin Ricardo okulu yüzünden bu noktada takılıp kalmış olması, bu bilimin metafiziğin karanlık labirentlerinde kaybolmalarına yol açmıştır (1829: 220).

Ricardo iktisadının radikal yorumlarına yönelik tepkinin bir başka örneği Amerikalı iktisatçı Thomas Cooper'ın sözlerinde görülebilir. Cooper,

Ricardocu sosyalist Hodgskin'in *Popular Political Economy* çalışmasına gönderme yaparak "işçilerin hayata geçirmek için bir araya geldiği öneriler bunlarsa, kaybedecek mülkleri ve koruyacak aileleri olanların meşru müdafaa için birleşmelerinin zamanı gelmiştir" demektedir (Meek, 1950: 59). 1859 gibi geç bir tarihte bir başka Amerikan iktisatçısı Henry Carey, o günün ABD'sinin geri toplumsal koşullarını yansıtan bir söylemle Ricardo'yu bir toplumsal uyum ideolojisinin önünde bir engel olarak gören şu satırları yazmıştır:

Bay Ricardo'nun sistemi, uyumsuzluklar sistemidir. Teorisi birbiriyle çelişen önermelerden oluşmaktadır. Eserinin bütünü uluslar ve sınıflar arasında düşmanlık üretme eğilimindedir. ... Kitabı çiftçi yandaşlığı²⁵ (agrarianism), savaş ve yağma yoluyla güç elde etmek isteyen demagogun gerçek elkitabıdır. (Carey, 1859: 74-75)

Carey'ye göre Ricardo'nun kendi içinde ve iyi gözlemlenmiş olgularla çelişen öğretilerinin bir an önce tümüyle terk edilmesi "toprak sahibi ile kiracı, sanayici ve işçi ve tüm insanlığın" çıkarına olacaktır (Carey, 1859: 74-75).

Ricardo'nun teorik yapısının sosyalist görüşlere ilham kaynağı olmasının yarattığı rahatsızlık, iktisadın kapsam ve içeriğinde köklü bir dönüşüm arayışına yol açacaktır. Bu yöndeki girişimleri ele almadan önce 1830'ların başında entelektüel iklimde Ricardo karşıtı sert rüzgarları açıklayan politik ve toplumsal gelişmelere eğilmek yararlı olacaktır.

Ricardo İktisadının Ölüm Çanları

İngiltere'de toplumsal eşitsizliklere dair güçlü bir sosyalist teorik ve pratik etkinlik yaygınlaşırken Fransa'da Temmuz 1830'da ortaya çıkan ayaklanma Bourbon monarşisini devirerek halk egemenliği ilkesini benimseyen Orleans monarşisini getirmiştir. 1789'dan bu yana Fransa'daki her hareketlenmenin Avrupa çapında sonuçları olduğu dikkate alındığında, bu gelişmenin İngiltere'deki politik sosyal süreçleri etkilememesi mümkün değildir. Nitekim aynı yılın sonbaharında Güney İngiltere'de yaygın grevler, ayaklanmalar yaşanmıştır. Bu politik atmosfer İngiltere'de başta seçim reformu olmak üzere olgunlaşan sanayi kapitalizminin gereksinim duyduğu kapsamlı reformları gündemine alan Whig Partisi'nin iktidara gelmesini sağlamıştır. Daha geniş bir perspektiften düşünüldüğünde 1830'u izleyen dönemde İngiltere ve Fransa'da burjuvazinin o güne değin varlığını kabullendiği ve uzlaşmaya çalıştığı aristokratik ayrıcalıklara son verme yolunda güçlü adımlar attığı bir döneme geçildiği söylenebilir. Yeni Whig yönetiminin ilk gündemi, Hobsbawm'ın (2003) yorumuyla 1830 Devriminde Paris'te kurulan barikatların arkasındaki işçi sınıfını göstererek, aristokrasinin egemen olduğu Parlamente'ye seçim reformuna ikna etmek olmuştur. 1832

Seçim Reformu, seçim bölgelerini yeniden düzenlemiş, geçmişte büyük ve orta büyüklükte arazi sahipleriyle sınırlı seçmen havuzunu, küçük mülk sahipleri, kiracı çiftçiler ve kentli dükkan sahiplerini de kapsayacak şekilde genişletmiştir. Bu reform, işçi sınıfını ve kadınları oy hakkından mahrum bırakmaya devam etse de burjuvazinin siyasal temsili yönünde önemli bir dönüm noktası olmuştur (Clarke, 1988: 63). Ancak bu gelişme aynı zamanda toprağa dayalı çıkarların görece öneminin azalmasıyla ticari ve finansal girişimlere yönelen aristokrasi ile burjuvazi arasında bir uzlaşma olarak da okunabilir. Bu yeni reformcu uzlaşma döneminin entelektüel havası içinde, “sınıf çıkarlarının karşıtlığını bilinçli bir şekilde araştırmalarının başlangıç noktası haline getiren” Ricardo’nun iktisadi yapıtının eleştirilerin odağına yerleşmesi şaşırtıcı değildir. Marx, yukarıda alıntılıdığımız *Kapital*’in Almanca II. baskısına sonsözdeki pasajın devamında 1830’ların başına dair şu saptamayı yapmaktadır:

.....Fransa ve İngiltere’de burjuvazi siyasal iktidarı ele geçirmişti. Bundan sonra sınıf savaşımı, pratik olduğu kadar teorik olarak da gitgide daha açık ve tehdit edici biçimler aldı. Bu, bilimsel burjuva ekonominin ölüm çanını çalıyordu. Artık bundan sonra bu ya da şu teoremin doğru olmaması değil, ama sermayeye yararlı mı yoksa yararsız mı, gerekli mi yoksa gereksiz mi, siyasal bakımdan tehlikeli mi yoksa tehlikesiz mi olduğu söz konusuydu. Çıkar gözetmeyen araştırmaların yerini ücretli yumruklaşmalar, gerçek bilimsel araştırmaların yerini kara vicdanlı ve şeytanca mazur göstermeler almıştı. (Marx, 1997: 23)

Marx’ın bu gözlemleri, iktisadi düşüncenin evrimini rakip analitik gelenekler arasında entelektüel tartışmalar sonucunda şekillenen tedrici ve birikimli bir süreç olarak okuyan liberal perspektifin genellikle önemsiz göstermeyi ya da görmezden gelmeyi tercih ettiği bir döneme ilişkindir. 1830’larda iktisadi teorinin gerçekten burjuvazinin günlük çıkarı için gerçeği eğip büken bir özürçülüğe dönüştüğü iddiasının yarattığı rahatsızlığın kaynağında bilimin bir boşlukta geliştiği yönündeki naif inancın temelsizliğinin ortaya serilmesi yatmaktadır. Ancak daha özgül olarak esas mesele, 1830’larda Ricardo iktisadına dönük eleştiri dalgasının iktisadi araştırmanın temel hareket noktasının çelişki ve çatışmayı ima eden üretim ve bölüşüm değil toplumsal uyumu içeren mübadele ilişkileri olması gerektiğine dair ilk öncü fikirleri ortaya koymuş olmasıdır. Bu durum 1870’lerin marjinalist devriminin saf bilimsel mantığın zaferi olarak sunulmasını zora sokmaktadır.

1830’larda Ricardo iktisadına karşı tepkinin iki ayaklı olduğu söylenebilir. Birincisi yukarıda Samuel Read örneğinde gördüğümüz gibi daha çok Ricardo

iktisadının sosyalist yorumcularına yönelik muhafazakâr bir tutumu ifade eden ve genel kamuoyuna seslenen yapıtlardır. İkinci ayak ise 1820'lerin parlak karşılaşmalarının bir bilançosunu çıkararak Ricardo iktisadının teorik olarak başarısız olduğunu ilan etmeye yönelik akademik girişimlerdir.

Popüler muhafazakâr tepkinin sembolik örneklerinden birisi *Society for the Diffusion of Useful Knowledge* (Faydalı Bilgileri Yayma Cemiyeti!) adlı derneğin desteğiyle 1831 yılında Charles Knight adlı bir yazarın imzasıyla Hodgskins'in görüşlerine karşı *The Rights of Industry* (Sanayinin Hakları) adlı eğitici bir broşür yayınlanmasıdır. George Paulett Scrope adlı yazar ise "sermayeyi toplumun zehri olarak ilan eden ve sermayenin sahipleri tarafından faiz alınmasının bir suiistimal, adaletsizlik, işçi sınıfının soygunu olduğunu iddia eden" Hodgskin ve diğerlerinin körlüğünü "gerçekten açıklanamaz" bulmaktadır (Meek, 1950: 58).

1830'lardaki Ricardo iktisadına dönük eleştirel dalganın akademik çerçevede kendisini ortaya koyduğu gelişme ünlü Politik Ekonomi Kulübü'nün (Political Economy Club), Ricardo iktisadının yanlışlarını kataloglamak için 1831 başlarında bir dizi toplantı organize etmesidir. Bu toplantıların gündemi R. Torrens'in kaleme aldığı şu soruyla belirlenmiştir. "Bay Ricardo'nun büyük eserinin yayınlanmasından bu yana Politik Ekonomi biliminde ne gibi gelişmeler kaydedildi; ve bu çalışmada ilk kez geliştirilen ilkelerden herhangi biri şimdi doğru olarak kabul ediliyor mu?" Bu toplantılarda Ricardo'nun eserinin birçok yönü dönemin önde gelen iktisatçıları tarafından masaya yatırılmış, onun değer, rant ve kâr teorilerinin, prensipte doğru ama kendi önermeleri ile tutarsız ve bu nedenle yanlış olduğu konusunda bir konsensusa varılmıştır. Toplantı tutanaklarından yapılan aktarımlardan anlaşıldığına göre Ricardo konusundaki temel rahatsızlık, yüksek bir soyutlama yeteneği ve mantıksal tutarlılıkla geliştirdiği öğretinin güncel pratik sorunları görmezden gelmesine yol açacak bir doktrinerliğe yol açmasıdır. Örneğin Ricardo'nun Malthus'un nüfus teorisinin içerdiği siyasal muhafazakârlığı zerrece paylaşmamasına karşın bölüşüm teorisini tutarlı hale getirmek için bu teoriyi kullanması, sanayi kapitalizminin sağladığı maddi ilerlemenin bütün toplumsal sınıfların yararına olduğunu göstermek isteyen çağın egemen inancına aykırı olduğu için eleştiri konusu olmuştur. Ricardo'nun ücretle kâr arasında kurduğu karşıtlık ve makineleşmenin işçi sınıfının durumunu kötüleştireceğini kabul etmesi, sermaye birikiminin emekçilerin çıkarına olduğu yönündeki liberal inanca aykırı olduğu için eleştirilmiştir. Ricardo'nun bir ilerleme çılgınlığı döneminde rant teorisi yoluyla birikimi kesintiye uğratacak karamsar gelecek senaryosunun da

tepkilerin bir diğere nedeni olduğu anlaşılmaktadır. Ricardo'nun 1830'larda, örgütlü işçi hareketinin sisteme yönelik bir tehdit olarak görüldüğü koşullarda, kurulu düzenin temel ögesi olan toprak sahiplerinin çıkarlarını toplumun çıkarlarına aykırı ilan etmesi kabul edilir değildir.

Ricardo'nun ilerlemenin lokomotifi olarak gördüğü sanayi burjuvazisinin çıkarlarını toprak sahiplerine karşı savunmak için giriştiği teorik çaba, hakikate duyduğu tutkulu bağlılık nedeniyle sistemin uyumlu ve istikrarlı olduğunu yadsıyan, radikal yorumlara açık bir bilimsel yapıya yol açmıştır. Mallett adlı yazar Ricardo'nun bu özelliğinden şu sözlerle şikayet etmiştir:

İncelediği her konuda kendinden emin ve matematiksel doğrular şeklindeki görüşlerle çıkıyor karşınıza. Parlamento reformu ve oy hakkı üzerine, eğer elinde o güç olsaydı sonuçları konusunda en ufak bir tereddüte kapılmadan kafasındaki şeyleri gerçekleştirecek ve yarın mevcut sistemi yok edecek biri gibi konuşuyor. Bu, adamın aklının tecrübe ve pratiği hiçe sayan tam da bu özelliği onun politik ekonomi hakkındaki görüşlerinden şüpheye kapılmama neden oluyor. (Meek, 1967: 71)

Meek'in (1967: 71) vurguladığı gibi 1830'ların entelektüel ortamına hâkim olan bu ve benzeri görüşler Ricardo eleştirilerinin bilimsel tutarlılık ve kesinlik kaygılarından ziyade, bir uyum ideolojisi çerçevesinde toplumsal olarak zararlı görülenin doğru olamayacağı yönündeki inançtan kaynaklandığını göstermektedir. Öylesine ki C. F. Cotterill adlı yazar hâlâ bazı Ricardocuların kaldığından şikayet etmektedir.²⁶ Burada kısaca Samuel Hollander gibi neoklasik iktisadi düşünce tarihçilerinin bu anlatıya karşı ileri sürdüğü bir argümanı değerlendirmek uygun olacaktır. Hollander (1980: 373) Ricardo karşıtı muhalefetin Ricardo iktisadının sosyalist amaçlar için kullanılmasına yönelik olmadığını kanıtı olarak Hodgskin'in Ricardo'nun değer teorisine dair eleştirilerini göstermektedir. Gerçekten de Hodgskin, kendi özgün sosyalizm anlayışı çerçevesinde Ricardo'nun değer teorisini eleştirmiş, bu teoriyi özel mülkiyet yasalarına dayanan statükonun bir savunusu olarak görmüştür. Bunun yerine Smith'in üretim maliyetlerinin toplamı olarak fiyat açıklamasına başvurarak sadece emekten oluşan doğal fiyata özel mülkiyet düzeninin yarattığı kâr ve rantın eklenmesiyle oluşan "toplumsal fiyat"ın eleştirisine yönelmiştir. Ancak Hodgskin'in Ricardo eleştirisi ve Smithçi fiyat açıklaması, teorik zayıflığı bir yana, 1830'lardaki Ricardo karşıtı muhafazakâr entelektüel iklim içinde Ricardo'ya yönelik eleştiri olarak takdir edilmesi mümkün olmayan radikal fikirlere dayanmaktadır.²⁷

İzleyen bölümde bu Ricardo karşıtı atmosferin yarattığı entelektüel sonuçlar, hem genel olarak iktisadi teorinin sonraki gelişimi hem de özgül olarak Ricardo'nun yapıtının bu gelişmeler içindeki yeri bağlamında tartışılacaktır.

Ricardo Eleştirilerinden Klasik Politik Ekonominin Çözülüşüne

Ricardo'nun teorik yapıtı üzerine 1830'ların başlarında gerçekleşen tartışmalarda, emek değer teorisinin yanı sıra burjuvazi ve toprak sahipleri arasındaki çıkar çatışmasına işaret eden Ricardocu kâr teorisi de eleştirilerin odağına yerleşmiştir. Bu yöndeki eleştiriler politik ekonominin Ricardo'nun elinde büründüğü biçimden rahatsızlığını gizlemeyen, politik ekonominin kapsam ve içeriğinde köklü bir değişim talep eden akademik iktisatçılar tarafından dile getirilmiştir. Bu akademik iktisatçılar içinde iki ismi özellikle zikretmek gerekir. Bunlardan ilki 1832'de Dublin'deki Trinity College'da yeni kurulan Politik Ekonomi Kürsüsüne atanan İrlandalı bir hukukçu olan Mountfort Longfield'dir. Longfield, 1833 yılında ders olarak sunduğu ve 1834 yılında *Lectures on Political Economy* başlığı ile yayınlanan eserinde, kârın makinelere yatırılan sermayenin emeğin verimliliğinde sağladığı artışın karşılığı olduğunu ileri sürerek, marjinal verimliliğe dayalı bölüşüm teorisinin habercisi sayılabilecek bir açıklama getirmiştir. Longfield'in bu eserden bir yıl önce işçilerin politik ekonomi konusunda yanlış fikirlerden hareket ederek eyleme geçmesini önlemek için açıkça çağrı yapmış olması manidardır. Schumpeter (1986: 439) Longfield'in, Eugene Böhm-Bawerk'in teorisinin temellerini öngörerek "tam manasıyla 1890'da ayağa kalkacak bir sistem ürettiğini" vurgulamaktadır.²⁸ Ricardo karşıtı hareketin bir diğer akademik sözcüsü ise 1830'larda iktidardaki Whig Partisi'nin etkili ismi ve iktisadi politikalarda danışmanı olan ve 1825-30 yılları arasında Oxford Üniversitesine politik ekonomi profesörü olarak görev yapan Nassau Senior'dur. Senior, iş çevrelerinin ve liberal düşünürlerin tepkisini çeken *Yoksul Yasaları'nın* kaldırılıp 1834 tarihli yeni *Yoksul Yasası'nın* (*The Poor Law Amendment Act of 1834*) oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır (Clarke, 1988: 64-65).²⁹ Ayrıca 1836 yılında fabrikalardaki çalışma koşullarını düzenlemek için çıkarılan *Fabrika Yasası'na* (Factory Act) ve giderek yükselen 10 saatlik işgünü taleplerine karşı çıkan Manchesterli sanayicilerin danışmanı olarak çalışmıştır (Marx, 1997: 222). Senior, 1836 yılında yayınladığı *An Outline of the Science of Political Economy* adlı eserinde sermayenin kârını feragat (*abstinence*, perhiz) adını verdiği kavramla, bir reel maliyet kategorisi olarak tanımlamıştır. Buna göre Ricardo'nun bir artık olarak tanımladığı kâr, kapitalistin sermayesini bugünkü tüketime harcamayarak yapmış olduğu fedakârlığın karşılığı olan bir maliyet ögesidir. Böylece, reel maliyet, emek ve feragatın toplamından meydana gelmekte, parasal maliyet ise, ücret ve kâr toplamına, bu da fiyata eşit olmaktadır. Dolayısıyla sistemde herhangi bir artık söz konusu olmadığı gibi, Ricardo'nun emek değer kuramından mantıksal olarak çıkarılabilecek sömürü kavramı da ortadan kalkmaktadır (Selik, 1980: 224-225). Senior, toprak rantını da kârdan ayırışan bir artık

biçimi değil, nüfusu emek talebine uyarlayan bir araç olarak tanımladıktan sonra, özgül bir artık biçimi olan rantı görünmez kılan bir tanım geliştirmiş, ücret ve kârın da yeniden üretilemeyen avantajlardan kaynaklanan bir rant bileşeni içerdiğini iddia ederek, bölüşüm payları arasında çıkar çatışması değil, çıkarların uyumu olduğunu sonucuna varmıştır.

Senior ve Longfield'in 1870'lerde ortaya çıkacak neoklasik iktisadın düşünsel öncülleri olarak değerlendirilebilecek görüşleri, bir yandan işçi sınıfının iktisadi sosyal talepleri karşısında muhafazakâr bir tutumu ve aynı zamanda politik ekonomiyi üretim sürecinin çelişkili evreninden kopararak mübadele ilişkilerinin uyumlu evrenine taşımayı hedefleyen bilinçli bir arayışı yansıtmaktadır. Bu eğilimin bir diğer sözcüsü olan ve Oxford Üniversitesi Drummond Politik Ekonomi Kürsüsüne Senior'dan sonra atanan Richard Whately, politik ekonominin dolaşım alanıyla ve toplumsal uyumla ilgili olduğunu daha iyi vurgulayan bir terim olarak, Antik Yunancadan türetilen *catallactics* terimini önermiştir.³⁰ Aynı kürsüye 1831 yılında atanan William Forster Lloyd, 1834 yılında yayınladığı *A Lecture on the Notion of Value* adlı eserinde açıkça sınırsız insan isteklerinden ve bunları elde etmede artan miktarların yol açacağı azalan faydadan söz etmiştir (Dobb, 1973: 109). 1830'larda iktisadi salt mübadele eksenli bir toplumsal uyum ideolojisine dönüştürme gayreti, 1870'lerde eşzamanlı ve birbirinden bağımsız olarak İngiltere'de Jevons, Avusturya'da Menger ve Fransa'da Walras'ın temellerini attığı yeni iktisadın, mutlak hakikat peşinde koşan bilim insanlarının boşlukta gerçekleştirdiği bir devrime dayanmadığını da göstermektedir. Sonuç olarak politik ekonomi alanında Ricardo karşıtı düşünsel mecradan marjinalizme geçmek için bu yaklaşıma matematiksel bir kesinlik getirmek yeterli olmuştur. Marjinalist yaklaşımın İngiltere'deki öncüsü olan W.S. Jevons (2013) 1830'larda ortaya çıkan Ricardo karşıtı eğilimin temel endişesini *The Theory of Political Economy* adlı eserinin 1879 yılında yayınlanan 2. baskısına yazdığı önsözde daha ılımlı sözlerle tekrarlamaktadır: "Sonunda gerçek bir İktisat sistemi kurulduğunda, yetenekli ama yanlış yol sapmış şu adamın, David Ricardo'nun, ekonomi biliminin arabasını yanlış bir yola soktuğu görülecektir". Jevons, burada Ricardo gibi yetenekli ve yanlış fikirli bir başka iktisatçının, Ricardo'nun hayranı olan John Stuart Mill'in de aynı yanlış yolda daha fazla kafa karışıklığına yol açtığını vurgulamıştır. Bu noktada Mill'in 1848 yılında yayınlanan *Principles of Political Economy*'de Ricardo'ya gösterdiği biçimsel bağlılığa rağmen 1830'lardan itibaren iktisadi teoriye egemen olan Smith'den esinlenen üretim maliyetleri değer teorisine dayalı çizginin temsilcisi olduğu vurgulanmalıdır. Mill, bir yandan Ricardocu emek değer teorisine gönderme yaparken, hemen ardından Smith'in

üretim maliyetlerinin toplamı olarak gördüğü doğal fiyat açıklamasını benimsemiştir. Schumpeter'in (1986: 504) vurguladığı gibi Mill, Ricardo'dan çok Marshall'a yakındır. Bu bağlamda gerek Mill, gerekse Marshall'ın Ricardocu teorik yapıya gösterdikleri eğilimi Ricardo iktisadının yaşamaya devam ettiği biçiminde yorumlamak yanılıcıdır.

Sonuç Yerine: İki Rakip Analitik Gelenek

Bitirirken Ricardo sonrası tartışmaların ideolojik nedenlerden değil, sadece iktisadi teorinin analitik gelişimi çerçevesinde ele alınması gerektiği yönündeki görüşü değerlendirmek yararlı olacaktır. Ricardo sonrasında politik ekonominin teorik gelişimine, doktrinlerin analitik yapıları açısından bakıldığında birbirine rakip iki geleneğin varlığından söz etmek mümkündür. Bu iki rakip geleneğin ikisi de Smith'den kaynaklanmıştır. Marx (1999: 153), Smith'in teorik yapıtına içkin bir düalizmden söz ederken örtük olarak bu iki geleneğin Smith'deki kaynaklarına işaret etmiştir:

[Adam Smith] Bir yandan ekonomik kategoriler arasında var olan iç bağlantıların ya da burjuva ekonomik sistemin belirsiz yapısının izini sürer. Öte yandan, bununla eşzamanlı olarak bu bağlantıyı, rekabete ilişkin olgularda, burjuva üretim süreciyle ilgilenen ve kendini bu işe veren Adam Smith gibi birine olduğu gibi bilimle ilgisi olmayanlara da görüldüğü ve kendini ortaya koyduğu kadarıyla açıklamakla yetinir. Bu yaklaşımlardan biri burjuva sistemin iç bağlantısını ve deyim yerindeyse fizyolojisini iskandil eder; buna karşılık ikincisi, yaşamın olgularını dışsal görünüşleriyle ve göründükleri kadarıyla alır ve onları yalnızca tanımlar, sınıflandırır, oluşumlarını yeniden hikâyeye eder ve formel tanımlar altında bir düzene sokar. Smith'te bu yöntemlerin her ikisi birbiriyle kavgasız-gürültüsüz yan yana yer almakla kalmaz, ama aynı zamanda birbirine dolanır ve biri ötekiyle çelişir.

Adam Smith'in bu çelişkili teorik mirası kendisini izleyen iktisatçılar için geniş bir hareket alanı sağlamış, Marx'ın ifadesiyle (1999: 154)

Politik ekonominin Smith öncesi demode yaklaşımlarını terk ettikleri ölçüde araştırma ve gözlemlerinde ister içsel ilişkileri ele alsın ister görünüş öğeleriyle ilgili olsun, bu iki yaklaşımı keyfi bir şekilde harmanlayarak her zaman Adam Smith'i temel alabilmişlerdir.

Ancak "en sonunda Ricardo çıkagelmiş ve bilime dur demiştir!" Çünkü "Ricardo'nun büyük tarihsel önemi burjuva sistemin fizyolojisi için -o sistemin iç organik tutarlılığını ve yaşam sürecini anlamak için- başlangıç noktası, temel, değer emek-zamanı ile belirlenmiştir". Ricardo, diğer

iktisadi kategorilerin bu temel üzerinde nasıl oluştuğunu ve tanımlandığını, ne ölçüde ona uyduğunu ve çeliştiğini göstermesi için bilimi eski alışkanlıklarından sıyrılmaya zorlamıştır.

1830'ların Ricardo karşıtı atmosferi teorik olarak büyük ölçüde Smith'in eklektik mirasının görünüşleri sistemleştiren, mübadele eksenli ve bunun sonucu olarak toplumsal uyumu telkin eden yorumundan beslenmiştir. Bu teorik gelenek 19. yüzyıl başlarında Jean Baptiste Say'ın bölüşüm paylarını verimli hizmetlerin karşılığı olarak ele alan ve neoklasik bölüşüm teorisinin fikrî temellerini inşa eden eserinden başlayarak, görüşleri Benthamcı faydacılık temelinde şekillenen Nassau Senior, M. Longfield gibi iktisatçıların katkılarıyla öznel faydaya dayalı marjinalist okulun doğuşuyla sonuçlanan bir evrim çizgisi izlemiştir. 1830'lardaki bu özürücü tutumdan beslenen iktisadi literatür, Marx tarafından vulgar ekonomi olarak adlandırılmış, belki de biraz bu yüzden neoklasik iktisadın felsefi-teorik öncüllerini oluşturan bu iktisatçılar 20. yüzyılda nadiren, sadece ihmal edilmiş öncüler olarak (*neglected precursors*) anımsanmıştır.

Klasik politik ekonominin Ricardo sonrasında yaşadığı ayrışmadan doğan ikinci gelenek ise, Ricardo'nun teorik çerçevesini bir üretim biçimi olarak kapitalizmin eleştirel tahlili için bir başlangıç noktası olarak almıştır. İngiltere'de "Ricardocu Sosyalistler" in bilimsel açıdan yetkin olmayan eklektik Ricardo yorumları bir yana bırakılırsa, bu akımın başlıca temsilcisi Marx olmuştur. Marx, Ricardo'nun analizindeki sorunların kaynağında kapitalizmin tarih dışı bir doğal düzen olarak görmesinin yattığını, ancak buna rağmen Ricardo'nun analizinin burjuva toplumun fizyolojisini anlamak için yararlı bir başlangıç noktası oluşturduğunu vurgulamıştır. Ricardo'nun Marx'ın teorisinin önemli kaynaklarından birisi olması Ricardo'nun eserinin 1960'larda Piero Sraffa ve izleyicilerinin elinde yeniden canlandırılmasına kadar, iktisadın anaakım tartışmalarının dışında tutularak unutulmaya terk edilmesine yol açmıştır.

Sonnotlar

- 1- Bu yazının ilk taslağını okuyarak oldukça yararlı eleştiri ve öneriler sunan Baver Yeşilyurt'a teşekkür ederim.
- 2- Thomas (2017) akademik yazındaki istisnai örneklerden birisidir.
- 3- Bu konuda benzer gözlemler için Blaug (2001).

4- Metinde bundan sonra *İlkel*er olarak anılacaktır. Eserin Türkçede iki farklı çevirisi bulunmaktadır. Bkz. Ricardo (1997) ve (2008). Eserin tarihsel ve entelektüel bağlamı ve kapsamı konusunda Savran (1997) oldukça önemli bir giriş yazısıdır.

5- Buradaki tartışmanın amaçları bakımından Sraffa'nın Ricardo'ya dayanan teorik çalışmasının ve bu çalışmanın tetiklediği Marksist değer teorisi etrafındaki tartışmaların değerlendirilmesi gerekli değildir. Sraffa'nın eseri 50 yıllık bir gecikmeyle Türkçeye kazandırılmıştır. Bkz. Sraffa (2010). Savran'ın (2010) bu eser içinde yer alan tanıtım ve değerlendirme yazısı, yeni araştırmacılar için çok yararlı bir giriştir. Ayrıca Satlıgan, Savran ve Tonak (2012) derlemesinde yer alan Sraffa iktisadı üzerine Savran imzalı yazılar (IV. Kısım) bu alandaki uluslararası literatürde de etkili olmuş katkılardır.

6- Bkz. Hollander (1979). Hollander'in çalışmasının bir eleştirisi için bkz. O'Brien (1981).

7- Bu tutuma istisna oluşturan az sayıda anaakım çalışma vardır. Bunlardan birisi için bkz. Bowley (1973).

8- Örneğin Mark Blaug (1990) "marjinalist devrim" in dayandığı felsefi ve analitik fikirlerin kökenine hiç değinmeden, üç farklı ülkede birbirinden habersiz üç farklı düşünür eliyle ortaya konulmuş olduğunu, bu durumun iktisadi düşüncenin ortaya çıktığı koşullardan ve araştırmacının felsefi-ideolojik eğilimlerinden bağımsız olarak geliştiğini kanıtladığını ileri sürmektedir.

9- Schumpeter (1986: 40) bilimsel modeller üretmek için gerçekleştirilen teorik çalışma için şöyle konuşuyor: "ideolojinin bu sürece girebilmesi için geniş bir kapının olduğu gayet açıktır. Aslında, [ideoloji] sözünü ettiğimiz analiz öncesi bilişsel eylemin temelinde yer alır. Analitik çalışma, şeylere dair vizyonumuzun sağladığı malzemeye başlar ve bu vizyon, neredeyse tanımı gereği ideolojiktir.

10- Hobsbawm (1998: 110) şu çarpıcı gözlemi aktarıyor: "19. yüzyılın, başka leydilerin çocuklarına, ya da daha çok yoksullara öğretmeleri için ekonomi politik konusunda küçük pedagojik yapıtlar hazırladıkları ilk ve son dönemdi".

11- Blaug (1990: 1-9), *Economic Theory in Retrospect* eserine yazdığı İktisadi Teoride Bir İlerleme Yaşandı mı? başlığını taşıyan girişte bu tartışmayı ele alırken, geçmişteki düşüncelerin ortaya çıktıkları koşullar dikkate alınarak incelenmesi gerektiğini savunan yazarları yanıltıcı bir şekilde relativist olarak etiketlemektedir. Blaug, relativistlerin geçmişteki düşüncelerin sadece içinde yeşerdiği koşullar içinde anlaşılabilir ve anlamlı olduğunu savunduklarını ima etmektedir. Oysa ona göre geçmiş düşüncelerde hem evrensel öğeler hem de zaman içinde gelişen ve yetkinleşen bir teorik çekirdek vardır. Bizce Blaug burada mutlakçılık-relativizm ikiliği üzerinden yanıltıcı bir tartışma yürütmektedir. Belli bir teorik yapının yalnızca

belli bir tarihsel ortamda anlamlı olduğunu ima eden bir relativizm yorumunun da, doğabilimsel bir kesinliğe doğru ilerlediğini ileri süren mutlakçılık fikrinin de toplumsal bilimler için geçerli olmadığı rahatlıkla ileri sürülebilir. İktisadi düşüncenin ortaya çıktığı koşullar içinde değerlendirilmesi, belli teorik yapıların ve entelektüel geleneklerin sürekliliğini yadsımak anlamına gelmez. Tersine belli bir teorik yapının nasıl evrimleştiğini anlayabilmek için geniş bir tarihsel ve entelektüel bağlamın bilgisi zorunludur.

12- Ricardoculuğun serüveni üzerine Keynes yorumundan beslenen bir tartışma için bkz. Checkland (1949).

13- Ricardo'nun çağdaşlarından Thomas De Quincey 1819 yılında Ricardo'nun *İlkeler*'ini okuduktan sonra, eserin iktisadi olguları soyutlama gücü karşısındaki şaşkınlık ve hayranlığını ifade ederken "tam bir ustalık" der ve "saf düşünme eylemine (*thinking*) nadiren rastlanan" İngiltere'de 19. yüzyılda böyle bir eserin yazılmış olmasını över. "Akademik bir çatı altında olmayan, yoğun ticari ve politik meşguliyetleri olan" bir İngiliz'in, "Avrupa'daki tüm üniversitelerin ve bu alandaki asırlık düşünce birikiminin bir kıl payı bile ilerletmeyi başaramadığı" şeyi başarmış olması De Quincey'i çok etkilemiştir. Şöyle devam eder: "Diğer tüm yazarlar, olguların ve belgelerin muazzam ağırlığı altında ezilmişlerdi; Mr. Ricardo, idrakin kendisinden malzemelerin hantal kaosuna bir ışık huzmesi veren *a priori* yasaları çıkarmış ve gündelik tartışmaların bir derlemesinden başka bir şey olmayan iktisadi incelemeyi sistematik ölçülere dayalı bir bilime dönüştürmüştür (De Quincey, 1821: 116-117).

14- Çağdaş Ricardo incelemeleri, iktisadi mekanizmayı açıklayan bütünsel ve tutarlı bir sistem oluşturma çabası ve soyut tümdengelimci yaklaşımın öncüsü olması nedeniyle Ricardo'nun teorik mirasından söz ederken "Ricardo İktisadi" (*Ricardian Economics*) ifadesini yaygın olarak benimsemiştir. Bu yazıda ele alınan tartışmaları politik ekonomi terimiyle ifade ederken başlıkta "Ricardo İktisadi" ifadesini kullanmamız bu alışkanlıkla ilgilidir. Elbette bu tercihte Türkçe iktisadi düşünce tarihi literatüründe müstesna bir yere sahip bir çalışma olan Bilsay Kuruç'un 1970'de A.Ü. SBF Yayınlarından çıkan *Ricardo İktisadının Bazı Metod Sorunları* çalışması da etkili olmuştur. Bu çalışma, eğer bilgilerimiz bizi yanıltmıyorsa, 2000'li yıllar öncesinde, herhangi bir iktisatçının [Marx istisnasıyla] teorik yapıtı üzerine yazılmış yegâne Türkçe telif eseridir.

15- Bkz. More, (1997: 198-199) ; Kanth, (1986: 46-7).

16- Marx (1999: 104-105) gerici nüfus yasası nedeniyle büyük bir öfkeyle andığı Malthus'un, rant teorisini oluştururken, İskoç politik ekonomist ve tarım bilimci James Anderson'dan intihal yaptığını vurgular.

17- Burada Ricardo, Smith'in rant konusundaki çözümlmesine gönderme yapmaktadır. Smith (1976), *Milletlerin Zenginliği*'nde rantı kâr ve ücretle birlikte fiyatın bir bileşeni sayarken, eserde rantı ayrıntılı olarak ele almaya yöneldiğinde rantın fiyatın bir parçası değil, yüksek fiyatın bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Ricardo, Smith'in bu ikinci yorumunu benimsemiş, rantı fiyatın bir bileşeni olarak görmeyi reddetmiştir.

18- Örneğin şu ifadesi: "Tüm metaların değiştirilebilirlik değeri üretimlerindeki zorluk arttıkça artar" (Ricardo, 1815: 19).

19- Bu konuda bkz. Hunt ve Lautzenheiser (2022). Bu son pasaj, Malthus'un 1820 yılında kaleme aldığı *Principles of Political Economy* başlıklı eserinde yer almaktadır. Ancak Malthus eserin 1836'da çıkan 2. Baskısında bu ifadeyi çıkarmıştır.

20- Marx'ın işaret ettiği bu tartışma iktisadi düşünce tarihinde ihmal edilmiş bir düşünür olan Sismondi'nin 1819 yılında yayınlanan *Nouveaux Principes* adlı eserinde Ricardo'nun kâr ve rant teorisine ve bu teorik öncüller üzerine inşa ettiği değer teorisine yönelik eleştirilerini içermektedir. Bu konuda yararlı bir özet için bkz. Bridel (2019).

21- Bu örnek ölmeden hemen önce kaleme aldığı "Mutlak Değer ve Mübadele Değeri" üzerine taslakta da yer almaktadır. Bkz. Ricardo (1823).

22- Malthus (1827: 106-107), haklı olarak McCulloch'un şarap örneğine şu argümanla karşı çıkar: "McCulloch'un varsaydığı örnekte kâr oranı yüzde 10 yerine yüzde 20 olsaydı, her iki durumda da doğal süreçler ve şarabın kalitesindeki artış aynı olmasına rağmen değeri 5 pound değil 10 pound artacaktır."

23- Marcet'nin çalışması üzerine yakınlarda yayınlanmış ayrıntılı bir inceleme için bkz. Sippel (2020).

24- Thompson ve Hodgskin'in yanı sıra John Gray, John Francis Bary de Ricardocu sosyalistler arasındadır. Bu düşünürlerin görüşlerini ayrıntılı olarak inceleyen bir kaynak için bkz. Hunt (1980).

25- Carey, burada sanayileşmeye karşı yurttaşlık erdemleri başta olmak üzere Cumhuriyetçi değerlerin temsilcisi olarak çiftçileri öne çıkaran Jeffersoncılığı eleştirmektedir.

26- Bu dönemin tartışmaları Meek'e (1967: 67-73) dayanarak özetlenmiştir.

27- Burada çalışmanın sınırlarını zorlamamak için ayrıntılarına girmediğimiz bu tartışma için ayrıca bkz. Hunt (1980).

28- Schumpeter, burada Avusturyalı neoklasik iktisatçı Eugen Böhm-Bawerk'in 1880'lerde Almanca kaleme aldığı 1890 yılında İngilizce çevirisi "*Capital and Interest, a Critical History of Economical Theory*" başlığıyla yayınlanan eserine gönderme yapmaktadır.

29- 1834 tarihli Yeni Yoksul Yasası, Speenhamland sisteminin sunduğu para ve gıda yardımlarının tümünü kaldırmış, yoksullar için "Yoksullar Çalışma Evi"ne gitme seçeneği getirmiştir. Evli çiftlerin çocuk yapmasını önlemek için ayrı ayrı tutulduğu, kendilerine sunulan ağır ve pis işleri yapmayı kabul etmeyenlerin kalmasına izin verilmeyen bu evler, emekçileri disipline etmek için tasarlanmıştır.

30- Hollander (1977: 237-238), Whately'nin bu önerisine rağmen iktisadın doğası ve kapsamı üzerine bir yeniliği hedeflemediğini, zenginliğin üretimi ve bölüşümüne odaklanan klasik çerçeveyi benimsemeye devam ettiğini vurgulayarak bu konudaki anlatıyı abartılı bulduğunu ifade etmektedir. Bu itiraz Hollander'ın iktisadın evrimini lineer bir teorik ilerleme olarak görme ısrarını yansıtmaktadır.

Kaynakça

Backhouse R E (1994). Why and How Should We Study The History of Economic Thought? *History of Economic Ideas*. 2(2), 115–123.

Blaug M (1958). *Ricardian Economics: A Historical Study*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.

Blaug M (1990). *Economic Theory in Retrospect*. Cambridge: Cambridge University Press.

Blaug M (2001). No History of Ideas, Please, We're Economists. *Journal of Economic Perspectives*, 15 (1), 145-164.

Bowley M (1973). *Studies in the History of Economic Theory before 1870*. London: Palgrave Macmillan.

Bridel P (2018). Sismondi as a Critic of Ricardo On rent, Corn Laws and Methodology. İçinde: A Rosselli vd. (der), *Money, Finance and Crises in Economic History: The Long-Term Impact of Economic Ideas*, London: Routledge, 77-91.

Carey H (1859). *The Past, the Present, and the Future*. Philadelphia: Henry Carey Baird.

Checkland S G (1949). The Propagation of Ricardian Economics in England. *Economica*, 16(61), 40–52.

Clarke S (1988). *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*. Aldershot: Edward Elgar.

De Quincey T (1821) [2009]. *Confessions of an English opium-eater and Related Writings*. J Faflak (der), Ontario: Broadview Editions.

Kaymak M (2024). Ricardo İktisadının Serencamı Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 850-885.

De Vivo G (1987). Ricardo, David. *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. Vol 4, London: Basingstoke, 183–98.

Dobb M (1973). *Theories of Value and Distribution Since Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press.

Foley Duncan K (2006), *Adam's Fallacy: A Guide to Economic Theology*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Hobsbawm E J (1998). *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev. B S Şener, Ankara: Dost Yayınları.

Hobsbawm E J (2003). *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*. Çev. B S Şener, Ankara: Dost.

Hollander S (1977). The Reception of Ricardian Economics. *Oxford Economic Papers*. 29(2), 221–257.

Hollander S (1979). *The Economics of David Ricardo*. Toronto: University of Toronto Press.

Hollander S (1980). The Post-Ricardian Dissension: A Case-Study in Economics and Ideology. *Oxford Economic Papers*, 32(3), 370–410.

Hunt E K (1980). The Relation of the Ricardian Socialists to Ricardo and Marx. *Science & Society*, 44(2), 177–198.

Hunt E K ve M Lautzenheiser (2022). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Çev. V U Aslan, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Jevons W S (1871) [2013]. *The Theory of Political Economy*. London: Palgrave Macmillan.

Kanth R K (1986). *Political Economy and Laissez-Faire: Economics and Ideology in the Ricardian Era*. Totowa, New Jersey: Rowman & Littlefield.

Keynes J M (2013). The General Theory. *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, Vol VII, Cambridge: Cambridge University Press.

Kuruç B (1970). *Ricardo İktisadının Bazı Metod Sorunları*. Ankara: A.Ü. SBF Yayınları.

Malthus T R (1827). *Definitions of Political Economy*. London: John Murray. [Archive.org].

Marx K (1997). *Kapital*. I. Cilt. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (1999). *Artık Değer Teorileri*. 2. Kitap. Çev. Y Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (2000). *Theories of Surplus Value*. Book III, Amherst & New York: Prometheus Books.

Meek R L (1950). The Decline of Ricardian Economics in England. *Economica*, 17(65), 43–62.

Meek R L (1967). The Decline of Ricardian Economics in England. İçinde: R L Meek, *Economics and Ideology and Other Essays*. London: Chapman and Hall, 51-74.

883 Kaymak M (2024). Ricardo İktisadının Serencamı Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 850-885.

- Meek R L (1973). *Studies in the Labour Theory of Value*. London: Lawrence Wishart.
- More C (1997). *The Industrial Age: Economy and Society in Britain, 1750-1985*. London: Pearson.
- O'Brien D P (1981). Ricardian Economics and the Economics of David Ricardo. *Oxford Economic Papers*, 33(3), 352–386.
- Polanyi K (2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Çev. A Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Read S (1829). *Political Economy: An Inquiry Into the Natural Grounds of Right to Vendible Property or Wealth*. Edinburgh. [Archive.org].
- Ricardo D (1815) [1951-1973]. An Essay on the Influence of a low Price of Corn on the Profits of Stock. İçinde: P Sraffa ve M H Dobb (der), *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Vol. IV, Cambridge: Cambridge University Press, 1-42.
- Ricardo D (1823) [1951-1973]. Absolute Value and Exchangeable Value. İçinde: P Sraffa ve M H Dobb (der), *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Vol. IV, Cambridge: Cambridge University Press, 389-405.
- Ricardo D (1951). On The Principles of Political Economy, and Taxation. P Sraffa ve M H Dobb (der), *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricardo D (1997). *Ekonomi Politîğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*. Çev. T Ertan, İstanbul: Belge Yayınları.
- Ricardo D (2008). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*. Çev. B Zeren, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Riva T R (2018). Samuel Bailey and David Ricardo in Karl Marx's Dialectic of the Form of Value. *Dialogue and Universalism*, 28 (3), 55-68.
- Rubin I I (1979). *A History of Economic Thought*. Çev. D Filtzer, London: Ink Links.
- Salvadori N ve R Signorino (2013). The Malthus versus Ricardo 1815 Corn Laws Controversy: An appraisal. MPRA Paper No. 50534, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/50534>. Son Erişim Tarihi 01.11.2023.
- Satlıgan N vd. (2012). *Kapital'in İzinde*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Savran, S (1997). Ricardo'nun Dehası ve Körlüğü. İçinde: D Ricardo, *Ekonomi Politîğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*. Çev. T Ertan, İstanbul: Belge Yayınları, 7-21.
- Savran S (2010) Yarım Yüzyılın Sınavında Sraffa. İçinde: P Sraffa, *Malların Mallar ile Üretimi: İktisat Kuramını Eleştiriye Açış*, Çev. Ü Şenesen, İstanbul: Yordam Kitap, 37-47.
- Schumpeter J (1986). *History of Economic Analysis*. London: Routledge.
- Selik M (1980). *İktisadi Doktrinler Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Kaymak M (2024). Ricardo İktisadının Serencamı Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 850-885.

Sippel A (2020). Jane Marcet's Lessons to the Lesser Educated about the Political Economy of Foreign Trade. <http://journals.openedition.org/1718/6191>. Son Erişim Tarihi, 30.10.2023.

Smith A (1976). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. R H Campbell ve A Skinner (der), *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*. Volume I ve II. Oxford: Oxford University Press.

Sraffa P (1951). Introduction. On The Principles of Political Economy, and Taxation. P Sraffa ve M H Dobb (der), *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press, xiii-lxii.

Stark W (1997). İktisadi Düşünce ve Toplumsal Gelişme. İçinde: M Özel, (der), *İktisat Risaleleri*. Çev. M Özel, İstanbul: İz, 241-306.

Thomas A M (2017). Ricardo's Principles, 200 Years Later, *Artha Vijñana: Journal of The Gokhale Institute of Politics and Economics*, 59 (4), 334-338.

Vaggi G ve P Groenewegen (2003). *A Concise History of Economic Thought: From Mercantilism to Monetarism*. London: Palgrave Macmillan.

Winch D (1973). The Emergence of Economics As a Science 1750-1870. İçinde: C Cipolla, (der) *Fontana Economic History of Europe: 1700-1914*. Vol. 3. Glasgow: Collins-Fontana Books, 507-573.

Walter R (2018). The Enthusiasm Of David Ricardo. *Modern Intellectual History*, 15(2), 381-409.

Gıda Krizi ve Yedigâr Tohumlar: TİGEM Tarım İşletmeleri, Tohum Dernekleri ve Çiftçiler Arası Sosyo-Politik ve Ekonomik Etkileşimler

Bengü Kurtege Sefer, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-0539-8375

E-Posta: bkurtege@gmail.com

Öz

İklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan ve küresel ölçekte deneyimlenen gıda kriziyle mücadele kapsamında gıda üretim ve tüketim süreçlerinin yeniden yapılandırılması ve bu süreçlere ulus devletlerin müdahil olması konusunda uluslararası kuruluşlar önerilerde bulunmaktadır. Bu süreçlerde, yedigâr tohumlar ülkelerin genetik kaynaklarının ve biyo-çeşitliliğin korunması için önem kazanmıştır. Türkiye’de de 2017 yılından beri Mirasımız Yerel Tohum ve Ata Tohum projeleri kapsamında üreticilerden yerli tohumlar toplanmakta, tarım işletmelerinde tescillenmekte, çoğaltılmakta, ekilmekte ve üretilen ürünler kooperatif marketlerde satışa sunulmaktadır. Bu makalenin amacı gıda kriziyle mücadele için devletin tohum sektöründe uygulamaya başladığı bu yeni stratejinin, doğanın metalaştırıldığı neoliberal yönetişimin bir parçası olduğunu göstermektir. Bu stratejiyi yorumlamak için Karl Marx’ın metabolik yarıma ve James C. Scott’ın doğal kaynakların çevre dostu reçetelerle planlanıp yönetimini eleştiren yaklaşımlarını sentezleyen kuramsal bir yaklaşım geliştirilecektir. Devlet özelleştirmelerle, yedigâr tohumların üretim ve takasını yasaklayan yasalarla, sertifikalı tohum kullanımını zorunlu kılarak ve yeni stratejisiyle tohum üretim ve dağıtım süreçleri üzerinde hegemonya kurmaya çalışmakta, tohumların mübadele değerini kullanım değerlerine üstün kılmakta ve doğa ve insan arası metabolik ilişkiyi bozmaktadır. Makalede tohumla ilgili makro politik belgelerin çözümlenmesi yapılarak, literatürdeki çalışmalar değerlendirilerek ve alternatif kuramsal yaklaşımı kullanarak, bu planlamacı söylemle doğa ve birey arasındaki yabancılaşmanın nasıl artırıldığı gösterilecektir. Bu tohum planlama stratejisi karşısında yedigâr tohumlarla ilgili yerel deneyim ve bilgi birikim, Scott’ın ifadesiyle mētis, devam etmekte ve agro-ekolojik hareketler artmaktadır. Makalenin bir diğer amacı, sosyo-ekonomik farklılıkların üreticilerin yerli tohumları koruma ve kullanmayla ilgili yerel bilgilerini ve tohumla ilgili tercihlerini, mētislerini, nasıl etkilediğini göstermektir. Yerel bilgi ve kullanım biçimleriyle tohum planlama söylemi arasındaki politik mücadeleye dikkat çekilmesi alternatif politikaların tasarlanması için önemlidir. İşletmeler üreticilerin bilgi ve birikimini üretim ve dağıtım süreçlerine dâhil etmeli ve onları planlama sürecine aktif özneler olarak katmalıdırlar. Makalenin son kısmında gıda tedarik zincirinin ilk halkasındaki sosyo-politik ve ekonomik etkileşimlerin makro, mezo ve mikro düzeyde araştırılması konusunda yol haritası oluşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gıda Krizi, Yedigâr Tohumlar, Tohum Planlama, Tarım İşletmeleri, Birey-Doğa İlişkisi.

Food Crisis and Local Seeds: Socio-Political and Economic Interactions Between TİGEM Agricultural Enterprises, Seed Associations and Peasants

Abstract

To combat the food crisis that arises due to climate change and is experienced globally, international organizations make recommendations on the restructuring of food production and consumption processes and the involvement of nation states in these processes. Local seeds have gained importance in protecting countries' genetic resources and biodiversity in these processes. In Turkey, since 2017, based on the state-led projects (Our Heritage is Local Seeds and Native Seeds), local seeds have been collected from peasants, registered, certified. These seeds are then planted in agricultural enterprises, and the products are sold in cooperative markets. This article aims to show that this new seed planning strategy is a part of neoliberal governance in which nature is commodified. To explain this strategy, Karl Marx's metabolic rift and James C. Scott's approach criticizing the planning and management of natural resources with environment friendly prescriptions will be used as a theoretical approach. The state seeks to establish hegemony over seed production and distribution through privatization, laws banning the production and exchange of local seeds, making the use of certified seeds compulsory and with its new strategy. It prioritizes the exchange value of seeds over their use value and disrupts the metabolic relationship between nature and individuals by means of these strategies. In the article, it is demonstrated how the alienation between nature and the individual is increased with this planning discourse by analyzing macro-political documents on seeds, evaluating studies in the literature and using an alternative theoretical approach. As a response to this seed planning strategy, local experience and knowledge of local seeds, the concept of *mētis* in Scott's approach, and agro-ecological movements are increasing. The article also explains how socio-economic differences affect peasants' local knowledge and decisions, *mētis*, regarding the protection and use of local seeds. Drawing attention to the political struggle between local knowledge and use values and the seed planning discourse is important for designing alternative policies. The agricultural enterprises should include peasants' knowledge and experiences in the production and distribution processes and include them as active subjects in the planning. In the final part of the article, a roadmap will be proposed to investigate the socio-political and economic interactions in the first link of the food supply chain at macro, meso, and micro levels.

Keywords: Food Crisis, Local Seeds, Seed Planning, Agricultural Enterprises, Individual-Nature Relationship.

Giriş

İklim değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan kuraklık, tarımsal üretimdeki düşüş, doğal kaynakların tükenmesi, savaşlar, pandemi gibi riskler, küresel ölçekte gıda krizini önemli bir sorun haline getirmiştir. Food and Agricultural Organization (FAO), International Fund for Agricultural Development (IFAD), ve World Health Organization (WHO) gibi pek çok uluslararası kuruluş, bu risklerin doğru şekilde yönetilmesi için tarımsal gıda sisteminde köklü bir dönüşüm gerçekleşmesi ve tohumdan sofraya uzanan gıda tedarik zincirinin her aşamasına ulus devletlerin aktif olarak müdahale etmesi gerektiği konusunda mutabakata varmıştır (FAO, 2023). Piyasa odaklı gıda üretim ve tüketim süreçlerinin doğal kaynakların sürdürülebilirliği üzerindeki olumsuz etkileri ve sağlıklı gıdaya erişim konusunda ortaya çıkan eşitsizlikler güncel çalışmalarda vurgulanan önemli bir konudur. Endüstriyelmiş gıda sistemi, iklim ve gıda krizine yol açan en önemli sebepler arasındadır (Özkaya vd., 2021: 11). Şirketlerin üretim, dağıtım ve tüketim süreçleri üzerinde kontrole sahip olduğu bu sistemde, çiftçiler yoksullaşmakta ve proleterleşmekte, tek ürün yetiştiriciliği, sertifikalı tohum kullanımı ve yoğun kimyasal kullanımı teşvik edilmektedir.

Gıda sistemine hak temelli bir yaklaşımı merkeze alan gıda egemenliği yaklaşımı, sadece yüksek teknoloji, ucuz emek ile doğal kaynakları sınırsız bir şekilde kullanarak üretimi artırmayı hedefleyen gıda sisteminde sosyal, ekonomik ve ekolojik eşitsizliklerin derinleştiğini göstermektedir (Çobanoğlu, 2021: 272). Gıdanın üretim ve tüketim süreçlerini bir bütün olarak ele alan gıda egemenliği yaklaşımı, üretim ve tüketim organizasyonunun eşitlik temelinde örgütlenmesini gerektirmektedir. Nyeleni Gıda Egemenliği Forumu raporunda belirtildiği gibi gıda egemenliği yaklaşımı gıda krizini aşma ve iklim değişikliğini önleme konusunda piyasa odaklı iktisadi ve teknik çözüm önerileri sunan gıda güvenliği yaklaşımından farklı olarak “ekolojik olarak uygun üretim, dağıtım ve tüketime, sosyal-ekonomik adalete ve yerel gıda sistemlerine vurgu yapar” (Nyeleni Gıda Egemenliği Forumu, 2015: 1). “Gıda sistemlerini yerelleştirme” ilkesine dayalı bu yaklaşım üreticileri “gıdayla ilgili karar verme süreçlerinin merkezine alır” (Nyeleni Gıda Egemenliği Forumu, 2015: 6). Üreticiler endüstriyel tarım sisteminden farklı olarak yerel gıda üretim ve dağıtım süreçlerini yönetme gücüne sahip olmalıdırlar. Dolayısıyla bu yaklaşım serbest piyasa koşullarına göre gıda üretim ve dağıtım koşullarına karşı çıkar ve iklim adaleti ve sürdürülebilir gıda üretimi sağlamak için üreticinin üretim araçları üzerinde kontrolüne ve yerel bilgisine dayanan bir üretim organizasyonunu destekler. Stockholm Resilience Centre (SRC) 2022 yılında yayımladığı raporunda da Ukrayna

Savaşı, pandemi ve iklim krizi karşısında İŖveç'te derinleŖen gıda krizi karşısında üretici, tüketici ve politika yapıcı ve uygulayıcıları da kapsayan farklı aktörler arasında endüstriyel tarım uygulamalarına karşı alternatif bir strateji oluşturulması önerilmektedir (Stockholm Resilience Centre, 2022: 16). Bu strateji kapsamında ekosistemi ve üreticileri olumsuz etkileyen fosil yakıt, sertifikalı tohum ve kimyasal gübre kullanımını içeren endüstriyel tarım uygulamalarına karşı yerel ve yenilenebilir tarımsal girdi kullanımına dayalı tarımsal üretim organizasyonu oluşturulması hedeflenmektedir. Üreticilerin doğal gübre, yenilenebilir enerji kullanımını içeren agro-ekolojik tarım uygulamalarını teşvik ederek, karbon sekestrasyonun artırılması, biyo-çeşitliliğin ve toprağın korunması ve böylelikle iklim krizinin olumsuz etkileri ile mücadele edilmesi mümkündür (Stockholm Resilience Centre, 2022: 11).

Gıda egemenliğı kavramıyla yakından ilişkili olan tohum egemenliğı (seed sovereignty) ile yerel tohum çeşitlerinin özel şirketler veya işletmeler tarafından metaya dönüştürölüp artı değer elde etme amacıyla çiftçiye satılmasına karşı çıkmaktadır. Bu kavrama göre çiftçiler, tohumların üretim ve dağıtım süreçleri üzerinde kontrol sahibi olmalıdırlar (Wittman, 2009: 809). Çiftçinin üretim araçlarına yabancılaşmasını ifade eden metalaŖmaya alternatif olarak yadigâr tohumlar çiftçiler arasında değıŖ tokuŖ edilmekte, hediye olarak verilmekte, kültürel bir miras ve yerel belleğın parçası ve biyolojik çeşitliliğı koruma aracı olarak görölmektedir (Pistorius ve van Wijk, 1999; Bezner Kerr, 2013). DeğıŖen çevre ve iklim koşullarına, hastalık ve zararlılara karşı biyo-teknolojik yöntemler kullanılarak üretilmiş, genetiğı ile oynanmış tohumlara kıyasla daha dayanıklı olan yadigâr tohumlar, genetik kaynakların ve biyo-çeşitliliğın korunması ve sürdürülebilir şekilde kullanılması için oldukça önemlidir. Bu yüzden küresel ölçekte pek çok kuruluş yadigâr tohumlar konusunda bilgi sahibi olan çiftçiler ile demokratik ve katılımcı bir tohumculuk ağı oluşturmaya çalışmaktadırlar (Brush, 2004).

Türkiye bağlamında yadigâr tohumlar, tarım politikaları, tohum dernekleri, devlete bağılı tarım işletmeleri ve çiftçiler arasındaki gıda egemenliğini gerçekleŖtirmeye yönelik verilen mücadeleleri yorumlamamız için önemli bir alandır. İktidarın tarım işletmelerinde uygulanan yeni yönetim stratejisi kapsamında 2017 yılından beri üreticiden yadigâr tohumlar toplanmakta, tescillenmekte, çoğaltılmakta, ekilmekte ve ürünler kooperatif marketlerde satılmaktadır. Bu yeni yönetim stratejisi, endüstriyel tarımın yol açtığı gıda krizi ve iklim değıŖikliğı ile mücadeleye yönelik çevre dostu reçete olarak sunulmaktadır. Bu makalede, biyoçeşitliliğı ve genetik kaynakları koruma adı altında uygulanan bu tohum yönetimini hedefleyen politik stratejiye odaklanılacaktır.

Makale kapsamında öncelikle makro tohum politikalarının ve bu politikaların tarım işletmelerinde uygulanmasına dair literatürün eleştirel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Ardından devlete bağlı tarım işletmelerini ve yadigâr tohum uygulamalarını, üretim artışı ve kâr maksimizasyonuna dayalı teknik iktisadi anlatı içinde ele alan çalışmaların ötesine geçen alternatif kuramsal yaklaşım açıklanacaktır. Sürdürülebilir gıda sistemi oluşturmak için gıda sistemi içindeki üretim ve dağıtım süreçlerinin “sosyal, ekonomik, politik ve ekolojik sonuçlarını birbirleriyle olan etkileşimlerine odaklanarak bütünsel bir yaklaşımla ele almak gereklidir”(Adaman, 2022: 7). Bu makale, bütünsel bir yaklaşımla yadigâr tohum planlamasıyla ilgili süreçlerde yer alan devlete bağlı tarım işletmelerinin, kamu kurumlarının, çiftçilerin ve tohum derneklerinin gıda sistemi içindeki ilişkilenmelerini yorumlama konusunda alternatif bir kuramsal yaklaşım geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu etkileşimleri ekolojik Marksist yaklaşımı ve James C. Scott’ın devletin doğal kaynaklarla ilgili planlamacı söylemi ve eleştirilerine ilişkin kuramsal yaklaşımını sentezleyerek yorumlamak, süreçlerin agro-ekolojik ve sürdürülebilirlik ilkelerine uygun olarak işlemesi önündeki engellerin tespit edilmesini sağlayacaktır. Son kısımda, TİGEM’e (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğüne) bağlı iktisadi devlet teşekkülü statüsüne sahip tarım işletmeleri, ilgili kamu kurumları, yadigâr tohumların takas ve agro-ekolojik yöntemlerle üretimini destekleyen tohum dernekleri ve tohumları saklayan, üreten veya işletmeye veren-vermeyen çiftçiler arasındaki ilişkilerin nasıl yorumlanması gerektiğine odaklanarak, günümüz Türkiye’inde gıda egemenliğini gerçekleştirmeye yönelik araştırmalar için kuramsal yaklaşımla ilişkilendirilmiş bir yol haritası sunulacaktır. Böylelikle Türkiye bağlamında gıda krizinin yönetimine dair kuramsal tartışmaların yerel düzeyde tarım işletmeleri ve yadigâr tohumlar odağında nasıl cisimleştiğini göstererek literatüre önemli bir katkı sunacaktır. Yadigâr tohum etrafında yürütülen mücadeleler ve müzakereler Türkiye’de gıda sisteminin yeniden yapılandırılması sürecinde kamu kurumları ve diğer aktörler arası politik ve sosyal etkileşimlerin dinamiklerini göstererek alana katkı sağlayacaktır.

Tohumculuk Sektöründe Tarım İşletmeleri ve Devlet-Sermaye-Üretici İlişkileri

Literatürde makro tohum politikalarındaki yadigâr tohumlarla ilgili son dönemdeki değişimleri tarım işletmeleri, gıda egemenliği ve iklim değişikliği ile bağlantılı olarak analiz eden bir çalışma mevcut değildir. Ancak çalışmalar devletin yerli tohum üretim ve satışını tamamen yasakladığı, ithal tohum kullanımını ve özel şirketleri desteklediği, kökeni 1980’li yıllara uzanan neoliberal tohum politikalarını anlamamız için önemli bilgiler sunmaktadır.

1980 sonrasında tarım ve gıda sektöründeki dönüşümleri ele alan bir çalışmada, uluslararasılaşma, özelleştirme ve deregülasyon politikalarına bağlı olarak tohumculuk sektöründe yerli ve yabancı özel şirketlerin sözleşmeli tarım yoluyla veya doğrudan sertifikalı melez tohum dağıtarak üretim süreçlerini etkiledikleri açıklanmaktadır (Yenal ve Keyder, 2014: 135). Tohum fiyatlarının özel sektöre bırakılmasını sağlayan yasa (1983), tohum ithalatı yapan özel şirketlere sübvansiyon ve düşük faizli kredi sağlayan yasa (1985) ve ithal tohumlar için vergi muafiyeti sağlayan yasa (1988) tohum sektöründe özelleşmeyi desteklemiştir (Aygören, 2011).

Avrupa Birliği uyum programı kapsamında 2006 yılında yürürlüğe giren 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu, sertifikalı tohumların alınmasını şart koşmuş ve sertifikasız yerel tohumların alımını ve satışını yasaklamıştır. Bu kanun kapsamında devlet yadigâr tohumların üretim ve satışını denetim altında tutmaya başlamış ve sadece sertifikalı tohum eken çiftçiye mali destek sağlamaya başlamıştır (Yıldırım, 2018). Böylelikle kendi tohumlarını üreten çiftçiye verilen devlet desteği kesilmiş ve çiftçi yerel tohumunu satamaz hale getirilmiştir. Ayrıca bu yasa ile tarım sektöründe özel şirketler daha fazla söz hakkına sahip olmuşlardır. Özel sektör tarafından üretilen sertifikalı tohumların üretim ve satışını destekleyen bu kanun, çiftçiye tohum tedariki için piyasaya bağımlı hale getirmiştir. Özel şirketler 1995 yılında tohumların %3'ünü üretirken, bu oran 2006'da %20'ye, 2017'de ise %67'ye çıkmıştır (Nizam ve Yenal, 2020: 8). Son dönemde ise tohum piyasasında özelleşmeyi ve ithalatı destekleyen politikaların yanında tohum sektöründe devlet kurumlarının aktif şekilde rol oynadığı yerli tohumları korumaya yönelik politikalar geliştirildiğini görüyoruz.

2017 yılından beri ülkemizde gıda kriziyle mücadele kapsamında yadigâr tohumlara verilen önem artmıştır. Mirasımız Yerel Tohum ve Ata Tohum Projesi gibi projelerle Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı ekipler tarafından çiftçilerden toplanan yerel tohumların, tarım işletmelerinde tanımlanması, üretilmesi ve kooperatif marketlerde satılması hedeflenmektedir. Bu ekipler topladıkları tohumları TİGEM tarım işletmelerine, TAGEM (Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü) ve BÜGEM'e (Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü) iletmektedirler. 03.09.2019 tarihinde yürürlüğe girmiş olan Yerel Çeşitlerin Kayıt Altına Alınması, Üretilmesi ve Pazarlanmasına Dair Yönetmelik yerel tohumların kayıt altına alınması, çoğaltılması, pazarlanması ve sürdürülebilir kullanımına dair hedefleri ve ilgili devlet kurumları arasındaki görev dağılımını belirlemektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019). Yönetmeliğe göre ilk aşamada yadigâr tohumları elinde

bulunduran gerçek veya tüzel kişiler tohumları il veya ilçe müdürlüklerine, işletme veya araştırma enstitülerine götürerek ön başvuruda bulunurlar. Ön başvuru sonrası teslim alınan tohumlar tescillenme için araştırma enstitülerine gönderilir ve tescillenen tohumlar BÜGEM ve TİGEM tarım işletmelerinde çoğaltılır. Tohumları tanımlama ve tescilleme süreçlerinde BÜGEM, TİGEM ve TAGEM yadigâr tohumların tanımlanması, çoğaltılması ve tescili için iş birliği içinde çalışmaktadır.

Bursa Karacabey Tarım İşletmesi, Eskişehir Anadolu Tarım İşletmesi ve Ankara Polatlı Tarım İşletmesi yadigâr tohumlarla gıda üretimi konusunda ismi ön plana çıkan iktisadi devlet teşekkülleridir. Bu işletmelerde kabak, fasulye, barbunya, biber, patlıcan ve karpuz tescillenmiş yadigâr tohumlardan üretilmiş ve kooperatif marketlerde satışa sunulmuştur. 2019 yılı sonunda proje kapsamında toplanan farklı türde tohumların sayısı 1.131'e ulaşmıştır ve 2022 yılı sonunda 42 çeşidin daha tescillenmesi hedeflenmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022). Yadigâr tohumlardan elde edilen 60 ton ürün 11 mağazada satışa sunulmuştur. Böylelikle yerel tohumların üretim ve satışını yasaklayan ve bu tohumların yerine ithal sertifikalı tohum kullanımını şart koşan tohum politikaları yanında devletin tohum sektöründe daha aktif rol aldığı politikaların da uygulanmaya başlandığını söyleyebiliriz.

Kalkınma planlarına baktığımızda devletin gıda ve iklim krizi ile mücadele kapsamında yadigâr tohumların korunmasına politik önem atfettiğini görüyoruz. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) 80. Maddesi'nde "..... değişen iklime uygun bitki ve hayvan türlerinin geliştirilmesi, çevre ve biyolojik çeşitliliğin korunması önem kazanmakta, daha az kaynakla gıda talebinin karşılanabilmesi için nitelikli işgücü ve teknolojiye ihtiyaç artmaktadır" ifadesiyle genetik kaynakların yönetiminde devletin aktif rol alması gerekliliği açıkça ifade edilmiş ve 412. maddede "tohum alanında biyolojik çeşitliliğimiz korunacak ve sürdürülebilir hale getirilmesi sağlanacaktır" ifadesine yer verilmiştir (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 11, 90). 2024-2028 yıllarını kapsayan On İkinci Kalkınma Planı'nın Tarım ve Gıda başlığı altındaki 491. maddede de "bitkisel üretimde planlı üretime geçilerek, nitelikli genetik materyal kullanılarak verimin yükseltilmesi" konusundaki politik hedef tanımlanmaktadır. Bu hedef kapsamında sertifikalı tohumluk üretimi desteklenecek ve "yurt içinde geliştirilen çeşitler" kullanılması teşvik edilecektir (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023: 99).

Devlete bağlı tarım işletmeleri, yerli tohumların biyoçeşitliliğinin korunmasına yönelik politik hedef kapsamında önemli bir işleve sahiptir. TİGEM'in 2019-

2023 Stratejik Planı'nda misyonu "tarım ve tarıma dayalı sanayi için tohumluk, damızlık ve hammadde üretmek, gen kaynaklarını korumak"; temel değerleri ise "yönetimde ortak akıl ve katılımcılık, üretimde çevreye duyarlılık, iletişimde çok boyutluluk- etkililik" olarak tanımlanmaktadır (TİGEM, 2019: 1). Planın 1. hedefinin 5. maddesine göre "ülkemiz gen kaynaklarının korunması adına 1.027 çeşitte Ata tohumlarının çoğaltılması ve tanımlanması konusunda çalışmalar yapılacaktır" (TİGEM, 2019: 47). Bu hedef kapsamında 2023 yılında 1.300 çeşidin çoğaltılması hedeflenmiştir. Bu konudaki ihtiyaçlar "ülkemizde Ata tohumların kaybolmaması için vatandaşın elinde bulunan tohumların toplanması, örneklerin uygun koşullarda gen bankalarında saklanması" ve ata tohumlarla ilgili "mevzuat güncellenmesi" olarak tanımlanmıştır (TİGEM, 2019: 53). TİGEM'in bu hedef kapsamında 2023 yılı için tarımsal üretimde verim ve kaliteyi artırmak için 679.489.000 TL bütçe ayıracağı tahmini maliyet tablosunda belirtilmiştir (TİGEM, 2019: 90). Ankara, Bursa ve Eskişehir'deki tarım işletmelerinde uygulanan yeni tohum planlama stratejisi kapsamında yadigâr tohumlar üreticiden toplanmakta, tescillenmekte, çoğaltılmakta, ekilmekte ve ürünler kooperatif marketlerde satılmaktadır.

Tarım işletmelerini analiz eden çalışmalarda bu işletmeler sadece makro tarım politikaları ile sınırlı bir şekilde ele alınmaktadır. Kurumların amaç ve özelliklerinin tarifinde ve ilgili literatürde bu kurumların teknik iktisadi özellikleri öne çıkarılmıştır. Bu makale, bu teknik iktisadi anlatının ötesine geçmeyi hedeflemektedir. Tarım işletmelerinin vizyonu, "stratejik önemdeki tohumluk ve damızlıkta öncü, tarıma dayalı sanayi için bitkisel ve hayvansal üretim yapan, gen kaynaklarını koruyan, kalitesiyle rekabeti artıran, dinamizmi ve güvenilirliği yüksek kuruluş olmaktadır" (TİGEM, 2019: 1). İşletmelerde tarım sektöründe ürün çeşitliliğini ve ürün kalitesini artırmak için araştırma ve eğitim faaliyetleri yürütülmekte, tohumlar çiftçiden alınmakta, çoğaltılmakta ve tescillenmekte, fideleri üretilmekte ve yetiştiricilere dağıtılmaktadır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kurulan Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu ve Ankara Gazi Orman Çiftliği, Silifke Numune Çiftliği, Yalova, Tarsus ve Dörtöyol Numune Çiftlikleri hayvancılık ve bitkisel üretim konusunda çiftçilere yeni tarım teknolojisi ve modern teknikleri öğretmeyi hedeflemiştir (İnan ve Yaşar, 2015: 272). 1937 yılında tahıl üretimine ve tohum ekimine odaklanmış Zirai Kombinalar kurulmuştur. Bu işletmeler ilerleyen süreçte hayvancılık alanında da faaliyet gösteren ziraat işletmelerine dönüşmüşlerdir. 1950 yılında devlet ziraat işletmeleri ve ziraat kombinaları birleşerek devlet üretim çiftliklerine dönüşmüştür (Altuntaş, 1999: 1). 20.06.1983 tarihinde 60 sayılı Kanun ile bu çiftlikler

hara ve inekhaneleri de içine alarak Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı hale gelmişlerdir (Doğaner, 1992: 160). En çok İç Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaşan tarım işletmeleri geniş alanlarda kuru tarım yapmakta, tohumluk tahıl çeşitleri, yem bitkileri üretmekte, fidancılık ve hayvancılık faaliyetleri yürütmektedirler. 1987 yılında Türkiye'de 38 tarım işletmesinin toplam arazi varlığı 3.765 km'dir ve 10.000 tonun üzerinde tohumluk dağıtılmıştır (Doğaner, 1992: 166, 170).

Kamu İktisadi Kuruluşu olarak kurulan TİGEM, 1994 yılında İktisadi Devlet Teşekkülü olmuştur. Tarım sektörünün en önemli girdilerinden olan sertifikalı tohum ve damızlık üretip dağıtan ve tarıma dayalı sanayiye geliştirmeyi amaçlayan bir kurumdur: "Tohumluk üretim kapasitesini artırmak, özel teşebbüs ile tohumculukla ilgili milli tedarik sistemini geliştirmek, uluslararası rekabet gücüne sahip bir tohumculuk sektörüne öncülük etmek temel politikasını oluşturmaktadır." (İnan ve Yaşar, 2015: 273). Tarım sektöründe araştırma, uygulama ve eğitim faaliyetleri yürütmektedir. 2014 yılında TİGEM'e bağlı 19'u özel sektör firmalarına kiraya verilmiş 37 işletmenin arazi varlığı 3.584.222 dekar olarak tespit edilmiştir (İnan ve Yaşar, 2015: 274). 04.07.2003 tarihli ve 2003-T-13 sayılı Yetki ile özel sektörün sermaye birikiminden faydalanmak için özel sektörle ortak şirketleşme faaliyetleri başlamıştır. Kullanılabilir arazilerin tarım sektörüne yatırım yapmak isteyen özel sektöre kiralanmaya başlaması sonucu devlet mülkiyetindeki tarım işletmelerinin sayısı azalmaya başlamıştır.

Türkiye'de 2022 yılında 18'i özel sektöre kiralanmış, 17'si iktisadi devlet teşekkülü olan toplam 35 tarım işletmesi bulunmaktadır. Devlet tarafından ata tohum projelerinin yürütüldüğü işletmelerden biri olan Ankara Polatlı Tarım İşletmesi 1937'de Polatlı grubu adına kurulmuş ve 1950'de Devlet Üretme Çiftliği olarak faaliyette bulunmaya başlamıştır. 1984'ten beri ise TİGEM bünyesinde faaliyet göstermektedir. İç Anadolu Bölgesi Yukarı Sakarya bölgesinde Polatlı ilçesinin 54 km güneyinde yer alan işletme; 215.870 dekar arazide, 5.669 dekar sulak alanda 45 memur, 57 işçi ve 238 taşeron eleman istihdam etmektedir. İşletmenin sertifikalı tohum dağıtımı 2018'de 10.909 ton iken, 2022'de 11.096 tona ulaşmıştır. İşletmede hem bitkisel üretim hem de sığır ve koyun yetiştiriciliği faaliyetleri yürütülmektedir. İşletmede üretilen sertifikalı tohumlar Bezostaja 1, Tosunbey, Reis ekmeçlik buğday, Altınova 2002 fiğ tohumu, Fatih, Özerbey 03 konunga tohumlarıdır. İşletmede üretilen bitkisel tohumlar 2018 yılında 220 ton iken 2023 yılında 260 ton bitkisel tohum üretilmesi planlanmıştır (TİGEM, 2024). Marmara Bölgesi'nde 1984 yılından beri TİGEM'e bağlı

faaliyet gösteren Bursa Karacabey Tarım İşletmesi'nin tarihi ise 1300 yılında kurulmuş olan Çiftlikat-ı Hümayun'a ve 1926 yılında Ziraat Vekaleti bünyesinde kurulan Karacabey Harası'na uzanmaktadır (TİGEM, 2024c). 49.524 dekarı ekilebilir arazisinin 89 bin dekarı ekilebilir arazidir. 2023 yılı verilerine göre işletmede 74 memur, 59 işçi ve 283 hizmet alımı yapılarak istihdam edilen toplam 416 çalışan bulunmaktadır. İşletmede sığırcılık, koyunculuk, safkan Arap atı yetiştiriciliğinin yanı sıra sertifikalı buğday, hibrit mısır, yonca, fiğ ve yem tohumları üretimi yapılmaktadır (TİGEM, 2024c). 1815 yılında Çiftlikat-ı Hümayun olarak kurulup 1908'de arazileri hazineye devredilen Eskişehir'deki tarım işletmesi ise, 1934 yılında Çifteler Harası adıyla faaliyetlerine yeniden başlamıştır. 1984 yılında TİGEM'e bağlanan Eskişehir Anadolu Tarım İşletmesi'nin toplam alanı 45 bin dekar, ekilebilir alanı ise 32.255 dekadır. 2023 yılındaki verilere göre işletmede istihdam edilen kişi sayısı 252'dir. Bu kişilerin 59'u memur, 27'si işçidir ve 166'sı hizmet alımı ile çalışmaktadır (TİGEM, 2024d). İşletmede sertifikalı buğday, tritikale, fiğ, yonca ve yem üretimi yapılmaktadır.

Tarım işletmelerine ilişkin çalışmalarda işletmelerin sadece üretim maliyetini etkileyen teknik özellikleri (makine ve teçhizat varlığı, arazi büyüklüğü, ürün çeşitleri vs.) tanımlanmaktadır. Çiftçiye tohum ve damızlık temin etmek amacıyla 1944 yılında Zirai Kombina adı altında kurulan Ulaş Tarım İşletmesi, tarımsal üretimi artırmak amacıyla kurulmuştur. Alçak plato alanında kurulan işletme ekili dikili alanlarının büyük kısmını tahıl ve yem bitkisi üretimine ayırmıştır. Makine eksikliğinin işletmenin zarar etmesine yol açtığı tespit edilmiştir (Garipoğlu, 1995). Konya ilinde sertifikalı tohum üreten işletmelerin yapısı incelenirken de personel yapısı, laboratuvar varlığı ve sermaye bileşenleri üzerinde durulmuştur. İşletmenin sahibi olduğu arazi dışında, kiraladıkları arazilerde de sözleşmeli üretim yaptıkları görülmüştür. En çok sertifikalı buğday, arpa ve yonca tohumu üreten işletmenin Ar-Ge destek kaynaklarının yetersiz olduğu tespit edilmiştir (Çelik ve Nazlı, 2014). Kırklareli Tarım İşletmelerinin mekanizasyon düzeyine bakan bir başka çalışmada da işgücünü verimli kullanmak ve üretim maliyetlerini azaltmaya yönelik kuru sulu tarım arazisi büyüklüğü, traktör varlığı, işçi sayısı ve diğer tarım aletlerinin sayılarına yönelik veriler üzerinde durulmuştur (Kayhan vd., 2017). Bu çalışmalarda işletmenin organizasyon ve planlaması geliştirilirse doğal kaynakların en kârlı ve verimli şekilde kullanılacağı düşünülmektedir. Bu makalenin en önemli hedeflerinden biri; devlete bağlı tarım işletmesini üretimi artırmaya, ücretli emeğe, tohum metalaşmasına ve kâr odaklı işleyişe dayalı olarak ele alan teknik iktisadi analizlerin ötesine geçerek işletme ile çiftçi ve tohum dernekleri arasındaki etkileşimin sosyal, kültürel, ekonomik ve politik boyutlarını göstermektir.

Üretici bakış açısından tarım işletmelerinin geliştirdiği sertifikalı tohumların nasıl değerlendirileceğine ilişkin yürütülen sayılı çalışmaya baktığımızda da üreticilerin tarımsal üretimde verim ve kâr artırma mantığıyla hareket eden bireyler olarak betimlendiklerini görüyoruz. Çorum ilinde makarnalık buğday üreticileri, TAGEM Araştırma Enstitüleri tarafından geliştirilen sertifikalı Çeşit-1252 buğday çeşidini uygun tohum fiyatı, yüksek verim, kalite, çeşidin bölgedeki toprak yapısına ve iklime uygunluğu ve piyasada satış fiyatı yüksekliği sebepleriyle tercih etmektedirler (Taşçı vd., 2020). Bu etkenler üreticinin yüksek üretim maliyetlerini düşürmektedir. Benzer şekilde Kayseri’de TAGEM tarafından tescillenmiş sertifikalı Kızıltan 91 ve Bayraktar 2000 buğday tohumluklarını kullanan üreticilerin, bölgedeki yaban domuzlarının kılçıklı oldukları için yiyemedikleri, daha kaliteli ve verim potansiyeli yüksek olan bu çeşitleri tercih ettikleri tespit edilmiştir (Taşçı vd., 2023). Bu çalışmalarda işletmelerden tohum alan üreticilerin davranışları üzerinde durulmuş, ancak bu makalenin odak noktalarından biri olan tohum tedarik zincirinin ilk halkasında üreticiden tohum alma sürecindeki üretici davranışları incelenmemiştir. Ayrıca sertifikalı tohum kullanan üreticilerin tamamen iktisadi rasyonalite ve kârlarını maksimize etme amacı ile hareket ettikleri ve kullandıkları tohum çeşidini seçtikleri düşünülmektedir. Üretim için gereken tarımsal girdilerin fiyatının yüksekliği, üreticiyi piyasada en yüksek fiyata satabileceği ürünün en ucuz, verimli ve kaliteli tohum çeşidine yönlendirmektedir. Bu çalışmalara göre sosyal ve kültürel etkenlerden bağımsız olarak çiftçiler her zaman kâr maksimizasyonu sağlamaya yönelik kararlar almakta, verimi yüksek sertifikalı tohumları kolektif olarak tercih etmektedirler.

Oysa ekonomik faktörler kadar sosyal ve kültürel etkenler de üreticilerin tercih ve davranışlarını etkilemektedir. Kesişimsel bir perspektiften sınıf, yaş, toplumsal cinsiyet, medeni durum ve kültürel değerler çiftçilerin yadigâr tohumları saklama, seçme, üretme ve dağıtmaya ilişkin davranışlarını ve söylemlerini doğrudan etkilemektedir. Örneğin, Malavi’de tohumların özelleşmesi ve çiftçinin tohum almasına yönelik devlet desteğinin kesilmesi sonucu küçük üreticiler biyo-çeşitliliği korumayı hedefleyen yerli tohumlar yerine sertifikalı tohumları almak zorunda kalmışlardır. Bu durum yoksul ve toprağa erişimi olmayan çiftçilerin endüstriyel tarım sistemi içinde daha da yoksullaşmasına yol açmıştır (Bezner Kerr, 2013: 868). Malavi’ye ilişkin başka bir çalışmada toprak sahibi olmayan ortakçı ve kiracı çiftçiler ile mali durumu daha iyi olan çiftçiler arasında yadigâr tohum değiş tokuşu yapılmadığı bulunmuştur; çünkü kiracılar yerel topluluğun daimî üyeleri olarak görülmemektedirler (Bezner Kerr, 2005). Bu piyasa odaklı sistemde

çiftçiler arasında geliri ve toprağı olmayan belirli gruplar tarımsal üretim ve dağıtım süreçleri üzerindeki kontrollerini kaybetmişlerdir.

Tohum saklama ve kullanımı ile yerel kültür, değerler, doğaya, tarıma ve gıdaya yaklaşım arasında sıkı bir bağıntı olduğunu gösteren çalışmalar da mevcuttur. Meksika’da çiftçilerin mısırla birlikte onunla uyumlu yetişen patates, kabak ve bezelye ekerek maksimum verim aldıkları geçimlik stratejileri ve gıda kültürleri Amerika’dan ithal edilen genetiğı ile oynanmış mısır tohumu transferi sonucu tahrip edilmiştir (McAfee, 2003). Malavi’de akrabalık ilişkilerinin çiftçinin yadigâr tohum saklama ve kuşaklararası aktarım pratiklerini etkilediğı bulunmuştur. Örneğın, evlenen bir kadına annesi vefat edene kadar her yıl düzenli olarak yerli börölce, yerfıstığı ve fasulye tohumları anne veya babası tarafından armağan edilmektedir. Kadınlara, aileleri evlilik hediyesi olarak yadigâr tohumlar vermekte ancak kiracılar gibi aynı köyden olmayan, boşanmış ve dul kalmış kadınlara tohum verilmemektedir (Bezner Kerr, 2013: 881). Bir başka çalışmada da Kırşehir’de yaşlı, ekonomik durumu iyi ve sadece tarım sektöründeki üretim ile geçinen üreticilerin kendi deneyimleri ile hareket ettikleri ve özel sektör, kamu kurum ve kuruluşlarından gelen uzmanlaşmaya dayalı tohum, gübre, ilaç kullanımı vs. konularındaki yenilikçi bilgilerin kullanımını reddettikleri bulunmuştur (Özdemir ve Kan, 2020).

Toplumsal cinsiyet perspektifinden kadınların doğal kaynak yönetimi ve kullanımını ele alan çalışmalarda da kadınların toplumsal cinsiyet rolleri dolayısıyla ve tarımsal üretim organizasyonu içindeki yerlerinden dolayı tohum saklama konusunda aktif rol üstlendikleri vurgulanmaktadır. Kadınlar tohumları saklama, seçme, kurutma, ilaçlama, saklama kabı seçme gibi bilgilere sahiptirler ve uygun tohumlardan yiyecek hazırlama, toplanan yiyecekleri konserve, turşu vs. yaparak muhafaza etme işlerinden sorumludurlar. Ancak bu işleri yapma nedenleri doğaya yakınlıkları değil, belirli ataerkil toplumsal cinsiyet düzeni içinde sosyalleşmiş olmalarıdır (Arıbal, 2020: 179). UNDP tarafından hazırlanmış “Gender Climate Change and Community Based Adaptation” başlıklı raporda belirtildiğı gibi kadınlar tarımsal üretime ve gıda alanına erkeklere kıyasla daha fazla katıldıkları için iklim değışikliğinden daha fazla etkilenmekte ve tohum, su gibi doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılabilmesi için daha fazla çaba sarf etmektedirler (UNDP, 2015). Raporda biyo-çeşitliliğı koruma, gıda krizi ve iklim değışikliğini önleme konusunda kadınların doğrudan doğal kaynakları yönettikleri kalkınma projelerinin geliştirilmesi önerilmektedir.

Geleneksel tarım bilgisi, çiftçilerin tohum seçiminden, ekim yapılacak toprağın belirlenmesine kadar uzanan tarım pratiklerine ilişkin ekosistemle ilgili bilgi birikimlerini kapsamaktadır. Kuşaktan kuşağa aktarılan ancak çiftçilerin gözlem ve deneyimleri sonucu değişen bu bilgi birikimi kapsamında seçilen geleneksel tohum çeşitleri, küresel iklim değişikliği ile mücadele etmek ve gıda güvenliğini sağlamak için önemlidir (Özertan ve Aksoy, 2023: 92; Nizam ve Yenal, 2020). Coğrafyaya genetik olarak uyumlu olan bu tohum çeşitleri iklim değişikliklerine karşı daha dirençlidir ve bu yüzden çiftçilerin geleneksel bilgisinden faydalanılması sürdürülebilir gıda üretimini sağlamak için oldukça önemlidir. Ayrıca geleneksel tohum çeşitlerinin ekildiği tarım pratiklerinde kimyasal gübre kullanılmadığı için ekolojik ayak izi düşüktür. Avrupa Birliği Tarım İçin Avrupa İnovasyon Ortaklığı Komisyon Raporları'nda (EUP-AGRI) ve Tarımsal Bilgi, Bilim ve Teknolojilerin Uluslararası Değerlendirilmesi Raporu'nda (IAASTD) kamu politikalarında bu bilgi ile bilimsel bilginin bir arada değerlendirilmesi ve çiftçilerle uzmanların bir araya getirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (European Commission, 2022; IAASTD, 2009).

Üretim artışı ve kâr maksimizasyonu amacıyla yerli tohumları piyasalaştıran iktisadi yaklaşıma yönelik eleştirilerden biri de uzmanların çiftçi ihtiyaçlarını ve çiftçilerin tohumla ilgili bilgi birikimini göznetmeden hareket etmeleridir. Örneğin, Kars'ta yadigâr tohum olan Kavılca buğdayını eken çiftçiler ile yeni teknoloji kullanarak gerçekleşecek üretim ile verimin artacağını anlatan ziraat mühendisleri arasında asimetrik güç ilişkisi olduğu bulunmuştur. Çiftçiler, zor iklim şartlarında toprağın sürdürülebilir şekilde kullanılacağı daha farklı bir verimlilik anlayışının geliştirilmesi için mühendislere bilgilerinin aktarmadıklarını belirtmişlerdir (Aksoy ve Öz, 2020). Buğday üreticileri arasında sürdürülebilir tarım uygulamalarının yaygınlaşması konusunda çiftçilerle yürütülen başka bir çalışmada da tarım sektöründe faaliyet gösteren kurumların yapısal olarak yerel iklim, toprak ve üretim ihtiyaçlarını gözeten bir yapıda olmadığını bulmuştur. Doğrudan ekim, yerel tohum kullanımı ve sürdürülebilir tarım konusunda uzmanlardan destek görmeyen çiftçiler, uygulamanın avantaj ve dezavantajları konusundaki bilgiyi diğer genç, eğitilmiş ve orta ve büyük ölçekli işletme sahibi çiftçilerden öğrenmektedir (Nizam vd., 2022: 24-26).

Bu makale aşağıda geliştirilen kuramsal çerçeve kapsamında devletin yerli tohumları planlamaya yönelik yeni stratejisini tartışmaya açmayı amaçlamaktadır. Devlete bağlı tarım işletmelerinin teknik, iktisadi ve apolitik analizlerinin ötesine geçerek, işletme ile çiftçiler arası etkileşimin sosyal,

kültürel, ekonomik ve politik boyutlarını gösterecek alternatif bir kuramsal yaklaşım geliştirecektir. Bu yaklaşımla, hem iktidarın yadigâr tohumun mübadele değerini kullanım değerine üstün tutan tohum planlamasının doğa ve birey arası yabancılaşmayı nasıl derinleştirdiği yorumlanacak, hem de çiftçilerin sosyo-ekonomik konumlarının yadigâr tohumları saklama, satma veya değiş tokuş etme davranışları üzerindeki etkileri irdelenecektir. Böylelikle yadigâr tohumlarla ilgili farklı aktörler arası politik mücadelelerin dinamikleri anlamlandırılabilir.

Marksist Ekoloji Politik ve Tohum Planlama Aklının Eleştirisi

Neoliberal dönemde sermaye birikim sürecinin parçası olarak doğanın ve emeğin farklı yönetim stratejileri ile metalaşma süreçlerini açıklamak için “doğanın neoliberalleştirilmesi” kavramı kullanılmaktadır. Bu kavram “çevresel yönetime ilişkin neoliberal politika araçları yoluyla (özelleştirme, ticarileşme, keyfi yönetim, denetimsizleştirme gibi) doğanın sermaye birikimine dâhil edilmesi ve bu kapsamda hem dönüştürülmesi hem de sermayeleştirilmesi kastedilmektedir” (Erçandarlı, 2021: 996). Hükümetler, kapitalist üretim tarzı ve ilişkilerinde yapısal bir dönüşüm önermeden çevre-dostu reçetelerle ekolojik krizi aşmayı hedeflemektedir. Sermayenin doğal kaynak üzerindeki tahakkümünü daha da güçlendiren bu reçetelerle ekolojik kriz ve küçük çiftçinin üretim ve çalışma koşulları daha da kötüleşmiştir. Yerel tohumların satışını ve üretimini yasaklayan kanunların uygulandığı, çiftçilerin özel şirketlerin temin ettiği tek kullanımlık GDO’lu terminatör tohumları girdi olarak kullandıkları ve sözleşmeli üretim yaptıkları süreçte, üreticilerle doğa arasındaki “metabolik yarık” derinleşmiştir. Karl Marx toplum ve doğa arasındaki diyalektik ilişki sonucu ortaya çıkan metabolik yarığı, doğa ve insan arasındaki çelişkili ve dinamik ilişkileri tanımlamak için kullanır. Marx “metabolizma” kavramı ile “insanın doğayla emek aracılığıyla kurduğu ilişkisi” kastetmektedir (Foster, 2001: 212). Neoliberal yönetim çerçevesinde “doğanın kurtarılması iddiasıyla “sürdürülebilir” ve “akılcı” kullanım ön plana çıkarılarak yeni metalaştırma süreçleri için yeni meşrulaştırma alanları icat edilmektedir” (Erçandarlı, 2021: 1003). Dolayısıyla kapitalizm kendi yarattığı ekolojik tahribatı aşmak için doğanın çevre-dostu yönetimi kisvesi altında doğal kaynakların metalaştırılması sürecini hızlandırmıştır. Özelleştirme, ticarileştirme, doğal kaynakların yasal olarak sahiplenilmesi ve yeni biyo-teknolojik yöntemlerle kapitalizm genişlemektedir.

Doğanın neoliberalleşme süreçleri sonucunda bireyle doğa arasındaki yabancılaşma artmakta, doğal kaynaklar metalaşmakta ve üreticiler doğal

kaynaklar üzerindeki kontrol ve kullanım haklarını yitirmektedirler. 2000 sonrası dönemde iklim krizini önleme ve biyoçeşitliliği korumak kavramlarından yola çıkarak orman planlamasında meydana gelen dönüşüm de bu süreçlere örnek olarak verilebilir. Uzmanlık bilgisine ve bilimsel hesaplamalara dayalı orman yönetimi ile “yoğun üretim rejimi ile korumanın eşzamanlı olarak gerçekleşebileceği” öne sürülmüştür (Önder Özşeker, 2024: 241). Küresel düzeyde ekosistemi koruma söylemi ormanda kapitalist üretim rejiminin nasıl devam ettiğini gizlemekte ve apolitikleştirmektedir. Doğayı koruyan çevre yönetimi perspektifinden ormanların karbon depolamasının önemi vurgulanırken, ormanların ürettikleri karbonu piyasada satılan bir metaya dönüştüren neoliberal strateji kapsamında finans piyasasında yeni aktörler ve şirketler ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda devletler karbon tutma kapasitesiyle ilgili yerel projeler yürütmektedir. Dolayısıyla “... korumacı ve kapitalist mantıkları yalnızca karşıt güçler olarak değil, aynı zamanda iktidarın dolaştığı geniş ağlar aracılığıyla birbirine bağlı mantıklar olarak” yorumlanabilir (Önder Özşeker, 2024: 242). Bilimsel bilgi ve tekniklerin politikliğini göstererek gerçek anlamda korumacı planlamalar yapmak mümkün olabilecektir.

Benzer bir perspektifle Türkiye’de de 2017 yılından beri yadigâr tohumlar yönetilmesi gereken bir nesne olarak sorunlaştırılmakta; müdahale, hesaplama, sadeleştirme, üretim süreçlerine müdahale ve işletmede ekim alanları yaratan planlama ile tohum, doğa, bir yönetim alanına dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Yadigâr tohumu bir bilgi nesne haline getiren iktidarın tohumla ilgili kullandığı söylemler, rasyonel bilimsel bilgiler ve bu bilgilere dayanan uygulamalar gıda krizini çözmek için yadigâr tohumların üretim ve dolaşım süreçlerini tarım işletmelerinde ve ilgili kamu kuruluşlarında yönetmeyi meşrulaştırır. Yadigâr tohumları kayıt altına almayı, biyo-teknolojik uygulamalarla çimlendirmeyi, çoğaltarak, işletme toprağında ekip, yetiştirmeyi ve ürünleri kooperatif marketlere satmayı meşrulaştırmak için tohumu iktisadi bir kaynak, bir meta olarak gören bilimsel bir söylem kullanılmaktadır. Bu söyleme göre ülkenin genetik kaynaklarını ve biyoçeşitliliği korumak ve gıda krizi ile mücadele etmek için devlet, yadigâr tohum üretim ve dağıtım süreçlerini denetlemelidir. Bu söylemde yadigâr tohumu, devlet tarafından korunması ve yönetilmesi gereken doğal bir kaynak olarak betimlenir. Gıda krizini aşmak için devletin yasal düzenleme, planlama ve uygulamalarla yadigâr tohumu metalaştırması rasyonel, apolitik, bilimsel bilgi olarak sunulur. Üreticinin yadigâr tohuma atfettiği yerel anlamları, tohumun kültürel hafızadaki yerini ve kullanım değerlerini görmezden gelen, bu basitleştirilmiş temsil sisteminin politikliğini tartışmaya açmak

gereklidir. Böylelikle yeni yönetim stratejisi sonucunda üretici ve doğa arası metabolik yarılmanın nasıl derinleştirildiği açıklanabilecektir.

Üreticilerin yerel tohumların üretim ve dağıtım süreçleri üzerindeki kontrollerini kaybettikleri bu tohum planlama stratejisi, gıda ve tohum egemenliği yaklaşımları ile çelişmektedir. Tarımsal üretim ve dağıtım süreçlerinin eşitlik ve hak temelinde yeniden yapılandırılmasını öngören bu yaklaşımlara göre yerel tohumlar artık değer üretmek için metalaştırılmamalı ve üreticilerin tohumla ilgili bilgi ve birikimine dayalı bir tohum planlama yapılmalıdır. Ancak devlet yadigâr tohumlarla ilgili yeni stratejisi ile doğal kaynakları sermaye birikim süreçlerine eklemektedir. Metabolik yarılmanın derinleştiği neoliberal süreçlerde üreticiler tohumun üretimi ve saklanmasına dair bilgilerini ve tohum üzerindeki mülkiyet haklarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Çok uluslu şirketler tohum üretimi ve dolaşımıyla ilgili bilgiyi tekellerine almaya başlamışlardır. Tohumlarla ilgili genetik materyalin toplanması, teknoloji ve Ar-Ge alanında tohumla ilgili yaşanan gelişmelerle sermayenin tohum üretim ve dağıtım süreçlerinde egemenlik kurması hedeflenmiştir. Uluslararası şirketlerin ürettikleri genetiği değiştirilmiş tohumlar, hibrit tohumlarla üreticiyi tohum piyasasına bağımlı hale getirmişler ve tohumların yeniden kullanımını ve üretimini engellemişlerdir (Özcan, 2017: 2193). Amerika’da Monsanto, Dupont, Almanya’da Bayer CS gibi şirketler oluşturdukları küresel tohum pazarında biyo-teknolojik yöntemlerle üretilmiş tohumları patentlemekte, fikri mülkiyet haklarını almakta ve üreticileri bu tohumları kullanmak zorunda bırakmaktadır (Shiva, 2017: 105-110). Ayrıca sözleşmeli tarım uygulamalarıyla üreticiler tohumu, gübreyi, ilacı vs. satın alarak belirli bir alanda belirli niteliklere sahip ürünü, belirli miktarda üretecek sözleşmeler yapmaktadırlar (Nizam, 2020: 166). Böylelikle üreticiler üretim ve dağıtım süreçlerinde kontrollerini kaybetmektedirler.

2006’da Torino’da Tohumun Geleceği Üzerine Hazırlanan Manifesto’da neoliberal paradigma şöyle tanımlanmıştır: “yaşayan sistemleri, çıktı miktarı maksimize edebilecek olan makinelere indirgeyen ve tüm ekinler ve çeşitlilikler için “en iyisini” arayan bu “mekanik ütopyanın” özelliklerinden biri de, üretimi farklı ekosistemlere ve kültürel geleneklere uyumlu hale getirmek yerine, çevresel koşulları üretim sistemine uydurmaya çalışmasıdır” (Shiva, 2017: 105). Bu ütopya yerine üreticilerin tohumu saklama, kullanma, takas ve geliştirme haklarını destekleyen yeni bir tohum paradigmasıyla tohum çeşitliliğinin ve genetik kaynakların gerçek anlamda korunmasının mümkün olacağı ifade edilmiştir. Manifesto’da tohum

yasalarının “tohumun özgürlüğünü” ve “çiftçilerin bağımsızlığını” koruyacak şekilde yeniden planlanması gerektiği vurgulanmıştır (Shiva, 2017: 115). Fikri mülkiyet hakları, patent kanunları, tohumların takasının yasaklanması, çiftçilerin bilgi ve deneyimleriyle tohumları geliştirme özgürlüğü ve genetik kaynaklara yaptıkları katkının yok sayılması neoliberal yönetim stratejilerinin parçasıdır. Bu makalede irdelenen yeni neoliberal yönetim stratejisi kapsamında tarım işletmelerinde belirli yadigâr tohumların kayıt altına alınıp tescillenmesi, işletme toprağında ekilip, devlete ait kooperatif marketlerde satılması ve bunun gıda kriziyle mücadelede bir buluş olarak sunulması da çiftçilerin o tohumlara içkin olan emeğini, tohumların farklı kullanım değerlerini ve tohumun yeniden üretimini mümkün kılan toplumsal birikim ve hafızayı yok saymaktadır. Oysa “tohumların korunması, sürdürülmesi, bakımı ve tohum hakkındaki bilgi birikimi tohumlardan yararlanan insanlara dayanmalı ve onların içerisinde köklenmiş olmalıdır” (Shiva, 2017: 118). Tohumları geliştirmek için kullanılan stratejiler çiftçilerin bilgi ve birikimlerine dayanmalıdır ve onların aktif özneler olarak politika yapım ve uygulama süreçlerine katılımını gerektirmektedir. Çiftçinin suyla ve toprakla tohumların etkileşimine, tohumların kuraklığa direncine ve farklı yetiştirme biçimlerine ilişkin bilgi, kültür ve geleneklerinin ve yerel gıda kültürlerinin yok edilmemesi gerekir.

Ekonomik büyüme ve verimlilik odaklı planlama mantığının eleştirilmesi devlet, sermaye ve doğa yönetiminin nasıl işlediğini anlamlandırmak için önemlidir. James Scott, *Seeing Like a State* kitabında doğal kaynakların sermaye birikim sürecinde ticari ve bürokratik mantıkla yönetimini öngören planlamacı aklı açıklamakta ve eleştirmektedir. Tarımsal üretim sürecinde kullanılan toprak, orman, su, tohum gibi girdilere ilişkin planlamalar ve uygulamalarla kapitalist doğa yönetişimini meşrulaştırmak için doğa-insan arası etkileşimleri “inceltip basitleştiren” (“*thin simplifications*”) ve “okunaklı” (“*legible*”) hale getiren evrensel, apolitik, bilimsel ve teknik bilgiler devletler tarafından kullanılmaktadır (Scott, 1998: 309). Bu hegemonik bilgi, doğal kaynaklarla ilgili yerel bilgi ve deneyimleri yok sayar ve bilgi hiyerarşisi yaratır. Örneğin, iktidarın 18. yüzyılda Prusya ve Saksonya’da icat ettiği bilimsel orman yönetimi ile orman sadece kereste ve odun temini için yeniden planlanmıştır. Doğayla birey arasındaki etkileşimler, ormanın avlanma, yiyecek temini, dini ibadet için kullanımını içeren kullanım değerleri yok sayılmıştır (Scott, 1998: 11-13). Orman bir habitat olarak değil, sermaye birikim sürecinin parçası olarak verimlilik ve kâr esaslarına göre yönetilmeye çalışılmıştır. Planlamacı formal epistemolojiyi benimseyen hükümetler, doğal kaynakları en düşük maliyetle en fazla üretim için gözetim

ve denetim altında tutulmasına ilişkin “bilginin nasıl sistemleştirileceğini, ifade edileceğini ve kanıtlanacağını” bilirler ve bu apolitik, ideal ve bilimsel bilgiyi kullanarak doğal kaynakların yönetimini meşrulaştırırlar (Scott, 1998: 320).

Scott’ın perspektifi kullanılarak bu makalede odaklanılan tarım işletmelerinin güncel strateji ve eylem planlarının içerik analizini yaptığımızda yadigâr tohumlarla ilgili planlamacı söylemin ardında gizlenen politik ajanda ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, TİGEM’in 2024-2028 yıllarını kapsayan strateji planında, işletmelerin faaliyetlerini etkileyen dış etkenlerle ilgili kısımda “tarımda geleneksel yöntemlerle üretim yapılması” bir “sosyokültürel tehdit” olarak tanımlanmıştır (2024: 30). Risk analizine dayalı üretim metotları ile küresel iklim değişikliklerinin tarım sektörü üzerindeki olumsuz etkilerini azaltacak stratejileri geliştirme konusunda yapılan planlamada çiftçiler işletmenin paydaş listesinde de yer almamaktadır (TİGEM, 2024: 17). Dolayısıyla üreticilerin bilgi birikimi ve deneyimlerinin tohumlarla ilgili planlamada ikincilleştirildiğini, tehdit olarak görüldüğünü ve planlama süreçlerinden tamamen dışlandıklarını görüyoruz.

TİGEM tarafından 2023 yılında yayınlanan Tohumculuk Sektör Raporu’nda da tohum planlama ve yönetimine yönelik söyleme göre, iklim değişikliği ve gıda krizi ile mücadele kapsamında genetik kaynakları ve biyoçeşitliliği korumak için en etkili ve bilimsel yöntemler, sertifikalı tohum üretimi ve kullanımı ve yadigâr tohumların kayıt, tescil ve çoğaltımının tarım işletmelerinde yapılmasıdır. Rapora göre “sertifikalı tohum, fiziksel, biyolojik ve genetik değerler bakımından özellikleri belirlenen ve resmi makamlarca bu özellikleri belgelenen materyal demektir” (TİGEM, 2024a: 6). Bu planlamacı akla göre, özel sektör kuruluşları veya tarım işletmeleri tarafından belgelenmeyen tohumların biyolojik çeşitlilik için önemi yoktur. Tohum bir “girdi” olarak “ileri teknoloji kullanarak elde edilen ve yüksek gelir getiren, ekonomik değere, stratejik öneme sahip bir üründür” (TİGEM, 2024a: 6). İşletme için sertifikalı tohum kullanımı verimliliği artırmak, üretim maliyetini düşürmek ve üretimi artırmak için en önemli girdidir. Tohumların mübadele değeri esas olduğu için Scott’ın tabiriyle doğal kaynakları okunabilir, hesaplanabilir ve öngörülebilir şekilde yönetmeyi öngören bu söylemde tohumların üretici için farklı kullanım değerlerinin önemi yoktur.

Genetik bilimi, kaliteli tohum çeşitlendirme ve ıslah etme teknolojileri, hibrit melez tohum üretme teknolojisini içeren biyoteknolojik gelişmeler ve özel sektör güdümlü tohum ticareti ivme kazanmaya devam etmektedir.

Böylelikle tohum, gıda kriziyle mücadelede verimliliği ve üretim miktarını artırmak için yeni biyoteknolojik tekniklerin denendiği en önemli meta haline gelmiştir. Uluslararası tohum ticareti 1970-2020 yılları arasında 31 kat artmış ve ABD, Hollanda ve Fransa'nın öncü olduğu tohum ticareti değeri 2020 yılı sonunda 31 milyar USD olmuştur (TİGEM, 2024a: 7). Tarım ve Orman Bakanlığı istatistiklerine göre Türkiye'nin 2002 tohum ithalatı 55,3 milyon USD iken 2023'te 250 milyon USD olmuştur (TİGEM, 2024a: 10).

Özelleştirme ve serbestleştirmelerle ulusal tohum sektöründe özel sektörün rolü artmış olsa da devlet tohum çeşitlerinin ve genetik kaynakların kayıt altına alınması, tohumların üretimi, sertifikasyonu ve ticareti konusunda önemli rol oynamaktadır. Devlet, hukuki olarak yerel tohumların üretim satışlarını yasaklama, sertifikalı tohum üreticilerine devlet tarafından destek sunulması, tohumla ilgili dış ticaret kısıtlamalarının kaldırılması, yerel tohumların devlet eliyle çiftçiden toplanıp, tescillenmesi, çoğaltılması ve işletme topraklarında ekilmesi ve kooperatif marketlerde ürün satışıyla tohum sektörünün regülasyonunda politik rol oynamaktadır. Tahıl, endüstri yem bitkileri ve sebzeler bu sektörde TİGEM'in ürettiği en önemli ürünlerdir. 2023 yılında ülkemizde faaliyet gösteren 1.102 tohumculuk kuruluşunun 287'si TİGEM bayisidir. TİGEM 2023 yılında 36,3 milyon değerinde sertifikalı tohum satmıştır (TİGEM, 2024a: 38). Ancak 2024-2028 yıllarını kapsayan stratejik plandaki tespitlerden TİGEM'in yerel tohumlarla ilgili planlama stratejisinin tam anlamıyla hegemonya kuramadığını görüyoruz. "TİGEM adına tescilli bitkisel üretim materyalinin yetersiz olması" ve bu konuda Ar-Ge çalışmalarının yetersizliği belgede vurgulanmıştır (TİGEM, 2024: 22). "Tohumluk üretimi" ve "TİGEM adına tescilli tohum çeşidinin artırılması", TİGEM'in gelecekte odaklanması gereken en önemli faaliyetler arasında listelenmiştir (TİGEM, 2024: 21).

Tohumu metalaştıran bu strateji çerçevesinde hem üreticiler yerli tohumlar üzerindeki kontrollerini kaybetmekte, hem de sadece erişilebilen yadigâr tohumların tescillenmesi, çoğaltılması ve üretimi ve diğer yerli tohumların üretim ve satışının hukuki olarak yasaklanması sonucu biyoçeşitlilik zarar görmektedir. İnsanla doğa arasındaki metabolik ilişkilenebilirliği hiçe sayan bu tohum planlama stratejisinin üreticiler üzerinde tam anlamıyla tahakküm kurması mümkün değildir. James C. Scott köylülerin kapitalist sistemde tohumun meta değerini önceleyen bilimsel söyleme karşı, tohumun farklı kullanım değerlerini önceleyen bilgi ve birikimlerini mētis kavramı ile açıklamaktadır. Üreticilerin mētisini hiçe sayan planlamacı akıl, başarısızlığa mahkûmdur. Kurumsal hegemonya oluşturulmasını önleyen bu alternatif bilgi biçimleri tohumun siyasi bir mücadele alanı olduğunu göstermektedir.

Mētis, “devlet ve teknik kurumlar tarafından kullanılan daha genel ve soyut bilgiye karşı yerel deneyime gömülü bilgi biçimlerini “ifade eder (Scott, 1998: 311). “Yerel teknik bilgi, halk bilgeliği, pratik beceriler” sayesinde üreticiler ekolojik krizleri yönetebilirler ve riskleri azaltabilirler (Scott, 1998: 313). Mētis flora ve bitkilerle ilgili nesilden nesile aktarılan, deneyimlere dayanan bağlamsal ve dinamik bir bilgi türüdür. Örneğin, hangi bitkinin tıbbi tedavi amacıyla kullanılacağı, hangisinin zehirli olduğu, zararlı böceklerden tohumların nasıl korunacağı vs. üreticilerin deneyim ve pratiğine dayanan bilgi birikimine işaret eder (Scott, 1998: 323).

Scott’ın vurguladığı bir diğer önemli nokta mētisin homojen bir bilgi olmamasıdır. Üreticinin sınıfsal konumu, toplumsal cinsiyeti, yaşı gibi etkenler mētisi doğrudan etkilemektedir. İncelenmiş, tek boyutlu, mekanik planlamacı söylemin aksine çok boyutlu bilgi ve birikimleri ifade eden mētis, tüm üreticiler tarafından aynı şekilde paylaşılmaz (Scott, 1998: 332). Daha fazla geçimlik üretim yapan ve daha yoksul üreticinin mētisiyle piyasa için üretim yapan üreticinin mētisi birbirinden farklıdır (Scott, 1998: 335). Gıda temini için tohumları seçen, saklayan ve gelecek nesillere aktaran, yerel kültürü koruyan kadınların bilgeliği ve deneyimleri erkeklerinkinden farklıdır (Shiva, 2017: 103).

Endüstriyel gıda rejimine ve doğanın neoliberalleşmesine karşı köylülerin tohum ve gıda egemenliği için verdikleri mücadeleler, giderek daha netleşmektedir. Küresel ve yerel ölçekte tarımsal üretimin alternatif plan ve yönetimi konusunda köylü hareketleri ortaya çıkmaktadır. La Via Campesina ve Gıda Egemenliği Hareketi endüstriyel tarımın, çevresel felaketleri artırmasına ve gıda sistemini daha kırılgan hale getirmesine işaret eder ve alternatif bir tarımsal üretim yöntemi olan agro-ekolojiyi önermektedir (Nizam, 2020: 145). “Agro-ekoloji köylülerin, çiftçilerin ve aktivistlerin etkin olduğu bir küresel hareket içinde gelişen ve gıda egemenliği, kırsal reform, kooperatif modeli ve biyoçeşitliliğin korunmasını sağlayan alternatif bir sistem yaklaşımıdır” (Nizam, 2020: 155). Ekoloji siyasetinin taraflarından biri olan üreticiler kapitalist tarım sistemine alternatif politik özneler olarak suyun ticarileşmesine, hidroelektrik santralleri kurulmasına, sertifikalı tohumların kullanımına karşı örgütlenmekte ve doğanın sermaye birikim sürecine “kıtlaşma, tükenme, yok olma” algısı üretilerek bir kaynak olarak eklemelenmesine karşı çıkmaktadırlar (Üstün, 2021: 35).

Tohumculuk sektöründe özel şirketlerin egemenliğinin artması, yerel tohumların kullanımının yasaklanması, tohumların patentlenmesi ve hibrit

tohumların kullanıldığı monokültür tarımının yaygınlaşması karşısında da alternatif hareketler ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Hindistan'da Monsanto şirketi tarafından piyasaya sürülen genetiği ile oynanmış pamuk tohumu, çiftçilerin bir kısmının borç krizine girmesine ve intihara sürüklenmelerine yol açmıştır. Kadınların önderliğinde ortaya çıkan Navdanya hareketi tohumculuk sektöründe özel şirketlerin egemenlik kurmasına karşı yerel üreticilerin biyoçeşitlilikle ilgili bilgi birikiminin müşterek kullanımı fikrini savunmuştur (Shiva, 2016: 208). Bu fikirden yola çıkarak Tamil Nadu'da 2004 yılındaki tsunamiden ve Kashmir Vadisi'nde 2005 yılındaki depremden etkilenen üreticilere yerel çeltik tohumları dağıtarak alternatif tarımsal üretim alanları oluşturmuşlardır (Shiva, 2016: 210). Tohum egemenliğinin sağlanmasına yönelik ortaya çıkan alternatif hareketler farklı biçimler alabilmektedir. Örneğin, 2017-2018 yıllarında Laos'un kuzeydoğu sınır bölgesinde hibrit mısır tohumlarının üretilmeye başlaması sonucu çiftçiler tohum almak için piyasaya bağımlı hale gelmişler, yoksullaşmışlar ve kimyasal girdilerin kullanımı toprağın yapısını bozmuştur (Cole, 2019: 251). Yaşam ve çalışma koşullarını iyileştirmek isteyen çiftçiler orman bölgelerinde agro-ekolojik yerli tohumlarından alternatif mahsuller üretmeye başlamışlardır (Cole, 2019: 259). Bir başka çalışmada da 1999'da Kanada'da University of Guelph tarafından yerel tohumların patentlenmesine, özel mülkiyete dönüştürülmesine karşı yerel tohumlara lisanssızlık ("*copyleft*") ilkesine göre kamusal lisans sağlanmasını öngören yasal bir çerçeve önerilmektedir (Kloppenbrug, 2010: 376-377). Bitkisel gen kaynaklarının müşterek kullanım ve değiş tokuşunu meşrulaştıran, paylaşma ilkesine dayalı bu lisansla, üreticilerin tohum kullanım haklarına saygı duyulmuş ve üreticilere tohumu özgürce satma, üretme ve değiş tokuş etme hakkı verilmiştir.

Ancak burada dikkat çekilmesi gereken nokta üreticiler endüstriyel tarıma karşı hep birlikte hareket eden homojen bir grup değildir ve agrosanayi ile küçük üreticiler arası çatışma ve bağımlılık ilişkilerini bir arada değerlendirmek gerekmektedir (Nizam, 2020). Örneğin, Fındıklı'da çay üreticileri Çağlayan ve Arılı dereleri üzerine yapılması planlanan HES projelerine başarılı bir şekilde karşı çıkabilmişler ve şirketlerin rüşvet ve tekliflerini reddetmişler, topraklarını satmamışlar, ormanın sit alanı ilan edilmesini sağlamışlar (Eren ve Büke, 2016: 333). Dolayısıyla tarım alanındaki sınıf ilişkilerine ve sermaye birikim süreçlerine bakmak ve bunun, üreticilerin hareketlere katılımını veya agro-ekolojik yöntemlerle üretime desteğini nasıl etkilediğini tartışmaya açmak önemlidir. Üreticiler arasında farklı ekonomik ve sosyal kırılma düzeyleri hareketlere ve agro-ekolojiye verilen desteği belirlemektedir.

Yerel tohumlar açısından düşündüğümüzde agro-ekolojik yöntemlerle üretim yapan, tohuma ve emeğine yabancılaşmamış, geçimlik üretim yapan küçük üreticinin mētisi, tarım işletmelerine tohum verme konusundaki gönüllülüğü ile geçinebilmek için tarım veya tarım-dışı bir sektörde emeğini satmak zorunda kalan ve sertifikalı tohum kullanarak agro-sanayiye bağımlı hale gelen üreticinin yerel tohumlara yaklaşımı farklı olacaktır. Tohumların kullanım değerlerinin hangi üretici için ne ölçüde mübadele değerine öncelenebileceğini ve bunun çiftçilerin yerli tohumlarla ilişkisini nasıl etkilediğini anlamlandırmak için doğaya ve insana yönelik ekolojik Marksist perspektif kullanılabilir. Bu perspektif metabolik yarılma süreçlerinde kırdan dönüşen sınıfsal ilişkilerle bağlantılı olarak üreticilerin yerel tohumların kullanımını üzerindeki egemenliğinin nasıl dönüştüğünü anlamlandırmak için önemli açılımlar sunmaktadır. Scott'ın planlamaya karşı tohumla ilgili üreticilerin sosyo-ekonomik konumlarına göre değişen çok katmanlı mētislerinin sınıfsal boyutunu vurgulamak için Marksist perspektif faydalı olacaktır.

Yerel tohumlar etrafında farklılaşan etkileşimleri gösteren materyalist perspektif tohumla ilgili planlama stratejilerini ve bu stratejilerin doğanın neoliberalleşmesiyle ilgili bağlantısını yorumlamak için de önemlidir. Bu anlamda Scott'ın doğal kaynakların sermaye birikim süreçlerine eklenmesi ve devletin bu kaynakların yönetiminde aktif rol aldığı planlamacı akla yönelik analizi ile Marx'ın toplum ve doğa arasındaki metabolik ilişkilenemenin tarihsel dönüşümüne dair yaptığı eleştiriler örtüşmektedir. Tarihi diyalektik materyalizm perspektifinden değerlendiren Marx, toplumla doğa arasındaki ilişkilerin tarihsel süreç içerisinde nasıl değiştiğini ve metabolik yarılmanın nasıl derinleştiğini açıklamaktadır. İnsanlar tarih boyunca yaşamlarını sürdürme amacıyla doğa ile diyalektik-materyalist ilişkiye girmişlerdir. Doğa tarihi ve sınıfların tarihi arasındaki girift ilişkiler açıklanmalıdır. İngiltere'de tarımsal üretimin kapitalist dönüşümünü açıklarken ilk birikim sürecinde üreticilerin üretim araçları ve emekleri üzerindeki kontrollerini kaybettiklerini ve kullanım değeri yerine meta değerinin öncelenmeye başladığını açıklar. İnsanlar kendi emeklerine ve doğaya yabancılaştıkça artık değer üretimi ile sermaye birikimi artmakta ve doğa-insan arasındaki simbiyotik ilişki bozulmaktadır (Marx, 1976: 751). Mülksüzleştirilen ve üretim için gerekli olan girdiler üzerindeki kontrolünü kaybeden köylüler, kentte gelişen sanayide veya kırdan gelişen büyük tarım işletmelerinde proleterleşerek işçi sınıfına eklenecektir.

Üreticinin kendi emeğine ve tohumu da kapsayan üretim araçlarına yabancılaştığı ilk birikim sürecinde emek ve doğa arasındaki metabolik bağ

bozulmuş ve hem emek hem de üretim araçları sermaye boyunduruğu altına girmeye başlamıştır. Burjuvazi üretim ilişkilerini dönüştürerek, emeği ve doğal kaynakları metalaştırarak kendi varlığını sürdürmektedir. Marx ve Engels bu süreci *Komünist Manifesto*'da şöyle ifade etmişlerdir:

Burjuvazi üretim araçlarını, dolayısıyla üretim ilişkilerini ve bunlarla birlikte bütün toplumsal ilişkileri durmadan devrimcileştirilmeksizin var olamaz... Bütün kemikleşmiş, donmuş ilişkiler arkaları sıra gelen eskiden beri saygıdeğer tasavvur ve görüşlerle birlikte silinip gider; yeni oluşanlar ise daha kemikleşmeye bile fırsat bulamadan eskir. Katı olan her şey buharlaşıyor, kutsal olan her şey buharlaşıyor... . (Marx ve Engels, 2008: 25)

Dolayısıyla tarımda kapitalist ilişkilerin konsolidasyonu için üreticilerin emekleri ve üretim araçları üzerindeki kontrol ve denetimlerini yitirmeleri, mübadele değerinin kullanım değerlerine üstün kılınması ve doğal kaynakların metalaşması gerekmektedir.

Marx'ın materyalist yöntemine göre henüz ilk birikim sürecine dâhil olmamış geçimlik tarım yapan üreticilerle doğa arasında kurulu olan metabolik ilişki çerçevesinde, bireyler tohumu hem tarımsal üretimin girdisi olarak kullanmışlar hem de bir sonraki yılda kendi yaşamlarını yeniden üretmek için tohumlarını ayırmışlar ve saklamışlardır. Böylelikle insanların emeklerine yabancılaşmadan doğayı düzenlediği ve denetlediği üretim sürecinde tohumun iki farklı kullanım değeri ortaya çıkmıştır (Evrensel, 2017: 2166). Daha sonra üreticinin yerli tohumunun bir kısmını geçimlik üretim için kullandığı, fazla kısmı artık ürünü ise para karşılığı olmadan mübadele ettiği süreçte de tohumlar “fenomenal” bir biçimde var olmuşlardır (Evrensel, 2017: 2170). Üreticinin henüz emeğine yabancılaşmadığı ve üretim için ücretsiz hane emeğini kullandığı bu aşamada tohumun hem kullanım hem de mübadele değeri önemlidir. Kapitalist üretim ilişkileri yerleştikçe üreticiler için tohumların kullanım değeri önemini yitirecektir ve üretim için tohumu piyasadan satın almak zorunda kalacaklardır (Evrensel, 2017: 2174). Doğal kaynaklarla toplum arası birlikteliği ifade eden dolaysız üretim sürecinin tahrip edildiği bu aşamada, üretim araçları ve emek metalaşmıştır. Üreticiler tohum girdisi ve bu girdinin nasıl üretileceğine dair bilgi ve kontrollerini giderek daha fazla oranda kaybetmektedirler.

Ancak tohum üzerinde sermayenin tahakküm sağlaması mümkün değildir. Harvey'in ifade ettiği gibi ilk birikim süreci sürekli devam eden bir süreçtir: “Sermayedarlar artı-değer üretebilmek için artı-ürün üretmek zorundadır; bu üretilen değer de sonrasında daha çok artı-değer meydana getirmek için yeniden yatırıma dönüştürülmelidir” (Harvey, 2009). Sermaye sürekli yeni

teknikler geliştirerek tohumu artık değer taşıyan bir meta haline getirmeye çalışmaktadır. Fakat üreticinin üretim aracı ve girdi olarak yerli tohumlarla olan ilişkisi farklı şekillerde devam etmektedir. Üreticiler için tohumun saklanması, seçilmesi, ekilmesiyle ilgili deneyim ve bilginin aktarımı toplumsal yeniden üretimin ön koşuludur. En dayanıklı bitki genetik materyalini içeren, zararlılara karşı dayanıklı, sürdürülebilir tohumlarla ilgili bilgi aktarımıyla toplumsal bir miras ve hafıza oluşturulmuştur. Bugün tohumun mübadele değeri yerine kullanım değerini önceleyen yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları tarafından düzenlenen tohum takas şenlikleri üreticilerin hafıza ve bilgi aktarımının devamlılığını sağlamaktadır. Yedigâr tohumların dolaysız mübadelesi ile mētis yeniden üretilmektedir. Böylelikle tohum dolaşım süreci sonunda başka üreticiler için kullanım değerine dönüşmektedir. Bu örnekler yerli tohumların kullanım değerlerinin zorunlu olarak meta değerine dönüşmediğini göstermektedir.

Scott ve Marx'ın kuramsal yaklaşımları, sermaye birikim süreçlerinde doğal kaynaklarla toplum arası etkileşimleri yönetmeyi hedefleyen yeni planlamacı aklı anlamak ve eleştirmek için faydalı olacaktır. Öncelikle her iki yaklaşım yerel tohumların üretim ve satışını yasaklayan, sertifikalı tohum kullanımını teşvik eden devletin yeni bir tohum planlama stratejisi ile metabolik yarılmayı nasıl derinleştirdiğini anlamlandırmamız için önemlidir. Ekosistemi üretime uyumlu hale getirmeyi ve üretimi artırmayı hedefleyen planlamayla, üreticilerin yerel tohumlarla ilgili bilgi ve birikimleri, Scott'ın tabiriyle mētisleri, hiçe sayılmakta, biyo-çeşitliliği korumak ve gıda krizini önleme amacıyla planlamacılar yerel tohumları yönetmekte, planlamacılarla üreticiler arası bilgi hiyerarşisi kurulmakta ve üreticilerin tohum verme, saklama, değiş tokuş etme veya satma davranışlarının sosyo-ekonomik konumlarıyla ilişkileri göz ardı edilmektedir. Marksist perspektiften doğanın neoliberalleşmesi ve metabolik yarılmanın derinleşmesi anlamına gelen bu planlama stratejisi ile planlamanın nesnesi konumdaki üreticiler tohum üzerindeki kontrollerini kaybetmektedirler. Ancak her iki kuramcının da vurguladığı gibi bu stratejinin yerel tohumlarla ilgili alternatif bilgi, deneyim ve birikimler üzerinde tahakküm kurması mümkün değildir ve planlamacı aklın karşısında yükselen, endüstriyel tarıma karşı çıkan agro-ekolojik hareketler mevcuttur. Scott'ın vurguladığı gibi mētis homojen değildir ve üreticilerin toplumsal cinsiyet, sınıf, yaş gibi toplumsal konumları yerel tohumla ve agro-sanayi ile ilişkilerini, tohum verme ve saklama davranışlarını doğrudan etkilemektedir. Bu yüzden tohum planlamasına yönelik yönetim stratejilerini, bu çok boyutlu ilişkilere referansla değerlendirmek gereklidir. Marksist perspektif, üreticilerin sosyo-ekonomik konumlarına göre değişen

çok katmanlı mētislerinin sınıfsal boyutunu vurgulamak için önemlidir. Kırsal dönüşüm süreçlerinde üretim organizasyonundaki değişimlere bağlı olarak üreticilerin ne ölçüde tohumların mübadele değerini kullanım değerine üstün tuttıkları farklılaşmaktadır. Dolayısıyla gıda ve tohum egemenliğini sağlaması için üreticilerin sosyo-ekonomik konumlarına göre farklılaşan bilgi ve birikimlerine dayalı ekosistemi ve genetik kaynakları koruyacak alternatif bir yadigâr tohum planlaması yapılmalıdır. Tarım işletmeleri, ilgili kurumlar, çiftçiler ve tohum dernekleri arasındaki yadigâr tohumla ilgili alternatif bilgi biçimlerini, pratikleri ve etkileşimleri hesaba katan bir planlama oluşturmaya yönelik araştırma ajandası oluşturulmalıdır.

Tarım İşletmeleri ve Yadigâr Tohumla İlgili Etkileşimlerin Makro-Mezo-Mikro Düzeyde Yorumlanması

Makro tohum politikalarıyla ilgili belgelerin değerlendirmesi, ilgili tarım işletmelerinin ve kamu kurumlarının tohum planlamasına yönelik politik stratejiye yönelik değerlendirmeleri, bu planı uygulayan uzmanların çiftçilere bilgi aktarım süreçlerinin ve çiftçilerin ve tohum derneklerinin yadigâr tohumlarla ilgili devlet müdahaleciliğine yönelik faillik hallerinin araştırılması işletme ve üreticiler arası politik, sosyal ve ekonomik etkileşimlerin çok boyutluluğunu gösterecektir. Bu bölümde, bu etkileşimlerin makro, mezo ve mikro düzeyde nasıl incelenebileceğine dair öneriler sunulmaktadır. TİGEM örneğinde doğanın neoliberalleşmesi süreçlerinin parçası olan yadigâr tohumlarla ilgili planlamacı aklın analiz ve eleştirisine yönelik öneriler yukarıda betimlenen kuramsal çerçeveye ile ilişkilendirilerek açıklanacaktır.

Öncelikle ulusal makro tohum politikalarında yadigâr tohum konusunda ne tür politikalar yürütüldüğü araştırılmalıdır. Bu politikaların değerlendirmesi tohum planlamasının metabolik yarılmayı derinleştirecek şekilde nasıl yeniden kurgulandığını ve bu yeni kurguda yerel tohumların yerini anlamamızı sağlayacaktır. Tohum üretim ve ticareti ile ilgili yasal düzenlemeler (Organik Tarım Kanunu, 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu, 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, 5042 sayılı Yeni Bitki Çeşitlerine Ait İslahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun, 5141 sayılı Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü Ana Statüsü, 233 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, TİGEM Stratejik Planları, Kalkınma Planları) TİGEM faaliyet raporları, tohumculuk sektör raporları ve diğer ilgili yasa ve mevzuatlar incelenerek makro politikalarda yerel tohumların üretim ve ticaretinin nasıl ele alındığı incelenmelidir. Böylelikle tarım işletmesinin yapısı ve işleyişi, yadigâr tohumların üretimi ve dağıtımını konusunda çiftçilerle olan etkileşimin politik esasları ortaya konabilecektir. Üretim izni ve etiketleme

konusunda uyulacak hususlar, tohum çeşitlerinin kaydı, tohum sertifikasyon esasları, tohumluk kayıt ücreti, sertifikalı olmayan yadigâr tohumları satan ve üreten çiftçiye yönelik cezalar ve denetim süreçlerinin esasları ve çiftçi ile olan uyumsuzlukların çözümüne yönelik makro tohum politikaları tarım işletmesinin uygulama ve faaliyetlerini doğrudan etkilemektedir. Ayrıca bu politikalar, işletmenin amaç, faaliyet, statü ve çalışma konularını belirlediği için işletmenin teşkilat yapısını anlamamızı sağlayacaktır. TİGEM örneğinde yadigâr tohumlarla ilgili politikaların analizi mübadele değerini kullanım değerlerine üstün tutan, tohumları metalaştıran, doğa-birey arası metabolik yarılmayı derinleştiren planlamacı aklın unsurlarını ortaya çıkaracaktır.

Tohum politikalarının uygulayıcısı olan kamu kurumları arasındaki mezo düzeydeki ağ ilişkilerinin analizi de TİGEM örneğinde tohum planlama stratejisinin analizi için önemlidir. Yadigâr tohumların tanımlanması konusunda işletmelerin etkileşim içinde olduğu önemli kurumlar İl Tarım ve Orman Müdürlükleri, Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü Tohumculuk Daire Başkanlığı ve TAGEM Araştırma Enstitüsü'dür. Yadigâr tohumları teslim alan, tarımsal girdi standart ve denetimlerini yürüten, tohum çeşitliliğini artırmayı hedefleyen, yerel tohumlarla ilgili uygulamalı ve stratejik araştırmalar yürüten bu kurumlar ile işletmeler arasındaki mezo düzeydeki ilişkiler, yasal mevzuatta gördükleri sorunlar ve faaliyetleri incelenmelidir. Bu araştırmalar yadigâr tohumlarla ilgili politikaları uygulayan kamu kurumlarının devletin yeni tohum planlama stratejisini nasıl değerlendirdiklerini ortaya çıkaracaktır.

Ayrıca tohum tedarik zincirinin başında yaşanan içerilme ve dışlanma süreçlerini analiz edecek çalışmalar, işletmelerin yadigâr tohumlara erişim sürecinde karşılaştığı sorunların tespit edilmesini ve bu sorunları çözmeye yönelik öneriler geliştirmemizi sağlayacaktır. Yerel tohumlara ilişkin bilgi birikimine sahip çiftçiler ile Ankara, Bursa ve Eskişehir TİGEM işletmeleri ve ilgili kamu kurumlarından ata tohumla ilgili bilimsel bilgiye sahip uzmanlar arasında bilgi aktarımının nasıl olduğunun soruşturulması da planlamacı aklın eleştirisini yapmak için önemlidir. Uzmanlarla çiftçiler arasında yerel tohumlarla ilişkili çift yönlü bilgi aktarımı sağlama konusunda ne tür sorunlar yaşandığı araştırılmalıdır. Ayrıca uzmanların çiftçi ihtiyaçlarını ve çiftçinin tohumlara ilişkin bilgi birikimini gözetmeden tek yönlü bilgi aktarımı yapması şüphesiz geleneksel bilgi birikimi ile bilimsel bilginin bir arada düşünülmesini ve bu konuda söz konusu aktörler arası başarılı bir etkileşim olmasını engelleyecektir. Diğer bir deyişle, yerel tohum kullanan veya saklayan üreticilerin bilgi ve birikimini, mêtisini, hiçe sayan ve üreticileri planlama sürecinde nesneleştiren, dışlayan bir planlama ile gıda

krizinin başarılı bir şekilde yönetilmesi mümkün değildir. Yadigâr tohumların toplanması sürecinde uzmanlarla üreticiler arasındaki bilgi aktarımıyla ilgili sorunların tanımlanması, tohumun devlete bağlı tarım işletmeleri üzerinden piyasalaştığı süreçte çiftçi ile uzmanlar arasında hiyerarşik olmayan ilişkilerin geliştirilmesini sağlayacaktır. Bu tespitler, üretici ve tarım işletmesinde çalışan uzmanlarda davranış değişikliği yaratmaya yönelik politik önerilerde bulunmamızı sağlayacaktır. Böylelikle çiftçilerin tarım bilgisi ile tarımsal araştırma ve teknolojilerin geliştirilmesini hedefleyen işletme arasında tamamlayıcı, çiftçiyi girdi temininde piyasaya bağımlı kılmayacak ve doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanımını öngören bir bilgi birikimine dayalı tohum planlaması yapılması mümkün olacaktır.

Tohum tedarik zincirindeki bir diğer önemli aktör bu alanda faaliyet gösteren iktidarın doğa birey arası yabancılaşmayı artıran ve tohumu metalaştıran planlama stratejisine karşı çıkan tohum dernekleridir. Bu dernekler gıda ve tohum egemenliği yaklaşımından yola çıkarak üreticilerin üretim ve dağıtım süreçleri üzerinde kontrole sahip olduğu bir yapıyı savunmaktadırlar. Yerli tohum üretimi, tohum tedarik zinciri ve sürdürülebilir ekosistem yönetimi konularında projeler yürüten ve çiftçilere yönelik tohum takas şenlikleri düzenleyen, agro-ekolojik üretim konusunda çalışmalar yürüten dernekler üzerine çalışmalar yürütülmelidir. Bu kuruluşlardan çalışanlarla yadigâr tohumların iyi ekosistem yönetimi ve sürdürülebilir gıda güvenliğini sağlama konularında yapılacak nitel araştırmalar, işletmelerin yadigâr tohumlara erişim sorunlarını çözmeye yönelik stratejiler geliştirmeleri için önemli bir bilgi kaynağı olacaktır.

Bu derneklerde çalışanların bilgi ve birikimlerine dair yeni çalışmalar işletmenin sadece ücretli emek ve kâr odaklı işleyişine ve endüstriyel tohum üretimine dayanan hâkim iktisadi anlayışın ötesine geçilmesi için önemli bir katkı sunacaktır. Kapitalist süreçleri sorunsallaştırarak tohum egemenliği anlayışına dayalı faaliyetler yürüten bu kuruluşlar çiftçilerin öğrenme, karar alma ve iş yapma süreçlerine aktif olarak katıldıkları ve emeklerinin karşılıklarını aldıkları bir yapıyı savunmaktadırlar. Çiftçilerin bilgi ve birikimlerini hiçe sayarak elinde bulunan yerli tohumlara el koyulmasına, sertifikalandırma ve patentleme yoluyla tohumların özel mülkiyete dönüşmesine ("*biopiracy*") ve özel şirketler tarafından tohumların tescillenip satılmasına karşı tohum aktivizmini yürüten dernekler, gıda egemenliğinin ve güvenliğinin sağlanması için faaliyet gösteren önemli aktörlerden biridir (Peschard ve Randeria, 2020). 2000'li yıllarda Seferihisar Gödençe köyünde yerli tohum üretim ve satışını yasaklayan Kanun karşısında ortaya çıkan

alternatif ekolojik gıda ağları ve tohum aktivizmine ilişkin bir çalışmada, araştırmanın yürütüldüğü köyde Karakılçık buğday tohumunun çiftçi tarafından üretim ve satışı için yerel yönetimin ve kooperatiflerin desteği ile alternatif bir gıda ağı oluşturulduğu gösterilmiştir (Nizam ve Yenal, 2020). Böylelikle çiftçiler devletin yerel tohum üretimini yasaklayan tohum politikalarına müdahalede bulunabilmişlerdir. Tohumdan gıdanın tüketiciye ulaşmasına dek üreticilerin tarımsal süreçler üzerinde kontrol sahibi olduğu, yerel bilgi ve biyo-çeşitliliği koruyarak ürettiği ve tüketici ile üretici arasındaki yabancılaşmanın ortadan kalktığı bir yapıyı savunan bu dernekler üzerine araştırmalar yapılmalıdır. Bu araştırmaların bulguları işletmelerle derneklerin yadigâr tohuma ilişkin farklı yaklaşımlarının ve faaliyetlerinin analizi, çiftçiler-dernekler ve tarım işletmeleri arasında yatay hiyerarşik olmayan ağ oluşturmanın imkân ve olasılıklarını gösterecektir. Tohum tedarik zincirinin ilk halkasında tohuma erişim sürecinde çiftçiler, tarım işletmeleri ve tohum dernekleri arası ilişkilere odaklanan araştırmalarla tespit edilecek sorunlar ve çözüm önerileri küresel gıda krizinin yönetim sürecine katkı sunacaktır.

Çiftçilerin yadigâr tohumlarla ilgili deneyimlerini homojenleştiren ve tektipleştiren iktisadi yaklaşımın ve verimlilik ve kâr odaklı çözüm önerilerinin neden başarısız olduğunu anlamamız için mikro düzeyde çiftçilerin tohumla ilgili tercih ve davranışlarının bağlamsallığına, mekânsallığına ve çeşitliliğine vurgu yapacak araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu araştırmaların bulguları çiftçilerin mêtisinin, yerel tohumları koruma ve kullanma konusundaki bilgi ve deneyimlerinin, sosyo-ekonomik konumlarına göre nasıl farklılaştığını gösterecektir. Mikro düzeyde TİGEM'e bağlı tarım işletmelerinin yerli tohumlar konusunda iletişim içinde olduğu üreticilere ulaşılmalı ve üreticilerin tohumlarını işletmeye verme(me) tercihleri incelenmelidir. Türkiye'de hangi üreticiden hangi yadigâr tohumluğun alındığına, hangi üreticinin hangi çeşidi kullandığına ve hangi çeşidin hangi kurum tarafından (TAGEM, TİGEM, özel şirket, üniversite vs.) kayıt altında tutulduğuna dair bir sistem bulunmamaktadır. BÜGEM kayıtlarında sertifikalı tohumlukların çeşitlerine göre kaç ton üretildiğine dair bilgi vardır ancak çeşitleri kullanan üretici sayısı, çeşitlerin bölge, il ve köy bazında dağılımını gösteren nicel veriler bulunmamaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı Tohumluk Tescil ve Sertifikasyon Merkez Müdürlüğü tarafından 2020-2021 yılları için yayımlanmış tescilli yerel çeşitler listesinde sadece 37 yerel tohumun adı, menşe bölgesi, tescilleyen araştırma enstitüsü müdürlüğü ve tescil tarihine ilişkin bilgiler yer almaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı Tohumluk Tescil ve Sertifikasyon Merkez Müdürlüğü, 2021).

Çiftçilerle ilgili örnekleme oluşturacak evrenin büyüklüğü bilinmediği ve kayıt altına alınan yadigâr tohumların hangi üreticiden geldiğine dair istatistiksel bir veri olmadığı için TİGEM'e bağlı tarım işletmelerine yerli tohumlarını verme ve tescil ettirme konusunda hem daha istekli hem isteksiz olan üreticilerle nitel araştırmalar yürütülmelidir çünkü üreticiler homojen bir grup olarak planlamaya karşı çıkmazlar. Agro-sanayiye, sertifikalı tohuma olan bağımlılık düzeylerinin sosyo-ekonomik yapı içindeki konumlarına göre nasıl farklılaştığı analiz edilmelidir. Araştırmalarda çiftçilerin geleneksel tarım bilgisi ve yadigâr tohumlarla olan ilişkisi kültürel değerleri, sınıf, toplumsal cinsiyet, yaş ve medeni durum bağımsız değişkenleri göz önünde tutularak kesişimsel bir perspektiften yorumlanmalıdır. Böylelikle yadigâr tohuma erişim ve kontrolü etkileyen toplumsal ilişkiler, yadigâr tohuma ve saklamaya atfedilen farklı yerel anlamlar ve kullanım değerleri ortaya çıkarılacaktır. Bu araştırmaların bulguları tarım işletmelerinin yadigâr tohumlara erişim sürecinde yaşadıkları sorunların tespit edilmesini ve tarım işletmelerinin bu toplumsal ilişkileri hesaba katan uygulamalar geliştirmelerini sağlayacaktır. Böylelikle çiftçinin yadigâr tohumlarla ilgili karar alma ve uygulama süreçlerine doğrudan katılımı sağlanabilecektir.

Sonuç Yerine

Sermaye gıda güvenliğini sağlamak için anahtar öneme sahip tohumun kullanım değeri üzerinde hegemonya kurmak için farklı stratejiler kullanılmaktadır. Sözleşmeli üreticilik ve uluslararası şirketler tarafından genetiği değiştirilmiş ithal tohumların kullanımı, üreticinin tohuma sahip olmasını engelleyen stratejilere örnek olarak verilebilir. Tohumu metalaştıran, mübadele değerini ön plana çıkaran bu tür stratejilerle üretici en önemli üretim araçlarından biri olan tohum üzerindeki kontrolünü kaybetmekte ve üretimi sürdürmek için piyasaya bağımlı hale getirilmektedir. Bu makalede tohumculuk sektöründe uygulanmaya başlayan yeni bir stratejiye, devlet tarafından tarım işletmeleri aracılığıyla yadigâr tohumların metalaştırılması ve sermaye birikim sürecine eklenmesi stratejisine dikkat çekilmektedir. Yadigâr tohumların üreticiden alınarak metalaştırıldığı, işletmede çoğaltılıp, işletme toprağında üretildiği ve devletin kooperatif marketlerinde satışının yapıldığı, tohum üretim ve dağıtım süreçleriyle ilgili politik planlamanın ardındaki mantığı ve varsayımları James C. Scott'ın planlamacı akıl eleştirisini ve Marksist doğa-birey arasındaki ilişkiyi değerlendiren diyalektik perspektifi kullanarak çözümlenmek Türkiye'de yadigâr tohumları korumaya yönelik devlet tarafından geliştirilen bilimsel söylem, planlama ve uygulamaların apolitik olmadığını göstermektedir. Üretim ve dağıtım süreçlerine politik bir müdahale biçimi olan bu planlamaların eleştirel çözümlenmesi yadigâr tohumlar etrafında örülen politik mücadeleyi anlamlandırmak için önemlidir.

Gıda krizinin başarılı şekilde yönetilmesi için mētis ve tohum planlama söylemi arasındaki politik mücadelenin unsurlarının deşifre edilmesi gerekmektedir. Hem neoliberal sürecin parçası olarak metabolik yarıлма derinleşmekte, hem buna karşı da alternatif agro-ekolojik hareket ve mētis varlığını devam ettirmektedir. Ancak sadece yerel ölçekte üreticiler tarafından saklanan tohumlar gıda krizini çözemez. Ayrıca sosyo-ekonomik farklılıkları sebebiyle tüm üreticiler, homojen bir grup olarak planlamaya karşı çıkmazlar. Üreticilerin, sertifikalı tohum ve agro-sanayi ile olan bağımlılık ve çatışma ilişkileri bir arada düşünölmeli ve sosyo-ekonomik farklılıkların yerli tohumları koruma ve kullanmayla ilgili bilgi birikimi ve deneyimleri nasıl etkilediğı araştırılmalıdır. Öte yandan mētisi hiçe sayan ve tohumu sadece girdi olarak gören planlamacı akıl başarısızlığa mahkûmdur. İşletme yerel tohum kullanan üreticileri kendine tehdit olarak görmek yerine onların bilgi ve birikimini üretim sürecine dâhil etmeli ve üreticileri planlama sürecine aktif özneler olarak katmalıdır. Bu makaledeki kuramsal tartışmalar ışığında tohum üretim ve dolaşım ilişkisi yeniden düşünölmeli ve konunun nasıl araştırılması gerektiğine dair izlekten yola çıkarak yeni araştırmalar yapılmalıdır. Bu araştırmalarda günümüz konjonktüründe Türkiye’de tohum planlamasının metabolik yarılmayı daha da derinleştirecek şekilde nasıl yeniden kurgulandığına, tohum politikalarındaki dönüşüme ve üreticilerin ve sivil toplum kuruluşlarının bu politikalara gösterdikleri reflekslere, alternatif söylemlere ve uygulamalara dikkat çekilmelidir. Ancak bu farklı politik söylemler ve pratikler kapsamlı bir şekilde çözümlenirse gıda krizini başarılı bir şekilde yönetmeyi sağlayabilecek alternatif politik bir dilin geliştirilmesi mümkün olabilecektir.

Kaynakça

Adaman F (2022). *Sürdürülebilir ve Dirençli Bir Gıda Sistemi: Türkiye Analizi*. İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi.

Aksoy Z ve Öz Ö (2020). Production of Traditional Agricultural Knowledge and Rethinking Agricultural Research From Farmers’ Perspective: A Case from Turkey. *Journal of Rural Studies*, 80, 291-301.

Arıbal B (2020). Tohumları Koruyan Kadınlar Söyleminin Düşündürdükleri: Ekolojik Gıda Hareketinde Özcülük ve Bakım Emeginin Eşitsiz Bölüşümü. İçinde: S Değirmenci ve Ö Işıl (der), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler: Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor*, 1. Baskı, İstanbul: Notabene Yayınları, 169-197.

Aygören E (2011). *Türkiye’de Tohumculuk Sektörü*, 1. Baskı, Ankara: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Yayınları.

Bezner Kerr R (2005). Food Security in Northern Malawi: Historical Context and

The Significance of Gender, Kinship Relations and Entitlements. *Journal of Southern African Studies*, 31, 53–74.

Bezner Kerr R (2013). Seed Struggles and Food Sovereignty in Northern Malawi. *Journal of Peasant Studies*, 40(5), 867-897.

Brush S A (2004). *Farmers` Bounty: Locating Crop Diversity in the Contemporary World*. New Haven: Yale University Press.

Büke A ve Eren Z C (2016). Sen Aklini Mu Yedun Çocuk? Neoliberalizm, Değersizleşme ve HES Karşıtı Hareketler: Fındıklı Direnişi Örneği. İçinde: C Aksu vd. (der), *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 313-339.

Cole R (2019). Across the Mountain Tracks: Global Agri-Food Networks and Agrarian Change in Laos Northeast Borderlands. (Basılmamış Doktora Tezi). Singapore: National University of Singapore.

Çelik Y ve Nazlı T (2014). Konya İlinde Sertifikalı Tohum Üreten İşletmelerin Yapısal Analizi. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 1(2), 124-131.

Çobanoğlu A (2021). Tarımsal Üretimde Verimlilik: Endüstriyel Tarım Sisteminin Agroekolojik Eleştirisi. İçinde: T Özkaya vd. (der), *Agroekoloji: Başka Bir Tarım Mümkün*, İstanbul: Metis Yayınları.

Doğaner S (1992). Türkiye’de Tarım İşletmeleri ve Faaliyetleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, 3, 159-174.

European Innovation Partnership (EIP) (2022). *EIP-AGRI Workshop On Conversion To Organic Farming: Final Report*. EIP-AGRI Agriculture and Innovation. <https://ec.europa.eu/eip/agriculture/en/publications/eip-agri-workshop-conversion-organic-farming-final.html> 2022 Son erişim tarihi, 12.06.2024.

Erçandırılı Y (2021). Dünya Metabolizmasında Yarık: COVID-19, Ekoloji ve Neoliberalizmin Diyalektik Birlikteliği Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 45(4), 993- 1018.

Evrensel Ö (2017). Tohumların Metalaşma Biçimleri: Teorik Bir Çerçeve. *Çalışma ve Toplum*, 4, 2157-2208.

Food and Agricultural Organization (FAO) (2023). *The State of Food Security and Nutrition In The World*. FAO. <https://www.fao.org/publications/home/fao-flagship-publications/the-state-of-food-security-and-nutrition-in-the-world/en> 2023 Son erişim tarihi, 25.09.2023.

Foster J B (2001). *Marx’ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*. Çev. E Özkaya, Ankara: Epos Yayınları.

Garipoğlu N (1995). Coğrafi Özellikleri Yönünden Ulaş Devlet Tarım İşletmesi. *Türk Coğrafya Dergisi*, 30, 357-382.

Harvey D (2009). *Kent Hakkı*. <http://politeknik.org.tr/kent-hakk-david-harvey/> Son erişim tarihi, 06.08.2024.

Kurtege Sefer B (2024). Gıda Krizi ve Yedigâr Tohumlar: TİGEM Tarım İşletmeleri, Tohum Dernekleri ve Çiftçiler Arası Sosyo-Politik ve Ekonomik Etkileşimler. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 886-919.

İnan H ve Yaşar O (2015). Tarım İşletmelerinin Sosyo-Ekonomik Etkilerine Yönelik Bir İnceleme: Tahirova Tarım İşletmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 32, 270-305.

International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development (2009). Agriculture at a Crossroads: Synthesis Report. UN: UN Environment Programme. <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/7862> Son erişim tarihi, 10.02.2024.

Kayhan İ E vd. (2017). Kırklareli İli Tarım İşletmelerinin Tarımsal Yapısı ve Mekanizasyon Düzeyi. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 4 (3), 263-270.

Kloppenbrug J (2010). Impeding Dispossession, Enabling Repossession: Biological Open Source and the Recovery of Seed Sovereignty. *Journal of Agrarian Change*, 10 (3), 367-388.

Koksal O vd. (2018). Evaluating Factors Affecting Farmers Information Sources in Agricultural Production Practices in Turkey. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 19 (1), 338-349.

Marx K (1976)[1867]. *Capital Volume 1: A critique of political economy*. London: Penguin Books.

Marx K ve Engels F (2008). *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*. Çev. N Satlıgan vd., İstanbul: Yordam.

McAfee K (2003). Corn Culture and Dangerous DNA: Real and Imagined Consequences of Maize Transgene Flow in Oaxaca. *Journal of Latin American Geography*, 2, 18-42.

Nizam D (2020). Pandemi Sürecinde Tarım Sorununu Yeniden Düşünmek. *Praksis*, 55, 151-173.

Nizam D vd. (2022). Sürdürülebilir Tarım Pratiklerinin Yaygınlaştırılması İçin Politika Uygulama ve İletişim Önerileri. WWF Rapor. https://www.wwf.org.tr/basin_bultenleri/raporlar/?11940/surdurulebilir-tarim-pratiklerinin-yayginlastirilmasi Son erişim tarihi, 16.05.2024.

Nizam D ve Yenil N Z (2020). Seed Politics in Turkey: The Awakening of Landrace Wheat and Its Prospects. *The Journal of Peasant Studies*, 47(4), 741-766.

Nyeleni Gıda Egemenliği Forumu (2015). Gıda Egemenliği, Hemen Şimdi!. Nyeleni Newsletter.

Önder Özşeker F (2024). *Ormanı Planlamak: Planlama Aklının Bir Eleştirisi*. İstanbul: Metis Yayınları.

Özdemir H Ö ve Kan M (2020). Tarım İşletmelerinin Yönetiminde Kullanılan Tarımsal Bilgi Kaynakları: Kırşehir Örneği. *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 7(2), 500-509.

Özertan G ve Aksoy Z (2023). Yeni Teknolojiler ve Geleneksel Bilgi Ekseninde Tarım ve Gıda Sektörü. İçinde: F Adaman ve S Akkoç (der), *Gıdanın Politik Ekolojisi*. İstanbul: Metis Yayınları, 86-100.

917 Kurtege Sefer B (2024). Gıda Krizi ve Yedigâr Tohumlar: TİGEM Tarım İşletmeleri, Tohum Dernekleri ve Çiftçiler Arası Sosyo-Politik ve Ekonomik Etkileşimler. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 886-919.

- Özkaya T vd. (2021). *Agroekoloji: Başka Bir Tarım Mümkün*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Peschard K ve Randeria S (2020). Keeping Seeds in Our Hands: The Rise of Seed Activism. *The Journal of Peasant Studies*, 47(4), 613-647.
- Pistorius R ve van Wijk J (1999). *The Exploitation of Plant Genetic Information: Political Strategies in Crop Development*. Wallingford: CABI Publishing.
- Resmi Gazete (2022). *Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü Ana Statüsü*, 1.Şubat. Karar: 5141 Sayı: 31738.
- Şahin S ve Ercan E (2012). Oyun Teorisinin Gelişimi ve Günümüz İktisat Paradigmasının Oluşumuna Etkileri. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 265-274.
- Scott J C (1998). *Seeing Like a State*. London: Yale University Press.
- Shiva V (2016). Defending Farmers' Seed Freedom. *ANTYAJAA: Indian Journal of Women and Social Change*, 1 (2), 205-220.
- Shiva V (2017). *Tohum ve Gıdanın Geleceği Üzerine Manifestolar*. Muğla: Sinek Sekiz Yayınevi.
- Stockholm Resilience Centre (2022). Navigating Transformations in Times of Crises Towards Healthy, Sustainable and Just Swedish and Planetary Food Systems, Stockholm University: Rapid Transition Lab Report.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019). On Birinci Kalkınma Planı 2019-2023. Ankara: SBB.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). On İkinci Kalkınma Planı 2024-2028. Ankara: SBB.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2019). Yerel Çeşitlerin Kayıt Altına Alınması, Üretilmesi ve Pazarlanmasına Dair Yönetmelik. Resmi Gazete. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/09/20190903-1.htm> Son erişim tarihi, 20.04.2024.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2022). Mirasımız Yerel Tohum Projesi Üretim ve Tanımlama İşlemleri. Tarım ve Orman Bakanlığı. <https://www.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/Detay.aspx?Sayfald=57> Son erişim tarihi, 26.06.2024.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2023). Tohumculuk İstatistikleri. Tarım ve Orman Bakanlığı. <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Tohumculuk/Tohumculuk-Istatistikleri>. Son erişim tarihi, 29.09.2024.
- Taşçı R vd. (2020). Üretici Bakış Açısıyla Çorum İlinde Makarnalık Buğdayın Dünü, Bugünü ve Geleceği. *Ziraat Mühendisliği*, 371, 4-24.
- Taşçı R vd. (2023). TAGEM Tarafından Geliştirilen Buğday Çeşitlerinin Üreticiler Açısından Değerlendirilmesi: Kayseri İli Örneği. *Ziraat Mühendisliği*, 377, 1-18.
- TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2024). TİGEM Stratejik Planı 2024-2028. Ankara: TİGEM.

TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2024a). Tohumculuk Sektör Raporu. Ankara: TİGEM.

TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2024b). TİGEM Polatlı Tarım İşletmesi. Ankara: TİGEM.

TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2024c). Bursa Karacabey Tarım İşletmesi. Ankara: TİGEM.

TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2024d). Anadolu Tarım İşletmesi. Ankara: TİGEM.

TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) (2019). TİGEM Stratejik Planı 2019-2023. Ankara: TİGEM.

United Nations Development Programme (UNDP) (2015). *Gender, Climate Change and Community-based Adaptation Guidebook*. UNDP. <https://www.undp.org/publications/gender-climate-change-and-community-based-adaptation-guidebook> Son erişim tarihi, 25.06.2024.

Üstün B (2021). *Doğayı Emeği Yaşamı Koruma: Ekoloji Politik Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Wittman H (2009). Reworking the metabolic rift: La Via Campesina, Agrarian Citizenship, and Food Sovereignty. *Journal of Peasant Studies*, 36, 805–826.

Yenal N Z (1999). Food TNCs, Intellectual Property Investments and Post-Fordist Food Consumption: The Case of Unilever and Nestlé in Turkey. *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 8, 21-34.

Yenal N Z ve Keyder Ç (2014). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (2.Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldırım A E (2018). 2018'de Tarıma Yön Verecek 5 Yeni Uygulama. <https://www.dunya.com/ekonomi/2018de-tarima-yon-verecek-5-yeni-uygulama-haberi-395300>. Son erişim tarihi, 25.03.2024.

Sağ Popülizmin COVID-19 Krizindeki Yansımaları: Trump ve Bolsonaro'nun Yaklaşımlarının Analizi

Burak İyiekici, Şırnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0003-3604-0760

E-Posta: burakiyiekici@gmail.com

Öz

Bu çalışma, sağ popülist düşünce ve pratiği, Donald Trump ve Jair Bolsonaro'nun COVID-19 pandemisi sürecindeki yönetimleri üzerinden incelemektedir. Buna göre iki liderin Covid-19 pandemisindeki söylem ve uygulamalarının, neredeyse birbirinden ayırt edilmesi olanaksız bir biçimde benzerlik göstermesinin, iki liderin sağ popülist yönelimlerinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu paralelde çalışma, popülist sağın temel unsurlarıyla Trump ve Bolsonaro'nun salgın döneminde gösterdikleri yönetimin uyumunu konu edinmektedir.

Çalışma, popülizmin genel kavramsal çerçevesini ele alarak başlamaktadır. Popülizmin, elitlere karşı halk egemenliğini savunan ve halkın doğrudan sesini duyurmasını teşvik eden bir yaklaşım olduğu vurgulanmaktadır. Popülizmin bu bağlamda lider-halk özdeşleşmesi, elit karşıtlığı, liderin basit ve anlaşılır dil kullanımı ve halkla doğrudan iletişim kurması gibi unsurlar üzerinden analiz edilmiştir. Çalışma, sağ popülizmin temel karakteristik özelliklerine de odaklanarak onun milliyetçiliğe, ekonomik korumacılığa, muhafazakârlığa ve neoliberalizme dayanan kritik yaklaşımlarını da incelemektedir.

Çalışma sağ popülist liderlerin, pandemiye nasıl ele aldıklarını ve bu süreçte hangi stratejileri benimsediklerini, önemli kritik açıklama ve uygulamaları üzerinden değerlendirmiştir. Bu bağlamda Donald Trump'ın pandemi yönetimi, aşı ve maske kullanımı konusundaki kararsızlığı, sağlık önlemlerine karşı tutarsız yaklaşımları ve bilim dünyası tarafından kabul edilmeyen bazı uygulamaları halka önermesi ekseninde açıklanmıştır. Ayrıca Trump'ın önerilen sağlık önlemlerine yönelik değişken tutumu ve halkla özdeşlik kurarak kendi politik programını hayata geçirme çabaları, sağ popülizmin kriz yönetimindeki somut çıktıları olarak incelenmiştir. Jair Bolsonaro'nun pandemi sürecindeki yönetimi ise yine aşı ve maske karşıtlığı, sağlık uzmanlarına mesafeli yaklaşımı, birtakım komplocu görüşleri ve ekonomiyi önceleyen tutumu bağlamında ele alınmıştır. Bolsonaro'nun sağlık önlemlerine karşı olan eleştirileri ve bu eleştirilerin sağ popülizmle olan bağlantısı da ayrıca analiz edilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, Trump ve Bolsonaro'nun pandemi sürecindeki yönetimlerinin sağ popülizmin temel unsurlarıyla ilişkisini, başka bir ifadeyle

bu liderlerin kriz yönetimindeki stratejileri ve pratiklerinin popülist sağıın temel yönelimleriyle uyumluluğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışma, sağı popülizmin somut bir kriz döneminde nasıl şekillendiğini ortaya koyarak söz konusu liderlerin yönetimlerini belirli bir teorik bağlama oturtmayı denemektedir.

Anahtar Kelimeler: Trump, Bolsonaro, Popülizm, Sağı Popülizm, COVID-19.

Reflections of Right-Wing Populism in the Covid-19 Pandemic: An Analysis of Trump and Bolsonaro's Approaches

Abstract

This study examines right-wing populist thought and practice through the administrations of Donald Trump and Jair Bolsonaro during the COVID-19 pandemic. Accordingly, it is seen that the almost indistinguishable similarity of the two leaders' discourses and practices during the Covid-19 pandemic stems from their right-wing populist orientations. This study focuses on the alignment between the basic elements of the populist right and the governance of Trump and Bolsonaro during the pandemic.

The study begins by discussing the general conceptual framework of populism. It is emphasized that populism is an approach that defends popular sovereignty against elites and encourages the direct voice of the people. In this context, populism is analyzed through elements such as leader-public identification, anti-elite, the leader's use of simple and understandable language and direct communication with the public. The study also focuses on the main characteristics of right-wing populism and examines its critical approaches based on nationalism, economic protectionism, conservatism and neoliberalism.

The study evaluates how right-wing populist leaders have handled the pandemic and what strategies they have adopted in this process through important critical statements and practices. In this context, Donald Trump's management of the pandemic is explained in terms of his ambivalence about the use of vaccines and masks, his inconsistent approaches to health measures, and his recommendation of some practices that are not accepted by the scientific world. In addition, Trump's variable attitude towards the proposed health measures and his efforts to implement his own political program by identifying with the public are examined as concrete outputs of right-wing populism in crisis management. Jair Bolsonaro's management of the pandemic process is also discussed in the context of his opposition to vaccines and masks, his distant approach to health experts, some conspiratorial views and his attitude prioritizing the economy. Bolsonaro's

criticisms of health measures and their connection to right-wing populism are also analyzed.

In conclusion, this study demonstrates the relationship between Trump and Bolsonaro's governance during the pandemic and the core elements of right-wing populism, in other words, the compatibility of their crisis management strategies and practices with the core orientations of the populist right. Therefore, this study attempts to place the governance of these leaders in a specific theoretical context by revealing how right-wing populism is shaped in a concrete crisis period.

Keywords: Trump, Bolsonaro, Populism, Right-Wing Populism, COVID-19.

Giriş

2019 yılının sonlarında başlayıp 2023 yılında Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 'küresel acil durum' olmaktan çıkarılan Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) pandemisi, küresel olduğu kadar yerel nitelikte etkilerde de bulunmuştur. Söz konusu çerçeve içerisinde Çin'de başlayıp dünyaya yayılan COVID-19 virüsü, Amerika Birleşik Devletleri'nden (ABD) Mozambik'e, Macaristan'dan Tayland'a, dünyanın dört bir yanındaki etkisiyle birlikte kendine has ülkesel etkiler doğurmuştur. Farklı coğrafyalarda hastalığın belirti ve semptomları çoğunlukla benzer olmasına karşın pandeminin sonuçlarının farklılık göstermesinin sebebi ise o ülkelere özgü hükümet sistemleri, sosyal güvenlik sistemleri, gelişmişlik düzeyi, eğitim seviyesi, nüfusu, kültürel yapısı vb. unsurlardır.

Bütün bu etkenler farklı oranlarda virüsün doğurduğu sonuçları etkilemiş olsa da bunlar arasından farklı yönetim sistemleri ve usullerinin hastalığın gelişimini nasıl belirlediğine yönelik bir çalışma, ilginç olduğu kadar beyhude bir gayret olacaktır. Zira o ülkede sosyal, ekonomik ve kültürel yapı aynı kabul edilirken, bunların içinden yalnızca siyaset sekmesini alıp başka bir biçimde simüle ederek salgının sonuçlarını kestirmeye çalışmak, zihin açıcı olmasına karşın bilimsel bir çaba olmayacaktır.

Bu halde söz konusu tahminden ziyade, benzer yönetim teknolojisi ya da siyaset biçiminin uygulandığı farklı ülkelerde, ekonomik, siyasal ve sosyal sonuçlar doğuran bir kriz durumunda liderlerin tutunduğu pozisyondaki ortaklıkları teşhis etmek; anlamlı ve bu siyaset tekniğinin doğasına ilişkin açıklayıcı olacaktır. Tam da sağ popülist liderlerin COVID-19 salgınındaki söylem ve aksiyonlarını inceleyip bunlar arasında benzerlik tespit ettiğimizde, buradan popülizmin karakteristik özelliklerine dair doğrulama yapmak olanaklı olacaktır. Nitekim bu ögelere bakıldığında çalışma bağlamında

odaklanılacak iki sağ popülist liderin salgının idaresinde neredeyse birbirinden ayırt edilmesi imkânsız tutum takındıkları görölmektedir. Popülist liderliğin akut bir kriz anında farklı coğrafyalarda benzer bir duruş sergilemesi, bu iki ölke yani ABD ile Brezilya'nın, dünyada COVID-19 kaynaklı ölüm sayısında ilk iki sırada olması açısından da dikkate değerdir.

Bu çalışma, iki sağ popülist lider olarak dönemin ABD başkanı Donald Trump ile Brezilya Devlet Başkanı Jair Bolsonaro'nun COVID-19 pandemisi döneminde (2019-2023) salgınla ilgili aldıkları ve almadıkları bazı tedbirlere odaklanarak, popülizmin siyasal karakterine dair sonuçlar bulmaya ya da o sonuçları doğrulamaya çalışmaktadır. Popülizme ilişkin temel metinlerin yanında, COVID-19 döneminde Trump ve Bolsonaro'nun yaptığı açıklama ve uygulamalar içinse kamuoyunda bilinen ve hemen hemen bütün haber kaynaklarında yer alan haberler dikkate alınmış, bunlar içinden ana akım medya kaynaklarında çıkan haber ve analizler temel girdi olarak kullanılmıştır. Söz konusu kaynakların sentezlendiği çatı ise sağ popülizmin, neoliberal dönemde, özellikle de 2008 sonrası krize giren liberal demokrasiye yine egemen sınıflar içerisinden verilmiş bir yanıt ve tepki olarak kitlelere yeni bir 'umut' ve 'çıkış' müjdeleyen bir siyaset biçimi olduğu düşüncesidir.

Söz konusu tahlili yapabilmek adına ilk bölümde popülizme dair genel tartışmalar aktarılmaya çalışılacak ve konuya yönelik literatürdeki temel yaklaşımlar çerçevelenecektir. Söz konusu tartışmalarda bir ortaklaşmanın olmamasından ötürü, popülizme dair iddialı tanımlarda bulunmadan minimal tanımlamalarla yetinilecektir. İkinci bölümde popülizmin bir formu olarak ki bu fenomen hem sağ hem sol içeriklere sahiptir, sağ popülizmin özgün nitelikleri açığa çıkarılacaktır. Burada sağ popülistlerin milliyetçi, çoğulculuk karşıtı, anti-entelektüel vb. nitelikleri ve neoliberal veçhesi özetlenecek ve sağ popülistlere dair ortak bir imaj yaratılmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde bir sağ popülist olarak Trump'ın COVID-19 pandemisine yönelik temel yaklaşımı, açıklamaları ve çeşitli uygulamaları incelenecek, söz konusu söylem ve pratiklerin sağ popülizmde izi sürülecektir. Sonrasında ise popülist sağın iktidarda olduğu ABD'de salgının bilançosu değerlendirilecektir. Son bölümde ise COVID-19 salgınında iktidarda olan bir diğer sağ popülist lider Bolsonaro'nun ilgili dönemdeki üslup ve performansı ana hatlarıyla sıralanacak ve aynı şekilde Brezilya'da pandeminin bıraktığı enkaz özetlenecektir.

Popülizm: Kavramsal Çerçeve ve Temel Özellikler

Farklı coğrafyalarda yaklaşık 150 yıllık bir maziye sahip olan popülist hareketler, özellikle neoliberal dönem sonrası alan kazanarak gelişmiş

kapitalist ülkelerde de güç sahibi olmaya başlamış ve hatta iktidara yürümüştür. İtalya'da S. Berlusconi'nin uzun iktidarı, İngiltere'de Brexit süreci, ABD'de D. Trump'ın, Brezilya'da J. Bolsonaro'nun, Türkiye'de R. T. Erdoğan'ın Macaristan'da V. Orban'ın seçimleri kazanması, diğer yandan İspanya'da Podemos'un Yunanistan'da ise Syriza'nın kazandığı zaferler de popülizme yönelik akademik ilgiyi artırmıştır. Görüldüğü üzere gerek sağ gerekse de sol hareketler içerisinde karşılık bulabilen popülizm, artan ivme ve etkisine karşılık, üzerinde konsensüs sağlanmış bir tanıma sahip değildir.

Siyaset biliminde, popülist bir siyasi akımı 'popülist' olarak tanımlayabilecek bazı araçlara sahip olsak da bu araçlar 'faşizm', 'liberalizm', 'sosyalizm', 'feminizm' gibi üzerinde geniş bir uzlaşa sağlanmış ve ayırt edilebilir nitelikteki siyasi ideolojilerinki kadar keskin ve belirgin değildir. Aslında popülizmin doğasından kaynaklanan bu zorluk, onun bir ideoloji mi strateji mi yoksa söylemden mi ibaret olduğu konusunda kendisini göstermektedir.

Popülizme ait özgün bir tanım sorunu, daha baştan onun kategorizasyonunda kendisini göstermektedir. Daha açık ifadelerle, popülizmin henüz bir ideoloji, strateji veyahut söylem olarak sınıflandırılmamış olması, söz konusu belirsizliğin kaynaklarından birisidir. Gerçekten de Cas Mudde ile Kaltwasser (2019), Albertazzi ile McDonnell (2008), Abts ile Rummens (2007) gibi yazarlar popülizmi bir ideoloji; Knight (1998), Weyland (2001) ve Jansen (2011) gibi yazarlar onu bir strateji; Laclau (2005), Moffitt (2021) ve Mouffe (2023) gibi isimler ise onu bir söylem olarak değerlendirmektedirler.

Söz konusu yaklaşımlar içerisinde bu ayrımları mutlak biçimde ele almayı birleştirmeye çalışan isimler (Resnick, 2017) olduğu gibi her bir sınıflandırma da kendi içinde alt kırılımlara sahip olabilmektedir. Örneğin ilk olarak Canovan (2002), demokrasiyi yeniden diriltmek için sahneye çağrıldığını düşündüğü popülizmi bir ideoloji olarak ele alırken, popülizmin ideoloji olduğu konusunda Canovan'la mutabık olan Mudde ve Kaltwasser (2019: 16) ise onu sadece 'ince merkezli bir ideoloji' olarak tarif etmektedir. Buna göre popülizm her ne kadar bir ideoloji olsa da sosyalizm ya da liberalizm gibi hayatın veya dünyanın bütününe yönelik açıklamalar getirebilen bir düşünce sistemi değildir ve bu onun ancak diğer 'kalın merkezli ideolojiler'e eklenerek varlığını sürdürebileceği anlamına gelmektedir.

Popülizmi bir ideoloji olarak değil, bir strateji olarak ele alan yazarlar, popülizmin temel olarak siyasi iktidarın ele geçirilmesi sorunu üzerine odaklandığını vurgulamaktadır. Bu haliyle popülizm; siyasi iktidarın elde

edilmesi ve korunması noktasında manivela görevi görmektedir. Örneğin Weyland (2001: 5) popülizmi, karizmatik liderin örgütsüz ve dağınık kitlelerle kurduğu doğrudan ve aracsız bağ aracılığıyla iktidarı ele geçirme mücadelesi olarak tanımlar. Benzer şekilde Resnick de (2010: 1) popülizmi, marjinalleştirilmiş kesimlerin dışlanmışlıklarını düzeltmeyi amaçlayan bir mobilizasyon stratejisi olarak tanımlar.

Popülizmi bir ideoloji ya da strateji olarak ele almaktan çok ezilen kitlelerin ezenlere karşı seferber edilmesinde kullanılan bir üslup ve söylem olarak ele alan Laclau (2005: xi) ise onun, “politik olanı inşa etmenin bir yolu” olduğunu söyleyerek popülizmin kimlik inşasındaki rolüne işaret eder. Bu haliyle Laclau’ya (2005: 13) göre, popülist bir politik hareket için esas olan genel siyasi performansın gerçekleştirileceği söylemsel sekansların belirlenmesidir. Benzer şekilde onu icra edilen bir şey olarak gördüğünü belirten Moffitt de (2021: 18) popülizmi “çeşitli siyasi ya da kültürel bağlamlarda harekete geçirilen bir siyasi üslup olarak” adlandırır.

Popülizmi haritalandırma sorunu, onun kendine özgü belli başlı bazı usul ve içeriğe sahip olmadığı anlamına gelmez. Diğer bir deyişle popülizm ister ideoloji ister strateji ister söylem isterse de bunlardan birkaçı ya da tamamı olarak ele alınsın -ki bu tercih, birçok şeyi değiştirecektir- bu, onun doğasına ilişkin konu üzerine çalışan uzmanların ortaklaştığı hiçbir unsur olmadığı anlamına gelmemektedir. Farklı pozisyona sahip yazarların yukarıdaki tanımlamalarından da tespit edilebileceği üzere popülizm, öncelikle iktidar sahibi elitlere ve müesses nizama karşı, dışlanmış halk kitlelerinin temsil ve mobilizasyonunu amaçlayan bir yaklaşımı ifade etmektedir (Canovan, 1999: 2; Müller, 2016: 21; Pappas, 2016; Mouffe, 2023: 17). Bu yaklaşıma göre siyasetin diyalektiği, müesses nizamın sahibi elitler ile popülist lider önderliğinde çıkarları birleştirilmiş -ya da birleştirildiğine inandırılmış- halkın mücadelesine dayandırılmaktadır. Popülistler açısından elitlerin tanımlanma temeli, iktidar sahipliğiyle ilgilidir (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 23). Dolayısıyla iktidar sahipleri olarak elitler ve diğerleri (ondan geriye kalanlar olarak) ikiliği, popülist toplum tahayyülünün bel kemiğini oluşturmaktadır.

Söz konusu ayrımı baz aldığımızda popülist liderlerin, iktidardan dışlanan halk kitleleriyle kurduğu ilişkinin özgünlüğü ise onun aracsız ya da doğrudan bir ilişki biçimine dayanmasıdır. Daha somut ifadelerle popülist lider, kitle tabanı ile hükümet, parti ya da parti sözcüleri, kanaat önderleri, kurmayları ya da başka herhangi biri vasıtasıyla değil bizzat iletişime geçer. Halkla

ilişkilerde kurumsal iletişimin arka plana alındığı popülizmde, bürokrasinin devreden çıkarıldığı (Moffit, 2022: 32) ve hatta liderin partisinin de etkisizleştiği görülmektedir. Popülizmi faşist ve sosyalist hareketlerden ayırıştıran partinin merkezi bir rolü olmaması hususu, Mudde ve Kaltwasser'in (2019: 59), popülist liderin partisini "sahte örgüt" olarak adlandırmasına neden olmaktadır. Popülist liderin tabanıyla aracısız ve dolaysız temas etme arzusu ve pratiği, kitlesinin sözcüsü olma ve onları doğrudan temsil etme hedefiyle birleşir. Tabanıyla yakın bir temsil ilişkisi kuran popülist lider, bu temsil ilişkisinin ötesine geçerek onlarla özdeşleşir, Belge'ye (2018: 61) göre de onun ruhu ve hatta kendisi olur.

Halk kitleleriyle kurulmak istenen doğrudan etkileşimin doğal bir sonucu da onlarla yaratılması gereken duygudaşlıktır. Nitekim popülist siyasetin bir diğer unsuru da -faşizme benzer biçimde- kalabalıklarla kurulan coşkulu ve duygu yoğun söylem ve iletişimdir (Fassin, 2019: 68-69). Müesses nizam ve elit karşıtlığıyla harlanan coşkulu popülist söylem, kitlelerin dışlanmışlığı, hayal kırıklığı ve marjinalleştirilmesinden doğan öfkeyi de yakıt olarak kullanır. Özellikle ulusal gurur ekseninde inşa edilen (Keyman, 2023: 53) lider ve kitle arasındaki karşılıklı galeyana gelme durumu, yukarıda bahsedildiği üzere iktidar sahipliği özelinde tanımlanan elit karşıtlığıyla bir bütün oluşturur. Buna göre popülistler, siyasetin dışından geldikleri hem de sıradan insanların gerçek temsilcileri iddiasında (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 82) oldukları için iktidarın yozlaştırıcı etkisinin dışındadırlar ki bu onları 'saf', 'masum' ve 'kirlenmemiş' kılar. Söz konusu heyecanlı ve duygu dolu üslup, kaynağını bu 'safılık' ve 'haklılık'tan alır.

Popülistlerin halkla doğrudan bir iletişimde olmasının getirdiği bir diğer unsur, 'ortalamada buluşma'¹ zorunluluğu dolayısıyla kullanılan sade ve anlaşılabilir dildir. Genel olarak "basit ve hatta kaba bir dil..." (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 84) kullanan popülist liderler, teknik ve soyut konuşmalardan kaçınıp somut örnek ve çözüm önerileri üzerine inşa edilmiş bir söylemsel bağlam kurarlar².

Tüm bu açıklama ve atıflardan da anlaşılabilceği üzere lider performansının merkezi bir rol oynadığı popülizm, çoğunlukla karizmatik liderin önderliğine dayanır (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 82) ve hatta Finchelstein'a (2021: 20) göre "karizmatik ve mesihsel lider kavrayışı olmadan popülizm güdük bir tarihsel form olarak kalır". Bu anlamda popülizm; kitlelerin hayal kırıklığı ve memnuniyetsizliğinin, yine o kitle vasatına uygun biçimde liderin söz ve eylemlerinde temsil edildiği bir siyaset tarzını ifade etmektedir. Her

ne kadar Müller (2016: 21), “bizden biri” imajı ile karizmatik lider vasfı arasındaki gerilimi tespit etmiş olsa da, halk açısından liderin hem “bizden biri”liği hem de onu belirli ölçülerde aşmış olması (zenginlik, eğitim, statü vs.) onu karizmatik olarak nitelememize sebep olacak unsurlardan birisi olarak düşünülebilir.

Sonuç olarak yukarıda aktarıldığı üzere literatürde popülizmin ideoloji, strateji ya da söylem biçiminde tasnif edilmesi hususunda bir uzlaşma olmasa da bir siyasi hareketi ‘popülist’ olarak etiketlememizi sağlayacak temel araçlar bulunmaktadır. Buna göre popülizm; iktidarın ‘elitler’den alınıp, inşa edilmiş ve belirli strateji ve söylemlerle sınırları çizilmiş olan ‘halka’ verilmesi için mücadele eden, Papas’ın (2016: 14) deyişiyle siyasi egemenliğin kaynağına ‘halkı’ yerleştirmeye çalışan bir ideolojidir. Bunun dışında karizmatik lider aracılığıyla halkla kurulan doğrudan ilişki, duyguların halk kitlelerini bir konsolidasyon aracı olarak kullanılması ve popülist özneler tarafından kurulan diskurun ‘basit’ olması gibi hususlar popülizmin temeline dair olmasa da onu tamamlayıcı unsurlardır.

Söz konusu minimal tanım çerçevesinde, popülizmin sağ ve sol versiyonlarının olduğunu fark etmek güç değildir. Bu minvalde tarihi, bir sınıflar mücadelesi olarak okuyan ve bunu kapitalist üretim ilişkileri altında seçkinler ile halk arasında değil burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki mücadele olarak somutlaştıran sosyalizmi dışarıda bırakırsak (bkz. Dean, 2016: 158) popülizm, diğer ideolojilere rahatlıkla eklenilebilir³.

İlgili çerçevede örneğin muhafazakârların ya da sosyal-demokratların halkla ilişkiler yönetiminde ya da iktidarı ele geçirmesinde kullanılabilen popülist tarz, sağ ve sol popülizm olarak çatalanabilmektedir. Çalışmamızın bağlamı doğrultusunda sonraki başlık altında inceleme sağ-popülizm ile sınırlandırılacak ve Trump ile Bolsonaro’nun siyaset ve yönetim tarzına ilham veren sağ-popülist yaklaşım özetlenecektir.

Sağ Popülizmi Anlamak: Temel Unsurlar

Popülist strateji ve yöntemlerin, sağ ideolojilere eklenmesiyle ortaya çıkan sağ-popülizm, popülizme ait temel motifler ile sağ ideolojilerin doğal yönelimlerinin özgün bir sentezine dayanmaktadır. Popülizmin temel unsurlarını ihtiva eden sağ-popülizm, bu unsurları kendi ideolojisi çerçevesinde realize eder, yeniden şekillendirir ve uçaştırır. Bu bağlamda sağ-popülizmin tanımlanmasında kullanacağımız temel unsurlar; milliyetçilik, geleneksel değerlere vurgu, güvenlik, çoğulculuk karşıtlığı, ekonomik

korumacı bazı yönelimler ve ancak 1980 sonrası *çoğunlukla* neoliberalizm tarafgirliğıdir.⁴

Sağ ideolojilerin genel muhtevası düşünöldüğünde sağ-popölist liderlerin milliyetçi yönelime sahip olması şaşırııcı değildir ki Müller'e (2019: 36) göre tüm sağ popölist liderler milliyetçidir. Ancak sağ-popölistler; milliyetçiliğı yurttaşlık ve ulusal kimlik üzerinden değil, etnik köken ve yerlilik ekseninde tanımlar. Nitekim Mudde (2007: 138), devletin "yerlilerden" oluşması fikrinin ve "yerli olmayanlar"a yönelik düşmanlığın, sağ popölizmin anahtarı olduğunu belirtmektedir. Bu haliyle sağ-popölistler, siyasi faaliyet gösterdikleri ölkede vatandaşlık bağıyla bağılı olsa bile her yurttaşa eşit yaklaşmamakta, bazı etnik grup ya da ırkları öne çıkarmakta (Moffit, 2022: 60) ve genel olarak azınlıklara ve göçmenlere mesafeli bir tutum takınmaktadırlar. Popölistlerin, elitlerle mücadele iddiaları, milliyetçilerin genellikle azınlıklar ve göçmenlerle mücadele etme eğiliminden belirgin bir şekilde ayrılmaktadır (Moffit, 2022: 58).

Sağ popölizmin bir diğer özelliğı de milliyetçi ve kültürel olarak içe kapanmacı bakış açısından neşet eden ekonomik korumacılığa dayanan söylem ve bazı uygulamalardır. Buna göre sağ-popölistler, yerli üretim ve ihracatın önemi konusunda diğer sağ ideolojilere kıyasla daha vurgulu bir söyleme sahiptirler (bkz. Timur, 2020: 98). Bunun anlamı onların serbest ticaret, yabancı sermaye karşıtı veya anti-emperyalist olmaları değil, yerli sermayenin belirli ölçülerde kayırılması, teşvik edilmesi, gümrük kotaları ve milliyetçiliğın yeniden üretilmesi düzeyinde korumacılığın dillendirilmesi anlamındadır. Neoliberalizm gerilim yaratmayacak düzeyde bir ekonomik korumacılıkla birlikte, popölist sağın ekonomik yaklaşımını karakterize eden diğer unsurlar da her koşulda ekonomik büyüme, mali genişleme ve gevşek para politikasını öncelikli hedef olarak belirlemeleridir (Guriev ve Papaioannou, 2022: 73). Eichengreen (2018: 2), sağ-popölistlerin ekonomik büyümeyi önemseyen tutumlarını motive eden temel unsurun, desteğini aldıkları halk kitlelerinin ekonomik hoşnutsuzluğunun bastırılması olarak değerlendirir.

Ekonomik korumacılığın ve milliyetçiliğın sentezinin doğal bir çıktısı olarak da sağ-popölistler, yabancı devletlere ve uluslararası kurumlara (Balceré, 2017: 30; Guriev ve Papaioannou, 2022: 9) şüpheli yaklaşmakta, eylemlerini ise konjonktürel politik ihtiyaç ve stratejilerine göre belirlemektedir. "Kapalı kapılar ardında 'halkın' altını oymak ve ulusu parçalamak için iş birliğı yapan karanlık örgütler"ın (Eatwell ve Goodwin, 2018: 51) varlığına inanan sağ-

popülistler, bu konuda halkı uyanık tutma ve bu tehlikelere karşı onları korumayla görevlidirler. Zira komplo teorileri, güç sahipleri karşısında sürekli tehdit altında olan savunmasız kitlelerin (Van Prooijen, 2018: 91) liderliğine soyunmayı kolaylaştırmakta ve onları 'yönetilebilir' hale getirmektedir. Tekraren belirtmek gerekirse, yabancı devlet ve uluslararası örgütlere olan karşıtlığı koşullayan unsur anti-emperyalizm değil, daha çok konspiratif ve tutucu dünya görüşüdür. Hatta Müller'e (2016: 21) göre komplocu yaklaşım popülizme eklenmemektedir, komploculuk tersine popülist retorüğün doğasına ve özüne aittir zira yozlaşmış seçkinler perde arkasında sürekli halka ihanet etmeye devam etmektedir.

Sağ-popülist liderlerin ekonomik korumacılık ve 'yabancı' olana şüpheli yaklaşımının iç politikaya sirayet etme biçimi ise sürekli olarak dışarıdan tehdit olduğuna yönelik salınan korku, süreklileşmiş seferberlik hali (Urbinati, 2022: 17) ve bunun manivela olarak kullanılarak güvenlikçi söylem ve eylemlerin inşasında kullanılmasıdır. Buna göre içerideki seçkinliklerle iş birliği halinde olan yabancı güçler (Inceoğlu ve Çoban, 2023: 18), halkın iktidar yürüyüşünü ya da egemenliğini engelleme ya da örseleme yollarını sürekli olarak denediğinden, buna karşı çözüm popülist liderin yetkilerinin artırılması ve güç temerküzüdür. Bundan dolayıdır ki sağ-popülist liderlerin iktidar dönemlerinde, demokratik hak ve özgürlükler aleyhine gücün merkezileşmesiyle karşılaşmaktadır.

Sağ-popülist liderlerin bir diğer tipik özelliği de 'yabancı' olana şüpheliklerinin benzer şekilde 'farklı' olana yönelik çekimser ve çoğu zaman olumsuz tutumlarıdır. Diğer bir deyişle sağ-popülizm, geleneksel değerleri, aileyi ve ataerki toplumsal yapıyı -ki bu her coğrafyanın kendi özgül koşulları bağlamında realize olmaktadır (bkz. Linders vd., 2023) - merkeze alan bir dünya görüşüne sahiptir ve bu yüzden söz konusu unsurları bozucu etkiye sahip olduğuna inanılan toplumsal kesimlere düşmanca yaklaşmaktadır. Bu anlamda, eşcinsel ilişki gibi geleneksel aile yapısına yönelik tehdit içeren her türlü ilişki biçimi sapkın ve ulusun bekasına yönelik bir tehdit olarak görülüp (Mudde, 2007: 68) reddedilirken⁵, özellikle liderin eril performans ve söylemleriyle toplumsal değerlerin muhafazası amaçlanır. Tahmin edilebilir ki sağ-popülist liderler için din de toplumla özdeşlik kurulmasında ve iktidarın sağlamaştırılmasında bir araç olarak kullanılmaktadır. Zira din, popülistler için Arota ve Cohen'e (2017: 291) göre dostun ahlaklaştırılması, düşmanına şeytanlaştırılmasına yardımcı olur ve girişecekleri siyasi manevralar için onlara manevi bir zırh sağlar.⁶

Söz konusu çerçeve içerisinde sağ popülistlerin çoğulculuk karşıtı bir siyaset ve pratiğe sahip olması da sürpriz değildir. Buna göre toplumdaki farklılıkların, diğer grupların haklarının ve ayrı çıkarların varlığını kabul etmeyip halkı yekpare olarak kavrayan sağ popülistler, inşa edilmiş ve halka atfettikleri çıkarlar dışındaki çıkar ile hakları meşru ve haklı görmezler. Müller'in (2016: 8) tespit ettiği üzere kendilerini desteklemeyen toplumsal kesimleri halkın bir parçası olarak görmeyen popülistler, yüzde 99'u değil yüzde 100'ü temsil ettiklerini söylerler. Hatta Şengül'e (2011: 146) göre popülistler temsil iddiasında oldukları halkın da içinde bir kesimin/hizbin çıkarını merkeze alıp kalan unsurların çıkarlarını ona eklemeyi denerler.

Sağ popülizmin diğer bir önemli unsuru da seçkin grup içerisinde yer aldığına inanılan uzman ve entelektüel kesime yönelik düşmanlıktır ki bu unsur da onun faşizmle ortak yanını oluşturmaktadır. Daha önce de vurgulandığı üzere seçkinliği iktidar sahibi olma pratiği üzerinden tanımlayan popülistler, iktisadi, kültürel ve medya seçkinlerini yani siyaset, ekonomi, medya ve çeşitli sanat dallarında önde gelen isimleri eleştirirler (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 23). Popülistler açısından sorun kelimenin gerçek anlamıyla seçkin ya da zengin olmak değildir, "mesele iktidarın kullanımındır" (Urbinati, 2022: 72). Nitekim sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere özellikle COVID-19 salgını da bilim insanları ve uzmanların eleştirisinde popülistleri radikalleştirmiştir (Gerbaudo, 2022: 46).

Son olarak belirtmek gerekir ki bütün bu strateji ve söylemlerle birlikte, özellikle 1980'ler sonrası iktidara gelen sağ-popülist liderler, genellikle piyasa ekonomisinin uluslararası yönelimi ve dolayısıyla neoliberalizmin derinleştirilmesi yönünde bir pratiğe sahiptirler⁷ (Weyland, 1999; Harvey, 2005: 81; Bērziņš, 2017; Cayla, 2021). Diğer bir deyişle neoliberalizmin uygulanması için gereken toplumsal destek ve rızanın sağlanmasında verimli bir siyaset tarzı olan popülist sağ, aldığı toplumsal onayı neoliberal politikaların uygulaması için bir kaldıraç olarak kullanmaktadır. Özellikle 2008 kriziyle birlikte liberal siyasetin içerisine girdiği krize bir tepki olarak yükselişe geçen sağ popülizm, neoliberalizmi kendi özgün dinamiğinde yeniden kurgulayarak farklı bir siyaset paradigmasıyla yeniden üretmişlerdir. Nitekim yürütmenin güçlendirilmesiyle (Saraçoğlu, 2017: 1089) eşzamanlı biçimde sosyal devletin ve hakların budanması, neoliberal pratiğin sağ popülizmdeki özgün karakterini oluşturmaktadır. Burada popülist liderin halkla özdeşleşmesi ya da 'halktan biri' gibi gözükmesi, neoliberalizmin sosyal hakları aşındırıcı içeriğiyle uyumsuzluk içinde gözükebilir. Ancak bu, yoksul seçmenler açısından bir çelişki olsa da ideolojinin gördüğü sosyal

işlevle ilgilidir. Örnek olarak Krugman, Trump'a verdikleri desteğe rağmen onun neoliberal pratiklerinin popülist lideri destekleyen halk kitleleri açısından bir "faka basma" olduğunu (Krugman, 2016) belirtmektedir. Sonuç olarak siyasette, gereken toplumsal rıza için kullanılan strateji ve söylemlerle iktidar pratiği arasındaki açığı, siyasetin kendisi kadar eski bir olgudur.

Trump ve Bolsonaro'nun Pandemi Yönetimi: Sağ Popülizmin İzleri

COVID-19 pandemisinin başladığı 2019 sonlarından, salgının pik yaptığı 2020-2021 yılları ile salgının hafiflediği 2022 yılı ve DSÖ tarafından acil durum olmaktan çıkarıldığı 2023 yılına kadar iktidardaki sağ popülist liderlerin söz konusu olağanüstü duruma dair söylem ve uygulamaları, popülizmin genetiğinin anlaşılması bakımından önemli unsurlar barındırmaktadır.

Buna göre, bilimsel yöntemlerin ve halk sağlığının esas alınarak, titiz ve dikkatli açıklama ve tedbirlerle yürütülmesi gereken salgın döneminde, popülist liderlerin savundukları çelişkili ve tutarsız pozisyonu bazı önemli örnekler üzerinden incelemek, sağ popülizmin muhtevası ve niteliği hakkında fikir verici olacaktır. Bu çerçevede ilk olarak dönemin ABD Başkanı Donald Trump'ın pandemi dönemindeki fikir ve yaklaşımlarına ışık tutulacak, sonrasında ise dönemin Brezilya Devlet Başkanı Jair Bolsonaro'nun söylem ve eylemleri analiz edilecektir.

ABD'de Salgın ve Trump: "Kaybedecek Neyimiz Var?"

ABD'de Ocak 2017'de başkan olan ve Ocak 2021'e kadar iktidarda kalan D. Trump, pandeminin sona erdiği 2023 yılına kadar yaptığı açıklamalar, aldığı tedbirler ve hastalığa yaklaşımıyla, popülizmin akut bir sosyal ve siyasi krizde somut olarak sınanması bakımından oldukça iyi bir örnek sunmuştur. İlgili dönemde ABD Başkanı'nın pandemiye yaklaşımına dair ilk göze çarpan unsur, konuya yaklaşımında entelektüel ya da siyasi bir tutarlılığın olmayışıdır. Daha somut ifadelerle Trump gerek hastalığın kaynağı gerek aşı gerekse de salgının etkileri hususunda devamlılık arz eden bir dünya görüşünden ziyade, güncel-pratik politik çıkarlarını eksen alan bir duruşa sahip olmuştur.⁸

Trump'ın sürece dair söylemlerine bakıldığında, ilk dikkat çeken unsur, salgının başlarında pandeminin ABD halkını çok fazla etkilemeyeceğine yönelik öngörüleridir (Wolfe ve Dale, 2020). Buna göre söz konusu salgın dünyanın geri kalanında nasıl bir izleğe sahip olursa olsun, ABD'de durumun kontrol altında olduğu ve büyük bir sağlık krizine ya da kaosa

meydan vermeden atlatılacağına dair inancı Trump'ın temel duruşunu ifade etmekteydi (Reuters, 2020). Trump'ın bu 'iyimserliğinin' altında milliyetçi bir özgüven yani ABD halkının biyolojik dirayetine olan inanç ve yönetimi altındaki devletin yönetme kabiliyetine ve onu zayıf gösterecek her türlü unsurdan⁹ kaçınma gibi düşüncelerin yattığını tahmin etmek zor değildir.

Pandeminin ABD'de de büyük bir sağlık krizine yol açması sonrasında Trump'ın bu 'milliyetçi iyimser' çizgisi tersine dönmüş ve bu defa Trump, gerekli tedbirler alınmazsa pandeminin büyüyeceğine dair uyarılarının dikkate alınmamasının, olayı bu boyutlara getirdiğini iddia etmiştir (Mangan, 2020). Şu hâlde popülist liderin 'endişe edilecek bir durum olmadığı'ndan, 'ben demiştim'e geçişi dikkate değerdir. Burada önemli unsurlardan birisi, her iki yaklaşımın da kanıtlara ve belirli ölçülerde de olsa bir rasyonaliteye ihtiyaç duymamasıdır. Dolayısıyla "pandemi ABD'yi çok fazla etkilemeyecek" ifadesinin kaynağı ile "ben demiştim" tezinin mantığı, herhangi bir mantığının olmaması ve somut verilere yaslanmıyor oluşudur ki bu *post-truth* çağında sağ popülist liderlerin sıkça kullandığı bir metodu ifade etmektedir.¹⁰

Trump'ın pandeminin başlarındaki küçümseyici yaklaşımının, daha sonra dünyanın geri kalanının salgının ciddiyetini kendisi kadar kavrayamadığına yönelik duruşa bırakmasındaki çelişik tavır, aşı konusunda da açığa çıkmıştır. Trump bir yandan aşının pandemiyle mücadelede beklenildiği kadar etkili bir yöntem olmayacağını söylerken, ABD'nin aşının bulunması için her türlü çabayı gösterdiğini ve en kısa sürede sonuç almayı beklediğini belirtmiştir (MSNBC, 2020). Görülebileceği üzere, bir yandan aşının koruyuculuğu ve etkililiği konusunda en iyi ihtimalle çekimser kalan Trump, ABD'nin aşı üretimi konusuna gelindiğinde ise istekli ve gayretli gözükmektedir. Zira burada Trump'ın aşı konusuna yaklaşımını belirleyen unsur bilimsel veriler ya da öngörüler olmaktan ziyade¹¹, ABD'de bulunabilecek olası bir aşının temsil ettiği sermaye kesimleri ve ABD kapitalizmi açısından sağlayabileceği mali kazanç, yerli üretime yönelik heveskâr tutum ve iktidarına kazandıracığı uluslararası pazarlık gücüyle alakalıdır.

Trump'ın COVID-19 pandemisi sürecinde yaşadığı bir diğer gelgit ise hastalığın kaynağına ilişkin ortaya koyduğu yaklaşımdır. Buna göre Trump bir yandan COVID-19'a 'Çin virüsü' adını takarken, diğer yandan Çin'in hastalığın yayılımını önlemek bakımından elinden geleni yaptığını belirtmektedir (Vazquez ve Klein, 2020). Özellikle 'Çin virüsü' ifadesi, hastalığın kaynağının tespitinde bir coğrafyayı işaretlemekten çok, Çinlilere ve onların beslenme biçimleri ile hayat tarzlarına yönelik utangaç/üstü

kapalı bir eleştiriyi barındırmaktadır. Burada, tıpkı 'Çin malı' ifadesinde içkin bulunan, bir ürünün Çin'de üretildiğine yönelik bilgiyi sağlamaktan çok onun kalitesiz olduğu ve ucuz emek gücüne dayandığı yönündeki algıya benzer biçimde bir alt metin bulunmaktadır¹². Bu haliyle 'Çin virüsü' ifadesi, esas sorumluları işaret ederken, geride kalanları masum ve mağdur olarak bilinçlere kazırmaktadır.

Trump'ın popülist yönetim anlayışı açısından 'Çin virüsü' hitabeti, özellikle ABD'de yaşayan Çin kökenli nüfus düşünüldüğünde daha da ilginç bir hâl almaktadır. Buna göre ve güncel verilerle ABD'de 5 milyona yakın Çin asıllı ABD vatandaşı bulunmakta ve bunlar Amerikan kültürünün bir parçasını oluşturmaktadırlar. Bu haliyle Trump'ın "biz" ve "onlar"ı, yalnızca "halk" ve "elitler" gibi bir ayrıma dayanmaktan ziyade, yerlici ve milliyetçi bir motivasyondan hareketle Amerikan halkı içinde de "esas" ya da "asıl" olanı fısıldamış olmaktadır.

Trump'ın COVID-19 pandemisi sürecinde popülizmini açığa vuran bir diğer unsur da onun aşıya olan inançsızlığına karşın dezenfektanların vücuda enjekte edilebileceğine dair görüşleridir (Clark, 2020). Buna göre ellerin virüsten arındırılmasında kullanılan dezenfektanlar, virüsün enfekte ettiği vücut içi bölgelerde de kullanılabilir. Trump'ın 'dezenfektan enjeksiyonu' önerisinin konumuzla ilgili olan dikkat çekici yanı, böylesi bir bilginin bilim insanlarından teyit edilmeden halka sunulmasıdır. Zira popülizm; güç, servet ve bilgi tekeline elinde tutan "elit" gruba karşı, "halk"ın masumiyeti ve "saflığını" temsil eder. Bu minvalde, tıbbi bir temeli olmayan bu önermenin devletin en üst kademesi tarafından kamuoyuna açıklanmasının halk sağlığına yönelik bir tehdit oluşturmasını bir kenara bırakırsak, 'çocuksu' ve 'iyimser' bu açıklamanın, popülizmin ruhuna tam anlamıyla uygun olduğunu teslim etmek gerekir.

Benzer bir ikilem ve tıp camiasıyla yaşanan gerilim, maske konusunda da kendisini göstermiştir. Zira DSÖ, COVID-19 virüsünün yayılımının engellenmesi ve kişisel korunmanın sağlanması bakımından maske kullanımını önerirken (WHO, 2023), Trump maske kullanımı konusunda da başlarda çekimser kalmış ve bunun ABD yetkili makamlarının önerilerine rağmen zorunlu olamayacağını belirtmiştir (BBC, 2020d; Guardian, 2020). Buna karşın pandeminin ilerleyen dönemlerinde Trump maske konusunda belirli ölçülerde baştaki fikirlerinden vazgeçmiş ve maske kullanmaya başlamıştır. Yalnız burada, yine meselenin bilimsel önerilerle ne derece uyumlu olduğundan ziyade Başkan'ın konuya dair 'çocuksu' ve 'saf' yaklaşımı

daha ilginçtir. Zira Trump, kendisinin maske kullanıp kullanmayacağıyla ilgili yaptığı açıklamada bunun kendisi için imkânsız olmadığını, dar bir grubun kendisini zaten maskeli biçimde gördüğünü ve maskenin kendisine yakıştığını söylemiştir (BBC, 2020c).

Trump'ın bilim insanları arasında tartışılan ve elinde yeterince veri olmamasına rağmen "işe yaradığına" ilişkin açıklamalarda bulunduğu bir diğer konu ise hidrosiklorokin kullanımınıdır. Sıtma tedavisinde kullanılan hidrosiklorokinin COVID-19 tedavisinde etkili olduğuna yönelik bazı tartışmalar yapılmış olsa da DSÖ, çeşitli testler sonucunda söz konusu ilacın herhangi bir tedavi edici özelliğinin COVID-19 özelinde bulunmadığını açıklamıştır (WHO, 2020). Buna karşın Trump, COVID-19'a yakalanma riskine karşın hidrosiklorokin kullandığını, bunu doktorunun onayıyla yaptığını ve şimdiye kadar hastalığa yakalanmadığı için bunun işe yarar olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Trump'ın hidrosiklorokin kullanımına ilişkin yürüttüğü mantığın gerekçesi, kendi ifadeleriyle "kaybedecek neyiz var?" şeklindedir (Karni ve Thomas, 2020). Sağ popülist liderin, burada 'cesur' ve halkla ortaklık kurarak kaybedecek bir şeyi olmadığına yönelik 'mütevazı' tutumunu kaydetmek gerekir.

i) ABD'de Salgının Bilançosu

Trump yönetiminin aşı, sosyal mesafe ve maske konularındaki gelgitli tutumu, küresel bir salgına yönelik durumun ciddiyeti hakkında kafa karıştırıcı açıklama ve eylemleri, bazı bilim-dışı açıklamaları ile kabul edilmiş uluslararası tedbirlerle tam uyumlu davranmaması gibi unsurlar dolayısıyla, nüfusa oranlanmamış verilerle COVID-19 kaynaklı dünyada en yüksek ölüm sayısına ulaşılmıştır. Salgın nedeniyle yaklaşık 1.120.000 kişinin hayatını kaybettiği ABD'de, 104.000.000'a yakın kişinin hastalığa yakalandığı kayıt altına alınmıştır. Örneğin, aynı dönemde Hindistan'da yaklaşık 44 milyon vaka ve 530.000 ölüm bildirilmiştir, Rusya'da ise 25 milyon vaka ve 400.000 ölüm kaydedilmiştir (Johns Hopkins University & Medicine, 2023). Bu veriler, ABD'nin COVID-19 pandemisi sırasında dünya genelindeki diğer büyük nüfuslu ülkelerle kıyaslandığında çok daha yüksek vaka ve ölüm oranlarına sahip olduğunu göstermektedir. ABD'de COVID-19 bilançosunun ağır olmasına karşılık Trump bunu ABD'de uygulanan yüksek test sayılarına bağlamış ve bunun da vakaların çok gözükmesine neden olduğunu söylemiştir (BBC, 2020f; Lee, 2020).

Sonuç olarak Trump'ın COVID-19 pandemisinde örnek olarak sunduğumuz yukarıdaki açıklama ve pratikleri, popülist liderlerin genel davranış mantığını

anlama bakımından işlevseldir. Söz konusu açıklamaların popülizmle bağlantı noktalarını keşfetmeden önce, Brezilya devlet başkanı Jair Bolsonaro'nun da pandemi dönemindeki yaklaşım ve eylemlerini incelemek, popülist liderlerin somut bir olay özelinde nasıl benzer tepkiler verdiğini görmek bakımından yol gösterici olacaktır.

Brezilya'da Salgın ve Jair Bolsonaro: "Sızlanmayı bırakın!"

Ekim 2018'de Brezilya'da iktidara gelen ve Ekim 2022'ye kadar yönetimini sürdüren Bolsonaro, bu zaman zarfında ülkenin pandemiyle mücadelesinde iktidarda kalmıştır. Bolsonaro'nun COVID-19 krizine yaklaşımı incelendiğinde, genel duruş ve düşünce biçiminin Trump'tan farklı olduğunu iddia etmek zordur, diğer bir deyişle de iki ismin iddia ve önerilerini birbirinden ayırtırmak oldukça güçtür.

Dünyanın COVID-19 pandemisiyle sarsıldığı, buna dair önlemlerin ne olabileceğinin tartışıldığı ve Brezilya'da vaka sayılarının arttığı günlerde Bolsonaro, COVID-19'un abartıldığını, hayatın olağan akışında devam etmesi gerektiğini ve bunun "küçük bir grip"ten fazlası olmadığını iddia etmiştir (Euronews, 2020; Walsh vd., 2020). Hastalığı küçümseyen ve alışlageldik mevsimsel rahatsızlıklardan öte bir tedbir alınmasını gerekli görmeyen Bolsonaro, "önünde sonunda herkesin öleceğini", bu yüzden olağanüstü bir tedbire ihtiyaç olmadığını belirtmiştir (Barbara, 2020).

Bu bakış açısıyla Bolsonaro, hastalık hakkındaki bakış açısının doğal bir uzantısı olarak maske konusunda da sağlık alanında yetkili birimlerin öneri ve talimatlarına aykırı beyan ve eylemlerde bulunmuştur. Halka açık alanlarda ya da düzenlediği mitinglerde hem sosyal mesafeyi hem de maske takmayı reddeden Bolsonaro, bu ısrarının sonucunda Brezilya'da bir mahkemenin kendisine maske takmasını zorunlu kılan bir kararıyla karşı karşıya kalmıştır (BBC, 2020e). Üstelik, sosyal mesafe kuralını eleştiren Bolsonaro'nun destekçileri de söz konusu kuralı reddettikleri bir miting düzenlemiş ve Bolsonaro bu eylemi olumlu karşılayarak onları tebrik etmiştir (Reuters, 2021).

Bolsonaro'nun maske ve sosyal mesafe konusunda devletin diğer birimleriyle yaşadığı gerilim mahkeme kararlarıyla sınırlı kalmamış, onun Sağlık Bakanı ile kriz yaşamasına ve süreç sonunda bakanın istifasını almasına uzanan bir krizi de tetiklemiştir. Buna göre Sağlık Bakanı Luiz Henrique Mandetta, sosyal mesafeye uyma ve yurttaşları evlerinden çıkmamaya davet ettiği için Bolsonaro tarafından görevinden alınmıştır (BBC, 2020). İkili arasındaki

gerilimin bir başka unsuru da Bakan Mandetta'nın COVID-19 konusunda tüm dünyada uygulanan uluslararası sağlık yönergelerine uyulması yönündeki çağrısıdır ki bunun Bolsonaro'nun tepkisini çekmek için yeterli bir çıkış olduğu da açıktır. Mandetta'nın ardından göreve gelen ve ancak sadece 28 gün görevde kalabilen Teich'in de istifası sonrası Sağlık Bakanlığına atanan Eduardo Pazuello ise Bolsonaro gibi asker kökenli bir isim olarak 1 yıla yakın Bakanlıkta kalmıştır. Tıpkı Bolsonaro gibi hidroksiklorokin kullanımını teşvik eden Pazuello da Bakanlığı döneminde artan COVID-19 vakaları nedeniyle görevi bırakmak durumunda kalmıştır.¹³

Bolsonaro'nun COVID-19 pandemisi sürecinde tıp otoriteleriyle yaşadığı bir diğer gerilim de hidroksiklorokin kullanımı konusundadır. Buna göre sıtma ilacı olan hidroksiklorokin COVID-19'a karşı etkili olduğunu söyleyen ve kullanımını herkese öneren Bolsonaro (BBC, 2020a), bu konuda da yeterli bilimsel kanıt olmadan böylesi bir öneriyi kamuoyuna açtığı için Brezilya'da Ulusal Kongre bünyesinde soruşturmaya uğramıştır (BBC, 2021a).

Maske, sosyal mesafe ve hidroksiklorokin konularındaki görüşlerinin yanında Bolsonaro'nun en dikkat çekici çıkışlarından birisi de aşılardan onları güvenilirliği konusundadır. Buna göre Bolsonaro birçok kez aşılardan gerekli görmediğini, kendisinin de aşılardan olmayacağını ve bunun en doğal hakkı olduğunu belirtmiştir (Aljazeera, 2020). Aşıya olan güvensizliğini, aşı olurken imzalatılan feragatnameye dayandıran Bolsonaro, COVID-19 aşılardan insanı timsaha çevirebileceğini ve 'sakallı kadınlar'¹⁴ görmemize neden olabileceğini iddia ederek, söz konusu sözleşme imzalandığında bunlara dair üretici firmalara hesap sorulamayacağını açıklamıştır (France24, 2020).

Bolsonaro'nun COVID-19'a yaklaşımında bilimsel argümanlarla olan gerilim ve uyuşmazlığı yani salgını önemsizleştirme gayretinin temel motivasyonu ise ekonominin kapanmasını önleme ve üretimin, ticaretin, ekonomik büyümenin durmasına yönelik endişesidir. Diğer bir deyişle Bolsonaro'nun önceliği salgının halk sağlığına yönelik olumsuz etkileri ve Brezilya halkı üzerinde yarattığı yıkım değil, ekonominin soğumaması ve makroekonomik göstergelerin bozulmamasıdır.¹⁵ Bolsonaro'nun öncelik verdiği unsurlara yönelik somut bir örnek, yine kendisinin ifadeleridir ki bunlar nasıl ki bir trafik kazası yaşandığında araba fabrikaları kapatılmıyorsa, insanlar öldüğünde de onları eve kapatma fikri anlamsızdır çünkü insanlar bir şekilde/nasıl olsa ölecektir (Watson, 2020g).

Bolsonaro'nun basit bir denklem üzerinden ekonomiyi kapatma ya da sıkı tedbirlerle yavaşlamasına neden olma fikrini reddetmesi, onun popülist bir lider olarak ekonomik büyümeyi ve istikrarı, yukarıda bahsedildiği üzere, halk sağlığının önüne koyan bir strateji izlediğini göstermektedir. Bu strateji, halkın geçim kaynaklarını "korumak" adına, pandeminin tehlikelerini küçümsemek ve kısıtlamaya mümkünse hiç gitmemek, mecburi biçimde gidildiğinde de en kısa sürede gevşetmek üzerine kuruludur.

i) Brezilya'da Salgının Bilançosu

Tüm bu çerçeveden bakıldığında aşı, maske ve sosyal mesafe konusunda hem uluslararası yönergelere uygun davranmayı reddeden hem de kendi hükümeti içerisinde uyumlu bir yönetim sergileyemeyen Bolsonaro hükümeti, 2023 yılı sonunda COVID-19 nedeniyle yaklaşık 700.000 Brezilyalının ölümüyle yüzleşmiştir (Medicine, 2023). 2023 yılında ülke nüfusunun yaklaşık 215 milyon olduğu düşünülürken, (nüfusa oranlama yapılmadan) dünyadaki en yüksek ölüm sayılarından birisine ulaşılan Brezilya'da, toplamda 37 milyon civarında vaka tespit edilmiştir (Medicine, 2023).

Brezilya'daki rakamları anlamak bakımından, aynı dönemde Rusya'da toplam COVID-19 vaka sayısı yaklaşık 25 milyon, ölüm sayısının ise 400.000, Hindistan'da ise vaka sayısının 44 milyon civarında iken, ölüm sayısının yaklaşık 530.000 olarak kaydedildiğini hatırlamak gerekir (Johns Hopkins University & Medicine, 2023). Bu haliyle Brezilya'nın, nüfusuna oranla, yüksek ölüm oranları ve vaka sayılarıyla öne çıkan ülkelerden birisi olduğu söylenebilmektedir.

Sonuç olarak, Bolsonaro Hükümeti, yetersiz tedbirler, maske ve sosyal mesafe önlemlerindeki eksiklikler, aşı karşıtı açıklamalar, sağlık kurumlarının yönetimindeki kararsızlık ve istikrarsızlıklar ile sağlık sistemindeki yetersizlikler gibi nedenlerle COVID-19 salgınıyla mücadelede birçok yurttaşın hayatını kaybetmesi gerçeğiyle yüzleşmiştir. Tüm bunlara karşın Bolsonaro'nun, gerek ulusal gerekse de uluslararası düzeyde kendisine yöneltilen eleştirilere ve yüksek ölüm sayılarına cevaben ölümlerden dolayı üzgün olduğunu belirtmesi, ekonomiyi kapatmanın ve evde oturma çağrılarının nereye kadar devam edeceğini merak ettiğini söylemesi ve sonucunda Brezilyalılara sarf ettiği şu söz, Brezilya'da popülizmin salgın yönetimindeki performansını özetlemektedir: "Sızlanmayı bırakın!" (BBC, 2021c).

Görülebileceği üzere Bolsonaro'nun COVID-19 döneminde uyguladığı kriz yönetimi, Brezilya halkı için ağır sonuçlar doğurmuş ve salgında yüzbinlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Bu çerçevede sonraki başlık altında, pandemi sürecinde en yüksek ölüm oranlarına sahip iki ülkenin liderleri olan Bolsonaro ve Trump'ın, yukarıda belirtilen açıklamalarının sağ popülizmle bağlantı noktaları incelenecektir.

Sağ Popülizm ve Pandemi: Bağlantılar

Dönemin iki en önemli popülist liderinin COVID-19 krizini nasıl yönettiğine dair sürecin özeti incelendiğinde, yapılan açıklamalar, alınan tavırlar ve aksiyonların sahibinin birbirinden ayırt edilmesinin zorluğu anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle Bolsonaro ve Trump'ın siyasal kariyerine hâkim bir uzmanın, iki ismin pandemi dönemindeki sözlerinin hangisine ait olduğunu ayırt etmesi imkânsız gibidir. Bu benzerliğin oluşmasında, farklı coğrafyalarda iktidarda olan iki sağ popülist liderin yaklaşımlarının rastlantısal biçimde çakışmasından ziyade, Bolsonaro'nun Trump'ı örnek alması ve onun izlediği politikaları neredeyse rehber edinmesi olduğu da söylenmelidir. Bu anlamda "Brezilya'nın Trump"ı olarak da isimlendirilen Bolsonaro, Trump'ın söylem ve eylemlerini kendi politik pratiği için temel almış ve Brezilya özelinde bu politika setini yeniden üretmiştir. Dolayısıyla Bolsonaro'nun Trump'ı neredeyse bir rol model olarak kabul etmesi, iki ülkede COVID-19'la mücadelenin benzer yöntemlerle yürütülmesi ve sonuçlar üretmesinin de nedenlerinden birisi olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu çerçeve içerisinde iki ismin de 2019 sonlarında ortaya çıkan ve 2020 yılının başlarında hızla yayılmaya başlayan virüs için küçümseyici ve tabloyu olabildiğince minimize edici bir pozisyon aldığı görülmektedir. Bu tutum; popülist liderlerin karakteristik özellikleriyle yakından ilişkilidir. Popülist liderler, giriş bölümünde de değinildiği üzere genellikle halkın duygularına hitap etme ve karmaşık sorunlara basit çözümler sunma eğilimindedir. Bu anlamda Bolsonaro ve Trump'ın COVID-19 pandemisi karşısındaki yaklaşımları, tutarlı bir izleği takip etmekten ziyade, değişkenlik göstermiş ve konjonktürel ihtiyaçlara göre şekillenmiştir. Çünkü Mudde'un (2014: 544) dediği gibi popülizm, "programatik olmaktan ziyade ahlakçıdır".

İki ismin maske, aşı ve sosyal mesafe konularında da birbirine oldukça benzer bir duruşa sahip olması da popülist liderlerin siyaset pratiğinin benzerliği konusunda iyi örnekler sunmaktadır. Nitekim popülist liderler, genellikle "biz" ve "onlar" ayrımını vurgulayarak, halkın yani "kolektif öznenin inşa"sı (Urbinati, 2022: 18) için çabalar ve 'halkın kültürü'nü

“seçkin kültürüne karşı geçirimsiz yapmak” (Urbinati, 2022: 81) isterler. Bu bağlamda, tıp dünyasındaki ‘elitlere’ ve medyaya karşı duyulan güvensizlik, halkın korkularını ve endişelerini manipüle etmek için de kullanılmaktadır. Bu hususta iki liderin maske kullanımına ve aşılara karşı şüpheli açıklamaları, bireysel özgürlüklerin korunmasına vurgu yapmalarını sağlarken bu tür söylemler, popülist liderlerin kriz durumlarında halkın duygusal tepkilerini yönlendirme ve kontrol etme stratejisinin bir parçası olarak da değerlendirilebilir.

Dolayısıyla popülist liderlerin maske takmanın ve diğer önlemlerin özgürlükleri kısıtladığına inanan bir kitlenin duygularını okşayarak destek kazanmaya çalışması konunun temeli olarak değerlendirilebilir. Buna göre maske, virüsün yayılımını engelleyen bir nesne olmaktan çok, kişinin özgünlüğü/karakterini silikleştiren bir pranga; sosyal mesafe, salgının kişiler arası geçişine olanak tanımayan bir boşluktan ziyade ‘halk’ın bir araya gelmesine engel olan bir ayırıştırma hamlesi; aşılar ise bağışıklık kazanmamıza yaramaktan çok içeriğinin sadece ‘tıp elitleri’ tarafından bilindiği -ki popülizmde elitler güç/iktidar ekseninde tanımlanır (Moffit, 2022: 53), ne idüğü belirsiz “sınıflar” olarak değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla popülist liderler ortalama bir yurttaşın endişe, korku ve bilgisizliğini seferber edip onları en üst kademedeki dillendirerek, halkla bütünleşme ve onların sözcüsü olma yönünde bir pratiği sergilemektedirler.

İki lider arasındaki diğer bir ortaklık da herhangi bir bilimsel temeli olmamasına rağmen COVID-19’a karşı hidrosiklorokin kullanımını teşvik ve tavsiye etmeleridir. Aynı şekilde bu davranış da popülist liderlerin uzman görüşlerine karşı duydukları genel şüphecilik ve kendi tabanlarına hitap etme stratejileriyle yakından ilişkili olarak değerlendirilebilir. Popülist liderler, karmaşık ve belirsiz durumlarda halkın korku ve endişelerini manipüle ederek, basit ve anlaşılabilirliği yüksek çözümler sunma eğilimindedir (Canovan, 2002: 5). Nitekim Bergsdorf’a göre (Bergsdorf, 2000 aktaran Mudde, 2014: 542) “popülistler, modern siyasetin Gordion düğümlerini sözde basit çözümlerin kılıcıyla parçalamayı amaçlamaktadır”. Hidrosiklorokin gibi tartışmalı tedavilerin öne çıkarılması, halkın bilimsel elitlere ve uzmanlara karşı duyduğu güvensizliği pekiştirmekte ve liderlerin “halkın sesi” olarak kendilerini konumlandırımlarına da olanak tanıyabilmektedir. Bu, popülist liderlerin otoriter eğilimlerini güçlendirmek ve kriz durumlarında siyasi desteklerini sürdürmek için sıklıkla başvurdukları bir taktiktir.

Aynı şekilde söz konusu ilacın Trump ve Bolsonaro tarafından COVID-19’a

karşı çare olarak duyurulması, popülist liderlerin bilim ve sağlık otoritelerine olan güvensizliklerini ifade etmelerinin uzantsı olarak alternatif bilgi kaynaklarını öne çıkarmaları için bir araç olarak da görülebilir. Bu liderler, halkın mevcut sisteme karşı duyduğu hoşnutsuzluğu kullanarak, “bilinmeyen” veya “bastırılan” çözümler sundukları izlenimini yaratırlar. Dolayısıyla “bilimsel bilgiyi elitler tarafından kullanılan manipülatif bir araç” (Balcere, 2017: 29) olarak değerlendirirken, hidrosiklorokin gibi bilimsel olarak doğrulanmamış tedavileri teşvik ederek, kriz anlarında halkın umutlarını ve beklentilerini yönlendirmiş ve pratik çözüm bulmuş olmaktadır. Bu tutum, popülist liderlerin otorite ve uzmanlık karşıtlığını güçlendiren ve halkın duygusal tepkilerini manipüle eden temel stratejilerinin bir parçasıdır.

Bütün bunların yanında Trump’ın hidrosiklorokin kullanımı konusunda “kaybedecek neyimiz var” savunusu ile Bolsonaro’nun ekonomik kapanmaya ilişkin sorulara verdiği “trafik kazaları oluyor diye araba fabrikalarını kapatmıyoruz” cevaplarındaki paralellik de benzer bir dünya görüşünün akut bir kriz anındaki yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Her iki söylemin de hitap ettikleri kitleler bakımından sakinleştirici ve teskin edici bir rol oynadığı aşikârdır. Buna göre aile içerisinde sağduyulu baba refleksine benzer biçimde olgun bir tavır takınan ikili, Bolsonaro’nun “sızlanmayı bırakın” örneğinde görülebileceği gibi de yeri geldiğinde azarlayan ve hizaya sokan ‘maskülen bir otorite’ (Wood ve Eksi, 2019: 746; Mudde ve Kaltwasser, 2019: 82-87) kılığına girebilmektedirler. Ailenin en büyük erkeğinin krize karşı verdiği tepki, genellikle ailenin genel tutumunu belirler ve diğer aile üyelerinin duygusal ve davranışsal tepkilerini de şekillendirir. Bu durumda baba figürü, endişelenecek ve telaş edilecek bir durum olmadığını beyan ediyorsa, aile üyeleri için panik yapılacak bir durum varlığından söz edilemez ve onlara kalan sükûnettir. Dolayısıyla bu ataerkil ilişki içerisinde, en büyük erkeğin otoritesi genellikle sorgulanmaz ve onun sözleri nihai karar olarak kabul edilir.¹⁶ Bu, kriz anlarında özellikle belirgin hale gelir; çünkü otorite figürünün sakinleştirici sözleri, aile içinde bir tür güvenlik ve istikrar hissi yaratır. Söz konusu ataerkil sahneyi bir kenara koyarsak bu durum Mouffe’nin siyasi üslubu “yönetim alanından gündelik hayata uzanan bir biçimde siyasalî içine alan iktidar alanını yaratmak ve yön vermek için kullanılan seyircilerin maruz kaldığı somutlaşmış ve sembolik olarak dolayımlanmış bir performanslar repertuarı” (Mouffe, 2023: 24) olarak tanımlamasını anlaşılır hale getirir.

Burada Trump’ın “kaybedecek neyimiz var” ifadesi de ailenin ve “biz”in inşasının somut örneklerinden birisidir zira “popülizmin dinamiği, retorik

bir kurgunun dinamiğidir” (Urbinati, 2022: 18). Nitekim, dolar milyarderi olarak Donald Trump, milyonlarca oy aldığı yoksul ya da orta sınıfa dâhil Amerikalıyla, sınıfsal bir karşıtlık içerisinde olsa da kültürel ve politik bir ortaklaşma kurarak onlarla bütünleşmekte ve onların temsilcisi/sözcüsü haline gelmektedir (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 87). Zira sağ popülizm, halkla buluşması olanaksız bir sınıfsal düzlemde hareket etmek yerine, yoksul kitlelerle kurulan kültürel bağın manipüle ve ‘istismar’ edilmesine dayanmaktadır. Bu anlamda karşıtlık, zengin-yoksul ya da burjuvazi-işçi sınıfı üzerinden değil popülizmin doğasına uygun biçimde elitler-halk üzerinden ilerlemektedir.

Tüm bunlara ilaveten Bolsonaro’nun trafik kazası-araç fabrikası örneği ile Trump’ın dezenfektanın vücudun enfekte olmuş bölgesine enjekte edilmesi yönündeki COVID-19’a çözüm getirme çabaları, popülist liderlerin halkla çocuksu, ‘masum’, saf ve ‘düz’ bir zeminde ilişkilendirmelerini temsil etmektedir. Tam da halkın istediği gibi ‘cesur’ ve ‘eylem adamı’ kimliğine sahip popülist liderler (Mudde ve Kaltwasser, 2019: 83), basit ve ‘etkili’ çözümler sunarak kitleler bakımından ‘bizden biri’ algısını güçlendirebilmekte ve ‘kendileri gibi’ birisi tarafından yönetildiklerine inanmalarını sağlamaktadır.

Popülist liderlerin halkla kurdukları ilişki yalnızca aşı veya maske konusunda değil hastalığın kaynağına ilişkin tahlillerde de kendisini göstermektedir. Nitekim Trump’ın Çin virüsü tanımlaması ve Bolsonaro’nun virüsün Çin’de bir laboratuvarında üretilmiş ve bunun kimyasal bir savaşın ilk adımı olabileceğine (France24, 2021) yönelik açıklamaları da toplumun kompleks sorunlara karşı ‘basit’ ve yalın çözümler bulma arayışıyla bütünleşen bir okumanın örneği olarak görülebilir. Diğer yandan COVID-19’un; bir ülkenin dünyayı yeniden şekillendirmek için imal edip piyasaya sürdüğü ve salgını, kendi çıkarları doğrultusunda kamuoyunu manipüle ederek yönlendirdiği yönündeki konspiratif düşünce dünyasının bir çıktısı olarak okunabilir.

Bu başlık altında inceleyeceğimiz son unsur da popülist liderlerin salgın nedeniyle uygulanması önerilen karantina ve kapanma önlemlerine karşı çıkmasıdır. Buna göre gerek Trump gerekse de Bolsonaro, diğer liderlerden farklı olarak karantinaya gitme konusunda en çok direnen isimlerdendir. Her ikisi de kapanmanın ekonomik maliyetinin, insan sağlığına olan yararından daha fazla olacağını (Rieder, 2020; Filho ve Feil, 2021) iddia ederek üretim ile ticaretin aksamaması ya da durmaması ve ekonomik büyümenin sekteye uğramaması yönünde tavır almışlardır.

Toplumun çeşitli kesimlerinin de ekonomik kapanma dolayısıyla gelir kaybı ya da işsizlik gibi kaygıları olduğu ve sağ popülist liderlerin de bu endişeyle temas kurarak hem toplumla ortak bir payda kurma hem de bu korkuları devlet katında dile getirerek bu kitlelerle bir özdeşliğe gittikleri söylenebilir. Ne var ki sağ popülist liderler günümüzde yoksul kitlelerin çıkarlarını savunmaktan ziyade onlardan aldıkları oy desteğiyle neoliberal politikaların derinleştirilmesi yönünde çaba sarf etmektedirler (de la Torre, 2000: xi; Fassin, 2019: 57-63). Bu çerçevede sağ popülist liderlerin, toplumun sosyal ve ekonomik kaygı ve yakınmalarını onlarla benzer ifadelerle dillendiriyor olması, özünde onların çıkarlarıyla aynı doğrultuda çalışacakları anlamına gelmemektedir.

Siyasette ideolojinin işlevi ile söz ve eylem arasındaki açıdan dolayı, halktan alınan yetkinin çoğunlukla onlar aleyhindeki uygulamalar için kullanılması, Trump ve Bolsonaro'nun salgın yönetimindeki rolleri için çok daha doğrudur. Örnek olarak, sağlık ve sosyal güvenlik harcamalarında kısıtlamaya giden (Golshan, 2019; Lacerda, 2023) ve yoksulların sağlık hizmetlerine ulaşımını zorlaştıran iki ismin, özünde toplumun ekonomik kaygılarıyla aynı düzlemde bulunması mümkün değildir.

Ancak sağ popülizm için önemli olan sağ popülist liderlerin gerçekten yoksul halk kesimleriyle özdeşlik içinde bulunması değil, bu özdeşliğin bulunduğu dair yaratabildikleri kanı ve imajdır. Dolayısıyla Bolsonaro ve Trump'ın pandemi dönemindeki kapanma karşıtı söylemleri ve ekonomiye dair dile getirdikleri endişeler toplumun büyük bölümüyle aynı kelimelere yaslansa da içeriğin ve çıkarın aynı yönde olduğunu iddia etmek mümkün değildir. En azından 1980 sonrası iktidara gelen sağ popülist liderler açısından baskın kaygı, daha çok kapitalizmin ekonomik/politik krizine yanıt vermek ve neoliberalizmin genişletilmesi üzerine kuruludur (bkz. Deutsch, 2021; Maher ve Aquanno, 2023; Duarte, 2023: 94-102).

Sonuç

Trump ve Bolsonaro'nun COVID-19 sürecindeki eylem ve söylemlerinin, sağ popülizmin dünyayı, hayatı, siyaseti ve ekonomiyi yorumlama biçiminin somut birer örneği olarak değerlendirilebileceği açıktır. Zira salgın dönemi; ekonomiden siyasete, toplumsal yaşamdan sağlık politikalarına kadar birçok kriz başlığının aynı anda su yüzüne çıktığı ve liderin liderlik vasıflarının ve yönetim tarzının test edildiği somut bir kesiti ifade etmektedir.

Söz konusu tatbikin içeriğini anlamlandırabilmek adına bu çalışmanın ilk bölümünde popülizmin tanımına, doğasına ve literatürdeki genel

yaklaşımlara göz gezdirilmiştir. Buradan hareketle popülizme ilişkin farklı tanımlamalar, onun bir strateji mi, ideoloji mi yoksa söylemden mi ibaret olduğu gibi tartışmalar ile sağ popülizmin özgün nitelikleri incelenmiştir.

İkinci bölümün ilk ana başlığında ise sağ popülist lider olarak Donald Trump'ın COVID-19 pandemisi dönemindeki tıp otoriteleriyle uzlaşmaz tavrı, aşı, maske ve sosyal mesafe konularındaki mesafeli tutumu ve Amerikan kapitalizmini önceleyen yönetim biçimi çeşitli vakalar üzerinden örneklendirilmiştir.

İkinci bölümün ikinci ana başlığında ise dönemin Brezilya devlet başkanı Jair Bolsonaro'nun salgın dönemindeki politikalarını anlamamızı sağlayacak söylem ve eylemleri sıralanmıştır. Buna göre Bolsonaro'nun da tıpkı Trump gibi bilimsel etkililiği kanıtlanmış tedavi yöntemlerinden ziyade kişisel görüşlerini bir tedavi yöntemi olarak sunması, aynı şekilde aşı, maske ve sosyal mesafe gibi salgın önlemlerine şüpheli yaklaşımı ve Brezilya kapitalizminin işleyişini önceler tutumunun özeti çıkarılmıştır.

İkinci bölümün son bölümünde ise Trump ve Bolsonaro'nun pandemi dönemindeki yönetim üslup ve yönteminin birbirine olan benzerlikleri ve bu ortak noktaların sağ popülizmin doğasıyla olan uyumu ve ortaklıkları ortaya konulmuştur.

Bu çerçeve içerisinde popülizmin doğasında var olan halk ve elitler ikiliği, liderin tabanıya doğrudan ve aracısız temas kurma isteği ve liderin diskurunun basit, anlaşılır ve etkili olması gibi unsurlar, sağ popülist liderlerin pandemi dönemindeki politikalarında da somutlaşmıştır. Böylece “biz” ve “onlar” karşıtlığı yeniden üretilmiş, liderler doğrudan sosyal medya hesapları aracılığıyla herhangi bir bilimsel değeri olup olmadığıyla ilgilenmeden kendileri açısından doğru olanı kitlelerine duyurmuş hem de derin analiz bilgisi gerektirmeyen açıklamaları kullanarak tabanlarıyla iletişim kurmuşlardır.

Yukarıda saydığımız örnekler düzleminde, Bolsonaro ve Trump'ın COVID-19 virüsünün kaynağına ilişkin çıkarım ve tahminleri, aşı, maske ve sosyal mesafe ile ilgili savdukları pozisyon, karantina tedbirleri dolayısıyla olası bir kapanmaya yönelik duruşları, etkililiği bilim insanları tarafından onaylanmamış ilaçları tedavi unsuru olarak görmeleri gibi unsurlar, sağ popülist liderlerin pandemi sürecinin yönetimindeki somut pozisyonlarını örneklendirmektedir. Söz konusu pratikler sağ popülizmin toplumsal olay

ve olgulara yönelik eleştirellikten uzak şüpheli ve konspiratif yaklaşımını, her türlü uzman görüşünün üstenci bulunup elitizme itilip reddedilmesini ve halkın gündelik kaygılarının manipüle edilip popülist liderin siyasal çıkarları doğrultusunda kullanımını güncel emsaller üzerinden kanıtlamaktadır. En önemlisi de halkla kurulan özdeşleşmenin getirisi, yani onlardan alınan desteğin yine pandemi döneminde neoliberal politikaların uygulanması için kullanımı, sağ popülizmin karakteristik özelliğini işaret etmektedir.

Sonnotlar

1- G. Debord'un Gösteri Toplumu için kullandığı "yaşayan insanın gösterideki temsili olan ünlü kişi, olası bir rolün imajını kendinde toplayarak, aslında bu bayağılığı somutlaştırır" ifadesi, popülizm için özellikle doğrudur (Debord, 1996: 60).

2- Bu iddianın aksine, sağ-popülist liderlerin kullandığı dilin, popülist olmayan liderlere göre çok farklı olmadığını iddia eden bir çalışma için bkz: (McDonnell ve Ondelli, 2022).

3- Ayrıntılar başka bir çalışmanın konusu olmakla birlikte aradaki farklılığı keskinleştirmek adına sosyalist ideolojinin, tarihi sınıf mücadelelerinin tarihi olarak okuduğunu not düşmek gerekir. Bu noktada sosyalistlere göre tarihin ilerletici unsuru sınıflar mücadelesidir ve toplumsal yapı öznel ya da *inşa edilmiş* karşıtlıklar üzerinden değil nesnel biçimde, daha açık ifadelerle üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden yapılan ayırım çerçevesinde haritalandırılmalıdır. Bu haliyle sosyalizm, kapitalist toplumda üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran burjuvazi ile bu mülkiyetten yoksun olan işçi sınıfı arasındaki *uzlaşmaz karşıtlığa* atf yapar. Söz konusu doğrultuda sosyalistler kendileri açısından çıkarlarının bir araya getirilmesi mümkün görünmeyen sınıfların iş birliğine, daha açık ifadelerle de sınıflar arası uzlaşma projelerine kapalıdır. Bütün bunlara karşın popülistler ise sınıfı değil halkı politik bir *olanak* referans alır ve onun inşası için politika yapar. Dolayısıyla temel karşıtlık sosyalistlerden farklı olarak sınıflar değil iktidar sahibi elitler ile iktidardan dışlanan halk üzerinden kurgulanmaktadır. Sınıfsal düzlemin kaybolduğu popülizmde mevcut üretim ilişkilerinin dağıtılıp yeniden kurgulanması ise söz konusu değildir. Nitekim sol popülist özneler açısından, İspanya'da Podemos, Yunanistan'da Syriza gibi partilerin ya da ABD'de Bernie Sanders gibi isimlerin söylem ve pratiklerine baktığımızda kapitalist üretim ilişkilerinin kaldırılmasından ziyade bölüşüm ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine ve gelirin adil dağıtımına dayanan bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Latin Amerika'daki sol popülist hareketler içinde de özellikle Hugo Chavez'in "21. yüzyıl sosyalizmi", anti-empyralist yönelimleri dolayısıyla yukarıdaki politik öznelerin izlediği patikadan ayrışıyor olsa da Venezüela'da da üretim ilişkilerinin radikal bir tasfiyesinin gerçekleştiği söylenememektedir. Tüm bu karşıtlık içerisinde, Laclau ve Mouffe'nin sosyalizmle popülizmin bir araya getirilebileceğine yönelik tezleri var olmasına karşılık bunlar post-Marksist argümanlara yaslanmakta ve dolayısıyla

Marx ile Engels'in çerçevesini çizdiği tarihsel materyalist tarih okumasının dışında kalmaktadır. Nitekim Mouffe, politikayı emek-sermaye çelişmesine 'indirgemeye' devam eden ve "sınıf özcülüğü"yle malul olduğunu iddia ettiği kesimlerin, kurdukları teorik çerçeveyi "burjuva ideolojisi" olarak mahkûm edeceğini kabul edip ön almaktadır (Mouffe, 2023: 90).

4- Sağ popülist hareketlerin neoliberalizmle kurduğu ilişki diğer sağ ideolojik hareketler kadar pürüzsüz değildir. Daha açık ifadelerle sağ popülistler, temsil iddiasında oldukları yoksul halk kitleleriyle kurmaya çalıştığı ilişki dolayısıyla elit karşıtlığıyla karakterize edilirken, ekonomik milliyetçi yönelimleri dolayısıyla da yerli üretim ve sermayeyi destekler görünmekte ya da desteklemektedirler. Buna rağmen popülist sağın elitizm karşıtlığı ve zaman zaman dile getirdiği küreselleşme eleştirisi, bir sosyal devlet savunusu olarak değerlendirilmemelidir. Sonraki bölümlerde de inceleneceği üzere tüm bu söylemlere karşı sağ popülistler *genellikle* neoliberalizmin taşıyıcı ve uygulayıcı politik özneleri olmuştur. Burada 'genellikle' ifadesinin tercih edilmesi ise örneğin Fransa'da Le Pen gibi bazı liderlerin neoliberalizme ve serbest ticarete yönelik eleştirileri ile yoksullara yönelik sosyal destekler ile korumacı tedbirlerin hayata geçirilmesine yönelik önerileri dolayısıyladır. Ancak Le Pen'in henüz hükümet etme şansı bulamaması ve dolayısıyla politik pratiğinin test edilememiş olması bir yana, ileriki sayfalarda Trump örneğinde görülebileceği gibi bazı korumacı tedbirlerle neoliberalizm arasında mutlak bir çatışma bulunmamaktadır.

5- Sağ-popülist lider olarak Jair Bolsonaro'nun "oğlumun eşcinsel olmasındansa ölmesini tercih ederim" ya da "evet, ben bir homofobiğim" söylemleri buna iyi birer örnek olarak sunulabilir (Sullivan, 2018).

6- ABD'de siyahi bir yurttaşın polis tarafından öldürülmesinin ardından ülke çapında başlayan protestolar sırasında Başkan Trump'ın elinde İncil'le St. John's Kilisesi önünde verdiği ikonik poz bu noktada hatırlanabilir (NBC News, 2020).

7- Popülizmi neoliberalizmin yarattığı sosyal ve ekonomik krize bir *alternatif* olarak gören, diğer bir deyişle neoliberal teze karşı popülizmi antitez olarak değerlendiren iki çalışma için bkz: (Gerbaudo, 2022; Mouffe, 2023).

8- Salgınların, insanlık tarihinde ekonomik, siyasal ya da sosyal krizler kadar sık karşılaşılan olgular olmadığı açıktır. Dolayısıyla siyasi liderlerin görece olarak sık rastlanmayan ve dinamik yönetilmesi gereken böylesi bir olağanüstü durumda tamamen tutarlı ve karşılaşılabilecek tüm sorunları öngören ve ona göre aksiyon alan bir çerçeveden yönetmelerini beklemek gerçekçi olmayacaktır. Ancak burada vurgulanmak istenen unsur, popülist liderlerin tutarsız yaklaşımlarının (1) sadece olağanüstü dönemlerde değil, olağan koşullarda da süregelen bir hâl alması ve (2) pandemi boyunca yapılan açıklama ve uygulamaların, birbiriyle karşıtlık ve yarış halindeki iki ayrı siyasi partiden çıkıyormuş gibi birbirine zıt olması anlamındadır.

9- ABD’de Covid-19 nedeniyle ölümler 200.000’i bulmuşken Trump’ın “endişe edecek bir durum olmadığına ve her şeyin kontrol altında olduğu”na yönelik açıklamaları dikkate değerdir (O’Kane, 2020).

10- Nitekim *post-truth* dönemi, hakikatle doğrudan bağlantısı olmayan kişisel kanaat ve düşüncelerin, gerçekmiş gibi sunulmasıyla karakterize edilir. Bu dönem de evrensel bilginin sorgulanıp reddedildiği post-modern zamanların bir sonucu olarak değerlendirilebilir çünkü post-modernizm, kişisel hakikatler arasında hiyerarşik bir üstünlük olmadığını savunur ve mutlak hakikati reddederek öznel/farklı gerçekliklerin geçerliliğini destekler. Dolayısıyla, *post-truth* olgusu, bireysel hakikatlerin mutlak doğruların yerini almasına olanak tanıyan bir post-modern sonuç olarak ortaya çıkmış, sağ-popülist liderler de bu ‘olanak’tan fazlasıyla yararlanmışlardır.

11- Burada elbette aşının bulunması ve sonrasında ise aşının tedarik sürecinin salt bilimsel unsurlar ve kaygılar tarafından koşullandığı iddia edilmemektedir. Tersine çeşitli ülkelerde aşığı bulmaya yönelik çalışmalar politik kaygılar ve çıkarlar etrafında şekillenmiş, aynı şekilde aşının tedarikinde de iktisadi güdüler ve siyasal bağlantılar etkili olmuştur.

12- Benzer durum, Covid-19’a karşı geliştirilen Sinovac’ın “Çin aşısı” olarak adlandırılmasında da görülmektedir. Zira yine Covid-19’a karşı üretilen Pfizer/Biontech aşısının “Alman aşısı” olarak isimlendirilmesi ise yok denecek kadar azdır.

13- Jair Bolsonaro pandemi boyunca Mandetta’yla birlikte 4 kez Sağlık Bakanını değiştirmiştir (BBC, 2021b) ve bu durum, Brezilya’da istikrarlı ve uyumlu bir salgın politikasının uygulanmasını imkânsız hale getirmiştir.

14- ‘Sakallı kadın’ ifadesi Bolsonaro açısından gerçekten inanılarak kullanılmış bir söz olmaktan çok, popülist liderlerin eşcinsellik karşıtı politikaları dolayısıyla cinsiyetlerin birbirine karışmasına yönelik duyulan bir endişenin ifadesi olarak da anlaşılabilir.

15- Altını çizmek gerekirse, burada yalnızca bir öncelik iddiasında bulunulmakta, bahsedilen öncelik dışındaki unsurların hiçbir değerinin olmadığı yönünde bir argüman ileri sürülmemektedir.

16- Bu ataerkil hiyerarşiyi, Trump ve Bolsonaro arasındaki ilişkiye de uyarlamak ilginç ve mümkün görünmektedir. Zira ilgili bölümde de değinildiği üzere Bolsonaro’nun Trump’u rehber edinmesi ve neredeyse O’na duyduğu hayranlık, bizzat *eşitler* arasında da daha fazla güç ve otorite sahibi olan erkeğin aslında hiyerarşik olarak da daha yukarıda olduğuna dair bir çıkarım yapmaya imkân tanımaktadır. Bu haliyle Trump’ın COVID-19’a karşı sunduğu çözüm önerilerinin Bolsonaro için de sorgusuz sualsiz makbul kabul edilmesi, böylesi bir çerçeveden de okunabilir.

Kaynakça

Abts K ve Rummens S (2007). Populism versus Democracy. *Political Studies*, 55(2), 405-424.

Albertazzi D ve McDonnell D (2008). Introduction: The sceptre and the spectre. *Twenty-first century populism: The spectre of Western European democracy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1-11.

Aljazeera (2020). Brazil's Bolsonaro says he will not take coronavirus vaccine. *Aljazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2020/11/27/brazils-bolsonaro-says-he-will-not-take-coronavirus-vaccine>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

Arato A ve Cohen J L (2017). Civil Society, Populism and Religion. *Constellations*, 24(3), 283-295.

Balceri I (2017). What Does Populism Really Mean? A Political Science Perspective. *The Rise of Populism: Lessons for the European Union and the United States of America*. Riga: University of Latvia Press, 17-36.

Barbara V (2020). 'We Will All Die One Day,' My President Said. *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2020/04/14/opinion/coronavirus-bolsonaro-brazil.html>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

BBC (2020a). Coronavirus: World Leaders' Posts Deleted Over Fake News. <https://www.bbc.com/news/technology-52106321>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

BBC (2020b). Coronavirus: World Leaders' Posts Deleted Over Fake News. <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-52316150>. Son erişim tarihi, 23/07/2024.

BBC (2020c). Coronavirus: 'I'm all for Masks,' Says Trump in Change of Tone. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-53258792>. Son erişim tarihi, 20/07/2024.

BBC (2020d). Coronavirus: Trump to Defy 'Voluntary' Advice for Americans to Wear Masks. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52161529>. Son erişim tarihi, 20/07/2024.

BBC (2020e). Brazil's Jair Bolsonaro Ordered to Wear Mask in Public. <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-53154890>. Son erişim tarihi, 22/07/2024.

BBC (2020f). Koronavirüs: Trump'ın Salgınla İlgili Açıklamaları Ne Kadar Doğruydular? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54400400>. Son erişim tarihi, 23/07/2024.

BBC (2021a). Brezilya'da Covid Ölümleri 400 Bin Kişiyi Geçti, Bolsonaro'nun Salgın Yönetimi Hakkında Soruşturma Başlatıldı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56938532>. Son erişim tarihi, 22/07/2024.

BBC (2021b). Covid-19: Brazil to Get Fourth Health Minister Since Pandemic Began. <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-56410626>. Son erişim tarihi, 22/07/2024.

BBC (2021c). Covid: Bolsonaro Tells Brazilians to 'Stop Whining' as Deaths Spike. <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-56288548>. Son erişim tarihi, 23/07/2024.

Belge M (2018). *"Siz İsterseniz..."*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bērziņš J (2017). Neoliberalism, Austerity, and Economic Populism. *The Rise of Populism*. Riga: University of Latvia Press, 57-74.

Bruce Y Lee (2020). Trump: Without Coronavirus Testing 'We Would Have Very Few Cases,' Here Is The Reaction. *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/brucelee/2020/05/15/trump-without-doing-covid-19-coronavirus-testing-we-would-have-very-few-cases-here-is-the-reaction/>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

Canovan M (1981). *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Canovan M (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47(1), 2-16.

Canovan M (2002). Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of. *Democracies and the Populist Challenge*. London: Palgrave Macmillan, 25-44.

Cayla D (2021). *Populism and Neoliberalism*. Abingdon: Routledge.

Clark D (2020). Trump Suggests 'Injection' of Disinfectant to Beat Coronavirus and 'Clean' The Lungs. *NBC New.*, <https://www.nbcnews.com/politics/donald-trump/trump-suggests-injection-disinfectant-beat-coronavirus-clean-lungs-n1191216>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

Daniel W ve Daniel D (2020). 'It's going to disappear': A Timeline of Trump's Claims That Covid-19 Will Vanish. *CNN*, <https://edition.cnn.com/interactive/2020/10/politics/covid-disappearing-trump-comment-tracker/>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

De la Torre C (2000). *Populist Seduction in Latin America*. Ohio: Ohio University Press.

Dean J (2016). *Crowds and Party*. London: Verso.

Debord G (1996). *Gösteri Toplumu*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Deutsch S (2021). Populist Authoritarian Neoliberalism in Brazil: Making Sense of Bolsonaro's Anti-environment Agenda. *Journal of Political Ecology*, 28(1), 823-844.

Duarte A (2023). *Pandemic and Crisis of Democracy: Biopolitics, Neoliberalism, and Necropolitics in Bolsonaro's Brazil*. New York: Routledge.

Eatwell R ve Goodwin M (2018). *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. London: Penguin Books.

Eichengreen B (2018). *The Populist Temptation*. New York: Oxford University Press.

Euronews (2020). 'A Little Flu': Brazil's Bolsonaro Playing Down Coronavirus Crisis. <https://www.euronews.com/2020/04/06/a-little-flu-brazil-s-bolsonaro-playing-down-coronavirus-crisis>.

Fassin E (2019). *Popülizm: Büyük Hınç*. Ankara: Heretik.

Filho A S ve Feil F (2021). COVID-19 in Brazil: How Jair Bolsonaro Created a Calamity. *King's College London*, <https://www.kcl.ac.uk/covid-19-in-brazil-how-jair-bolsonaro-created-a-calamity>. Son erişim tarihi, 21/07/2024.

Finchelstein F (2021). *Faşizmden Popülizme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

France24 (2020). Brazil's Bolsonaro Warns Virus Vaccine Can Turn People Into 'Crocodiles'. <https://www.france24.com/en/live-news/20201218-brazil-s-bolsonaro-warns-virus-vaccine-can-turn-people-into-crocodiles>. Son erişim tarihi, 22/07/2024.

France24 (2021). Brazil's Bolsonaro Links Pandemic to 'Germ Warfare'. <https://www.france24.com/en/live-news/20210505-brazil-s-bolsonaro-links-pandemic-to-germ-warfare>. Son erişim tarihi, 24/07/2024.

Gerbaudo P (2022). *Büyük Geri Tepme*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Golshan T (2019). Trump Said He Wouldn't Cut Medicaid, Social Security, and Medicare. *VOX*, <https://www.vox.com/policy-and-politics/2019/3/12/18260271/trump-medicaid-social-security-medicare-budget-cuts>. Son erişim tarihi, 24/07/2024.

Guriev S ve Papaioannou E (2022). The Political Economy of Populism. *Journal of Economic Literature*, 60(3), 753-832.

Harvey D (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.

Hawkins K A (2009). Is Chávez Populist? : Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*, Şubat, 42(8), 1040-1067.

İnceoğlu Y G ve Çoban S (2023). *Popülizm ve Medya*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 12-15.

Jansen R S (2011). Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*, 29(2), 75-96.

Johns Hopkins University & Medicine (2023). Mortality Analyses, <https://coronavirus.jhu.edu/data/mortality>. Son erişim tarihi, 21/07/2024.

Karni A ve Thomas K (2020). Trump Says He's Taking Hydroxychloroquine, Prompting Warning From Health Experts. *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2020/05/18/us/politics/trump-hydroxychloroquine-covid-coronavirus.html>. Son erişim tarihi, 21/07/2024.

Keyman F (2023). Otoriter Popülizm, Söylemler, Stratejiler, Sınırlar. %1 içindeS. Ayata, dü. *Otoriter Popülizm ve Demokrasi*. Ankara: Sosyal Demokrasi Derneği, 43-57.

Knight A (1998). Populism and Neo-populism in Latin America, especially Mexico. *Journal of Latin American Studies*, 30(2), 223-248.

Krugman P (2016). Paul Krugman Commentary: Working-Class Voters Duped By Trump's 'Populism'. *The Columbus Dispatch*, <https://www.dispatch.com/story/news/2016/12/23/paul-krugman-commentary-working-class/22748943007/>. Son erişim tarihi, 31/07/2024

Lacerda N (2023). In Four Years of Bolsonaro, Healthcare Lost Funding, Quality and Reach. *People's Dispatch*, <https://peoplesdispatch.org/2023/01/05/in-four-years-of-bolsonaro-healthcare-lost-funding-quality-and-reach/>. Son erişim tarihi, 24/07/2024.

Laclau E (2005). *On Populist Reason*. London: Verso.

Linders N vd. (2023). Masculinity and Sexuality in Populist Radical Right Leadership. *Politics & Gender*, 19(3), 653-674.

Maher S ve Aquanno S (2023). From Economic to Political Crisis: Trump and the Neoliberal State. *Marxism and the Capitalist State*. Cham: Palgrave Macmillan, 99-120.

Mangan D (2020). Trump Dismissed Coronavirus Pandemic Worry in January — Now Claims He Long Warned About it. *CNBC*, <https://www.cnbc.com/2020/03/17/trump-dissed-coronavirus-pandemic-worry-now-claims-he-warned-about-it.html>. Son erişim tarihi, 19/07/2024.

McDonnell D ve Ondelli S (2022). The Language of Right-Wing Populist Leaders: Not So Simple.. *Perspectives on Politics*, 20(3), 828-841.

Moffitt B (2022). *Popülizm*. Çev. Y Öner, İstanbul: Liberus Kitap.

Moffitt B (2021). *Popülizmin Küresel Yükselişi*. Çev. Y Öner, İstanbul: İletişim.

Mouffe C (2023). *Sol Popülizm*. Çev. A Yanık, İstanbul: İletişim.

MSNBC (2020). Transcript: The Rachel Maddow Show. <https://www.msnbc.com/transcripts/transcript-rachel-maddow-show-september-16-2020-n1260131>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

Mudde C (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. New York: Cambridge University Press.

Mudde C (2014). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541-563.

Mudde C ve Kaltwasser C R (2019). *Popülizm Kısa Bir Giriş*. Çev. S E Türköz, Ankara: Nika Yayınevi.

İyiekici B (2024). Sağ Popülizmin COVID-19 Krizindeki Yansımaları: Trump ve Bolsonaro'nun Yaklaşımlarının Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 920-952.

Müller J W (2016). *What is Populism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Müller J W (2019). False Flags: The Myth of the Nationalist Resurgence. *Foreign Affairs*, 35-41.

NBCNEWS (2020). Trump Stands in Front of St. John's Church Holding Bible After Threatening Military Action Against Protesters. <https://www.nbcnews.com/video/trump-stands-in-front-of-st-john-s-church-holding-bible-after-threatening-military-action-against-protesters-84206661837>. Son erişim tarihi, 22/07/2024.

Nick P W vd. (2020). Bolsonaro Calls Coronavirus a 'Little Flu.' Inside Brazil's Hospitals, Doctors Know The Horrifying Reality. *CNN*, <https://edition.cnn.com/2020/05/23/americas/brazil-coronavirus-hospitals-intl/index.html>. Son erişim tarihi, 19/07/2024.

O'Kane C (2020). "Trump Said Coronavirus "Affects Virtually Nobody," as U.S. Surpasses 200,000 Deaths". *CBS News*, <https://www.cbsnews.com/news/covid-it-affects-virtually-nobody-trump-coronavirus-rally/>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

Pappas T S (2016). *Modern Populism: Research Advances, Conceptual and Methodological Pitfalls, and the Minimal Definition*. *Oxford Research Encyclopedias*, <https://oxfordre.com/politics/display/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-17>. Son erişim tarihi, 23/07/2024.

Resnick D (2010). Populist Strategies in African Democracies. *WIDER Working Paper*, Ekim, Issue 114, 1-34.

Resnick D (2017). Populism in Africa. *Oxford Handbooks Online*, Ekim, 101-120.

Reuters (2020). In His Own Words: Trump and the Coronavirus. <https://www.reuters.com/article/world/asia-pacific/in-his-own-words-trump-and-the-coronavirus-idUSKBN26N0U7/>. Son erişim tarihi, 8/07/2024.

Reuters (2021). Bolsonaro Opposes Social Distancing as Brazil Sets Record 90,000 COVID-19 Cases. <https://www.reuters.com/article/business/healthcare-pharmaceuticals/bolsonaro-opposes-social-distancing-as-brazil-sets-record-90000-covid-19-cases-idUSKBN2B92Z9/>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

Rieder R (2020). Trump's Statements About the Coronavirus. *Fact Check*, <https://www.factcheck.org/2020/03/trumps-statements-about-the-coronavirus/>. Son erişim tarihi, 24/07/2024.

Saraçoğlu C (2017). Sağ Popülizm ve Faşizm Üzerine Yöntemsel Bir Tartışma: Küresel Örüntüler ve Ulusal Özgüllükleri Birlikte Anlamak. *Praksis*, 44-45, 1081 - 1104.

Sullivan Z (2018). LGBTQ Brazilians On Edge After Self-Described 'Homophobic' Lawmaker Elected President. *NBC News*, <https://www.nbcnews.com/feature/nbc-out/lgbtq-brazilians-edge-after-self-described-homophobic-lawmaker-elected-president-n925726>. Son erişim tarihi, 31/07/2024.

Şengül T (2011). *Muhafazakâr Popülizm*. Ankara: İmge Kitabevi.

The Guardian (2020). 'I'm Not Going To Do it': Trump Rejects His Own Administration's Advice on Masks. <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/03/im-not-going-to-do-it-trump-refutes-his-own-administrations-advice-on-masks>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

Timur T (2020). *Popülizm Dalgası, Sivil Darbeler ve Osmanlı Hülyası*. İstanbul: Yordam.

Urbinati N (2022). *Ben Halkım*. Çev. B Ayoub, İstanbul: Tellekt.

Van Prooijen J W (2018). Populism as Political Mentality Underlying Conspiracy Theories. *Belief Systems and the Perception of Reality*. Routledge, 81-96.

Vazquez M ve Klein B (2020). Trump again defends use of the term 'China Virus'. *ABC News*, <https://edition.cnn.com/2020/03/17/politics/trump-china-coronavirus/index.html>. Son erişim tarihi, 18/07/2024.

Watson K (2020). Coronavirus: Brazil's Bolsonaro in Denial and out on a Limb. *BBC*, <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-52080830>. Son erişim tarihi, 23/07/2024.

Weyland K (1999). Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe. *Comparative Politics*, 31(4), 379-401.

Weyland K (2001). Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics*, Ekim, 34(1), 1-22.

WHO (2020). WHO Discontinues Hydroxychloroquine and Lopinavir/Ritonavir Treatment Arms for COVID-19. <https://www.who.int/news/item/04-07-2020-who-discontinues-hydroxychloroquine-and-lopinavir-ritonavir-treatment-arms-for-covid-19>. Son erişim tarihi, 21/07/2024.

WHO (2023). Coronavirus Disease (COVID-19): Masks. <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/coronavirus-disease-covid-19-masks#:~:text=To%20help%20reduce%20the%20spread,of%20ventilation%2C%20wear%20a%20mask..> Son erişim tarihi, 20/07/2024.

Wood E A ve Eksi B (2019). Right-Wing Populism as Gendered Performance: *Theory and Society*, 48(5),733-751.

ILO'nun Söylem, Politika ve Faaliyetlerinde Bir Hedef Olarak Verimlilik: Tarihsel Bir Değerlendirme¹

Aylin Güler Ünlü, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0003-2738-7017

E-posta: aylingulerunlu@outlook.com

Öz

Sermaye birikim sürecinin sürekliliği temelinde işleyen kapitalizmde ve artı değer sömürsü etrafında örgütlenen kapitalist üretim sürecinde verimlilik, her daim merkezi bir hedef olmuştur. Bu makalede de uluslararası kapitalist sistemde özellikle sosyal politika alanına dair işlevler üstlenen ve bu işlevleri sosyal adalet misyonu ile yürüttüğünü vurgulayan Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (International Labour Organization-ILO) verimlilik konusuna yönelen söylem, politika ve faaliyetlerine dair tarihsel bir seyir sunulmuştur. Böylelikle kuruluşun izlediği politika anlayışının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. ILO'nun kurumsal belgelerinin incelenmesine dayanan çalışma, verimlilik hedefinin ILO için tarihsel bir temel hedef olarak öne çıktığını teyit etmiş, kapitalist gelişme ile toplumsal gelişmeyi özdeşleştiren bir bakış açısı ekseninde ekonomik hedeflerin kuruluşun politika anlayışını etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca bu hedefler çerçevesinde ILO'nun yürüttüğü politika ve faaliyetlerin dönemsel kapitalist birikim esaslarıyla uyumlu bir yön aldığını göstermiştir. Nitekim ILO, kuruluşundan itibaren iyi yaşam ve çalışma standartlarına ulaşılması hedefini kapitalizmde verimliliğin artırılması hedefine bağlamış, diğer bir ifadeyle sosyal ilerlemenin ancak dönemin kapitalist birikim sisteminin ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasıyla gerçekleştirilebileceği anlayışına dayanmıştır. Bununla birlikte neoliberal politikaların hâkim program haline gelmeye başladığı yıllardan itibaren verimlilik hedefi ve ekonomik hedefler, sosyal politikanın yeniden tanımlanmasında, sosyal politika uygulamalarının şekillenmesinde ciddi etkilerde bulunmuştur. ILO da bu yıllar boyunca politika, gündem ve faaliyetlerini neoliberal anlayışla giderek daha fazla uyumlu hale getirmiş, bununla birlikte ekonomik ve sosyal olan arasında 'denge' gerekliliğine dair bir söylem geliştirmiştir. Bu bağlamda işgücü piyasalarında esneklik, rekabet edebilirlik ve verimliliği artırmayı teşvik ederken, neoliberal politikaların çeşitli sosyal politika uygulamalarıyla dengelenebileceğini iddia etmiştir. Pandemi dâhil pek çok krizle yüzleşilen günümüze uzanan süreçte de ILO, bir taraftan sosyal adalet çağrılarını artırmış bir taraftan da denge yaklaşımına tutunmayı sürdürmüştür. Fakat 'denge' politikaları esasen rekabetçi serbest piyasa düzeninin ilerletilmesine dayandırıldığından ve bu çerçevede sermayenin ihtiyaçları emeğin korunmasına göre öncelenmeye devam edildiğinden, ILO'da söylemler ve gerçekler, taahhütler ve icraatlar arasındaki mesafenin giderek açıldığı bir süreç yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Politika, Uluslararası Sosyal Politika, Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ), Verimlilik, Artı Değer.

Productivity as a Goal in the ILO's Discourse, Policies and Activities: A Historical Review

Abstract

Productivity has always been a central goal in capitalism, which operates on the basis of the continuity of the capital accumulation process, and in the capitalist production process organized around the exploitation of surplus value. In this article, a historical overview of the discourses, policies and activities focusing on productivity of the International Labour Organization (ILO), which undertakes functions in the field of social policy in the international capitalist system and emphasizes that it carries out these functions with the mission of social justice, is presented. Thus, it is aimed to evaluate the understanding adopted by the organisation. The study, based on an analysis of the ILO's institutional documents, confirms that the goal of productivity has historically been a fundamental objective for the organization, reveals that economic goals have influenced the organisation's policy approach framework within a perspective that equates social development with capitalist development. Furthermore, it shows that the policies and activities carried out by the ILO within the framework of these objectives have taken a direction consistent with the principles of capitalist accumulation of the time. Indeed, since its foundation, the ILO has linked the goal of achieving good living and working standards to the goal of increasing productivity in capitalism, in other words, it has been based on the understanding that social progress can only be achieved by meeting the economic needs of the capitalist development model of the period. However, since the years when neoliberal policies became the dominant programme, productivity and economic goals have had significant impacts on the redefinition of social policy and the shaping of social policy practices. Throughout these years, the ILO has increasingly aligned its policies, agenda, and activities with neoliberal approaches while also developing a discourse on the need to 'balance' between the economic and the social. In this context, the organisation has promoted flexibility, competitiveness, and productivity in labour markets while asserting that neoliberal policies could be balanced through various social policy practices. In the period leading up to today, when many crises, including the pandemic, have been faced, the ILO has continued to adopt a balance approach while increasing its calls for social justice. However, as the 'balance' policies were essentially grounded in advancing the competitive free-market order, and within this framework, the needs of capital have continued to be prioritised over the protection of labour, a process unfolded within the ILO in which the gap between discourses and realities, commitments, and actions has gradually widened.

Keywords: Social Policy, International Social Policy, International Labour Organization (ILO), Productivity, Surplus Value.

Giriş

İşçi, işveren ve hükümet üyelerinin üçlü temsilini içeren bir yapıyla,² temel insan haklarının gözetilmesine, çalışma ve yaşam koşullarının ve istihdam fırsatlarının iyileştirilmesine yönelik uluslararası politika ve programların geliştirilmesi; uluslararası çalışma standartlarının belirlenmesi; teknik işbirliği programlarının yürütülmesi; eğitim ve araştırma faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi biçiminde özetlenebilecek görevler üstlendiğini ifade eden,³ temel misyonunu sosyal adalet olarak vurgulayan ILO (*International Labour Organization-Uluslararası Çalışma Örgütü*),⁴ sosyal politika disiplini için önemli bir araştırma ve tartışma öznesi olagelmıştır. Bu makalede de kapitalizmde verimlilik hedefi odağa alınarak⁵ ILO'nun politika ve faaliyetlerine dair tarihsel bir seyir sunulmuş, böylelikle kapitalist sistemde uluslararası çalışma standartları oluşturulmasının ötesinde bir bütün olarak sosyal politika açısından önemli işlevler gören bu kuruluşun politika ve faaliyetlerinin dayandığı anlayış çerçevesinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.⁶

Makalenin merkezi temasının 'verimlilik' olması, esasen ILO'nun üzerinde yükseldiği uluslararası kapitalizmin temel özellikleriyle ve kuruluşun varlık sebepleriyle yakından ilişkilidir. Zira verimlilik hedefi, kapitalizmin sermaye birikimine dayanan bir sistem olmasıyla ve aynı zamanda sermaye birikiminin yayılma ve uluslararasılaşma eğilimiyle bağlantılıdır. Nitekim sermaye birikimi, üretim şartlarının büyütülmesini sağlayarak kapitalizmi daha önceki sistemlerden ayırmıştır (Fülbert, 2008: 23). Kapitalizmde sermaye birikiminin kaynağı, işgücü tarafından yaratılan ama işgücüne ücret olarak ödenen miktarın üzerinde üretilen ve kapitalistler tarafından el konulan değere karşılık gelen 'artı değer'dir (Robinson, 2022: 73; Brenner ve Pröbsting, 2011: 13; Harvey, 2017: 26). Marx (2011: 306) artı değeri; iş gününün uzatılması yoluyla elde edilen *mutlak artı değer* ve gerekli emek zamanının kısaltılmasından ve bunun sonucu olarak iş gününün iki kısmı olan 'gerekli emek zamanı' ve 'artı emek zamanının' uzunluklarındaki farklılıktan doğan *görelî artı değer* olarak tanımlamıştır. Burada gerekli emek zamanı "bir işçinin, kendi emek gücünü yeniden üretme maliyetine eşit bir değeri ürettiği süre"yi, artı emek zamanı ise "işgününün ödeme yapılmayan bölümü"nü ifade etmektedir (Brenner ve Pröbsting, 2011: 13). Görelî artı değerın yükseltilmesi için "gerekli emek zamanının kısaltılması ve buna tekabül eden artı emek zamanının uzatılması" gerekmektedir (Marx, 2011: 308). Dolayısıyla aynı kaynakla daha fazla ürün ve hizmet üretimi ya da aynı ürün ve hizmet için daha az kaynak kullanımını ifade eden verimliliğin artırılması hedefi (İleri, 2014: 10), kapitalizmin ilerleyişi

için her daim temel önem taşımış, bu eksenle üretim yöntemleri, teknoloji, çalışmanın yoğunlaştırılması gibi konular kritik başlıklar olagelmıştır. Bütün bunların yanı sıra, kapitalizmin devamlılığı için elzem olan sermaye birikiminin süreklileştirilmesi ihtiyacı, kapitalizmin tarihsel olarak yayılcı bir sistem olmasını da gerektirmiştir. Kapitalizmin uluslararasılaşması olarak anılan bu yayılma sürecinde, zaman içerisinde sistemin sürdürülebilirliği, yönetilebilirliği ve ilerletilmesi konusunda bazı uluslararası kurumsallıkların ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.⁷ Bu çerçevede özellikle ekonomik ve sosyal işlevler üstlenen uluslararası kuruluşlar için verimlilik hedefi doğallığında önemli bir yer taşımış, bu durum ILO için de geçerli olmuştur. Bununla birlikte teknoloji ve üretim yöntemleri gibi konuların yanı sıra, özellikle görece artı değeri artırma çabası ekseninde emek sömürsü ile doğrudan ilişkili olan bu hedef, doğuşundan itibaren sosyal adaleti temel misyonu olarak ifade eden bu kuruluş nezdinde, söylemler ve gerçekler, taahhütler ve icraatlar arasında daha baştan bir mesafe olmasını beraberinde getirmiştir. Bu açıdan kapitalist verimlilik hedefini odağa alarak ILO'nun söylem, politika ve faaliyetlerinin dayandığı anlayış çerçevesinin değerlendirilmesi, söz konusu mesafenin tarihsel olarak izlenmesini ve sorgulanmasını da sağlayabilecektir.

Bu çerçevede çalışmamız, ILO'nun politika ve faaliyetleri açısından etkili olan tarihsel gelişmeleri ve kuruluşun öne çıkan girişimlerini gözetken bir dönemselleştirme ekseninde yürütülmüş, ILO'nun politika anlayışını irdelemeye olanak veren kurumsal belgelerinin incelenmesine dayanmıştır.⁸ Söz konusu incelemelerde ağırlık, kuruluşun mevcut politika ve faaliyetlerini, geleceğe dair politika önerilerini görmeyi sağlayan ve bunların dayandığı anlayış çerçevesini büyük oranda ortaya koyan Genel Direktör Raporları'na verilmiştir.⁹ Ayrıca tarihsel olarak öne çıkan gündemler, kurumsal gelişmeler ve önemli bazı tartışmalar da, ana konu ile ilişkileri bağlamında değerlendirmelerde ele alınmıştır.

ILO'da Verimlilik Hedefi: Tarihsel Seyir

1919-1944 Yılları Arası

ILO'nun kuruluşunda, işçi sınıfının çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi ihtiyacının kapitalizmin ilerleyişi için elzem hale gelmiş olması, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkım, süregelen işçi sınıfı mücadelelerinin etkisi, Rusya'da Ekim devriminin yaşanması ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) kurulması, ulusal sosyal politika önlemlerinin ülkeler arasında ortaya çıkardığı uluslararası rekabet sorununa çözüm arayışları, 19. yüzyılın sonlarına doğru belirginleşen uluslararası sosyal politika fikri

çerçevesinde ortaya konulan öncü girişimler gibi pek çok farklı neden etkili olmuştur (Gülmez, 2011: 15-69; Standing, 2008: 356; Gökbayrak, 2013: 197-198; Maul, 2019: 23-30). Nitekim ILO da kendi kuruluşuna dair nedenleri, insani, siyasi, ekonomik motivasyonlara atıfla açıklamıştır. Örneğin insani motivasyon ifadesiyle, uluslararası çalışma standartlarının oluşturulmasına giden süreçte “sayıları giderek artan ve sağlıkları, aile yaşamları ve gelişimleri dikkate alınmadan sömürülen işçilerin durumunun giderek daha az kabul edilebilir hale gelmesi”nin etkisine dikkat çekmiştir (ILO, 2004: 4). Bununla birlikte gerek uluslararası sosyal politikanın ortaya çıkışını gerekse ILO’nun doğuşunu değerlendirmek açısından konuya bu motivasyonun ötesinde bakmak, diğer bir deyişle insani motivasyonla ilişkili olarak ifade edilen gerekleri ortaya çıkaran sürece dikkat etmek gerekmektedir.

Nitekim Gülmez’in (2011: 15-17) işaret ettiği gibi, uluslararası sosyal politika önlemlerine dair ilk düşüncelerin dile getirilmesinde ulusal düzeylerde aşamalı olarak ortaya çıkan sosyal politika önlemlerinin ülkeler arasında yarattığı rekabet eşitsizliği önem taşımış, ayrıca çalışma koşulları ve ilişkilerine dair uluslararası hukuksal düzenlemeler yapılması yönündeki ilk görüşler “özünde ‘sosyal’ değil ‘ekonomik’ amaçlı ve nitelikli”, “temelde işçilerin değil işverenlerin, emeğin değil sermayenin korunmasına” yönelik olmuştur. ILO’nun doğuşunda da bu yöndeki itkiler kritik bir yer tutmuştur. Örneğin uluslararası rekabeti ilerletme amacının ILO’nun kuruluş ve işleyişindeki önemi pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmiş (Bkz. Polanyi, 2000: 65; Kott, 2019: 31), bu amaç hem ILO Anayasası’nda (1920a: 1) yer alan ve herhangi bir ulusun insancıl çalışma koşullarını benimsememesinin kendi ülkelerindeki koşulları iyileştirmek isteyen diğer ulusların önünde bir engel teşkil ettiği yönündeki ifadede, hem de ILO’nun (2004: 4) kuruluşundaki ekonomik motivasyonları açıklarken sosyal reformu benimseyen herhangi bir endüstrinin veya ülkenin rakipleri karşısında dezavantajlı durumda kalma riskine işaret etmesinde açıkça belirtilmiştir. Ayrıca ILO’nun doğuşunda, söz konusu dönemde üretimin ve işgücü verimliliğinin artırılması için düzenlemeler yapılmasının işverenler ve yönetenler nezdinde bir gereksinime tekabül eder hale gelmiş olması da etkili olmuştur. Örneğin ILO’nun kuruluşundan sonraki ikinci Yönetim Kurulu toplantısında, ücretli çalışanlara daha insani koşullar garanti edilmedikçe savaştan sonra endüstriyel faaliyetin yoğun ve üretken olamayacağına dair işveren çevrelerinde sıklıkla dile getirilen sorunlara ILO’nun yanıt vermesi gerektiği ifade edilmiştir (ILO, 1920b: 28).

Kısacası ILO’nun doğuşunda insani motivasyon çerçevesinde ifade edilen gereklerle ekonomik gerekler arasındaki bağlantı açıkça görülebilmektedir.

Bununla birlikte bütün bu gereklerin belirginleşmesinde oldukça belirleyici rol oynayan sınıfsal ve siyasi gelişmelere dikkat etmeden, diğer bir deyişle sosyal politikanın doğuş ve ilerleyişinin tek başına devletlerin siyasal iktidarlarının inisiyatiflerinden, sermayedarların vicdanından, kendiliğinden ve birdenbire doğmadığını hatırlamadan ILO'nun kuruluş amaçlarını bütünüyle anlamak zordur. Nitekim dönemin işçi sınıfı mücadeleleri ve SSCB'nin mevcudiyeti, hem ulusal sosyal politika uygulamalarının gündeme gelmesinde hem de uluslararası sosyal politikanın kurumsallaşmasında kritik bir yer tutmuştur. Bu eksende Kott (2019: 23) ILO'nun "sosyal adalet vaadinin" her şeyden önce sendikalarda bir araya gelen işçi hareketinin taleplerine bir yanıt sunmaya yöneldiğine, Jacobson (1960: 402) da ILO'nun kuruluşunda dönemin işçi sınıfının artan taleplerine ve siyasi faaliyetlerine cevap üretme hedefinin önemine dikkat çekmişlerdir. ILO da (2004: 4) kendi kuruluşuna yol açan sürece dair siyasi motivasyonlar ekseninde, sanayileşmenin bir sonucu olarak sayıları sürekli artan işçilerin durumlarında bir iyileşme olmazsa toplumsal huzursuzluk hatta devrim riskinin ortaya çıkma ihtimaline açıkça referans vermiştir. Maul (2019: 7) bu çerçevede, "siyasi ve sosyal devrimin arka planında kurulan ILO'nun -ve hatta kuruluşundan önceki sosyal reform girişimlerinin- ana itici gücünün" kapitalist sistemin kendisini ortadan kaldırmadan, onun yıkıcı eğilimlerini dizginlemek olduğuna işaret etmiştir. ILO'nun ilk Genel Direktörü Albert Thomas'nın,¹⁰ kuruluşun çalışmalarının niteliğini vurgularken "her ulusun kendi içindeki çıkarların ve dünyanın farklı uluslarının çıkarlarının uyumlaştırılması"na referans vermesinde (ILO, 1920b: 3) ve ILO'nun başlangıçtan itibaren işçi, işveren ve devletlerin üçlü temsilini içeren bir yapıya sahip olmasında örneklendiği gibi, dönemin kapitalizminin sosyal uyum ve uzlaşma arayışı ILO'nun kuruluşuna ve işleyiş özelliklerine de yansımıştır.

Bütün bu çerçeve ILO'nun doğuşunda, dönemin koşulları ve ihtiyaçları gereğince toplumsal uyumu sağlamaya yönelik önlemleri içeren ve bu önlemlerin kapitalist ekonomik sistem içinde kalınarak gerçekleştirilmesini teşvik eden politika, standart ve mekanizmaların geliştirilmesi yönündeki amaçların önemine işaret etmektedir. Nitekim kuruluşundan sonraki ilk yıllarda ILO, uluslararası çalışma standartlarının oluşturulması konusuna ciddi ağırlık vermiştir.¹¹ Bu süreçte kuruluşun sözleşme ve tavsiye kararlarında çok ileri gittiği yönünde itirazların yapıldığı, bazı ülkelerin sözleşmeleri onaylamaktan geri durduğu, organizasyonun bazı yetkilerinin sınırlandırılması için girişimlerde bulunduğu¹² görülse de (Bkz. ILO, 1925: 360-364; 1926: 495; 1927: 241-242), ILO yoluna devam etmiştir. Zira Standing'in (2008: 356) belirttiği gibi ILO, Bolşevik Devrimine bir yanıt olarak ve Avrupa'daki

sosyalist protestoların yarattığı korkunun etkisi altında kurulmuş, işçi sınıfını yönlendirmede etkili bir araç olabileceği fikriyle önde gelen devletler tarafından kabul görmüştür. Ayrıca ILO da, dönemin kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda düzenleyici devlet müdahalelerinin yapılmasını teşvik eden, bununla birlikte kapitalizmin ilerleyişini sekteye uğratmayacak ve onu kolaylaştıracak bir yönde hareket ettiğini doğrudan itibaren bir anlamda kanıtlamıştır. Örneğin Kott'a göre (2019: 25-26), 1920 yılında yapılan ikinci Yönetim Kurulu toplantısında gündeme getirilen SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerindeki endüstriyel koşullar ve işçi sınıfının durumuyla ilgili Araştırma Komisyonu önerisi, kapitalizmde sosyal reformlarla da herkesin refahının sağlanabileceğine dair işçi hareketini ikna etme misyonunu yansıtmıştır. Zira bu toplantıda Polonya hükümet temsilcisi Franciszek Sokal, “çok gerekli olan üretim artışının”, “Sovyet rejimi altındaki endüstriyel koşullara ilişkin kesin ve tarafsız bilginin olmayışı” ve “Rusya’da var olduğuna inanılan ideal koşullara ilişkin olarak bazı çevrelerde birçok yanılsamanın varlığı nedeniyle” engellendiğini ileri sürmüştü ve bu yanılsamalar ortadan kaldırılmadan üretim artışının sağlanamayacağını iddia etmiştir. Bu eksende Uluslararası Sendikalar Örgütü’nün SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerindeki endüstriyel koşullar ve işçi sınıfının durumuyla ilgili oluşturacağı Araştırma Komisyonu için ILO’dan bir komisyon atanması önerisinde bulunmuştur (ILO, 1920b: 21). Bu öneri bir sonraki Yönetim Kurulu toplantısında da ele alınmış ve SSCB’ye bir misyon gönderilmesine karar verilmiştir (ILO, 1920c: 19-22). Ekonomik ve siyasi motivasyonların ILO’nun kuruluşundaki önemine işaret eden bu örnek, aynı zamanda sorunların çözümünü kapitalizmin ilerletilmesine, üretimin ve verimliliğin artırılmasına bağlayan bir bakış açısını da yansıtmıştır.

Nitekim söz konusu yıllarda ILO, bir taraftan çalışma sürelerinin düşürülmesi gibi işçi sınıfının taleplerine yanıt veren çalışmalar yaparken, diğer taraftan da çalışma süreleri düşürülürken verimlilik ve üretim artışının nasıl tesis edileceği konusunu ele almış, işgücü organizasyonu, bilimsel yönetim, mesleki eğitim gibi konularda faaliyetler yürütmüştür (Bkz. ILO, 1920b: 30; 1926:ı, 327-335; 1927: 152-156). İlgilendiği sorunların çığ gibi büyüdüğü, ayrıca finansal problemlerle yüzleştiği 20. yüzyılın en büyük buhranını simgeleyen 1929 ekonomik bunalımı yıllarında ise kuruluş, ülkelerde görülen planlı kapitalist ekonomiye geçiş eğilimini değerlendirmeye yönelmiştir (Bkz. ILO, 1932: 51-69). Örneğin Genel Direktör Harold Butler döneminde [1932-38], bir taraftan yaşanan krizin saf *laissez-faire* doktrinine inancı ortadan kaldırdığına işaret edilmiş, bir taraftan da ülkelerin kapitalizm içerisinde kalarak sosyal refaha ulaşabileceği yönündeki vurgular sürdürülmüştür (ILO, 1933: 68; 1934: 6-7; 1937: 58-59, 81-82).

Özetle doğuşundan İkinci Dünya Savaşı'na uzanan süreçte ILO, toplumsal gelişmeyi kapitalist gelişme ile özdeşleştiren bir bakış açısı ekseninde, temelde kapitalizm içinde kalınarak refaha ulaşabileceği, diğer bir deyişle adil bir piyasa toplumunun olabileceği fikrini savunmuştur. Bu temel fikir etrafında, dönemin koşul ve ihtiyaçları gereğince toplumsal uyumu sağlamaya yönelik önlemleri içeren politikaları, verimliliğinin artırılması hedefinin de kritik yer tuttuğu bir kapitalist gelişme anlayışı ekseninde şekillendirmiştir.

Philadelphia Deklarasyonu'ndan 1980'li Yıllara

İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru 1944 yılında Philadelphia'da gerçekleştirilen Uluslararası Çalışma Konferansı'nda "emek bir meta değildir" maddesinin de yer aldığı, ILO'nun amaç ve hedeflerini teyit eden ve 1946'da ILO Anayasası'nın bir eki haline gelen *Philadelphia Deklarasyonu* kabul edilmiştir (Bkz. ILO, 1944). Süregelen işçi sınıfı hareketlerinin ve SSCB'nin varlığının etkilerinden, büyük buhranın ve büyük savaşların ardında bıraktığı yıkımın sonuçlarından endişe duyulan bir ortamda sosyal uzlaşma arayışını yansıtan bu Deklarasyon, Maul'e göre (2019: 112), savaş sonrası düzende kuruluşun yerini sağlamlaştırabileceği ideolojik ve programatik bir platform sunmuştur. Nitekim Deklarasyon'un kabulünden hemen sonra ILO, "emek bir meta değildir" ifadesinin normatif faaliyetlerle gerçekleştirilebileceği fikriyle, uluslararası çalışma standartları konusunda önemli adımlar atmış (Kott, 2019:28; Standing, 2008: 358; Gülmez, 2011: 178-190),¹³ ayrıca süreç içerisinde özellikle insan hakları boyutunu da içeren bir gündemle çalışmıştır.¹⁴ Bununla birlikte özellikle David Morse'un Genel Direktörlüğü üstlendiği yıllarda [1948-70], kuruluştaki verimlilik konusuna yönelik politika ve faaliyetler belirgin biçimde öne çıkmış, hatta Kott (2019: 29) verimlilik hedefinin bu dönemde ILO politikalarının merkezi hedefi haline geldiğini ifade etmiştir.

Nitekim ILO, 1948'de İşgücü Programı'nın başlatılması ve 1949'dan sonra BM Genişletilmiş Teknik Yardım Programı'nın (*Expanded Programme of Technical Assistance- EPTA*) yürütülmesiyle, istihdam organizasyonu, mesleki eğitim ve rehberlik, işgücü verimliliğinin ölçülmesi, teknolojik değişim ve otomasyonun etkilerinin değerlendirilmesi gibi konularda pek çok çalışma yürütmüş, ayrıca az gelişmiş ülkelere dönük kalkınma ve verimlilik misyonlarını öne çıkarmıştır.¹⁵ Verimlilik, bu dönemdeki Genel Direktör Raporları'nda da merkezi tema olarak belirginleşmiştir. Örneğin 1949 yılı Raporu'nda, yaşam standartlarının ancak ekonominin üretkenliğinin artırılmasıyla iyileştirilebileceği vurgulanmış, "savaş öncesi

dünyada, zenginliğin daha adil bir şekilde dağıtılmasının yoksulluk sorununu çözmeye önemli yol kat edeceğine ya da kârların paylaşılmasıyla ücretlerin büyük ölçüde artırılacağına inanan pek çok kişi” olduğu, ancak artık sınırlayıcı faktörün üretken kapasite olduğunun anlaşıldığı iddia edilmiştir (ILO, 1949: 34). İşgücü kaynağının yetersiz olduğu ülkelerde işçi başına çıktının özel önemine işaret edilerek, üretimde daha fazla artışın verimlilik artışıyla sağlanması gerektiğine vurgu yapılmıştır (ILO, 1949: 46). 1950 yılı Raporu’nda ise verimlilik, yoksulluğun azaltılması için adeta bir ön koşul olarak ele alınmıştır (ILO, 1950: 2, 77, 117). Bu ekseninde Rapor’da az gelişmiş bölgelerde ekonomik kalkınma için eğitim, daha iyi beslenme ve sağlık olanaklarının sağlanması ve daha iyi üretim tekniklerinin geliştirilmesi gibi yollarla verimliliğin artırılması tavsiye edilmiş, tüm ülkeler için de işgücünün niteliğinin artırılmasının önemi vurgulanmıştır (ILO, 1950: 36, 46-47, 84, 91-93). Bununla birlikte, yüksek verimliliğe sahip bir ekonominin, arz ve üretim koşullarındaki değişikliklere hızlı ve etkin bir şekilde yanıt veren, kaynakların daha verimli oldukları yerlere doğru hareket edebildiği, gelişmiş üretim ve yönetim tekniklerinin uygulandığı dinamik bir ekonomi olduğu belirtilerek, tüm çalışanlara istihdam güvencesi sunulmasının bu tür bir ekonomiyle bağdaşmadığı iddia edilmiştir. Güvence ifadesiyle işçilerin işini kaybetmeyeceğine dair bir taahhüdün kastedilmediği, bu ifadenin, üretime katkıda bulunabilecek herkesin hizmetinin karşılığının ödenmesine ve mevcut işlerinde artık çalışamayacak olanların başka şekillerde topluma katkıda bulunabileceklerine dair bir güvenceye işaret ettiği belirtilmiştir (ILO, 1950: 111-112). Özetle Rapor, verimlilik artışının iş ve yaşam koşullarının iyileştirilmesinin bir ön koşulu olduğu anlayışını öne çıkarmıştır.

ILO’nun söz konusu dönemde sunduğu bu çerçeve, Kott’a göre (2019: 30-34), ekonomik alanın sosyal alan üzerindeki önceliğini ortaya koymuş, sosyal ilerlemenin ILO tarafından bir ön koşul olarak değil artan ekonomik performansın arzu edilen bir sonucu olarak ele alındığını göstermiş, ayrıca ILO’nun sosyal hedeflerini bu ekonomik çerçeve içinde teyit etmiştir. Kanımızca, yakın zaman önce ‘emek bir meta değildir’ ilkesini ilan eden bir kuruluşun sosyal hedefleri ekonomik hedeflere bağlaması ilk bakışta kafa karıştırıcı gibi görünse de, aslında bu anlayış ILO’nun doğuşundan bu yana gelen bir sürekliliğin üzerinde yükselmiştir. Gerçekten daha önce belirttiğimiz gibi ILO, ekonomik ve sosyal sorunların mevcut kapitalist sistem içerisinde kalınarak yönetilebileceği anlayışına dayanan temel bir politik çerçevede hareket etmiştir. Dolayısıyla rekabetin güçlendirilmesi, üretimin ve verimliliğin artırılması hedefleri, ILO için başlangıçtan itibaren kritik hedefler olmuştur. Bununla birlikte ele aldığımız dönemde izlenen

Keynesyen kapitalist birikim sisteminin gereksinimleri ve ILO'nun kurumsal ve işleyiş kapasitesinin artmasının etkileriyle, verimlilik hedefine dönük politika ve faaliyetler daha fazla görünürlük kazanmıştır.

Nitekim ILO'nun bu hedef ekseninde öne çıkardığı anlayış çerçevesi, 1950'li yılların diğer Genel Direktör Raporlarında da yer almıştır. Örneğin ana teması tam istihdam koşullarında ücret politikası olan 1951 yılı Raporu'nda, verimlilik artış hızını en üst düzeye çıkarma ve ücret artışlarının verimlilik artışına uyarlanması sağlama görevlerinin en acil ekonomik sorunlar arasında yer aldığı belirtilmiş, tam istihdam koşulları altında emeğin artan pazarlık gücü fazla ücret artışıyla sonuçlanırsa enflasyon sorununun doğacağı, bu sorun ciddileşirse de hızla sosyal ve siyasi krize dönüşebilecek bir ekonomik krizle karşı karşıya kalılabileceği ileri sürülmüştür (ILO, 1951: v, 73). 1952 yılı Raporu'nda da ekonomik refah için verimliliğin birincil önemi vurgulanmış, mevcut koşullarda daha yüksek üretimin esas olarak verimlilik artışı ile sağlanabileceği ifade edilmiştir (ILO, 1951: v; 1952: 2, 30, 77). Bütün bu çerçeve, özellikle işçi sınıfı taleplerinin ekonomik hedefler ekseninde makul seviyelerde ele alınması gerektiğine dönük ifadelerde örneklendiği üzere, ekonomik hedeflerin ve özellikle verimlilik hedefinin ILO nezdindeki kritik önemini bir kez daha teyit etmiştir.

1953 yılı Genel Direktör Raporu'nda ve izleyen raporlarda ise üretim ve verimlilik başlıkları ele alınırken toplumsal refah konusuna daha fazla vurgu yapılması dikkat çekmiştir. Örneğin 1953 yılı Raporu'nda yüksek verimliliğin hangi koşullar altında refah artışı sağlayacağı üzerinde değerlendirmeler yapılmış, 1954 yılı Raporu'nda üretken çabaların meyvelerinin adil bir şekilde dağıtılmasını güvence altına alacak eylemlerin eşlik ettiği ekonomik genişleme ihtiyacından söz edilmiş, 1956 yılı Raporu'nda da işçilerin kişisel ve sosyal yaşamlarının üretim artışı ile birlikte gelişmesi gerektiği ifade edilmiştir (ILO, 1953: 62-88; 1954: 41; 1956: 3). 1958 yılı Raporu'nda ise; savaş sonrası dönemde üretim pastasını büyütmenin bu pastayı daha adil dilimlere ayırmak kadar önemli olduğunun görüldüğü, bu nedenle ILO'nun verimlilik çalışmalarının temel amacının üretimin artırılmasına dair ihtiyaçların karşılanmasına katkıda bulunmak olduğu, ancak bunun kendi başına bir amaç olmadığı, daha iyi sosyal koşulların teşvik edilmesi amacıyla yönelik bir araç olduğu belirtilmiştir (ILO, 1958: 39). İfadelerdeki bu tür farklılaşmalara karşın, söz konusu yıllarda da ILO, sosyal ve ekonomik sorunların temel olarak üretim ve verimlilik yetersizliğinden kaynaklandığını, istihdam ve yoksulluk konularının da dahil olduğu sorunlara çözüm bulunması ve refahın artırılması için verimlilik artışının sağlanması gerektiğini vurgulayan anlayışını sürdürmüştür (Bkz. ILO, 1953: 2-3; 1955: 7-8).

1960'lı yıllarda da ILO'nun kalkınma ve verimlilik misyonları devam etmiş, özellikle 1966'da Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (*United Nations Development Programme- UNDP*) kurulmasıyla teknik işbirliği faaliyetleri ilerlemiştir. Bu dönemde ILO, işgücünün teknolojik değişime uyumunun sağlanması, sosyal güvenlik uygulamalarının değerlendirilmesi gibi pek çok farklı konunun ele alınmasında, çocuk işçiliğinin önlenmesi de dâhil olmak üzere istenen sosyal ve ekonomik sonuçlara ulaşmada, verimliliğin artırılmasının ve ekonomik kalkınmanın önemi vurgulamıştır (ILO, 1960: iv, 1, 19; 1961: 13; 1963: 47, 99; 1966: 4, 20, 69). 50. kuruluş yıl dönümü olan 1969 yılında da kalkınma sorunu ile baş etmenin en iyi yolunun verimli istihdamdan geçtiğini vurgulayan Dünya İstihdam Programı'nı (*World Employment Programme-WEP*) başlatmış, ayrıca kalkınma için ekonomik büyüme ve en yoksul kesimlerin yaşam standartlarını iyileştirme amaçlarının uzlaştırılabileceği fikrine dayanan temel ihtiyaçlar yaklaşımını öne çıkarmıştır (ILO, 1969: 7; Maul, 2019: 172; Kott, 2019: 34). Dünya İstihdam Programı, zenginler ve yoksullar arasında giderek büyüyen uçuruma, kitleler için daha iyi yaşam standartlarına dair söz ve beklentilerin yerine getirilmediğine, bu durumun sosyal açıdan kabul edilemez ve siyasi açıdan tehlikeli olduğuna dikkat çekilerek, kalkınma için ciddi ve uyumlu bir stratejinin temel taşı olarak sunulmuştur (ILO, 1969: 1-7). Söz konusu yıllarda düşük yaşam standartlarının düşük ekonomik kalkınma ve verimlilik düzeyleriyle yakından bağlantılı olduğu savı ekseninde, sürekli ve yüksek oranlı ekonomik büyüme yoluyla milli gelirden yeterli artış sağlanmadıkça yaşam standartlarında kalıcı iyileşmelerin olamayacağı ileri sürülmüştür (ILO, 1970: 6, 120).

Görüldüğü üzere Philadelphia Deklarasyonu'ndan 1980'li yıllara uzanan süreçte, dönemin kapitalist birikim sisteminin¹⁶ ihtiyaçları ve ILO'nun kurumsal ve işleyiş kapasitesinin artmasının etkileriyle, verimlilik hedefine yönelik politika ve faaliyetler ILO nezdinde çok daha fazla görünür hale gelmiştir. Bu süreçte ortaya konulan anlayış çerçevesinde ise, iyi yaşam ve çalışma standartları, verimlilik artışı hedefinin bir ödülü olarak ele alınmış; sosyal ilerleme, kapitalist gelişme gündemi eksenindeki ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesine bağlanmıştır.

1980'lerden 2000'li Yıllara

1970'li yılların ortalarından itibaren Keynesyen kapitalist modellerde daha belirgin biçimde ilişkilendirilen kapitalizmin krizinin neoliberal politikalara geçişle neticelendiği, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların ülkelere sosyal politikada geri çekilişi önerdiği 1980'li yıllarda ILO, merkezi söylem ve politikalarını neoliberal yaklaşımla uyumlulaştırmaya yönelmiştir.

Bu yönelişin ILO için oluşturabileceği gerilimler ise, “eşitlik, özgürlük ve diğer insani hususlar ile ekonomik ilerlemenin gereklilikleri arasında doğru dengenin kurulabileceği”, sosyal politikanın ekonomik faktörleri diğer politikaların da sosyal konuları dikkate alması gerektiği gibi ifadeler ekseninde geliştirilen ‘denge’ söylemiyle aşılmaya çalışılmıştır (ILO, 1985: viii; 1987: 24). Ayrıca bu süreçte ILO, kayıt dışı istihdam gibi konuları öne çıkararak, Standing’in (2008: 363) işaret ettiği gibi, neoliberal stratejilerle yaklaşma halini hedef alabilecek entelektüel tepkilerden bir anlamda uzaklaşmaya yönelmiştir. Nitekim 1986 yılı Genel Direktör Raporu’nda; ILO’nun, işsizlerin, dezavantajlı grupların, kayıt dışı sektördeki işçilerin, koruyucu mevzuatın ulaşamadığı insanların da yardımına koşması gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte aynı Rapor’da, dünyada değişen koşullara uyum için yerleşik yaklaşımların gözden geçirilmesi gerektiği, pek çok sanayileşmiş piyasa ekonomisi ülkesinde Keynesyen talep odaklı politikaların enflasyon ve yüksek işsizliğe yol açtığına deneyimlendiği, artık işverenlerin ve hükümetlerin işsizliğin azaltılması için işgücü arzına, yeni üretim tekniklerine ve işgücü piyasası esnekliğine yöneldikleri ifade edilerek, bir anlamda neoliberal politikalara geçiş için savlar sıralanmıştır (ILO, 1986: vi, 28, 64-66). ILO’nun, “hükümetlere ve sosyal ortaklara, çalışanları koruyacak düzenlemelere duyulan ihtiyaç ile işletmelerin ekonomik yaşayabilirliği için hayati önem taşıyan esneklik arasında doğru dengeyi kurmalarında yardımcı olması” gerektiği ifade edilmiş, esnek çalışma ilişkileriyle daha az maliyetle daha fazla üretim yapabilen işletmelerden oluşan bir ağı geliştirilmesinin önem taşıdığı belirtilmiştir (ILO, 1986: 66). Ayrıca yoksulluk ve işsizlik gibi sorunların çözümü, yoksulların verimliliğinin artırılmasına bağlanmış, bunun için yoksulların üretken varlıklara erişimlerine ve bunları kullanma kapasitelerine referans verilmiştir (ILO, 1986: 57). Böylelikle bir anlamda eşitsizliklerin nedeni, işgücü ve ekonomik kapasitenin eksik ve verimsiz kullanımına bağlanmış, çözüm de yine bu başlıklarda aranmıştır.

SSCB’nin dağıldığı, işçi sınıfının mücadele gücünün pek çok ülkede zayıflatıldığı 1990’lı yıllara uzanan süreçte ILO, hâkim politika anlayışının değişmesi yönündeki önerilerini giderek daha açık biçimde ifade eder hale gelmiş, bunun yanı sıra dünya ekonomisindeki dengesizlikleri gidermenin yolunun istihdam yaratan ve yoksullukla mücadele eden büyümeden geçtiğini, uyum politikalarının sosyal yönü de ele alması gerektiğini belirterek ‘denge’ söylemini daha fazla öne çıkarmıştır (ILO, 1988: vii; 1989: 2, 73). Nitekim 1989-1999 yılları arasında Genel Direktörlüğü üstlenen Michel Hansenne’in görev süresinin ilk yıllarında, siyasi ve sosyal istikrar için sosyal güvenlik ağlarının önemine işaret edilirken, aynı zamanda verimli istihdamın teşvikine

odaklanılmıştır (ILO, 1992: 64-66; 1993a: 5). Bununla birlikte ILO'nun önerdiği sosyal politika uygulamalarının amacının, 'gerekli' olarak nitelenen yapısal uyum politikalarını engellemek değil, sosyal hedefleri bu politikalara yerleştirmek, ekonomik yeniden yapılanmayı kabul edilebilir kılmak, sürdürülebilir büyümenin sağlanmasına yardım etmek olduğu ifade edilmiş; örneğin sosyal güvenlik ağları, neoliberal kapitalist modele geçiş yapmakta olan ülkelerde zorlukları azaltacağı, işgücü piyasalarına entegrasyon sürecine yardımcı olacağı gibi ifadelerle gerekçelendirilmiştir (ILO: 1992: 64-66; 1993a: 5, 87-88). Bu yıllarda neoliberal arz yanlı politika yaklaşımı da, ILO'nun işgücü piyasası politika ve faaliyetlerine yansımıştır. Örneğin verimli istihdamın teşviki ekseninde gelişmekte olan ve neoliberal politikalara geçiş sürecindeki ülkelerde yürütülen teknik danışmanlık faaliyetlerinde, kamu sektöründeki işten çıkarmaların yönetimi, küçük ve mikro girişimciliğin özendirilmesi gibi konular ele alınmaya başlanmış, tüm ülkeler için de istihdam edilebilirliği artıran eğitim programlarının oluşturulması ve aktif istihdam politikalarının uygulanması üzerinde durulmuştur (Bkz. ILO, 1990: vi-vii; 1992: 39-42; 1993b: 7-19, 1994b: 31-71).

ILO'nun verimli istihdam ve makul sosyal güvenliği bir arada ele alarak, neoliberal politikaların dengeli biçimde ilerletilebileceğine dair yaklaşımı, Hansenne'in Genel Direktörlüğünün ikinci döneminde, değişen dünyanın "kavranması gereken bir fırsat", "ele geçirilmesi gereken bir şans sunduğu", mevcut ortamda devlet, piyasa ve toplum arasında yeni bir denge arayışının olduğu söylemleriyle, ILO'da hedef, amaç ve eylem araçlarına dair bir değerlendirme sürecinin başlatılmasını beraberinde getirmiştir (ILO, 1994a: 2, 104-105). Bu süreçte, kuruluşun uluslararası standartlar konusundaki etkinliğinin sorgulandığı ve ayrıca faaliyetlerinde verimli istihdamın teşviki başlığının öne çıkarıldığı bir süreç yaşanmıştır.

Uluslararası standartlara ilişkin değerlendirme süreci, 1996'da Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) Singapur Konferansı'nda işçi hakları ile ilgili uluslararası kabul görmüş temel standartları belirleme ve bunlarla ilgilenme konusunda ILO'nun yetkili kurum olarak işaret edilmesiyle bir anlamda desteklenmiştir (Bkz. WTO, 1996: 2). Zira ticaret anlaşmalarında sosyal hüküm çalışmaları çerçevesinde DTÖ'nün öne çıkarılmasıyla bir süredir geri planda kalan ILO, bu gelişme akabinde uluslararası kapitalist sistemin gereksinimlerine yönelik bir eksende daha aktif bir çaba içerisine girmiştir (Bkz. ILO, 1997a: 2; 1997b: 5). Bu çerçevede 1997 Genel Direktör Raporu'nda uluslararası sözleşmelerin onaylanma oranındaki görece düşüşe dikkat çekilerek, ILO'nun hedeflerinin önceliğinin sorgulanması gerektiği ileri sürülmüştür (ILO,

1997a: 3-4). Konuya dair yürütülen değerlendirme ve tartışmalar, 1998 yılı Uluslararası Çalışma Konferansı'nda, Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklara ilişkin ILO Deklarasyonu'nun kabulüyle neticelenmiştir. Deklarasyon, örgütlenme özgürlüğü (87 ve 98 No'lu sözleşmeler), ayrımcılık yasağı (100 ve 111 No'lu sözleşmeler), çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması (138 ve 182 No'lu sözleşmeler) ve zorla çalıştırmanın ortadan kaldırılması (29 ve 105 No'lu sözleşmeler) olarak belirlenen ve burada temel çalışma hakları olarak tanımlanan dört hedefle ilgili sözleşmelerin uygulanmasına yönelik acil eylemi teşvik etmek amacıyla bir ilkeler beyanı olarak sunulmuştur. Ayrıca belgenin, söz konusu sözleşmeleri onaylamış olsun ya da olmasın tüm üye ülkelerin saygı duyması gereken ilke ve hakları ortaya koyduğu ifade edilmiştir (ILO, 1998a; 2011b: 14-15). Deklarasyon, ILO'nun sonraki yıllarda politika ve faaliyetlerini belirleyen içeriğinin yanı sıra, onaya ve yaptırıma tabi olmayan uluslararası belgelerin öne çıkacağı bir sürece işaret etmesi açısından da önem taşımıştır.

Nitekim Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklara ilişkin ILO Deklarasyonu'na ve buna dayanılarak sonraki süreçte izlenen yola dair alan yazında pek çok farklı görüş dile getirilmiştir. Örneğin Maupain (2005: 439), Deklarasyon sonrasında daha fazla ülkenin ilgi sözleşmeleri onayladığını, bunlara uyumun arttığını, sözleşmeleri onaylamamış olan devletler için de somut ilerlemeler sağlandığını iddia etmiştir. ILO'nun işçi haklarını etkin kılma kapasitesinin Deklarasyon'dan bağımsız olarak hali hazırda kısıtlamalara tabi olduğunu belirtmiş, Deklarasyon'un ilgi hakları temel haklar olarak belirlenmesinin dünyanın her yerindeki işçilerin diğer işçi haklarını talep etmeleri için daha fazla olanak sağladığını ileri sürmüştür. Eren (2008) de, bu Deklarasyon'nun sekiz temel sözleşmeyi onaylamış olsun ya da olmasın tüm üye devletlerin bu sözleşmelerle bağlı oldukları konusunda bir ısrarı içerdiğini ve dört temel hakkı evrensel insan hakları statüsüne yükselttiğini belirtmiş, Deklarasyon rejiminin ILO'nun kurucu ilkelerinin ve temel uluslararası çalışma düzenlemelerinin meşruiyetini teşvik edebileceğini iddia etmiştir. Buna karşın Alston (2004; 2005: 479-480), ILO'nun işçi haklarına saygıyı teşvik eden geleneksel sisteminin krizde olduğunu kabul etmekle birlikte, bu krizden çıkış olarak tasarlanan Deklarasyon'un sorunlarına işaret etmiştir. Nitekim Alston ve Heenan (2004: 235), belgenin, ILO'nun geleneksel çalışmalarının büyük bölümünü marjinalleştirme riskini taşıdığını vurgulamışlardır. Vosko (2002: 30-32) da, yalnızca dört başlığın öne çıkarmasıyla İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana kabul edilen birçok önemli uluslararası çalışma standardının bir kenara bırakıldığını belirtmiş, ayrıca Deklarasyon'un, uluslararası ticaret ve

çalışma standartları alanındaki tartışmaların merkezinde yer alan küresel sermayenin pratikleriyle temel işçi haklarının aşınmasının engellenmesi meselesini ele almadığını, belgenin bir anlamda ILO'nun küresel sermayenin taleplerini dengeleme çabalarını yansıttığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Standing (2008: 367-368), Deklarasyon'da seçilen dört temel hakkın negatif haklar olduğunu, bunların esasen ilerici bir gündeme işaret etmediklerini, az sayıda standardın temel standart olarak seçilmesinin İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin hakların bölünemez ve birbirine bağlı olduğu ilkesiyle tutarsız olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Deklarasyon ekseninde devletlerin ilgi sözleşmelere dair taahhütte bulunma yükümlülükleri olsa da bunların derhal uygulanmasının zorunlu olmadığını, bunun yanı sıra ILO'nun Deklarasyonlar yoluyla DTÖ'de bağlayıcı tahkime tabi olacak bir sosyal madde yerine temel hakların ihlali durumunda yaptırımların olmadığı bir durum oluşturulduğunu ifade etmiştir. Nitekim Baccaro ve Mele (2012) de, ILO'nun bu Deklarasyon ile bağlayıcı gücü olmayan, siyasi taahhütlere dayanan yumuşak hukuka doğru geçiş yaptığını dikkat çekmişlerdir. Kanımızca da ILO'nun 1998 Deklarasyonu'nda ortaya koyduğu çerçeve ve sonrasında yumuşak hukuka dair izlediği bu yol, zaman içerisinde onu daha sınırlı ve daha az sorumlu bir konuma yerleştirmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, ele aldığımız dönemde ILO'nun hedef, amaç ve eylem araçlarına dair değerlendirme sürecinde diğer öne çıkan konu ise, yıllardır yinelenen biçimde, verimli istihdamın teşvikine ilişkin olmuştur. 1995 Genel Direktör Raporu'nun ana temasını da teşkil eden bu konu ekseninde izleyen yıllarda ILO, istihdam olanaklarının yaratılması ve mevcut işlerin iyileştirilmesi yoluyla yoksulluğun azaltılabileceği iddiasını taşımış, bir yandan esneklik ve verimliliğin artırılmasının önemini vurgularken bir yandan da sosyal korumanın ve çalışma koşullarının iyileştirilmesinin önemine işaret etmiştir (Bkz. ILO, 1995; 1996; 1998b). ILO, bu süreçte verimlilik ve kalite yönetimi başlıklarında ülkelere sunduğu destek faaliyetlerini, küreselleşen bir ekonomide ancak kaliteli işlerin yaşayabileceği ve bunun da rekabetçi işletmeler tarafından yaratılabileceği iddialarıyla; eğitim ve beceri gelişimi konusundaki faaliyetlerini de eğitim sistemlerinin değişen işgücü piyasası taleplerine daha hızlı uyum sağlaması gerektiği, insan kaynaklarının geliştirilmesine yapılan yatırımın küreselleşmiş bir ekonomide verimlilik ve rekabet gücünü artırmanın anahtarı olduğu yönündeki söylemlerle gerekçelendirmiştir (ILO, 1996: 62-65, 105; 1998b: 62).

Görüldüğü üzere 1980'li yıllardan 2000'li yıllara uzanan dönemde ILO, hâkim neoliberal ekonomik rotanın içine bir 'ek' olarak sosyal olanı dâhil

etmeye yönelmiş, ‘denge’ söylemleriyle bu bağlamda makul bir sosyal koruma ağlarının tesisinin, çalışma koşullarının iyileştirilmesinin önemi gibi konulara işaret ederken, aynı zamanda özellikle işgücü piyasalarında esnekliğin, girişimciliğin, rekabet edebilirliğin teşviki ekseninde verimlilik hedefine odaklanmıştır. Bu süreç bir anlamda, temel eğilimlerinden biri kurumsallaşmış sosyal politikanın geriletilmesi olan neoliberal kapitalist ilerleme stratejisinin sonuçları karşısında, ILO’nun sosyal gereklilikleri ve sosyal politikayı dönemin kapitalist birikim esaslarına uyumlu bir çerçevede yeniden tanımlamaya çalışmasını yansıtmıştır.

1999’dan 2008 Krizi’ne

ILO, 2000’li yıllara, 1999-2012 yılları arasında Genel Direktörlük görevini yürüten Juan Somavia’nın (1999), rekabetçi serbest ekonominin zenginlik ve verimlilik yarattığı, küreselleşme sürecinin kaçınılmaz olduğu, ancak küresel ekonominin faydalarının insanlara yaygınlaştırılmaması halinde sistemin güvenilirliğinin tehlikeye atılacağı yönündeki söylemleriyle girmiştir. Bu eksende 1999 Uluslararası Çalışma Konferansı’nda ILO, 1998 Deklarasyonu’na dayanarak, çalışma yaşamındaki temel ilkeler ve haklar, istihdam, sosyal koruma, üçlü yapı ve sosyal diyalog olarak dört stratejik hedef ilan etmiş, bu hedefler ekseninde InFocus isimli programları ve İnsana Yakışır İş (*Decent Work*) gündemini başlatmıştır.

İnsana Yakışır İş gündemi ekseninde, bundan sonra ILO’nun misyonu çalışma dünyasındaki insanların durumunu iyileştirmek; amacı ise dünyanın her yerindeki insanlar için insana yakışır işleri güvence altına almak olarak belirlenmiştir (ILO, 1999: v, 3-4). Söz konusu gündemle ILO’da dört stratejik hedefin tek büyüme ve kalkınma gündemi çerçevesinde entegre edildiği, ortak hedeflere yönelik tutarlı bir politika çerçevesi oluşturulduğu, ILO’nun üçlü bileşenlerinin tek başlarına ele alındıklarında onları bölebilecek acil konularda uzlaşmaya varmalarının sağlandığı ileri sürülmüştür (ILO, 2001: 4-5). Zaman içerisinde insana yakışır iş kavramının ciddi belirsizlikler taşıdığı ve esasen üzerinde tam bir uzlaşmaya varılamadığı görülse de (Baccaro ve Mele, 2012: 212-213; Standing, 2008: 370), ILO bu gündemi, kendisinin ve üzerinde yükseldiği uluslararası kapitalist sistemin meşruluğunu ve sürdürülebilirliğini sağlamak için uygun bir çerçeve olarak düşünmüştür. Gerçekten insana yakışır iş gündemi, ILO’nun bu dönemdeki hedefleri ve izlediği yol için gerekli örgütsel konsolidasyonun sağlanmasına, program ve faaliyetlerinin yeniden organize edilmesine yardımcı olmuştur (Vosko, 2002: 25). Ayrıca bu gündem, başta Birleşmiş Milletler olmak üzere, uluslararası kuruluşlar nezdinde de destek bulmuştur (ILO, 2001:

12; 2006a: 1). Bunda ise kanımızca, küreselleşme sürecine tepkilerin arttığı bu yıllarda söz konusu gündemin söylem ve içeriğinin uluslararası kapitalist sistemin meşruiyet arayışına destekleyici bir araç seti sunması etkili olmuştur. Nitekim gerek insana yakışır iş gündemi gerekse InFocus programlarının üzerine oturduğu dört stratejik hedeften bazıları, McBride ve Merolli'nin (2013: 308) belirttikleri gibi, neoliberalizme alternatifin bir parçası olabilecek gibi görünseler de, esasen baskın paradigmanın diğer unsurlarıyla çerçevelenmişlerdir. Örneğin bu programlarda ve gündemde, işgücünün verimlilik ve rekabet edebilirliğini artırmaya yönelik arz yanlı politikalar, girişimciliğin teşviki, işletmelerin verimliliğini ve rekabet gücünü artırmaya yönelik öneriler temel bir yerde durmuştur (ILO, 1999: 23-27; 2001: 21-23; 2004: 23-24). Ayrıca bu çerçevede ILO, ikiz zorunluluklar olarak ifade ettiği 'koruma' ve 'esneklik' arasında 'denge' söylemlerini de daha fazla öne çıkarmıştır (Bkz. ILO, 2001: 22-23, 51; 2003: 67, 73; 2006b: viii). Bu doğrultuda bir taraftan sosyal güvenlik kapsamının kayıt dışı çalışanları içerecek biçimde genişletilmesi, sosyal diyalogun güçlendirilmesi, yoksullukla mücadele gibi konuları gündeme getirirken, adil küreselleşme vurgularını artırıp, Küreselleşmenin Sosyal Boyutu Dünya Komisyonu¹⁷ gibi girişimlere öncülük ederken; bir taraftan da yine işgücü piyasalarında rekabet ve istihdam edilebilirliği artırmaya yönelik, verimli istihdamın teşviki başlığını odağa alan, yoksullukla mücadelede mikrofinans gibi uygulamaları öneren söylem ve politikalar ortaya koymuştur (Bkz. ILO, 2001: 55-62; 2002: 21-27; 2003; 2004: 22; 2005a: 1-4; 2005b: 11-13; 2006b: viii; Somavia, 2005: 4-6).

2008 krizine doğru yaklaşılırken ise ILO'da, Genel Direktör'ün 2007 Uluslararası Çalışma Konferansı sunuş raporunda örneklediği gibi, etkin kamu politikaları ve güçlü sosyal ortaklar olmaksızın piyasa odaklı ekonomilerin sosyal içermeyi otomatik olarak teşvik etmediği, uluslararası serbest ekonomik sistemler sürdürülecekse sosyal güvenliğin kilit bir konu olarak düşünülmesi gerektiği, küreselleşmenin faydalarının paylaşılacağı mekanizmaların geliştirilmeye başlanmasına ihtiyaç duyulduğu yönündeki söylemlerin öne çıktığı görülmüştür. Bununla birlikte verimli istihdam hedefi, yoksulluğu azaltma stratejilerinin merkezine yerleştirilmeye devam edilmiştir (ILO, 2007: 4-14).

Özetle 2008 krizine uzanan dönemde ILO, esneklik ve koruma arasında 'denge' vurgularını güçlendirmiş, bu ekseninde sosyal güvenlik başta olmak üzere bazı sosyal politika uygulamalarına dair acil ihtiyacı dile getirirken, serbest piyasalarda verimlilik ve rekabet edebilirliğin artırılmasını odağa almayı da sürdürmüştür. ILO'nun söz konusu 'denge' arayışı,

söylem düzeyinde belki makul görünebilecek olsa bile, bu söyleme dayanan programlar, sosyal politikanın 'insani' anlamına ancak emeğin metalaşmasının sınırlandırılmasına dönük çabalarla bir nebze de olsa yaklaşabildiği gerçeğini anlamsal ve pratik düzeyde karşılamamıştır. Bu durum, özellikle 2008 krizinden günümüze uzanan süreçte oldukça çarpıcı örneklerle belirginleşmiştir.

2008 Krizinden Covid 19 Pandemisine

2008 krizinin finansal piyasalarda görünür hale gelmesinden kısa bir süre önce, aynı yıl gerçekleştirilen Uluslararası Çalışma Konferansı'nda ILO, yine 'denge' söylemlerini içeren yaklaşım ve faaliyet çerçevesini yansıtan Adil bir Küreselleşme için Sosyal Adalet Deklarasyonu'nu kabul etmiştir (ILO, 2008a). Küreselleşmenin artan zorluklarına yanıt vermek için tasarlandığı ve bir dönüm noktası niteliğinde olduğu vurgulanan (ILO, 2011b: 16-17), temel haklar ve ilkeler, sosyal koruma, istihdamın teşviki ve sosyal diyalog olarak ifade edilen dört temel hedefe dayanmaya ve insana yakışır iş gündemini merkeze almaya devam eden bu Deklarasyon, ILO'da somut yaptırıma dayalı uluslararası hukuktan ziyade siyasi taahhütlere yönelişin de bir başka örneği olmuştur. Deklarasyon ayrıca, sonraki süreçte ILO'nun faaliyet ve politikalarının düzenlenmesine etki etmiş, 2008 krizine çözüm önerilerinde de bu belgenin çerçevesi temel alınmıştır. Örneğin krizin ilk yıllarında ILO'nun acil eylem çağrısında, 2009'da kabul edilen ve yine siyasi taahhüt niteliğinde olan Küresel İşler Pakti'nda ve diğer belgelerde; esneklik ve koruma arasında denge söylemi ve insana yakışır iş gündemi ekseninde bir taraftan özellikle en kırılgan gruplara yönelik sosyal korumanın, şartlı nakit transferleri gibi uygulamaların önemine referans verilmiş, diğer taraftan da istihdamın artırılması ve insana yakışır işin gerçekleştirilmesi için verimli, kârlı, sürdürülebilir işletmelerin desteklenmesi, işgücü eğitimi, aktif istihdam politikalarının uygulanması gibi öneriler dile getirilmiştir (Bkz. ILO, 2008b: 59-60; ILO, 2009: 3, 13-25). Bu politikalarla verimliliğin ve dolayısıyla ekonomik toparlanmanın sağlanacağı, sosyal koruma programlarıyla da sosyal uyumun tesis edileceği iddia edilmiştir (ILO, 2010: 5).

Krizin ilerleyen yıllarında ILO, bir taraftan adil küreselleşme söylemlerini öne çıkarırken, finans ile reel ekonomi, zengin ile yoksul, sermaye ile emek arasındaki dengesizliklerin azaltılması gerektiğini vurgularken; bir taraftan da "önümüzdeki yol, piyasaların serbestleşmesini geri çevirmek ve artan uluslararası ticaret ve yatırımdan elde edilecek kazanımları boğmak değil, bunları sosyal adalete dayalı dengeli çözümlere entegre etmektir" ifadesiyle, politikalarının temelinde rekabetçi serbest piyasaların ilerletilmesinin

durduğunu bir kez daha teyit etmiştir (ILO, 2011a: 1-5). Söz konusu dönemde ortaya konulan politika çerçevesinde de, 1998 Deklarasyonu'na dayanan dört stratejik hedef ve insana yakışır iş gündemi merkeze alınmış, iyi işlerin yaratılması ve verimliliğin artırılması konularının altı tekrar tekrar çizilmiştir (Bkz. ILO, 2011a: 5, 39-48).

2012 yılında Genel Direktörlüğe seçilen Guy Ryder [2012-2022] döneminde ise ILO, işleyiş ve mekanizmalarına dair bir reform süreci başlatmış, ayrıca kuruluşunun yüzüncü yılı kapsamında yeni girişimler oluşturmuştur. Uluslararası standartlar girişimi, ILO'da yönetim girişimi, yeşil girişim, işletme girişimi, yoksulluğun sona erdirilmesi girişimi, kadın girişimi ve çalışmanın geleceği girişimi olarak özetlenebilecek bu yedi girişim (ILO, 2013: 28), ilerleyen yıllarda kuruluşun araştırma, tartışma, müzakere süreçlerinin ve faaliyetlerinin genel çerçevesini çizmiştir. Nitekim 2015 yılı ve sonrasında bu girişimlerin ilerletilmesi ve özellikle işin geleceği girişimi çerçevesinde bir Deklarasyon hazırlanması amacıyla yoğun çalışmalar gerçekleştirilmiş, ayrıca BM 2030 Kalkınma Gündemi doğrultusunda ILO'nun gündemi oldukça yoğunlaşmıştır. Bütün bu çalışmaların dayandığı anlayış çerçevesinde ise, rekabetçi serbest piyasaların ilerletilmesi ve verimliliğin artırılması hedefleri odağında piyasa ve güvence, koruma ve esneklik arasında 'denge' kurulabileceği fikrine dayanılmaya ve insana yakışır iş gündemi merkeze alınmaya devam edilmiştir.

Örneğin işin geleceği girişimine odaklanan 2015 yılı Genel Direktör Raporu'nda, insana yakışır işe ve 'denge' gerekliliğine referanslar verilmiş, işgücü piyasalarında eğitim ve beceri gelişiminin önemi üzerinde durulmuş, ekonomide özel sektör itici güç olarak vurgulanmış, işletmelerin ihtiyaçları ve işçilerin çıkarılarının uzlaştırılmasında flexicurity (esnek güvence) yaklaşımına yer verilmiş, sosyal koruma sistemlerinin yeni gerçeklere uyum sağlaması gerektiği belirtilmiştir (ILO, 2015: 11-15). Yoksulluğu sona erdirmeye girişiminin ele alındığı 2016 yılı Genel Direktör Raporu'nda da, bir taraftan kayıt dışı çalışanların sosyal sigorta sistemine içerilmesi, asgari ücret sistemleri gibi konular ele alınırken, diğer taraftan da insana yakışır iş gündeminin amacının verimliliğin ve rekabet gücünün artırılmasını teşvik etmek olduğuna işaret edilmiştir (ILO, 2016: 2-10). Bu süreçte işin geleceği girişimi için oluşturulan İşin Geleceği Küresel Komisyonu çalışmaları ekseninde yayınlanan özet raporlarda da, verimliliğin önemine ve bir 'ihtiyaç' olarak işgücü piyasası esnekliğine vurgu yapıldığı, bunun yanı sıra güvenlik, eşitlik, kapsayıcılık gibi gerekliliklere de dikkat çekildiği görülmüştür.¹⁸ Nitekim bu Komisyon'un 2019 Uluslararası Çalışma Konferansı'na sunduğu

ve ILO'nun yüzüncü yılı kapsamında ele alınacak Deklarasyon'a temel olması hedeflenen nihai Raporu da genel olarak bu çerçeveyi ve denge arayışını yansıtmış, ayrıca Rapor sosyal sözleşmenin yeniden canlandırılması gibi vurgularıyla da dikkat çekmiştir (Global Commission on The Future of Work, 2019). Ancak Rapor üzerinden hazırlanan Deklarasyon taslağının Konferans'taki tartışma aşamaları, ilk bakışta önemsiz görünebilecek ama esasında çok önemli bazı ifadelerin çıkarıldığı ya da değiştirildiği bir süreci içermiş, Çalışma Yaşamının Geleceği İçin Yüzüncü Yıl Deklarasyonu bu değişikliklerle kabul edilmiştir (Bkz. ILO, 2019a). Örneğin taslak metinde yer alan "evrensel, kapsamlı ve sürdürülebilir sosyal koruma" ifadesi (ILO, 2019b: 7), bazı hükümet ve işveren temsilcilerinin itirazlarıyla "kapsamlı ve sürdürülebilir sosyal korumaya evrensel erişim" olarak kabul edilmiştir (ILO, 2019c: 128-129). Dolayısıyla esasen 'evrensel sosyal koruma' değil, zaman ve mekâna göre göreceli bir kapsam sunabilecek, örneğin mali sürdürülebilirlik gereklerince sınırlandırılacak bir sosyal korumaya erişim anlayışı onaylanmıştır. Bunun yanı sıra taslaktaki;

...İstihdam statülerine veya sözleşmeye dayalı düzenlemelerine bakılmaksızın tüm çalışanlara şunlar garanti edilmelidir: (i) temel işçi haklarına saygı; (ii) yeterli bir geçim ücreti; (iii) azami çalışma saatlerine sınırlama; (iv) işyerinde güvenlik ve sağlık; (v) mahremiyet ve kişisel verilerin korunması ve (vi) çalışma süreleri üzerinde daha fazla etkiye sahip olarak, işletme ihtiyaçlarına saygı gösterecek ve üretken verimliliği ve ortak faydaları teşvik edecek şekilde daha iyi bir iş-yaşam dengesi elde etme kapsamı. (ILO, 2019b: 7)

maddesinde "garanti edilmelidir" ifadesine bazı hükümet temsilcileri ve işveren tarafı karşı çıkmıştır. İşçi tarafı bu maddeye evrensel koruma tabanının eklenmesini önermiş, ancak bu öneri kabul edilmemiştir (ILO, 2019c: 132-135). Sonuçta madde oldukça kısaltılarak;

"...Tüm işçiler, İnsana Yakışır İş Gündemi uyarınca, aşağıdaki hususları dikkate alarak yeterli korumadan yararlanmalıdır: (i) temel haklarına saygı; (ii) yasal veya müzakere edilmiş yeterli bir asgari ücret; (iii) çalışma süresine ilişkin azami sınırlar ve (iv) işyerinde güvenlik ve sağlık". (ILO, 2019a: 7)

biçiminde kabul edilmiştir. 'Garanti edilmelidir' ifadesinin 'yararlanmalıdır' ile değiştirildiği, ILO'nun 1919 Anayasasında dahi olan 'yeterli bir geçim ücreti' yerine 'yasal veya müzakere edilmiş bir asgari ücret' ifadesinin kabul edildiği bu sonuç, aslında işverenlerin ve bazı hükümetlerin somut yaptırıma sahip olmayan bir belgede dahi, işçi haklarına dair daha fazla taahhütten

kaçınma eğilimini çarpıcı biçimde örneklemiştir. Bu açıdan ILO'nun Çalışma Yaşamının Geleceği İçin Yüzüncü Yıl Deklarasyonu aslında, Silva'nın (2022: 341; 350-353) işaret ettiği gibi, işçiler ve işverenler arasındaki gerilimi daha çok işverenler lehine çözmüştür. Bütün bunlara karşın Deklarasyon, Genel Direktör tarafından, ILO'nun geleceğinde onu ileriye götürecek 'bir yol haritası, bir pusula' olarak nitelendirilmiştir.¹⁹

Özetle 2008 krizinden pandemiye uzanan süreçte ILO'da koruma ve esneklik arasında denge vurguları artmış, bu doğrultuda başta sosyal koruma olmak üzere sosyal politika uygulamalarının gerekliliğine dikkat çekilmiş, bununla birlikte rekabetçi serbest piyasaların ilerletilmesi ve dolayısıyla da verimliliğin artırılması hedefleri odakta yer almayı sürdürmüştür. ILO'nun 'denge' arayışı, Yüzüncü Yıl Deklarasyonu'nun kabul sürecinde örneklediği üzere, esasen bir denge haliyle değil, kapitalist birikim dinamiklerinin öncelikli biçimde gözetildiği, emeğin korunması karşısında sermayenin ihtiyaçlarına öncelik verilmeye devam edildiği bir durumla somutlanmıştır.

Covid 19 Pandemisinden 2023'e

Yüzüncü Yıl Deklarasyonu'nun kabulünden çok uzun olmayan bir süre sonra başlayan Covid 19 pandemisi sürecinde ILO, faaliyetlerini bu Deklarasyon'a ve BM 2030 gündemine dayandırmış; politika önerilerini ekonominin ve istihdamın canlandırılması, işlerin ve gelirlerin desteklenmesi, işyerinde çalışanların korunması ve sosyal diyalogun güçlendirilmesi olarak dört sütun etrafında şekillendirmiştir (ILO, 2020a: 5-16; 2020b: 8). Pek çok farklı konunun ele alındığı bu önerilerde, istihdam ve verimliliğin artırılması başlıkları temel önemini korumuş, bu doğrultuda örneğin istihdamda fırsat eşitliğinin sağlanması ile verimliliğin artırılacağı ve toplumsal gerilimlerin azaltılabileceği iddia edilmiş, 'sermaye' olarak insanın önemine referans verilmiştir (ILO, 2020a: 5, 9).

2021 Uluslararası Çalışma Konferansı'nda ise, krizden çıkışta insan merkezli toparlanma çağrılarının yapılması dikkat çekmiştir. Örneğin Konferansa sunulan Genel Direktör Raporu'nda, Konferans'ta kabul edilen Küresel Eylem Çağrısı'nda ve sosyal koruma sistemlerine yönelik eylem çerçevesi içeren kararda, sosyal korumanın önemi daha fazla vurgulanmıştır. Bununla birlikte bu belgeler de Yüzüncü Yıl Deklarasyonu'ndaki çerçeveye dayanmıştır. Nitekim metinlerde 'yasal veya müzakere edilmiş yeterli bir asgari ücret', 'kapsamlı, yeterli ve sürdürülebilir sosyal korumaya evrensel erişim' gibi Deklarasyon'un ifadeleri tekrar edilmiştir (ILO, 2021a: 2-6; 2021b: 1-6; 2021c: 4). Bunun yanı sıra Küresel Eylem Çağrısı'nda ILO'nun ülkelere

destek vereceği işgücü piyasası politikaları arasında; istihdam yaratan yatırımların teşviki, aktif işgücü piyasası politikalarının güçlendirilmesi, girişimcilik ve sürdürülebilir işletmeler için elverişli bir ortamın teşviki, çeşitlendirme ve yenilik yoluyla verimliliğin artırılması, insana yakışır işler ve sürdürülebilir işletmeler yaratmak için teknolojik ilerleme ve dijitalleşmenin potansiyelinden yararlanılması, beceri geliştirmenin teşviki, aktif yaşlanmanın etkinleştirilmesi gibi konular sayılmıştır (ILO, 2021a: 6-7).

2021 Konferansı sonrasında ILO, bu Konferans'taki gündemlerin yanı sıra, platform ekonomisi, yeşil ekonomi, dijitalleşme, tedarik zincirleri, sosyal ve dayanışma ekonomisi, adil geçiş gibi pek çok farklı konu üzerinde çalışmalar yürütmüş, bununla birlikte verimlilik konusunu öne çıkarmaya, özellikle az gelişmiş ülkelerde verimlilik artışına duyulan ihtiyaca işaret etmeye devam etmiştir (ILO, 2022b: 4, 14-15). 2022 Uluslararası Çalışma Konferansı'nda ise, 1998 tarihli Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklar Deklarasyonu'nundaki dört temel hak olarak nitelenen ilkelere beşinci bir hak olarak 'güvenli ve sağlıklı bir çalışma ortamı' ilkesini dâhil etmiş, böylelikle 155 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Sözleşmesi'ni ve 187 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği için Teşvik Çerçevesi Sözleşmesi'ni temel sözleşme kategorisine almıştır (ILO, 2022a). Bu durum bir gelişme olarak görülebilse de, esasen 1998 Deklarasyonu'nun çalışma haklarından çok küçük bir demeti temel haklar olarak sunan yapısı eleştirilere konu olan içerik ve niteliğini sürdürmüştür.

2022 yılında Gilbert F. Hounbo'nun Genel Direktörlüğe gelmesiyle, ILO'da sosyal adalet çağrılarının çok daha fazla öne çıkarıldığı ve yeni girişimlerin gündeme getirildiği bir süreç açılmıştır. Zira Genel Direktörlük seçimi için sunduğu vizyon beyanında Hounbo (2021: 2-5), modernize edilmiş bir normatif sistem; sosyal adalet için insana yakışır iş; ILO, BM kuruluşları, uluslararası finans kuruluşları, uluslararası sivil toplum örgütleri, kalkınma ortakları, çok uluslu şirketler ve özel vakıflar, akademi ve diğer paydaşları bir araya getirecek bir Küresel Sosyal Adalet Koalisyonu'nun kurulması; araştırma ve kamu politikalarında ILO çalışmalarının güçlendirilmesi ve ILO'da yönetim konularını içeren bir program önermiştir. Göreve geldikten sonra da bu program doğrultusunda ilerlemeye çalışmış, özellikle Sosyal Adalet için Küresel Koalisyon girişimi için ciddi çaba sarf etmiştir (Bkz. ILO, 2023a; 2023b). Nitekim bu öneri, Yönetim Kurulu'nun 349. oturumunda (Ekim-Kasım 2023) kabul edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu kabul kararında, girişimin ayrı bir kurumsal varlık olmayacağı, üye devletlerin ILO'nun denetim sistemi kapsamındaki raporlama yükümlülüklerini yinelemeyeceği ve ek yükümlülük yaratmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca Koalisyon'un ana

çalışma temaları, insana yakışır iş gündemi, Çalışma Yaşamının Geleceği Yüzüncü Yıl Deklarasyonu ve Genel Direktör'ün Sosyal Adaletin İlerletilmesi Raporu'ndaki evrensel haklar, fırsatlara eşit erişim, adil dağıtım ve adil geçiş konuları ekseninde belirlenmiştir. Koalisyon'un müdahale araçları ise, sosyal adalet konusundaki siyasi tartışmayı yükseltmek için savunuculuğu ve gündem belirlemeyi geliştirmek, politika tutarlılığını ve ortak eylemleri teşvik etmek, bilgi üretmek ve yaymak olarak tanımlanmıştır (ILO, 2023c). Girişime dair süreçler nezdinde yorum yapmak için henüz erken gibi görünse de, ortaya konulan çerçeve kanımızca, somut yaptırımlara dayanmayan ve üyelere ek yükümlülük getirmeyen siyasi süreçlerle sosyal adalet algısının ve buna dönük önlemlerin geliştirilebileceği temennisine dayanan bir yapı oluşturulmasıyla yetinildiğine işaret etmektedir.

Özetle pandemi sonrasında ILO'da sosyal adalet çağrılarının çok daha fazla öne çıkarıldığı, pek çok farklı konu üzerinde yoğun bir çalışma gündeminin söz konusu olduğu bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçteki politika, faaliyet, gündem ve girişimlerin dayandığı anlayış ise, işgücü piyasalarında arz yanlı politikalara yönelen, 'sermaye' olarak insanı öne çıkaran, verimlilik ve rekabet edebilirliği artırmaya odaklanan anlayış çerçevesinden çok ciddi bir farklılık arz etmemiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Uluslararası kapitalist sistemde sosyal politika alanında işlevler üstlenen ILO'nun, verimlilik konusuna yönelen söylem, politika ve faaliyetlerinin tarihsel seyrini sunan bu çalışma; verimlilik hedefinin ILO için tarihsel bir temel hedef olarak öne çıktığını teyit etmiş, kapitalist gelişme ile toplumsal gelişmeyi özdeşleştiren bir bakış açısı ekseninde ekonomik hedeflerin kuruluşun politika anlayışını etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca bu hedefler çerçevesinde ILO'nun yürüttüğü politika ve faaliyetlerin, dönemsel kapitalist birikim esaslarıyla uyumlu bir yön aldığı göstermiştir.

Nitekim çalışmada gördüğümüz üzere ILO, kapitalizm içinde kalınarak toplumsal refaha ulaşılacağı, diğer bir ifadeyle, adil bir piyasa toplumunun olabileceği fikrine dayanılarak kurulmuştur. Bu çerçevede ilk yıllarında bir taraftan toplumsal uyum arayışını gözeten önlemler üzerinde çalışırken, bir taraftan da kapitalist ilerlemeyi ve dolayısıyla verimliliğin artırılması hedefini temele almıştır. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keynesyen kapitalist birikim sisteminin gereksinimleri doğrultusunda ve aynı zamanda ILO'nun kurumsal ve işleyiş kapasitesinin artmasının etkisiyle, verimlilik hedefine odaklı politika ve faaliyetleri daha fazla görünür hale gelmiştir. Bu

politika ve faaliyetler ise, ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesini sosyal hedeflere ulaşmada bir ön koşul olarak ele alan, verimlilik artışı sağlanamazsa kalkınmanın olmayacağını, yaşam koşullarının iyileştirilemeyeceğini iddia eden bir anlayışa dayanmıştır. Kısacası ILO, esasen doğuşundan itibaren verimliliğin artırılmasını öncelikli bir hedef olarak ele almıştır. Bununla birlikte söz konusu yıllardaki işçi sınıfı mücadeleleri, SSCB'nin mevcudiyeti, kapitalizmin çalışma ilişkilerini düzenleme ve toplumsal uyumu tesis etme ihtiyacı gibi dönemin özel koşul ve gereksinimleri sosyal politikanın önünü açtıkça, ILO da uluslararası alanda ekonomik ve sosyal hakların geliştirilmesinde etkin bir rol üstlenmiştir. Keynesyen kapitalist birikim sisteminin krizinin pek çok ülkede işçi sınıfı mücadelesinin sesinin kısıldığı bir süreçle desteklendiği, sosyal politika uygulamalarını geriletken neoliberal politikalara geçiş yapıldığı yıllardan itibaren ise ILO, anlayış çerçevesini neoliberal birikim sisteminin ihtiyaçlarıyla uyumlaştırmaya yönelmiştir. Bu süreçte sosyal politikayı rekabetçi piyasa düzeninin sürdürülmesi odağında yeniden tanımlamaya çalışmış, bu doğrultuda ekonomik ilerleme ile sosyal ve insani gereklilikler arasında 'denge' kurulabileceği söylemini öne çıkarmıştır. Denge söylemi; işgücü piyasalarında esnekliği zorunlu bir ihtiyaç olarak nitelendiren, verimlilik ve rekabet edebilirliği artırmaya odaklanan politikaları teşvik eden, istihdam için özel sektörü anahtar konumda ele alan, girişimciliği ve 'sermaye olarak insanı' özendiren, bununla birlikte neoliberal politikaların yarattığı sorunların çeşitli makul sosyal politika uygulamalarıyla dengelenebileceğini savunan bir eksene oturmuştur. Küreselleşme ve neoliberalizme artan tepkilerin de etkisiyle adil küreselleşme vurgularının yapıldığı 2008 krize uzanan süreçte, dahası 2008 krizi ve sonrasında dönem de ILO, esasen bu eksenden şaşmamıştır. Yıllar ilerledikçe yinelenen 'denge' arayışı, neticede -yaptırıma dayanmayan ILO belgelerinde dahi- emeği korumaya yönelik taahhütlere ayak direnen, bunun karşısında ise sermayeyi korumaya yönelen örneklerle somutlaşmıştır. Sosyal adalet ve insan merkezli toparlanma çağrılarının yükseltildiği Covid 19 pandemisi ve sonrasında çoklu kriz yıllarında da, bu çağrılarının gerçekliğe kavuşması için gerekli olan işgücünün korunması ve bölüşümde eşitliğe yönelen politikalarla ziyade, ekonomik toparlanma hedefi öncelenmiştir. Neticede, ILO'nun söylem düzeyinde belki makul görünebilecek 'denge' arayışının, rekabetçi serbest piyasa düzeninin sürdürülmesi odağında belirlendiği, dolayısıyla sosyal adalet vurgularının giderek arttığı bir sürece karşın, gerçekte ekonomik ve sosyal olan açısından bir denge durumuna yaklaşmadığı açıkça görülmüştür.

Gelinen bu nokta kanımızca, makalenin başında belirttiğimiz, kapitalizmin tarihsel özelliklerini ve ILO'nun uluslararası kapitalist sistem içindeki

yerini bize tekrar hatırlatmış ve sorgulatmıştır. Zira sermaye birikiminin sürekliliğine dayanan kapitalizmin, ilerleyişini sürdürmek için verimliliğin artırılmasına ihtiyaç duyduğu, bunun ise teknoloji ve üretim yöntemleri gibi konuların yanı sıra, özellikle görece artı değeri artırma çabası ekseninde emek sömürüsü ile doğrudan ilişkili olduğu tarihsel süreklilik taşıyan bir gerçektir. Bu açıdan temel misyonunu sosyal adalet olarak ifade edip sosyal politika alanına odaklanan bir kuruluşun söylemleriyle, üzerinde yükseldiği uluslararası kapitalist yönetim sisteminin gereklilik ve ihtiyaçları arasında bir mesafe olması kaçınılmazdır. Tarih bize bu mesafenin, işçi sınıfı mücadeleleri, belirli bir dönem için SSCB'nin mevcudiyeti, kapitalizmin sosyal uyumu arayan dönemselleşmiş ve ihtiyaçları gibi olgular vasıtasıyla, sosyal politikanın kapsam ve içerik bakımından genişlediği bir zaman diliminde, bir miktar da olsa azaltılabildiğini göstermiştir. 1980'li yıllardan bu yana ise bu durum tersine dönmüş, hatta yaşanan onca soruna, krize, zaman zaman bu sorunlara yükseltilecek tepkilere rağmen bu işleyiş farklı bir yöne evrilememiştir. ILO'nun 'denge' arayışı da bu süreçte söylemden öteye geçememiş, dolayısıyla ILO nezdinde zaman ilerledikçe söylemler ve gerçekler, taahhütler ve icraatlar arasındaki mesafe giderek açılmıştır.

Bütün bu tarihsel değerlendirme kanımızca, sosyal politikanın esas 'insani' anlamına ancak emeğin metalaşmasının sınırlandırılmasına dönük çabalarla bir nebze de olsa yaklaşılabilceğini; sosyal politikanın şekillendirilmesinde serbestleşme, verimlilik, rekabet edebilirlik gibi hedeflere öncelik ve ağırlık verildikçe buradan sosyal adalete doğru bir yöneliş beklemenin çok gerçekçi olmadığını göstermiştir. Diğer bir ifadeyle, sosyal adalete doğru ilerlemenin yolunun, kapitalist verimlilik hedefinin ardında yatan emek sömürüsünün geriletmesinden, sermaye birikiminin önüne sınırsız olarak sunulan alanların emek lehine sınırlandırılmasından geçtiğinin altını bir kez daha çizmiş, neticede de sosyal politikanın bu yöndeki işlevini bize yeniden hatırlatmıştır.

Sonnotlar

1- Bu makale, yazarın "Ekonomik Krizler ve Sosyal Politikanın Geleceği: Dünya Bankası, OECD ve ILO Üzerine Bir Değerlendirme" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

2- ILO'nun en önemli organlarından biri olan Uluslararası Çalışma Konferansı, üye ülkelerin iki hükümet, bir işveren, bir işçi delegesi ve bu delegelerin danışmanlarından oluşan temsilcilerle her yıl toplanmaktadır. Konferans, üye devletlerin onayına açık olan, onaylandığında üye ülkelerce uygulanmaları yasal zorunluluk kazanan sözleşmeleri ve ulusal eylemlere rehberlik etmeyi amaçlayan, üye ülkelerin onayına açık olmayan, yasal olarak bağlayıcılıkları bulunmayan, pek çok

durumda sözleşmelerin nasıl uygulanabileceğine dair yönergeler sağlayan tavsiye kararlarını kabul etmektedir. Ayrıca bu belgelerin ulusal düzeyde uygulanmasını denetlemektedir. Bunların yanı sıra Konferans, yine onaya tabi olmayan, daha çok resmi bir beyanda bulunmayı, belirli ilke ve değerlere verilen önemi teyit etmeyi hedefleyen, sembolik ve siyasi taahhütler içeren Deklarasyonları ve kuruluşun genel politikası ve gelecekteki faaliyetleri için kılavuz ilkeleri içeren Kararları da kabul etmektedir. Yönetim Kurulu ise ILO'nun icra organıdır. 28 hükümet, 14 işveren ve 14 işçi temsilcisinden oluşan, yılda üç kere toplanan bu organ, ILO'nun politikalarına ilişkin kararlar almakta; Konferans gündemini, Konferans'a onaya sunulacak programı ve bütçeyi hazırlamakta; her beş yılda bir Uluslararası Çalışma Ofisi'nin ve diğer görevlerin yürütülmesinden sorumlu olan ILO Genel Direktörü'nü seçmektedir. Uluslararası Çalışma Ofisi ise kuruluşun sekreteryası ve operasyonel merkezidir. ILO'nun üç temel organının yanı sıra ILO Yönetim Kurulu ile Ofis'in çalışmalarına yardımcı olan, sözleşmelerin, tavsiyelerin ve kararların hazırlanması konusunda önemli görevler üstlenen komiteler de bulunmaktadır. ILO'nun organizasyonel yapısına ve ayrıca denetim mekanizmaları dair daha fazla bilgi ve için Bkz. ILO, About The ILO, <https://www.ilo.org/about-ilo#howitworks>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

3- ILO'nun hedef ve faaliyetlerine dair daha fazla bilgi için Bkz. ILO, ILO'nun Görevleri ve Hedefleri. <https://www.ilo.org/tr/resource/ilonun-gorevi-ve-hedefleri>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

4- Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren ve Milletler Cemiyeti'ni kuran Versailles Barış Antlaşması'yla 1919 yılında kurulan ILO, bu Antlaşma'nın 13. kısmını ve daha sonra organizasyonun kuruluş Anayasası'nı teşkil eden metinde yer alan "evrensel ve kalıcı barış ancak sosyal adalete dayanırsa tesis edilebilir" ifadesi ekseninde temel misyonunu sosyal adalet olarak vurgulamıştır (ILO, 1920a: 1). Ayrıca Bkz. ILO, History of The ILO. <https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/history/lang--en/index.htm>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.; ILO, Mission and Impact of the ILO. <https://www.ilo.org/about-ilo/mission-and-impact-ilo>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

5- Verimlilik, sadece kapitalist bir ekonomik formasyona özgü bir mesele olmamakla birlikte, bu yazının konusu ve kapsamı doğrultusunda çalışmada kapitalizmde verimlilik hedefi ele alınmaktadır.

6- Bu makalenin sınırları çerçevesinde, değerlendirmeler, vurgulanan ana tema ve amaçlar ekseninde yürütülmüştür. Bununla birlikte ulusal ve uluslararası ekonomik ve siyasi gelişmelerin, kapitalizmin dönemsel ekonomik, siyasi, sosyal koşul ve ihtiyaçlarının, sınıf mücadelelerinin ve sınıfsal güç dengelerinin durumunun, uluslararası ilişkilerin, dönemsel olarak uluslararası kapitalist yönetim düzlemindeki aktörlerin tercih ve gündemlerinin, hem ILO'ya hem de uluslararası kapitalist yönetim alanına yansımaları, bu makalenin türetildiği doktora tezinde daha geniş bir konu alanını da içerecek biçimde ve daha etraflıca ele alınmaya çalışılmıştır.

Bunun yanı sıra bu konularda literatürde yapılmış önemli çalışmalar mevcuttur. Örneğin dönemsel uluslararası politika tercihlerinin ILO'ya etkilerine dair Gülmez'in (2011: 173-196) çalışmasına bakılması faydalı olacaktır.

7- DB, BM, OECD, IMF gibi pek çok uluslararası kuruluşun uluslararası kapitalizm içindeki rol ve işlevlerine dair pek çok çalışma mevcuttur. Uluslararası kuruluşların özellikle 1980 sonrası küresel rekabetçi kapitalizmin ilerletilmesi yönündeki işlevlerine dair ilgi çekici bazı tartışmalar için Cammack'ın çalışmalarına bakılabilir (Bkz. Cammack, 2006; 2007).

8- Bu makalede kullanılan ILO belgelerine, kurumsal internet sitesinden ve özellikle ILO Kurumsal Arşiv sitesinden erişim sağlanmıştır. Bkz. ILO, Labordoc - The ILO Institutional and OA Repository. https://labordoc.ilo.org/discovery/search?vid=41ILO_INST:41ILO_V2. Son erişim tarihi, 06/12/2024.; ILO, Kurumsal İnternet Sitesi. <https://www.ilo.org>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

Erişim adresleri değişebildiğinden, belgelere Labordoc'da yer alan doküman grupları üzerinden veya bu sitede kaynak adı ile yapılacak aramayla ulaşılması tavsiye edilmektedir. Örneğin Genel Direktör Raporlarına, Yönetim Kurulu Tutanaklarına ILO Kurumsal Arşivi üzerindeki, ILO, ILO Meetings and Documents. <https://libguides.ilo.org/documentation>. Son erişim tarihi, 06/12/2024. adresinden tarihsel sıralama ile ulaşılabilir. Labordoc üzerinden doğrudan ulaşılmayan kaynakların erişim adresleri ise kaynakçada ayrıca belirtilmiştir.

9- ILO'nun uluslararası hukuk belgelerine ve buna dair süreçlere dair önemli bir başvuru kaynağı olarak Mesut Gülmez'in çalışmasına bakılabilir (Bkz. Gülmez, 2011).

10- ILO'nun görevlerinin yürütülmesinden sorumlu olan ve bir anlamda kuruluşun sözcülüğünü de üstlenen Genel Direktörlerin gündemlere dair açıklamaları, söylemleri, projeleri, önerileri, ILO'nun dönemsel politikalarını anlamak ve değerlendirmek açısından anlamlıdır. Bu açıdan makalede farklı dönemlerdeki ILO Genel Direktörleri'ne atf yapılmış, onların beyanlarından da faydalanılmıştır.

11- Bkz. ILO, Albert Thomas, Director of the International Labour Organization, 1919-1932. <https://www.ilo.org/resource/albert-thomas>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

12- 1921'de Fransız hükümeti, ILO'nun tarımsal meselelerle ilgilenme konusunda yetkili olmadığına ilişkin Uluslararası Adalet Divanı'ndan görüş vermesini istemiştir. Mahkeme, ILO'nun bu konuda yetkili olduğuna karar vermiştir. 1922 ve 1926'da da benzer girişimler olmuştur. Daha fazla bilgi için Bkz. ILO, Albert Thomas, Director of the International Labour Organization, 1919-1932. <https://www.ilo.org/resource/albert-thomas>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

13- Örneğin bu yıllarda sendika özgürlüğünün güvence altına alınmasına ilişkin belgeler kabul edilmiştir (Bkz. Gülmez, 2011).

14- ILO, 1950'li yıllardan itibaren insan hakları ve özgürlükler başlıklarıyla giderek daha fazla ilgilenmiştir. Bunda süreç içerisinde yaşanan soğuk savaşın, dekolonizasyon sürecinin, Kore ve Vietnam savaşlarının, ayrıca bu dönemde pek çok ülkede yaşanan toplumsal politizasyonun etkisi olmuştur. Bu yıllardaki ILO faaliyetlerine dair daha fazla bilgi için bkz. ILO, History of The ILO. <https://libguides.ilo.org/history-en/home>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

15- ILO'nun dönemsel faaliyetleri, temel olarak ILO kurumsal arşivi üzerinde yer alan Genel Direktör Raporları'ndan, bu raporların özellikle "Activities of the ILO" bölümlerinden ve ayrıca 1957 yılından itibaren ayrı Genel Direktör raporları olarak sunulan yıllık ILO faaliyetlerini ele alan raporlardan izlenmiştir. Bunun yanı sıra ILO kurumsal internet sitesi ve arşivindeki diğer belge ve bilgilendirmelerden de yararlanılmıştır.

16- Saad-Filho (2023: 25, 26-27), birikim sistemini "kapitalist üretim biçiminin özgül tarihsel koşullarda aldığı konfigürasyon ya da somut yapılanma" olarak tanımlamıştır. Buna göre örneğin neoliberalizm, "ekonomiyi, çalışma tarzlarını, kaynak tahsisini ve uluslararası bütünleşme biçimlerini, siyasal sistemi, sınıfsal güçleri, çıkarların temsil biçimlerini, toplumsal yapıyı, mülkiyet ilişkilerini, sömürü ve toplumsal tahakküm biçimlerini, başat kuralları, kurumları, ideolojileri, öznellikleri ve davranış biçimlerini kapsayan bir bütünlük" olarak, bir birikim sistemidir. Neoliberalizm öncesinde ise Birinci Dünya Savaşı'ndan önce klasik liberalizm, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keynesyen kapitalizm başat birikim sistemleri olmuştur.

17- 2002 yılında bazı devlet başkanları, işveren ve işçi temsilcileri, politikacılar, akademisyenler, sosyal aktörler ve ILO temsilcilerinden oluşan bir kompozisyonla oluşturulan Küreselleşmenin Sosyal Boyutu Dünya Komisyonu'nun 2004 yılında çalışmalarının sonucu olarak yayınladığı rapor için Bkz. World Commission on the Social Dimension of Globalization, 2004.

18- Bu özet raporlar için Bkz. ILO (2018b). Future of Work Issue Briefs, <https://www.ilo.org/topics/future-work/future-work-issue-briefs>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

19- Bkz. ILO, History of The ILO. <https://libguides.ilo.org/c.php?g=657806&p=5050816>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

Kaynakça

Alston P (2004). 'Core Labour Standards' and the Transformation of the International Labour Rights Regime. *European Journal of International Law*, 15, 457-521.

Alston P (2005). Facing up to the Complexities of the ILO's Core Labour Standards Agenda. *European Journal of International Law*, 16(3), 467-480.

981 Ünlü A G (2024). ILO'nun Söylem, Politika ve Faaliyetlerinde Bir Hedef Olarak Verimlilik: Tarihsel Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 954-989.

- Alston P ve Heenan J (2004). Shrinking the International Labor Code: An Unintended Consequence of the 1998 ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work?. *New York University Journal of International Law and Politics*, 36, 221-264.
- Baccaro L ve Mele V (2012). Pathology of Path Dependency? The ILO and the Challenge of New Governance. *Industrial and Labor Relations Review*, 65(2), 195-224.
- Brenner R ve Pröbsting M (2011). *Marksist Kriz Teorisi ve Kredi Krizi*. Çev. S Çakmak Şahin ve A Şen Taşbaşı, İstanbul: Yordam Kitap.
- Cammack P (2006). The Politics of Global Competitiveness. Manchester Metropolitan University, Papers in the Politics of Global Competitiveness, No: 1, <https://e-space.mmu.ac.uk/6190/1/The%20Politics%20of%20Global%20Competitiveness.pdf>. Son erişim tarihi, 01/03/2024.
- Cammack P (2007). Competitiveness and Convergence: The Open Method of Co-ordination in Latin America. Manchester Metropolitan University, Papers in the Politics of Global Competitiveness, No. 5, <https://e-space.mmu.ac.uk/11064/1/omc.pdf>. Son erişim tarihi, 01/03/2024.
- Eren Ö (2008). Continuation of the ILO Principles in the 21st Century Trough the Compliance Pull of Core Labor Rights. *J. Workplace Rights*, 13(3), 303-335.
- Fülbert G (2008). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. Çev. S Usta, İstanbul: Yordam Kitap.
- Global Commission on The Future of Work (2019). *Work for a Brighter Future*, Global Commission on The Future of Work, Geneva: ILO.
- Gökbayrak Ş (2013). Uluslararası ve Küresel Sosyal Politika. İçinde: *Sendikacılık Akademisi Ders Notları*, Ankara: Türk-İş Yayınları, 195-215.
- Gülmez M (2011). *Uluslararası Sosyal Politika*. Ankara: Hatiboğlu Yayınları.
- Harvey D (2017). *Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti*. Çev. E Soğancılar, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Houngbo G F (2021). Vision Statement of Gilbert F. Houngbo Candidate for Director-General of the ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/genericdocument/wcms_818332.pdf. Son erişim tarihi, 04/03/2024.
- ILO (1920a). The Labour Provisions of the Peace Treaties, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1920/20B09_18_engl.pdf. Son erişim tarihi, 26/03/2024.
- ILO (1920b). Minutes of The Second Session of The Governing Body of the International Labour Office, Held in Paris, January 26-28, 1920.
- ILO (1920c). Minutes of The Third Session of The Governing Body of the International Labour Office, Held in London, March 22-25 1920.

ILO (1925). Report of The Director-General, International Labour Conference Seventh Session, Geneva: ILO.

ILO (1926). Report of The Director-General, International Labour Conference Eighth Session, Geneva: ILO.

ILO (1927). Report of The Director-General Volume II, International Labour Conference Tenth Session, Geneva: ILO.

ILO (1932). Report of The Director, International Labour Conference Sixteenth Session, Geneva: ILO.

ILO (1933). Report of The Director, International Labour Conference Seventeenth Session, Geneva: ILO.

ILO (1934). Report of The Director, International Labour Conference Eighteenth Session, Geneva: ILO.

ILO (1937). Report of The Director, International Labour Conference Twenty-Third Session, Geneva: ILO.

ILO (1944). Declaration Concerning The Aims and Purposes of The International Labour Organization, Philadelphia, 10 May, 1944. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/normativeinstrument/wcms_698995.pdf. Son erişim tarihi, 01/03/2024.

ILO (1949). Report of The Director-General, International Labour Conference Thirty-Second Session, Geneva: ILO.

ILO (1950). Report of The Director-General, International Labour Conference Thirty-Third Session, Geneva: ILO.

ILO (1951). Report of The Director-General, International Labour Conference Thirty-Fourth Session, Geneva: ILO.

ILO (1952). Report of The Director-General, International Labour Conference Thirty-Fifth Session, Geneva: ILO.

ILO (1953). Report of the Director-General of the International Labour Office, Thirty-Sixth Session, World Labour Report 1953, Geneva: ILO.

ILO (1954). Report of The Director-General, International Labour Conference Thirty-Seventh Session, Geneva: ILO.

ILO (1955). Report of The Director-General, International Labour Conference Thirty-Eighth Session, Geneva: ILO.

ILO (1956). Report of The Director-General, International Labour Conference Thirty-Ninth Session, Geneva: ILO.

ILO (1958). Report of the Director-General to the 42nd Session of the International Labour Conference: The ILO in a Changing World, 1958 Twelfth Report of the International Labour Organisation to the United Nations, Geneva: ILO.

- ILO (1960). Report of The Director-General Part I: Youth and Work, International Labour Conference Forty-Fourth Session, Geneva: ILO.
- ILO (1961). Report of The Director-General Part I: Labour Relations, Present Problems and Future Prospects, International Labour Conference Forty-Fifth Session, Geneva: ILO.
- ILO (1963). Report of The Director-General: Programme and Structure of the ILO, International Labour Conference Forty-Seventh Session, Geneva: ILO.
- ILO (1966). Report of The Director-General Part I: Industrialisation and Labour, International Labour Conference Fiftieth Session, Geneva: ILO.
- ILO (1969). Report of The Director-General Part I: The World Employment Programme, International Labour Conference Fifty-Third Session, Geneva: ILO.
- ILO (1970). Report of The Director-General Part I: Poverty and Minimum Living Standarts, The Role of ILO, International Labour Conference Fifty-Fourth Session, Geneva: ILO.
- ILO (1985). Report of The Director-General, International Labour Conference 71st Session, Geneva: ILO.
- ILO (1986). Report of The Director-General Part I: The Changing World of Work-Major Issues Ahead, International Labour Conference 72nd Session, Geneva: ILO.
- ILO (1987). Report of The Director-General Part I: Reflections on the Future of Multilateral Co-operation: The ILO Perspective, International Labour Conference 73rd Session, Geneva: ILO.
- ILO (1988). Report of The Director-General: Activities of the ILO 1987, International Labour Conference 75th Session, Geneva: ILO.
- ILO (1989). Report of The Director-General Part I: Recovery and Employment, International Labour Conference 76th Session, Geneva: ILO.
- ILO (1990). Report of The Director-General: Activities of the ILO 1989, International Labour Conference 77th Session, Geneva: ILO.
- ILO (1992). Report of The Director-General Part I: Democratisation and the ILO, International Labour Conference 79th Session, Geneva: ILO.
- ILO (1993a). Report of The Director-General Part I: Social Insurance and Social Protection, International Labour Conference 80th Session, Geneva: ILO.
- ILO (1993b). Report of The Director-General: Activities of the ILO 1992, International Labour Conference 80th Session, Geneva: ILO.
- ILO (1994a). Report of The Director-General Part I: Defending Values, Promoting Change, Social Justice in a Global Economy-An ILO Agenda, International Labour Conference 81st Session, Geneva: ILO.

ILO (1994b). Report of The Director-General: Activities of the ILO 1992-93, International Labour Conference 81st Session, Geneva: ILO.

ILO (1995). Report of The Director-General: Promoting Employment, International Labour Conference 82nd Session, Geneva: ILO.

ILO (1996). Report of The Director-General: Activities of the ILO 1994-95, International Labour Conference 83rd Session, Geneva: ILO.

ILO (1997a). Report of The Director-General: The ILO, Standard Setting and Globalization, International Labour Conference 85th Session, Geneva: ILO.

ILO (1997b). World of Work Magazine, No: 19, March 1997, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/dwcms_080636.pdf. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

ILO (1998a). ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and Its Follow-Up, International Labour Conference Eighty-sixth Session, 18 June 1998, Geneva: ILO. <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc86/com-dtxt.htm>. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

ILO (1998b). Report of The Director-General: Activities of the ILO 1996-97, International Labour Conference 86th Session, Geneva: ILO.

ILO (1999). Report of The Director-General: Decent Work, International Labour Conference 87th Session, Geneva: ILO.

ILO (2001). Report of The Director-General: Reducing the Decent Work Deficit, A Global Challenge, International Labour Conference 89th Session, Geneva: ILO.

ILO (2002). Report of The Director-General: ILO Programme Implementation 2000-01, International Labour Conference 90th Session, Geneva: ILO.

ILO (2003). Report of The Director-General: Working Out of Poverty, International Labour Conference 91st Session, Geneva: ILO.

ILO (2004). The ILO: What It Is. What It Does., Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---webdev/documents/publication/wcms_082364.pdf. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

ILO (2005a). Director-General's Introduction to the International Labour Conference: Consolidating Progress and Moving Ahead, ILC 93-2005/Report I (A), International Labour Conference 93th Session, Geneva: ILO.

ILO (2005b). World of Work Magazine, No: 55, December 2005, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/dwcms_080600.pdf. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

ILO (2006a). Report of The Director-General: ILO Programme Implementation 2004-05, International Labour Conference 95th Session, Geneva: ILO.

ILO (2006b). Report of The Director-General: Changing Patterns in the World of Work, International Labour Conference 95th Session, Geneva: ILO.

ILO (2007). Director-General's Introduction to the International Labour Conference: Decent Work for Sustainable Development, ILC 96-2007/Report I (A), International Labour Conference 96th Session, Geneva: ILO.

ILO (2008a). ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization, adopted by International Labour Conference 97th Session, 10 June 2008, Geneva: ILO.

ILO (2008b). World of Work Magazine, No: 64, December 2008, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_101192.pdf. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

ILO (2009). Report of The Director-General: Tackling the Global Jobs Crisis, Recovery Through Decent Work Policies, International Labour Conference 98th Session, Geneva: ILO.

ILO (2010). Report of The Director-General: Recovery and Growth with Decent Work, International Labour Conference 99th Session, Geneva: ILO.

ILO (2011a). Report of The Director-General: A New Era of Social Justice, International Labour Conference 100th Session, Geneva: ILO.

ILO (2011b). World of Work Magazine, No: 71, April 2011, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_155286.pdf. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

ILO (2013). Report of The Director-General: Towards the ILO Centenary, Realities, Renewal and Tripartite Commitment, International Labour Conference 102nd Session, Geneva: ILO.

ILO (2015). Report of The Director-General: The Future of Work Centenary Initiative, International Labour Conference 104rd Session, Geneva: ILO.

ILO (2016). Report of The Director-General: The End to Poverty Initiative, The ILO and the 2030 Agenda, International Labour Conference 105th Session, Geneva: ILO.

ILO (2019a). ILO Centenary Declaration for the Future of Work, Adobted at International Labour Conference 108th Session, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_711674.pdf. Son erişim tarihi, 04/03/2024.

ILO (2019b). ILO Centenary Outcome Document, International Labour Conference 108th Session, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_700622.pdf. Son erişim tarihi, 04/03/2024.

ILO (2019c). Report of the Committee of the Whole: Summary of Proceedings, International Labour Conference 108th Session, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_711582.pdf. Son erişim tarihi, 04/03/2024.

ILO (2020a). A Policy Framework for Tackling the Economic and Social Impact of the COVID-19 Crisis, Policy Brief, May 2020, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_745337.pdf. Son erişim tarihi, 04/03/2024.

ILO (2020b). The ILO's Strategic Plan for 2022-25, Governing Body 340th Session, October–November 2020, Geneva: ILO.

ILO (2021a). Resolution Concerning a Global Call to Action for a Human-Centred Recovery from the COVID-19 Crisis That is Inclusive, Sustainable and Resilient, International Labour Conference 109th Session, Geneva: ILO.

ILO (2021b). Resolution Concerning the Second Recurrent Discussion on Social Protection (Social Security), International Labour Conference 109th Session, Geneva: ILO.

ILO (2021c). Report of The Director-General: Work in the Time of COVID, International Labour Conference 109th Session, Geneva: ILO.

ILO (2022a). ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up, Adopted at the 86th Session of the International Labour Conference (1998) and amended at the 110th Session (2022), Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/normativeinstrument/wcms_716594.pdf. Son erişim tarihi, 04/03/2024.

ILO (2022b). Report of The Director-General: The Least Developed Countries: Crisis, Structural Transformation and the Future of Work, International Labour Conference 110th Session, Geneva: ILO.

ILO (2023a). The Director-General's Programme and Budget Proposals for 2024-25, Governing Body 347th Session, 13-23 March 2023, Geneva: ILO.

ILO (2023b). Report of The Director-General: Advancing Social Justice, International Labour Conference 111th Session, Geneva: ILO.

ILO (2023c). Update on the Global Coalition for Social Justice, GB.349/INS/4, Governing Body 349th Session, 30 October-9 November 2023, Geneva: ILO.

ILO, About The ILO, <https://www.ilo.org/about-ilo#howitworks>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

ILO, Albert Thomas, Director of the International Labour Organization, 1919-1932. <https://www.ilo.org/resource/albert-thomas>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

ILO, Future of Work Issue Briefs, <https://www.ilo.org/topics/future-work/future-work-issue-briefs>, Son erişim tarihi, 06/12/2024.

ILO, History of The ILO, <https://libguides.ilo.org/c.php?g=657806&p=5050816>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

ILO, History of The ILO. <https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/history/lang--en/index.htm>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.

- ILO, ILO Meetings and Documents. <https://libguides.ilo.org/documentation>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.
- ILO, ILO'nun Görevleri ve Hedefleri. <https://www.ilo.org/tr/resource/ilonun-gorevi-ve-hedefleri>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.
- ILO, Kurumsal İnternet Sitesi. <https://www.ilo.org>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.
- ILO, Labordoc - The ILO Institutional and OA Repository. https://labordoc.ilo.org/discovery/search?vid=41ILO_INST:41ILO_V2. Son erişim tarihi, 06/12/2024.
- ILO, Mission and Impact of the ILO. <https://www.ilo.org/about-ilo/mission-and-impact-ilo>. Son erişim tarihi, 06/12/2024.
- İleri H (2014). Verimlilik, Verimlilik İle İlgili Kavramlar ve İşletmeler Açısından Verimliliğin Önemi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1(2), 9-24.
- Jacobson H K (1960). The USSR and ILO. *International Organization*, 14(3), 402-428.
- Kott S (2019). ILO: Social Justice in a Global World? A History in Tension. İçinde: C Gironde ve G Carbonnier (der), *The ILO @ 100: Addressing the Past and Future of Work and Social Protection*, Boston: Brill, 21-39.
- Marx K (1997). *Kapital: Birinci Cilt*. Çev. A Bilgi, 5. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Maul D (2019). *The International Labour Organization: 100 Years of Global Social Policy*, Geneva: ILO.
- Maupain F (2005). Revitalization Not Retreat: The Real Potential of the 1998 ILO Declaration for the Universal Protection of Workers' Rights. *The European Journal of International Law*, 16(3), 439-465.
- McBride S ve Merolli J (2013). Alternatives to Austerity? Post-crisis Policy Advice from Global Institutions. *Global Social Policy*, 13(3), 299-320.
- Polanyi K (2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Çev. A Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Robinson W I (2022). *Küresel Polis Devleti*. Çev. A E Pilgir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Saad-Filho A (2023). *Kriz Çağı: Neoliberalizm, Demokrasinin Çöküşü ve Pandemi*. Çev. Ş Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap.
- Silva V (2022). The ILO and the Future of Work: The Politics of Global Labour Policy. *Global Social Policy*, 22(2), 341-358.
- Somavia J (1999). Address by Mr. Juan Somavia, Secretary-General of the International Labour Conference, 87th Session, 1 June 1999, Geneva: ILO. <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc87/a-somavi.htm>. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

Somavia J (2005). Jobs and the Millennium Generation: Working out of Poverty. *World of Work Magazine*, No: 55, December 2005, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/dwcms_080600.pdf. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

Standing G (2008). The ILO: An Agency for Globalization?. *Development and Change*, 39(3), 355-384.

Vosko L F (2002). 'Decent Work' The Shifting Role of the ILO and the Struggle for Global Social Justice. *Global Social Policy*, 2(1), 19-46.

World Commission on the Social Dimension of Globalization (2004). A Fair Globalization: Creating Opportunities for All, Geneva: ILO. https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2004/104B09_19_engl.pdf. Son erişim tarihi, 02/03/2024.

WTO (World Trade Organization) (1996). Singapore Ministerial Declaration, Adopted on 13 December 1996. https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min96_e/singapore_declaration96_e.pdf. Son erişim tarihi, 28/03/2024.

Toplum 5.0 ve Sosyal Hizmet: Eleştirel Bir Bakış

Dilek Karabaldır, Lösemili Çocuklar Vakfı- LÖSEV

ORCID: 0009-0009-9486-9885

E-Posta: dilekkarabaldır@gmail.com

Ercem Erkul, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0001-9453-8319

E-Posta: eerkul@hacettepe.edu.tr, erkulercem@gmail.com

Öz

Toplumlar; bireylerin bir araya geldiği, birbirleriyle etkileşime girdiği, inanç, değer ve kültür düzeylerine dayalı diyaloglar kurduğu bir oluşumdur. Toplumsal dönüşümlerin, kültürel etkileşimlerin, bilgi ve deneyimlerin vb. paylaşımların yaşandığı bu toplumlar, tarihsel süreç içinde değişen ve dönüşen etmenleri de içerisinde barındırmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde gerçekleşmiş ve gerçekleşmeye devam eden endüstri devrimleri, teknolojik gelişmeler, iklim değişikliği, ekonomik krizler, siyasi değişimler gibi çeşitli etmenler toplumlarda değişime ve dönüşüme yol açmış ve açmaya devam etmektedir.

Yirminci yüzyılda bilgisayarın icadı ve özellikle internetin yaygınlaşmasıyla beraber bilgiye erişim kolay hale gelmiştir. Endüstri devriminden bilgi toplumuna geçiş bağlamında bilginin üretimi, paylaşımı ve bilgiye erişim artmakla kalmamış, bilgisayar ve internetin yaygın kullanımı ve teknolojinin hızla değişimi ve gelişimi nedeniyle bireylerden kurumlara kadar geniş bir kesim dönüşüme uğramıştır. Sosyal hizmetlerde de bu dönüşüm yaşanmıştır.

Sosyal hizmet yönetim sistemlerindeki mevcut teknolojik altyapı, personelin hesap verebilirliğini ve karar alma süreçlerini geliştirmekte, hizmet alanlara yönelik müdahaleleri ve sonuçları iyileştirmek için süreçleri kolaylaştırmaktadır. Öte yandan, Toplum 5.0'da hizmet alanların ihtiyaçları çeşitlendikçe ve derinleştikçe, hizmet sağlayıcıların yapılarını ve sunum yöntemlerini uyarlamaları gerekebilir. Buna ek olarak, Toplum 5.0'da Dijital İkiz, Blokzincir gibi gelişmekte olan teknolojiler önemli bir rol oynayacak, öte yandan bu teknolojiler veri güvenliği, gizlilik ve mahremiyet gibi önemli konuları da gündeme getirecektir.

Bu çalışma, endüstri ve toplumların tarihsel süreçteki evrimlerinden yola çıkarak, 'sanal alan ve fiziksel alan birleşiminin yeni teknolojilerle hız kazandığı' süreçte sosyal hizmetin konumlanmasına odaklanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı Toplum 5.0'da sosyal hizmetin konumlanmasına ilişkin eleştirel bir bakış açısı sunmak ve öneriler getirmektir. Bir bakıma bu eleştirel bakış, yakın gelecekte hizmet

alanların sorun ve ihtiyaçlarının nitelikli bir biçimde karşılanması için günümüzdeki sosyal hizmet sunumunun ve teknolojisinin güncellenmesi gerekliliğidir. Sonuç olarak, Süper Akıllı Toplum, akıllı şehirler, akıllı yönetim gibi kavram ve yapıları dikkate almanın yanı sıra 'değer temelli' çalışmaların da hız kaybetmeden yürütülmesi elzemdir. Sosyal, ekonomik ve teknolojik tüm gelişmelerin 'hiçbir ayırım gözetmeksizin bireyin üstün yararı' ilkesi gözetilerek topluma sunulması en temel noktalardan biri olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Sosyal Hizmet, Toplum 5.0, Endüstri 5.0, Yapay Zekâ, Eleştirel Perspektif.

Society 5.0 and Social Work: A Critical Perspective

Abstract

Societies are a formation in which individuals come together, interact, and establish dialogues based on beliefs, values and cultural levels. These societies, where social transformations, cultural interactions, knowledge and experiences, and sharing are experienced, also contain factors that change and transform the historical process. Various factors such as industrial revolutions, technological developments, climate changes, economic problems, and political changes that have taken place and continue to take place in the historical process have brought about and continue to bring about change and transformation in societies.

With the invention of the computer in the 20th century, and especially with the invention and growth of the internet, information has become easily accessible. In the transition from the industrial revolution to the information society, the production and sharing of information—as well as access to it—has not only increased, but society has also transformed due to the widespread use of computers and the internet as well as rapid change and development of technology. Social services have also experienced this transformation.

Existing technological infrastructure in social service management systems improves staff accountability and decision-making, and streamlines processes to improve interventions and outcomes for service users. On the other hand, as the needs of service recipients in Society 5.0 diversify and deepen, service providers may need to adapt their structures and delivery methods. In addition, emerging technologies such as Digital Twin and Blockchain will play an essential role in Society 5.0, raising important issues such as data security, privacy and confidentiality.

Based on the historical evolution of industry and societies, this study focuses on positioning social work where 'the combination of virtual space and physical space accelerates with new technologies.' In this context, the aim of the study is

to present a critical perspective on the positioning of social work in Society 5.0 and to make recommendations. In a way, this critical view is the necessity of updating today's social service provision and technology to meet the problems and needs of service users shortly in a qualified manner. It is essential to carry out 'value-based' studies and consider concepts and constructions such as super smart society, smart cities, and smart governance without losing speed. One of the most fundamental points should be that all social, economic, and technological developments should be presented to society by considering the principle of 'the superior benefit of the individual without any discrimination.

Keywords: Digital Social Work, Society 5.0, Industry 5.0, Artificial Intelligence, Critical Perspective.

Giriş

Toplumlar, bireylerin bir araya gelerek, birbirleriyle etkileşim halinde oldukları ve inanç, değer ve kültürel düzey üzerinden diyaloglar kurdukları bir oluşumdur. Sosyal dönüşümlerin, kültürel etkileşimlerin, bilgi ve deneyimlerin ve paylaşımların yaşandığı bu toplumlar, tarihsel süreçte değişen ve dönüşen etkenleri de bünyesinde barındırmaktadır. Tarih boyunca endüstriyel devrimler, çığır açan teknolojik gelişmeler, iklim değişikliğinin etkileri, ekonomik zorluklar ve önemli siyasi değişimler gibi çeşitli unsurlar toplumların şekillenmesinde ve dönüşümünde önemli roller oynamıştır. Bu unsurlar günlük yaşamı, finansal yapıları ve kültürel normları etkileyerek köklü değişikliklere neden olmuştur.

Bireyin yaşamını devam ettirme sürecinde ortaya çıkan; beslenme, barınma, güvenlik gibi temel ihtiyaçların giderilmesinde toplumlar, avcı-toplayıcı yaşamdan başlayarak bilgi yaşamına değin çeşitli evrimsel aşamalardan geçmiştir (Saracel ve Aksoy, 2020: 31). Bu aşamaların temellerini Braidwood (2008, 16); iklim değişiklikleri, savaşlar, doğal afetler gibi nedenlerle insanların ve hayvanların beslenme ve barınma ihtiyaçları için sürekli yer değiştirmek zorunda kalmasıyla açıklamaktadır.

Bu aşamalardan ilki; avcı-toplayıcı toplumdur. Avcı-toplayıcı toplumların temel beslenme ihtiyaçlarını doğadan bitki kökleri ve meyveleri toplayarak karşıladığı ve basit araç ve gereçler geliştirerek hayvanları avladığı bilinmektedir (Aytan, 2021: 1002). Akabinde, toprağın işlenmeye başlanması ve sulama kanallarının gelişmesi ile yerleşik hayata geçiş için ilk adım atılmıştır. Tarım toplumu olarak adlandırılan bu toplum yapısında bireyler; basit araç ve gereçler ile toprağı işlemiş ve tarım ürünlerinin yetiştirilmesini, hasat edilmesini ve depolanmasını sağlamışlardır.

Tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş, özellikle 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Avrupa'da olmak üzere, insanlık tarihinde çok önemli bir ana işaret etmiştir. Bu geçiş, tarım uygulamalarında devrim yaratan ve el emeğine olan bağımlılığın azalmasına yol açan makinelerin icadı gibi önemli teknolojik ilerlemelerle karakterize edilmiştir. Yeni tarım tekniklerinin devreye girmesi daha yüksek verimlilik ve üretkenlik sağlarken, buhar makinesi ve demiryolları gibi ulaşım alanındaki yenilikler de malların ve insanların hareketini kolaylaştırmıştır. Kentlerin gelişmeye başlaması ve sanayileşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte geleneksel tarımsal yaşam tarzı gerilemeye başlamış, yerini fabrikalar ve yeni istihdam olanaklarıyla dolu kent merkezlerine bırakmıştır.

Tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş sürecinde özellikle Avrupa'da birçok önemli gelişme yaşanmıştır. Bu dönem içerisinde toplumlarda matbaanın kullanımının artması, bilginin aktarılmasının yaygınlaşmaya başlaması, sanat ve estetik alanlarda yeniliklerin yaşanması ve en önemlisi yeni keşiflerin yapılması dönem içerisinde bilim, sanat, felsefe gibi alanlarda gelişmeleri tetiklemiştir. Bir diğer gelişme ise 15. ve 16. yüzyıllarda deniz yolu ile gerçekleşen coğrafi keşiflerdir. Coğrafi keşiflerin sonucunda Avrupa'daki sosyal ve siyasal düzen etkilenmiş ve değişmeye başlamıştır. Bu keşiflerde Avrupalı tüccarlar merkantilizmi başlatmış, Amerika'nın keşfedilmesiyle de sömürgeleştirilenin yeni bir boyutu ortaya çıkmıştır. Orta sınıfın önem kazandığı bu düzende, Avrupalıların köleliğin işletmesini devralmaları, mutlak monarşinin güçlenmesi gibi önemli değişimler yaşanmıştır (Demir, 2020: 129). Rönesans döneminde coğrafi keşiflerle denizaşırı ülkelerin keşfedilmesi, ticaretin önemini artırmıştır. Bu keşiflerle farklı kültürler arasında bilim ve sanat etkileşimi gerçekleşebilmiş ve kültürel çeşitlilik sağlanabilmiştir.

Önemli gelişmelerden bir diğeri ise 1688 İngiliz Devrimi ile başlangıç gösteren, 1789 Fransız Devrimi ile de önemli gelişmelerin doruk noktasına ulaştığı 'Aydınlanma Çağı'dır. Aydınlanma Çağı aynı zamanda bir grup filozofun; değerler ve toplumsal kurumlara eleştiri getiren felsefe hareketidir. Aydınlanma, Batı'da ticaretin, endüstriyellemenin ve burjuva sınıfının önem kazanmaya başlamasıyla gerçekleşen tarihsel bir dönemdir (Zariç, 2017: 35). Bilimsel düşüncenin yükselmesi, rasyonalizm gibi bilimsel düşüncenin önemini vurgulayan felsefi akımlar, insan hakları, özgürlük gibi aydınlanma ideallerinin ortaya çıkması ve bilim ve felsefe alanındaki yenilikler, toplumun gelişimine öncü olmuştur. Bu süreç ise Endüstri Devrimi'nin gerçekleşmesinde önemli nedenlerden biri olmuştur. Bir diğer

önemli gelişme de çitleme hareketidir. 19. yüzyıla gelindiğinde, İngiltere’de tarım arazilerinin kamusal mülkiyetten özel mülkiyete geçişi sonucu çitleme hareketi ortaya çıkmıştır. Çitleme hareketi sonucunda kırsaldaki üretim biçimleri, faktörleri ve düzeyleri değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır (Çakır-Kantarcıoğlu, 2018: 105).

Yüz yıllar boyunca insanlar yiyecek, giyim, barınma, güvenlik gibi temel ihtiyaç olan ürünlerin üretimini kas gücü ile gerçekleştirmiştir. 18. yüzyılın sonlarına yaklaşıırken İngiltere’de buhar gücüne dayalı makinelerin icat edilmesi ile başlayan endüstri devrimiyle beraber geleneksel üretim, yerini makine gücü ile çalışan fabrikalara bırakmıştır. Makineleşme ve mekanizasyon, üretim süreçlerini daha hızlı ve verimli hale getirmiştir (Yavari ve Pilevari, 2020: 47).

20. yüzyılın ikinci yarısında ise önemli bir teknolojik devrim yaşanmış ve endüstri toplumu yeni bir aşamaya geçmiştir. Bu önemli devrimin en önemli göstergesi, transistörün icat edilmesidir (Brinkman vd., 1997: 1860). Bu buluşla beraber, bilgisayarların ve elektronik aygıtların daha hızlı, daha az maliyetli ve daha küçük boyutlarda üretilmesiyle birlikte uzay çağının başlaması, teknolojik aletlerin bireysel kullanıma açılması gibi önemli gelişmelere neden olmuştur. Aynı yüzyılda, bilgisayarın icat edilmesi ve özellikle de internetin keşfi ve kullanılmasıyla birlikte, bilgiye kolaylıkla erişim sağlanabilir hale gelmiştir. Bu bağlamda, endüstri toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecinde; internet ve bilgisayar kullanımının toplum tarafından yaygınlaşmasıyla ve teknolojinin hızla değişmesinin ve gelişmesinin etkisiyle bilginin üretimi, paylaşımı ve erişimi artmış ve dönüşüm gerçekleşmiştir. Bilgi, gücün esas kaynağı haline gelmiştir.

Bireyin ihtiyaçları ve yaşadığı sorunlar neticesinde, insan-makina-altyapı etkileşimi ortaya çıkmış ve endüstride bir paradigma kayması yaşanmıştır (TÜBİTAK, 2016: 1). Özellikle 20. yüzyılın sonlarına doğru teknoloji, gündelik hayata Bilgi ve İletişim Teknolojileri (*Information and Communication Technology [ICT]*); Nesnelerin İnterneti (*Internet of Things [IoT]*), Yapay Zekâ (*Artificial Intelligence [AI]*), Siber-Fiziksel Sistemler (*Cyber-Physical Systems [CPS]*) gibi yeni kavramlar kazandırmıştır ve hızla ortaya çıkan bu yenilikler sayesinde birçok platformda dijital dönüşüm gerçekleşmiştir (Foresti vd., 2019: 836). Bu bağlamda, yaşanan gelişmeler teknolojik yenilikleri beraberinde getirirken ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamda güncel yapıları da etkilemiştir (Gencer ve Aktan, 2021: 1148). Teknolojinin güncel yapıları dönüştürme süreci, Covid-19 salgını sürecinde giderek artmıştır. Bu dönemde yeni bir dijital dönüşüm gerçekleştirmiş ve bu dönüşüm, özel

sektörün yanı sıra kamu sektöründeki hizmetlerin sunumunu etkilemiş ve özellikle kamu hizmetlerinin sunumunun kısmen veya tamamen çevrimiçi ortama (yüz yüze eğitim çevrim içi hale gelmiş, ofiste çalışmak yerine evde çalışma yaygınlaşmış vb.) taşınmasına neden olmuştur (Agostino vd., 2021: 70).

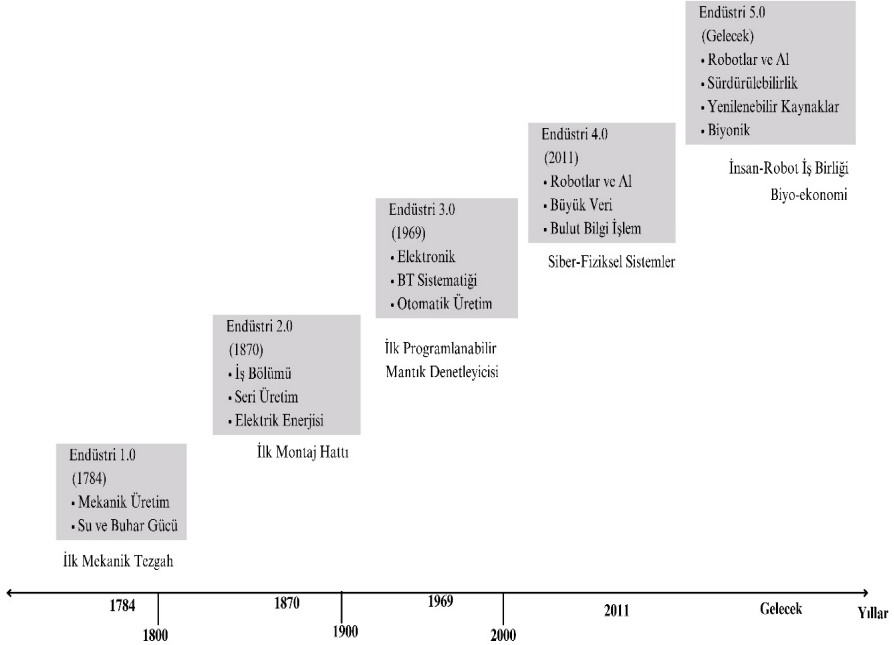
Toplum 5.0 ve sosyal hizmet ilişkisi bağlamında; sürekli değişen ve gelişen Süper Akıllı Toplum yapısının zeminleri inşa edilirken sosyal hizmet mesleği ve uygulamaları açısından birtakım güçlükler ve yeni gereksinimlerin ortaya çıkması öngörülebilir. Bu güçlükler ve gereksinimler şunları içerebilir: Profesyonel sosyal hizmet uygulamalarının yeniden tanımlanma ihtiyacı ortaya çıkabilir. Teknolojik gelişmelerin bireylerin ve toplumların yaşamlarına yansımaları, onların güncel ihtiyaçlarını ve sorunlarını ortaya çıkarabilir ve bu kapsamda sosyal çalışmacıların bu süreçte aktif olarak yer almaları gerekebilir. Sosyal çalışmacıların mesleki görev ve sorumluluklarının bir parçası olarak daha adil bir toplum yaratılmasında etkin bir biçimde görev almaları, sosyal hizmet uygulamalarının kültürel çeşitlilik gösteren toplum yapısına göre güncellenmesi ve meslek profesyonellerinin bu tartışmalar üzerine düşünmeleri gerekebilir (López-Peláez vd., 2023: 13). Farklı sektörlerdeki dijital dönüşümlerin gerçekleşmesinin yanı sıra bu dönüşümler içerisinde ve özellikle teknoloji dahilinde sosyal hizmetlerin nasıl konumlanacağına ele alınması gerekliliğinin ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı Toplum 5.0 düzleminde sosyal hizmetin konumlanmasına ilişkin eleştirel bir bakış açısı geliştirmektir.

Çalışmanın birinci bölümünde endüstrinin evrimsel sürecinden bahsedilmektedir. İkinci bölümde toplumların evrimsel süreci irdelenmektedir. Üçüncü bölümde ise Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0'da sosyal hizmetlerin karşılaşacağı güçlükler ve fırsatlara değinilmektedir. Son bölümde, teknolojik ve bilimsel gelişmeler ışığında sosyal hizmetlerin dijitalleşmesi tartışılmakta ve önerilerde bulunmaktadır.

Endüstrinin Evrimsel Süreci

Endüstri devrimleri, insanlık tarihindeki önemli dönüm noktalarıdır. Bu devrimler teknolojinin hızla ilerlemesi ve gelişmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Endüstri devrimleri toplumların ekonomik, sosyal ve kültürel yapılarında önemli değişikliklere yol açarak insanlığın Süper Akıllı Topluma doğru ilerlemesinin önünü açmış ve insanların yaşam tarzlarını, üretim süreçlerini ve yöntemlerini değiştirmiştir (Leng vd., 2022: 279). Endüstri devrimleri hem nitelik hem de nicelik olarak ürün ve hizmetlerin, hizmet alana (*bireye*) ulaşmasında değişimleri beraberinde getirmiştir.

Şekil. 1: Endüstri 1.0'dan Endüstri 5.0'a

Kaynak: Demir vd. (2019: 689).

Şekil 1, endüstrinin evrimsel sürecini göstermektedir. Endüstri devriminin başlangıcı olan Endüstri 1.0 (*Mekanize İş Gücü Çağı*), yaklaşık olarak 86 yıl sürmüştür. Bu dönemde kas gücüyle çalışan makinelerin yerini buhar gücüyle çalışan makineler almaya başlamış ve endüstriyelleşme süreci dönüşüm ve hız kazanmıştır. Mekanik üretimin hâkim olduğu Endüstri 1.0'dan Endüstri 2.0'a (*Elektrik Çağı*) geçişte; üretimde kullanılan kömür ve buhar gücünün yerini elektrik enerjisi almıştır. Üretim süreçlerinin hızlandığı bu dönemde iş bölümü kavramı da ortaya çıkmıştır. Endüstri 2.0 yaklaşık olarak 99 yıl sürmüş ve bilgisayar teknolojisinin gelişmesiyle beraber endüstriyel üretim süreçlerinde bilgi teknolojileri sistemleri önem kazanmaya başlamıştır. Ortalama 42 yıl süren Endüstri 3.0'dan (*Bilgi Çağı*), Endüstri 4.0'a (*Akıllı Üretim Çağı*) geçişte ise akıllı üretim sistemleri önemli rol oynamıştır. Endüstri 4.0, 21. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, dijitalleşme, yapay zekâ, nesnelerin interneti gibi teknolojilerin yoğun olarak kullanıldığı dönem olarak karşımıza çıkmıştır. Endüstri 5.0 ise (*Simbiyotik Çağ*) henüz gerçekleşmemiş olmasına rağmen, insan-nesne etkileşiminin giderek arttığı, transhümanizmin daha fazla gündeme geldiği ve doğal evrimin yerini yapay evrimin alacağı tartışmaları yansıtması beklenmektedir.

1780'li yılların başlarından itibaren Endüstri 1.0'da üretimde ve ulaşımda buhar gücü kullanılmaya başlanmıştır (Nahavandi, 2019: 1). Bu dönem, mekanik değişim olarak da adlandırılmakta olup kas gücüyle çalışan dokuma tezgahlarının yerini buhar gücüyle çalışan makineler almış ve mekanik üretim sağlanmıştır. Endüstri 1.0'da buhar gücü, ürünlerin hızlı bir şekilde üretilmesini sağlamanın yanı sıra, ürünlerin ve hizmetlerin hizmet alana ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Buna ek olarak buharlı trenler ve gemilerin desteğiyle ürünler taşınabilmiş ve bu sayede ürün tedarik süreci de dönüşüme uğramış ve hızlanmıştır (George ve George, 2020: 217).

Endüstri 2.0'da, makinelerde güç kaynağı olarak kömür ve buhar yerine elektrik enerjisi kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle üretimde ve teknolojiye büyük gelişmeler yaşanmış ve elektrik-elektronik ve mekanik cihazlar gibi birçok alanı kapsayacak bir şekilde üretimde yenilikler sağlanmıştır (Yin vd., 2018: 848). Elektrikliğin güç kaynağı olarak kullanılmasıyla, seri üretim kapasiteleri hızla artmış ve ürünlerin çeşitliliğinde ve niteliğinde büyük artış sağlanmıştır (Özdoğan, 2017: 19). Endüstri 2.0'da makinelerde kullanılan enerji kaynağının değişmesi, fabrikaların daha büyük ölçekte kurulmasına ve verimli üretimin gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Aynı zamanda elektrikliğin kullanılmasıyla birlikte iletişim teknolojilerinde de (*telgraf, radyo ve televizyon*) yenilikler yaşanmıştır (Özdoğan, 2017: 19).

1970'li yılların başından 2010 yılına kadar geçen süreç Endüstri 3.0 olarak adlandırılmaktadır. Endüstri 2.0'dan Endüstri 3.0'a geçişte önemli bir yere sahip olan yenilik, Advanced Research Projects Agency Network (ARPANET)'tur. ARPANET, internetin öncülüdür ve 1969 yılında askeri araştırma projelerini ve bilgisayarları desteklemek için tasarlanmıştır. Akabinde, bu teknolojik yenilik endüstride de kullanılmaya başlanmış ve bilgisayar ağları sayesinde endüstride iletişim ve bilgi paylaşımı, küresel iş birliği, verimlilik ve otomasyon kolaylaşmıştır (İTÜBİDB, 2013). Endüstri 3.0'da önemli gelişmelerden biri olan internetin kullanılmaya başlanmasıyla beraber, yeni devrin kapıları aralanmıştır. Ayrıca bu dönemde, otomasyonun üretim süreçlerine entegre edilmesi, bilgisayar ve mikroelektronik gibi çeşitli teknoloji alanlarında ilerleme kaydedilmesiyle beraber nükleer enerji, biyoteknoloji ve telekomünikasyon gibi bilim alanlarında da hızla ilerlemeler yaşanmıştır. Yazılım alanındaki gelişmeler ise dijitalleşme sürecinin hız kazanmasına ve yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Bu dönemde çeşitli programlama dilleri (*JavaScript, C, C++*) geliştirilmiş ve dijitalleşme serüveninin içerisinde yeni alanlar açılmıştır. Bu gelişmeler birçok sektörde yenilikleri ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir (Davutoğlu, 2020: 177-178).

Endüstri 3.0'dan Endüstri 4.0'a geçişte kilit noktalardan biri, internetin kullanımının yaygınlaşmasıdır (Özdoğan, 2017: 41). İnternet, ülkeler arası mesafeyi ortadan kaldırarak bilgi akışını kolaylaştırmıştır. Endüstri, sadece fiziksel alanlarda (*kara, deniz ve hava*) değil, aynı zamanda sanal alanlarda da önemli gelişimler göstermeye başlamıştır. Örneğin, dijital pazar alanları oluşmaya başlamış ve bu dijital pazar alanlarında yeni ürün ve hizmetler sunulmaya başlanmıştır. Böylece coğrafi sınırlılıklar ortadan kalkarak, ticaret, eğitim gibi birçok sektör sanal ortamda gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Buna ek olarak, dijitalleşmenin hızlı ve etkin bir şekilde gerçekleşmesi hizmet sektörünün de dijitalleşmesine (*örneğin dijital uygulamalar üzerinden beslenme, barınma, güvenlik gibi alanlarda ürünlerin alınıp satılıyor olması*) olanak sağlamış ve hizmet alan ile hizmet veren arasındaki bağlantının sanal ortamda gerçekleştirilebilir olması, endüstriyelleşmede önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmıştır.

Buna ek olarak, endüstrinin teknik alt yapısında da önemli değişiklikler ve yenilikler olmuştur. Endüstri 4.0'da makine ve otomasyon süreçlerinin akıllı sistemlerle ağa bağlanması ve gömülü ağ sistemlerin kullanılması sayesinde akıllı kontrol sağlayan Siber-Fiziksel Sistemler (*Cyber-Physical Systems*) ortaya çıkmıştır. Böylelikle, endüstri alanında yüksek verimlilik, rekabet ve üretkenliğin gücü artmıştır (Xu vd., 2021: 532). Endüstri 4.0'ın temellini oluşturan Otonom/Özerk Robotlar (*Autonomous Robots*), Büyük Veri (*Big Data and Analytics*), Simülasyon (*Simulation*), Bulut Bilişimi (*Cloud Computing*), Yatay ve Dikey Sistem Entegrasyonu (*Horizontal and Vertical System Integration*), Eklemeli İmalat (*Additive Manufacturing*), Endüstriyel Nesnelerin İnterneti (*the Industrial Internet of Things*), Siber Güvenlik (*Cybersecurity*) ve Artırılmış Gerçeklik (*Augmented Reality*) olarak adlandırılan dokuz temel teknoloji endüstride hâlihazırda kullanılmaktadır (Rüßmann vd., 2015: 2-5). Endüstri 4.0'da, dijital dönüşümün yansımaları olan bulut teknolojisi, akıllı okuyucular, nesnelerin interneti, büyük veri gibi son teknolojiler ile donatılmış akıllı fabrikalar da yer almaktadır. Bu bağlamda, 'Nesnelerin İnterneti' olarak da adlandırılan Endüstri 4.0, akıllı cihazların ve robotların birlikte çalışabildiği, akıllı fabrikaların ortaya çıkmaya başladığı, üretimde ve hizmetlerin sunumunda robot-insan iş birliğinin olduğu bir süreç olarak ifade edilebilir (Özdoğan, 2017: 39).

Endüstri 5.0'a geçişte ise Blokzincir (*Blockchain*), Akıllı Sözleşmeler (*Smart Contracts*), Dijital İkiz (*Digital Twin*) gibi farklı ve ileri seviyedeki teknolojiler kullanılarak yeni bir endüstriyel yapılanmaya kapı aralanmaktadır. Endüstri 5.0; akıllı makineler, robotlar ve insanların etkileşimini temsil

etmektedir. Robot-insan etkileşimi ile ürün ve hizmetlerin ‘özelleştirilebilir/ kişiselleştirilebilir olması’ tartışılmaktadır. Özellikle 2016 yılından itibaren dünyanın çeşitli ülkelerinde Süper Akıllı Toplum (*Toplum 5.0*) olarak adlandırılan toplumların endüstriyel gelişmişlikleri, Endüstri 5.0 ile ilişkilendirilmektedir. Endüstri 5.0, sanal ve fiziksel alanın içinde, artırılmış gerçeklik, yapay zekâ, büyük veri, IoT, yenilikçi ekosistem gibi çeşitlenen ve gelişen yenilikleri barındırmaktadır (Aslam vd., 2020: 2). Buna ek olarak, Süper Akıllı Toplum ile ilişkilendirilen ve Endüstri 5.0’da odaklanılan ve çokça tartışılan konulardan biri de sürdürülebilirlik, yenilenebilir güç kaynakları ve ‘kişiselleştirme’ üzerinedir. Endüstri 5.0, imalat sürecinde insan zekâsının ve yaratıcılığın önemini vurgular. Endüstri 5.0, üretim verimliliğini artırmakla birlikte dijitalleşme ve yapay zekâ odaklı teknolojilere ve bu teknolojiler ile insan zekâsının iş birliğinin varsayımı üzerine kuruludur (Huang vd., 2022: 425). Endüstri 5.0’da bir insanın bilişsel ve düşünsel becerileri senkronize edilerek kişiselleştirilmiş bir deneyim sunulabileceği ve robotik, üç boyutlu imalat, sanal gerçeklik, giyilebilir cihazlar gibi teknolojik yeniliklerin de ortaya çıkabileceği öngörülmektedir. Bu bağlamda, endüstriyelleşme süreci, makineleşme, seri üretim, mekanik ve dijital üretim sürecini kapsarken, dijitalleşme süreci ise dijital teknolojilerin dahilinde; bulut bilişimi, nesnelerin interneti, büyük veri gibi birçok araç ve platformu kapsamaktadır. Yeni teknolojilerin ortaya çıkmasıyla birlikte birçok sektör hızlı bir şekilde dijital dönüşüme entegre olmaya başlamıştır. Sektörlerin, yeni teknolojileri entegre ve optimize etmesi, ürünlerin ve hizmetlerin üretilmesinde ve sunulmasında dönüşümleri beraberinde getirmiştir.

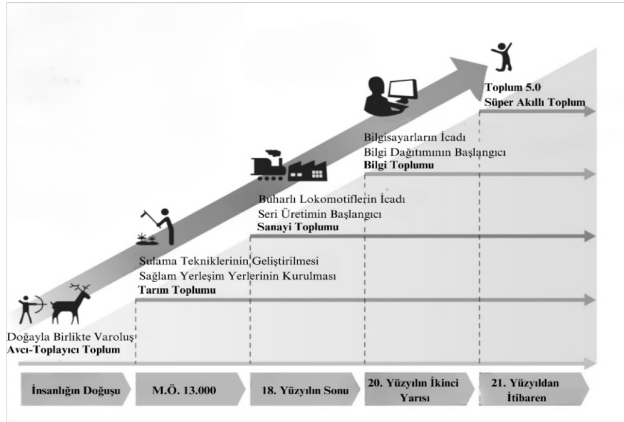
Tarihsel süreç içerisinde endüstriyel alanda gerçekleşen teknolojik yenilikler, dijital dönüşümü tetiklemiş ve bu dönüşüm süreci toplumların yapısında önemli etkiler yaratmıştır. Endüstriyelleşmenin toplumlar üzerindeki yansımalarını anlayabilmek ve Süper Akıllı Topluma (*Toplum 5.0*) doğru ilerlerken endüstriyel yenilikler ve dönüşümler bağlamında eleştirel bir bakış açısı getirebilmek için toplumların evrimsel sürecine de bakmakta fayda bulunmaktadır.

Toplumların Evrimsel Süreci

Tarihsel süreç boyunca bireyler ve gruplar, buldukları toplum yapısının sınırlılıkları dahilinde kendi ihtiyaçlarını giderebilmek için çeşitli mücadeleler vermişlerdir. Toplum yapısının çeşitli gelişmişlik düzeylerinde bireylerin ihtiyaçları farklılaşabilmektedir.

Şekil. 2: Toplamların Tarihsel Evrimi

Kaynak: Harayama (2017: 556-557)'den yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Avcı-toplayıcı dönem (*Toplum 1.0*), insanların küçük gruplar halinde yaşadıkları birkaç düzine veya en fazla birkaç yüz insandan oluşmaktadır (Harari, 2015: 48). İnsan, yiyeceklerin çabuk bozulduğunu ve doğada hazır halde bulunan ürünlerin dayanıksız, bitkilerin zehirli olduğunu, su kaynaklarının ve avlanılabilecek hayvanların nerede ve ne zaman bulunduğunu zamanla keşfetmiştir (Yılmaz, 2022).

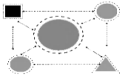
Toprağın işlenmesiyle birlikte (*Toplum 2.0*), insanlar üretmeye ve ürettikleri yiyecekleri depolamaya başlamış ve artı ürün ortaya çıkmıştır. Yapıların inşa edilmeye başlamasıyla, yerleşik hayata geçilmesiyle, tarım toplumunda nüfus giderek artmış ve kentleşme gibi birçok sosyal, ekonomik ve kültürel değişiklik yaşanmıştır (Braidwood, 1960: 131). Aynı zamanda sulama tekniklerinin gelişmesi, ulus inşasına dayalı grupların oluşması ve toplum içinde sınıf ayrımlarının ortaya çıkması tarım toplumunun önemli ayırt edici özelliklerindedir (Bilgen, 2019: 2).

Sulama tekniklerinin ortaya çıkmasıyla beraber toprağın işlendiği, yerleşik hayata geçildiği ve yerleşim birimlerinin geliştiği tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş yaklaşık 1800 yıl sürmüştür. Bu dönemde yapay gübreler, endüstri tipi böcek ilaçları, çeşitli hormonlar ve ilaçlar aracılığıyla

tarım alanları daha verimli ve hayvanlar daha üretken hale gelmiştir. Tarım toplumunda, kas gücü ile yapılan işlerin yerini endüstri toplumunda makineler almaya başlamıştır. (Harari, 2015: 325-326). Buna ek olarak, üretimde ve teknolojiye büyük gelişmeler yaşanmış ve elektrik-elektronik ve mekanik cihazlar gibi birçok alanı kapsayacak şekilde üretimde yenilikler sağlanmıştır (Yin vd., 2018: 848). Tarım toplumunda yer alan küçük atölyelerin yerini endüstri toplumunda fabrikalar almıştır. Özellikle kömür, petrol gibi yeni enerji kaynakları keşfedilmiş ve kullanılmaya başlanmıştır.

Buharlı makinelerin icadı ile seri üretimin başladığı endüstri toplumundan bilgi toplumuna geçiş ise yaklaşık 150 yıl sürmüştür. Endüstri toplumundan (*Toplum 3.0*) bilgi toplumuna (*Toplum 4.0*) geçiş sürecinde ise bilgi temelinin topluma yansımaları görülmektedir. Bu süreç içerisinde 'güç'; avcı-toplayıcı toplumda ve tarım toplumunda kas gücüne, endüstri toplumunda makinelerin mekanik gücüne dayanırken, bilgi toplumunda ise bilgiye ve akla dayanmaktadır (Tonta ve Küçük, 2005: 2). Endüstri 4.0'da olduğu gibi Toplum 4.0'da da endüstriyel alanda akıllı robotlar geliştirilmektedir. Yapay zekâ, bulut bilişimi, nesnelerin interneti vb. diğer teknolojiler kullanılmaktadır. Bu yeni teknolojilerin aktif bir şekilde kullanımı, üretim süreçlerinde yüksek verimlilik, esneklik ve sürdürülebilirliği beraberinde getirmektedir (Ünal, 2009: 125). Endüstri 4.0'da bu teknolojilerin üretimi dönüştüreceği, üretimlerde yüksek verimlilik sağlayacağı ve geleneksel üretim ilişkilerinin yerini insan-makine ilişkilerinin alacağı düşünülmektedir (Rüßmann vd., 2015: 2-5).

Tablo. 1: Toplumsal Değişim 1.0'dan 5.0'a

	Toplum 1.0	Toplum 2.0	Toplum 3.0	Toplum 4.0	Toplum 5.0
Toplum	Avcı-Toplayıcı	Tarımsal	Endüstriyel	Enformasyon	Süper Akıllı
Üretim Yaklaşımı ²	Yakalama/Toplama	İmalat (Üretim)	Mekanizasyon	Bilgi İletişim ve Teknolojileri	Sanal alan ve fiziksel alanın birleşimi
Materyal	Taş-toprak	Metal	Plastik	Yarı iletken	Materyal 5.0 ³
Ulaşım	Yürüme	Öküz, At	Motorlu araçlar, tekne, uçak	Çoklu Hareketlilik ⁴	Otonom Sürüş
Yerleşim Şekli	Göçebe, küçük yerleşim 	Güçlendirilmiş Şehir ⁵ 	Doğrusal (Endüstriyel) Şehir 	Ağ şehri 	Merkezi olmayan otonom şehir
Şehir İdealleri	Yaşayabilirlik	Savunmacılık	İşlevsellik	Karlılık	İnsanlık

Kaynak: Deguchi ve Kamimura (2020: xii)'den yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1, toplumsal değişimin evrimini göstermektedir. Avcı-toplayıcı toplumdaki (Toplum 1.0) Süper Akıllı Topluma (Toplum 5.0) doğru üretkenlik biçimleri farklılık göstermiştir. Bu farklılıklara bakıldığında optimize üretim yaklaşımı; avcı-toplayıcı toplumda yakalama/toplama iken, tarım toplumunda imalat, endüstri toplumunda mekanizasyon, bilgi toplumunda

bilgi ve iletişim teknolojileri ve Süper Akıllı Toplumda ise sanal alan ve fiziksel alanın birleşimi olduğu söylenebilir. Toplumların şehir idealleri de farklılık göstermekle birlikte, insanların yaşayabilirlik idealinden sırasıyla savunma ve işlevsellik idealine doğru dönüşüm yaşanmış olup insanlık idealine doğru bir geçişin yaşanacağı öngörülmektedir.

Toplumların evrimi sürecinde öncü toplumlar ve ülkeler bulunmaktadır. Bunların başında da Japonya gelmektedir. 2016 yılında Japonya Hükümeti “Bilim, Teknoloji ve Yenilik Strateji Belgesi”ni yayımlamış ve Toplum 5.0’ı tanımlamıştır. Toplum 5.0, sanal alan ve fiziksel alan arasındaki yüksek derecede birleşimi öngörmektedir (Deguchi ve Kamimura, 2020: xii). Süper Akıllı Toplum olarak da adlandırılan Toplum 5.0, Toplum 4.0’ın üzerine inşa edilmiş bilgi toplumdur. Toplum 5.0’ın temel amacı ekonomik kalkınmanın, toplum içerisinde yer alan sosyal sorunların çözümünün ve insan odaklı bir toplum yapısının oluşmasını sağlamaktır. Aynı zamanda Toplum 5.0’da bireylerin yaş, cinsiyet, dil, inanç, ırk gibi farklılıklarına bakılmaksızın ihtiyaç duydukları hizmetlerin sunulacağı ve aktif ve refah içerisinde yaşamlarını sürdürülebileceği bir toplumun inşası öngörülmektedir (Fukuyama, 2018: 47-48).

Geleceğe yönelik bir toplum vizyonu olarak inşa edilmeye çalışılan Toplum 5.0’da yeni sorunların ve sosyal engellerin ortaya çıkması beklenmektedir. Kurumsal sistemlerin hızla dijitalleşmesi ile ortaya çıkan veri güvenliği ve gizlilik ve mahremiyet sorunu; insan-insan etkileşiminden insan-robot etkileşime geçiş sorunu, profesyonel sosyal hizmet uygulamalarının yeniden tanımlanma ihtiyacı, hizmet alana ilişkin güncel ihtiyaç ve sorunların ortaya çıkması, düşük doğum oranları ve nüfusun yaşlanması neticesinde çalışan nüfusun sırtladığı yükün artması başka bir ifadeyle bireyler üzerinde sosyal refah yükünün artması gibi sorunlar sosyal hizmetlerin çözüm bulması gereken sorun ve engellerdir. Bu sorunların çözümünde ve sosyal engellerin aşılmasında sosyal hizmetlerin konumu ve bakış açısı önemli bir rol oynayacaktır. Bu bağlamda, Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0’da sosyal hizmetin yeniden konumlanmasında/konumlandırılmasında karşılaşılabileceği güçlükleri ve fırsatları göz ardı etmemek gereklidir.

Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0’da Sosyal Hizmetlerin Konumlanmasına İlişkin Güçlükler ve Fırsatlar

İnsan odaklı toplum idealini ortaya koyan Toplum 5.0 ve bu toplumda yeni teknolojilerin yer alacağı (*robot-insan etkileşiminin yüksek olduğu*) Endüstri 5.0, bilgi ve iletişim teknolojilerinin sosyal hizmetlerin konumlanmasına yönelik fırsatları ve güçlükleri beraberinde getirecektir.

Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0’da sosyal hizmetlerin konumlanmasında öncelik, insan haklarıdır. Toplumlarda endüstriyelleşme ve teknolojik yenilikler ne kadar ilerlerse ilerlesin hak öznelerinden biri toplumun temelini oluşturan bireylerdir. Toplumlara oluşturan bireyler, çeşitlilikleri fark etmeksizin, yaşama, özgürlük ve güvenlik, işkenceye ve kötü muameleye karşı korunma, eşitlik ve ayrımcılığa karşı korunma, adalet ve adil yargılanma hakkı ve düşünce, ifade ve inanç özgürlüğü gibi temel haklara sahiptir (Griffin, 2009: 33). Toplumsal dönüşümlerde, endüstriyelleşme süreçlerinde ve teknolojik yeniliklerin içerisinde sosyal hizmetlerin konumlandırılmasında da insan haklarını gözetmek ve öncelemek önem arz etmektedir.

Ioanna Kuçuradi (2011:104) insan haklarını; “*insan hakları her şeyden önce bir fikirdir. İnsanlar birbirine öyle bir şekilde muamele etmeli ki insanın olanakları gerçekleşebilsin*” şeklinde tanımlamaktadır. Bireylerin, birinci kuşak haklar olarak bilinen sivil ve siyasi haklara başka bir ifadeyle yaşama, barınma, çalışma, beslenme, eğitim, sağlık gibi temel haklara erişilebilmesi devletlerin topluma sağladığı hizmetler ile desteklenir, iyileştirilir ve devlet tarafından korunması gereken haklar olarak yer alır (Kuçuradi, 2011: 104). Birinci kuşak haklar doğal haklar ve negatif haklar olarak da adlandırılmaktadır. Bu haklar korunması gereken haklardır, gerçekleştirilmesi gereken haklar bağlamında değerlendirilmemelidir. Bireylerin ‘doğuştan’ sahip oldukları bu haklar devlet tarafından korunması gereken, ihlal edilmemesi gereken haklardır. Hakların korunması için ulusal, uluslararası ve anayasal düzenlemeler ile çalışmalar yapılmaktadır (Ife, 2012: 34). Bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda toplumsal yapı içerisinde hizmetlere ulaşamaması hem insan hakları ihlalidir hem de sosyal adaletsizliğin bir sonucudur. Buna ek olarak, sosyal hizmet disiplininde ise Uluslararası Sosyal Hizmet Federasyonu (IFSW) tarafından 2000 yılında sosyal hizmetlerin tanımı yapılmış ve 2014 yılında güncellemeler yapılarak insan hakları ve sosyal adalet kavramlarının yanına “kolektif sorumluluk ve farklılıklara saygı” kavramları eklenmiştir (IFSW, 2024). Bu bağlamda, insan haklarının öncelenmesi ve gözetilmesi sosyal hizmet disiplininin en temel değerleri arasında yer alır.

Toplum 5.0’a doğru gidilirken endüstriyelleşmenin ivme kazandığı bu süreçte, tarım, endüstri ve hizmet sektörlerinde hızla yer almaya başlayan bilgi teknolojilerinin ve internetin (Nadoleanu vd., 2022: 307), sosyal hizmetler alanında da yaygın bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Endüstri 5.0’a doğru ivme kazanan yeni nesil teknolojilerin sosyal hizmetler alanına sunduğu fırsatları Mattison (2012), sosyal çalışmacı (*hizmet veren*) ile müracaatçı (*hizmet alan*) arasında terapötik ilişkiyi kurmak amacıyla

e-posta ile iletişimin ilişkiyi genişletmek açısından kullanılmasının önemli olduğunu ve terapötik ilişkinin metin tabanlı iletişimi kapsayacak biçimde genişletilerek, yüz yüze görüşmelerde tartışmaların gözden geçirilmesini sağlayabileceğini ifade etmiştir.

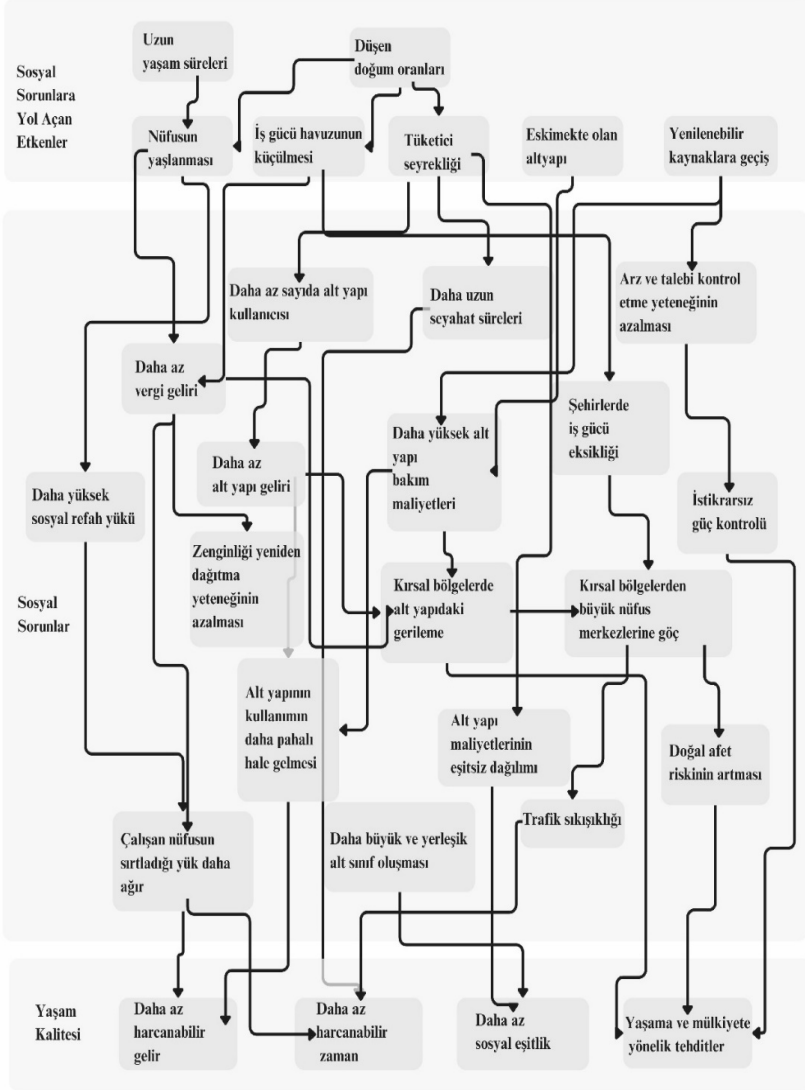
Bu bağlamda yeni teknolojiler, hizmetlerin sunumuna ilişkin hız kazandırırken, acil ve gizli olan vakalar kapsamında da zaman kazandırabilir. Örneğin, sosyal ve ekonomik destek (SED) talebi için başvuran müracaatçının 'dijital ikizi' incelenerek psiko-sosyal ve ekonomik bağlamda ihtiyaçları tespit edilebilir, istenmeyen beyanların önüne geçilerek ve bürokratik süreçleri hızlandırılarak katkı sunulabilir. Bir başka örnekte ise can güvenliğinin tehlikede olması nedeniyle başka bir ülkeye sığınan bireyin ihtiyaç duyduğu hizmetlere erişiminde, başvurduğu birimde fiziksel olarak bir tercümanın olmaması halinde tercümanla çevrimiçi görüşmeler gerçekleştirilebileceğidir.

Sosyal hizmetlerin dijitalleşmesi; kaynak yönetimi, kaynak geliştirme, yönlendirme gibi işlemlerin toplum için geliştirilecek politika, program, model, stratejik plan ve hizmetlerin uzman ve karar vericiler tarafından nitelikli bir şekilde şeffaf ve hesap verebilir değerlendirilmelerinin yapılmasına olanak sağlayacaktır. Özateş-Gelmez (2022: 804)'in de ifade ettiği gibi, dijital refah devletlerinde sosyal yardım ve hizmetlerin dijitalleştirilmesinin, dezavantajlı konuma düşürülmüş grupların kamusal finans hizmetlerine erişiminin iyileştirilmesinde önemli bir fırsat sunduğu düşünülmektedir.

Güçlükler

Endüstri 5.0 içerisinde ivme kazanan yeni nesil teknolojilerin Toplum 5.0'da yer alma sürecinde esas olan noktalardan biri de yeni nesil teknolojilerin içerisinde sosyal hizmetlerin konumlandırılması sürecidir. Bu bağlamda, yeni nesil teknolojilerin toplumsal değişimlere etkisi göz önüne alındığında, Toplum 5.0'in inşası sürecinde sosyal hizmet bakış açısıyla değerlendirmelerin yapılması ve sosyal hizmet alanında çalışan uzmanların görüşlerinin dikkate alınması önem arz etmektedir. Bu bağlamda Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0'da karşılaşılabilecek çeşitli varyasyonlar Şekil 3'teki gibi sunulmuştur.

Şekil. 3: Sosyal Sorunlara Yol Açan Etkenler ve Sosyal Sorunlar

Kaynak: Matsuoka ve Hirai (2020: 31)'den yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 3, Toplum 5.0'da oluşabilecek sosyal sorunlara yol açan faktörleri ve sosyal sorunları göstermektedir. Matsuoka ve Hirai (2020: 31)'nin çalışmasında ele alınan Süper Akıllı Toplumda sosyal sorunların oluşumu şu şekilde özetlenebilir.

Gelecekte bireylerin yaşam süreleri daha uzun olmasına karşın nüfusun yaşlanması önemli bir sosyal sorun olabilir. Bu bağlamda, maliyet açısından yüksek sosyal refah yükünün, daha büyük çalışan nüfus tarafından karşılanabilir olmasına ve çalışan nüfus tarafından taşınan yükün daha ağır olmasına neden olabilir. Yaşlı nüfusundaki artış bir bakıma daha az vergi gelirinin oluşmasına yol açabilir ve bundan dolayı da daha az harcanabilir gelir elde edilebilir. Buna ek olarak, gelecekte karşılaşılabilecek beklenen bir başka sosyal sorun ise düşük doğum oranlarıdır. Düşük doğum oranları, iş gücü havuzunun daralmasına neden olabilir. Bu durum, daha az vergi gelirinin oluşmasına ve daha az vergi geliri ise kamunun serveti/geliri yeniden dağıtma özelliğini kaybetmesine yol açabilir. Öte yandan, şehirlerde azalan iş gücü nedeniyle, şehirlerde iş gücü eksikliği ortaya çıkabilir. Kırsal bölgelerden de büyük nüfus merkezlerine göç yaşanabilir. Sonuç olarak Toplum 5.0’da daha az harcanabilir gelir, daha az harcanabilir zaman, sosyal eşitsizlik, hayat ve mal güvenliğine yönelik sosyal sorunların oluşması beklenmektedir.

Toplum 5.0’da öngörülen sosyal sorunlar incelendiğinde endüstriyel bağlamla ilişkili sorunlar ortaya çıkmaktadır. Leng ve diğerlerinin (2022) “Endüstri 5.0’a Yönelik Sınırlamalar, Engeller ve Zorluklar”a ilişkin yaptıkları çalışmada, Endüstri 5.0’ın dönüşümünün sosyal sistemler üzerinde de etkisinin olacağı ifade edilmiştir. Bu etkinin teknolojik zorluklar, sosyal engeller, çeşitli sınırlamalar ve potansiyel zorluklar çerçevesinde olabileceği aktarılmaktadır. Özellikle sosyal engeller bağlamında endüstriyel zincir yapısını, sosyal denetim sistemlerini ve sosyo-ekolojik sistemleri etkileyen çeşitli faktörler olabileceği öngörülmektedir. Bu bağlamda sosyal değerleri, sosyal denetim sistemleri, sosyo-ekolojik sistemleri etkileyen faktörler ve belirli sosyal engeller Tablo 2’de aktarılmaktadır.

Tablo. 2: Endüstri 5.0'a Yönelik Sınırlamalar, Engeller ve Zorluklar

Teknolojik Zorluklar	Diğer Potansiyel Zorluklar	Sosyal Engeller	Mevcut Araştırmaların Sınırlılıkları
Sistemlerin heterojenliği	Çalışanlar için yaşam boyu öğrenme gelişimi	Sosyal değerler <ul style="list-style-type: none"> • Zaman • Doğru politikalar • Etik konular • Ahlaki kurallar	Hedeflerin net bir şekilde belirlenmemesi
Teknoloji yeniden yapılanması altında ortak yaşam (simbiyoz)	Veri dolaşımının gizliliği ve güvenliği	Endüstriyel zincir <ul style="list-style-type: none"> • Teknoloji odaklı yaklaşımdan değer odaklı yaklaşıma geçiş	Çeşitli görüşler <ul style="list-style-type: none"> • Farklı erişilebilir teknolojilerinin kullanımı • Endüstriyel dönüşümde çalışanların eğitimi • Endüstri 5.0 sistemlerinin mimari inşası
İnsan merkezli değer odaklı teknoloji dönüşümü	Araştırma içeriğinin disiplinler arası olması	Sosyal süpervizyon sistemi <ul style="list-style-type: none"> • Büyük veri • Endüstri standartlarına uygunluk	Az sayıda referans
	Ulusötesi değer sistemleri	Sosyo-ekolojik sistemler <ul style="list-style-type: none"> • Verimlilik • Önemli Yatırımlar	
	İnsan-Robot iş birliğinde ortaya çıkan kaos		

Kaynak: Leng vd. (2022: 291)'den yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2, Endüstri 5.0'a yönelik sınırlamalar, engeller ve zorlukları göstermektedir. Endüstri 5.0'da oluşması ve doğrudan ve dolaylı sosyal hizmetleri etkilemesi beklenen sosyal engelleri Leng ve diğerleri (2022: 290-291) dört açıdan ele alarak özetlemektedir:

- İlk olarak sosyal değerler (*zaman, doğru politikalar, etik konular, moral kodlar*) kapsamında; sosyal değerlerin oluşması için zaman ve doğru politikalar gereklidir. Buna ek olarak, etik konulara ve moral kodlara da önem gösterilmesi elzemdir. Öte yandan, toplumların Endüstri 5.0 sürecine girebilmesi için bir dizi dönüşümden geçmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu durum sosyal değerler ve kabul açısından heterojenliğe neden olacaktır. Toplumdaki etik konular ve ahlaki kurallar da Endüstri 5.0'ın insan merkezli sosyal devrimini engelleyecektir.
- İkinci olarak, endüstriyel zincir yapısı perspektifinden bakıldığında, toplumdaki üretim görevlerinin teknoloji odaklıdan değer odaklı hale dönüşmesi, tüm sosyal endüstriyel zincir yapısını yok edecek ve aşırı üretimin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu durum, değer zincirinin istikrarını ve arz-talep dengesinin kararlılığını etkileyecektir. Bu da Endüstri 5.0'ın sürdürülebilir kalkınma hedefine değer odaklı bir şekilde ilerlemesini engelleyebilir.
- Üçüncü olarak, sosyal süpervizyon sistemi perspektifinden bakıldığında, Endüstri 4.0 dönemindeki süpervizyon sisteminin Endüstri 5.0 dönemindeki başka bir tür bilişsel ve merkezi olmayan zekaya uyum sağlaması zordur. Siber uzaydaki büyük veri bilgi akışının şeffaflığı ve endüstri standartlarına uyum, sosyal denetimin güvenilir bir şekilde uygulanması için ciddi zorluklar teşkil etmektedir.
- Son olarak, sosyo-ekolojik sistemler perspektifinden bakıldığında, çevresel ve sosyal değer üretiminin ölçülmesi verimlilik ve önemli yatırımlar gerektirmekte, bu da sosyo-ekolojik sistemler üzerinde muazzam bir baskı oluşturmaktadır. Dahası, bu durum sosyo-ekolojik sistemin trajik ve büyük ölçüde tahrip olmasına yol açabilir ki bu da Endüstri 5.0'ın dirençli özelliğine aykırıdır.

Sosyal Hizmetler Açısından Güçlükler

Sosyal hizmet açısından, sosyal hizmetlerin Endüstri 5.0'da karşılaşılabileceği sınırlamalar, engeller ve zorluklara baktığımızda durum benzerdir. Tuncay (2009: 1), sosyal hizmette profesyonel uygulamada belirleyici unsurun 'insan merkezli' olması gerektiğini ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişiminin hızlandığı dönem içerisinde 'insan odaklılığı' merkeze alan profesyonel sosyal hizmet uygulayıcılarının (*hizmet veren*) hizmet alan ile arasındaki terapötik ilişkinin sağlanmasında güçlüklerin ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir.

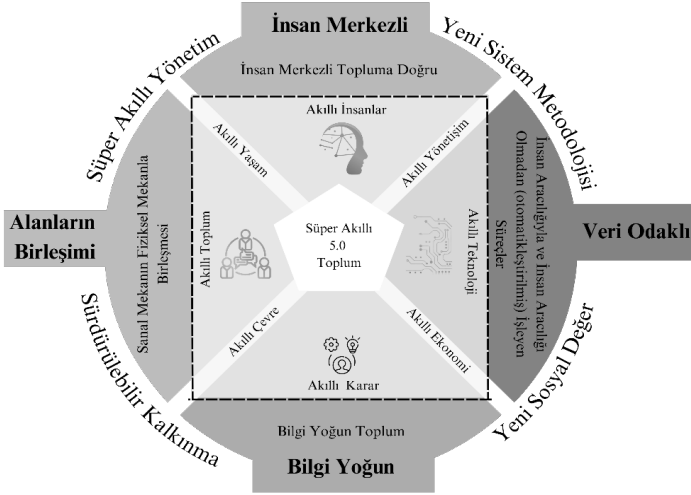
Özateş-Gelmez (2022: 808-809)'in de dikkat çektiği gibi, dijital refah devletlerinde sosyal yardımların ve hizmetlerin dijitalleştirilmesinin etik ve politik sorunlara neden olabileceği öngörülmektedir. Dijital refah devletlerinde dezavantajlı konumda düşürülmüş grupların ihtiyaçlarına yönelik verilerinin toplanması ve sayısallaştırılması, yoksulluğun teknolojilerle çözülebilecek bir sorun olarak görülmesine neden olabilecektir. Ayrıca sosyal yardım ve hizmetlere erişiminin dijitalleşmesi, dijital yapabilirlikleri ve dijital ürünlere erişimi olmayan gruplar için güçlükler oluşturabilecek, yeni teknolojilerin kullanımının eşit olmayan şekilde yaygınlaşması ile de insan hakları ve sosyal adalet bağlamında güçlüklerin ortaya çıkmasına sebep olabilecek ve ayrıca bilgiye erişimin ve pratik desteklerin küresel olarak dağılımının eşit olmadığı etik ikilemleri de ortaya çıkarabilecektir (Dominelli, 2021: 11). Örneğin, terapötik ilişkilerde e-posta kullanımının etik, gizlilik ve güvenlik konularında endişeler ortaya çıkabileceğini ifade eden Mattison (2012), etik ve yasal sorunlar kapsamında ve sınırlar hakkında önlemler alınması gerektiğini vurgular.

Sosyal hizmetlerin dijitalleşmesinde beklenen bazı olumsuzluklara rağmen, bu noktada yeni teknolojilerin ve bileşenlerinin, hizmet veren ile hizmet alan arasındaki güçlükleri ortadan kaldırması ve ikisi arasındaki iletişimi ve görüşme ilke ve tekniklerini geliştirmesi beklenir. Bu bağlamda, her ne kadar Endüstri 5.0'da sosyal hizmetleri doğrudan veya dolaylı olarak etkileyecek sosyal engellerin ortaya çıkması beklense de olası fırsatları da beraberinde getirecektir.

Fırsatlar

Endüstrinin tarihsel evrimi bölümünde değinildiği gibi, endüstrideki dönüşümün toplumsal dönüşümü teşvik edebileceği gibi toplumun da endüstrinin dönüşümüne katkı sunacağı söylenebilir. Toplum 5.0 vizyonuna göre siber alan ve fiziksel mekânın birleşmesinin, ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde etkili olabileceği ve sosyal sorunların çözümünde de katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bu bağlamda, sosyal hizmetlerin ırk, dil, din, cinsiyet, yaş gibi etkenlere bakılmaksızın karşılanabilir ve sunulabilir olması elzemdir. Bu bağlamda Şekil 4'te gösterilen 'Toplum 5.0'da sosyal hizmetleri nasıl bir toplum yapısı bekliyor?' sorusunun cevabını aramak gerekmektedir.

Şekil 4: Süper Akıllı Toplum İnşası

Kaynak: Leng vd. (2022: 282)'den yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 4, Süper Akıllı Toplumün yansımasını göstermektedir. Leng ve diğerleri (2022: 282), Süper Akıllı Toplumu dört temel kavram üzerine inşa etmiştir:

- İlk kavram “İnsan Odaklı Bir Toplum”dur. İnsan Odaklı Toplum kavramı, uyumlu bir toplumda insanların ırk, dil, cinsiyet, yaş, din gibi faktörlerine bakılmaksızın politika yapabilme ve karar alma süreçlerinde önemli rol alabilmesini vurgular.
- İkinci kavram ise “Sanal Mekânın ve Fiziksel Mekânın Birleşmesi”dir. Bu kavram, Toplum 5.0’in ön koşuludur. Birleşim sürecinde, toplumun sürekli bir ayarlama ve iyileştirme durumunda olduğu bu döngü, Toplum 5.0’in özünü oluşturmaktadır. Toplum 5.0, bir bütün olarak toplum düzeyinde çok daha geniş bir siber-fiziksel yakınsama ve yinelemeli iyileştirmeyi öncelemektedir.
- Üçüncü kavram ise “Bilgi Yoğun Toplum”dur. Bilgi Yoğun Toplum, bilim, teknoloji ve yenilik simbiyozunda BİT ekosistemine geçişte temel öneme sahiptir. İnsan merkezli yönetim sistemlerinin yenilikçi uygulamaları; süreçlerin tekrardan yapılandırılmasını ve desteklen-

mesini sağlayabilir ve akıllı alt yapı tasarımı (*akıllı çevre*) oluşturabilir.

• Son kavram ise “Veri Odaklı Bir Toplum”dur. Süper Akıllı Toplumda veri, iki şekilde yönlendirir. İlk olarak veri, insanlar tarafından topluma yansır. Topluma yansımaları sonucunda da toplumda değişiklikleri (*örneğin, daha akıllı şeffaf hükümet verileri (akıllı yönetim), şeffaf sürdürülebilir ekonomiye (akıllı ekonomi) erişimde itici güç olarak yönlendirilebilir*) meydana getirir. Ayrıca veriler, insanın karar verme süreçlerinde bilgi sağlar. İkinci olarak veri, doğrudan özel olarak geliştirilen otomatik süreçler ile akıllı sistemler ve akıllı teknolojilerin desteği (*örneğin, e-ticaret platformlarının tüketiciye uyumlu yapay zekâ sistemlerinin geliştirilerek ürün ve hizmetlerin otomatik ve hızlı erişiminin sağlanması*) ile gerçekleşir.

Bu bağlamda, Toplum 5.0’da verilerin şeffaf ve etkili bir şekilde toplanması, analiz edilmesi, gerekli kullanım alanlarında işlenmesi ve sunulması; toplumun daha sürdürülebilir ve insan odaklı bir yapıya dönüşmesine katkı sağlayabilir.

Toplum 4.0’dan, Toplum 5.0’a geçişte hedeflenen vizyonda, Toplum 4.0’ın bazı zayıf yönleri olan; ölçek ekonomileri (*economies of scale*), tek düzelik, konsantrasyon, güvenlik açığı, yüksek çevresel etki, kaynakların toplu tüketimi gibi durumların Toplum 5.0’da yerini; verimlilik odaklılıktan kurtulma, birlik ve beraberliğin kısıtlanmasından kurtuluş, eşitsizlik, endişe, kaynak ve çevresel kısıtlamalardan kurtuluşun alması beklenmektedir (Keidanren, 2018: 12). Bu paradigma değişimiyle yeni nesil teknoloji fırsatlarının topluma yansımaları özellikle çok sektörlü simbiyozda görülebilecektir.

Toplum 5.0’da amaç, herhangi bir zaman içerisinde, herhangi bir yerde, her bireyin doğayla uyum içinde, güvenli yaşam ortamlarında, herkesin değer yaratabildiği, mevcut olan kısıtlamalardan bağımsız toplumun oluşmasını sağlamaktır (Keidanren, 2018: 12). Bu amaç kapsamında her birey, bireysel yetenekleri ve becerilerini kullanarak çeşitli alanlarda değer yaratabilecek ve kendilerini özgürce ifade edebilecek ortam içerisinde hareket edebilecektir. Toplum 5.0’da bireylerin çeşitliliklerine bakılmaksızın her birey, fırsat yaratabileceği, güvenli ortam içerisinde huzurla yaşayabileceği ve zorlukların üstesinden gelebileceği yapabilirliklere sahip olacaktır. Aynı zamanda bireyler çevreye saygılı bir şekilde hareket ederek ve doğa ile uyum içerisinde sürdürülebilirlik ilkesini benimseyerek simbiyoz yaşama destek verecektir.

Toplum 5.0'da hedeflenenler bağlamında amaçların gerçekleştirilmesinde Endüstri 5.0'da olanaklara değinmek gereklidir. Toplumsal ihtiyaçların Endüstri 5.0'ın olanakları ve uygulama alanları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo. 3: Endüstri 5.0'ın Olanakları ve Uygulama Alanları

Tür	Olanak Sağlayıcılar	Uygulama Alanı
Toplumsal İhtiyaçlar	Atıkları önleme	Zararlı uygulamaların, maddelerin ve yan ürünlerin reddi ve kaldırılması.
	Akıllı malzemeler	Savunma, tıp, imalat ve otomotiv endüstrisinde uygulanması
	Afetlerin zararlarının azaltılması	Sistem dayanıklılığını artırılması.
	Yenilenebilir enerji kaynakları	Fosil yakıt emisyonlarını azaltmak ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi 7'ye (SDG-7) ulaşılması.
	Sürdürülebilir tarımsal üretim	Dirençli ürün, arazi verimliliği koruma ve kirliliğin giderilmesi
	Sıfır hata üretim	Kalite yönetimi/güvencesi ve sürdürülebilir üretim.
	Finansal teknoloji	Hızlı, güvenli, dirençli dijital sistemler, geliştirilmiş dijital işlemler.
	Sosyal hizmetlerin dijitalleşmesi	Sosyal refah seviyesinde yaşamı destekleme, tüm bireyleri kapsayan erişilebilir hizmetlerin dijital ve sanal sunumu⁶

Kaynak: Leng vd. (2022: 287)'den hazırlanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3, Endüstri 5.0'ın olanaklarını ve uygulama alanlarını göstermektedir. Endüstri 5.0'ın toplumsal ihtiyaçlar bağlamında olanak sağlayıcıları; atık önleme, akıllı malzemeler, afet önleme, yenilenebilir enerji kaynakları, sürdürülebilir tarımsal üretim, sıfır hata imalat ve finansal teknolojidir. Toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda olanak sağlayıcılardan ilki atık önlemedir. Atık önlemenin uygulama alanı ise zararlı uygulamaların, maddelerin ve yan ürünlerin uzaklaştırılmasıyla ilişkilidir. Akıllı malzemelerin; savunma, tıp, imalat ve otomotiv endüstrilerinde kullanımları yaygınlaşabilir. Doğayla uyum içerisinde yaşamının hedeflendiği Toplum 5.0'da yenilenebilir enerji kaynakları ve sürdürülebilir tarımsal üretim önem arz etmektedir. Bu bağlamda fosil yakıt emisyonlarının azaltılarak 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin (*Madde: 7, 11, 13, 14 ve 15*) gerçekleştirilmesinde de yenilenebilir enerji kaynakları önemli bir yere sahiptir.

Üretimlerin sıfır hata imalat olanağıyla kaliteli ve sürdürülebilir olması, hızlı ve güvenli dijital sistemlerle uyumun yakalanması ve endüstriye yansımaları, gelişen finansal teknoloji bağlamında diğer olanaklar ve önemli uygulama alanları arasında yer alır. Bu durum da üretim süreçlerindeki hataların en aza indirilmesini ve bu sayede yüksek kalitenin, sürdürülebilirliğin sağlanması, yeni fırsatların yaratılması anlamına gelir.

Sosyal Hizmet Açısından Fırsatlar

Sosyal hizmetlerin dijitalleşmesi, hizmet alan ve hizmet verenler açısından önemli fırsatları ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda Özateş-Gelmez (2022), dijital refah devletlerinde yeni teknolojilerin sosyal yardım sistemine entegre edilerek hizmet alana sunulmasıyla birlikte sosyal yardımların dijitalleşmeye başladığını ve norm haline getirildiğini ifade etmiştir. Buna ek olarak, bu dönüşüm hizmet almak isteyenlerin başvurusunun alınması, başvurunun raporlanması ve değerlendirilmesi, ilgili uzmanlar ile hizmet almak isteyenlerin başvurusunu görüntülemelerini beraberinde getirmektedir. Dijital refah devletleri kişilerin dijital profillerini, profillerinde yer alan birçok kişisel veriyi görüntüleyebilen, depolayabilen ve paylaşabilen birçok veri sistemi ile çalışan dijital alt yapı oluşturmuştur. Sosyal yardım ve hizmetlerin dijitalleşmesiyle ilgili hizmet alan açısından çeşitli avantajlar olduğu belirtilmektedir. Bu avantajlara örnek olarak; hizmet alanların başvuru sürecinde zaman kaybetmemeleri, dijital platformdan başvuru yapabilmeleri dolayısıyla ulaşım maliyetinde bulunmamaları yer almaktadır. Sistem içerisinde olan avantajların ise; sosyal yardım ve hizmetlerinin sunumunda yolsuzluk, yalan beyan gibi çeşitli durumların önüne geçildiği ifade edilmektedir (Özateş- Gelmez, 2022: 801-802).

Sosyal hizmetlerin dijitalleşmesi, hizmet alan ve hizmet verenler açısından önemli fırsatları beraberinde getirecektir. Toplum 5.0'da geliştirilen teknolojilerle birlikte sosyal hizmetlerin sunumunun gerçekleştirilmesinde sosyal çalışanların bilgi ve becerileri önem arz edecektir. Örneğin sosyal yardımların sunulmasında; hizmet talep edenlerin, hizmetlere erişiminde maliyetlerinin azalması, süreçlerin erişilebilir hale getirilmesi ve ihtiyaç duyan her bireyin vaka ve müracaatçı özelinde kişiselleştirilmiş (hizmet alana özel) bir şekilde hizmet sunumunun analiz edilebilmesi gerçekleştirilebilir hale gelecektir. Örneklerini artırtabileceğimiz bu bağlamlar haricinde BİT destekli yönetim içerisinde hizmet sunumunun hesap verilebilirlik ve şeffaflık içererek, toplum ile güvenilir ilişkilerin kurulmasında katkıda bulunulur (Pasi ve Misuraca, 2020: 168).

Tablo 3'te bulunan Toplum 5.0'da olanak sağlayıcılar başlığının altına 'Dijital sosyal refah hizmetleri' eklenmiştir. Toplum 5.0 içinde toplumsal ihtiyaçlar bağlamında tartışmalar yapılırken Süper Akıllı Toplum inşasına 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin 3. maddesinde yer alan sağlık ve kaliteli yaşam hedefi ile 10. maddesinde yer alan eşitsizliklerin azaltılması hedefi kapsamında ortaklaşa değer yaratım noktasında dezavantajlı gruplar da dâhil edilmeli ve sosyal refah seviyesi noktasında yaşamları desteklenmelidir. Bu bağlamda dijital refah devletlerinde dezavantajlı grupların ihtiyaçları, beklentileri, hizmetlere erişimi dikkatle ele alınmalı ve geri bildirim açığı sistemler geliştirilmelidir. Toplum 5.0'da hem hizmet veren hem de hizmet alan açısından sosyal hizmetlerin sunumu ve kapsayıcılığının öncelenmesi elzemdir.

Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0'da sosyal hizmetlerin konumlanmasına ilişkin güçlükler ve fırsatlar değerlendirildiğinde Toplum 5.0'da meydana gelebilecek sosyal sorunlarından bazılarının; artan sosyal refah yükü, kararsız güç kontrolü, artan doğal afet riski gibi durumlar olduğu görülmektedir. Bu etkilerin yaşam kalitesine yansımaları ise daha az harcanabilir gelir, zaman, sosyal eşitlik ve hayat ve ürün güvenliğine dair tehditlerin olabileceği şeklindedir. Toplum 5.0'da, Endüstri 5.0'ın uygulanmasına yönelik güçlükler incelendiğinde sosyal değerler, sosyal süpervizyon sistemi, sosyo-ekolojik sistemler üzerindeki sosyal engeller ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Toplum 5.0'da ortaya konan vizyona bakıldığında 'güçlüklerin' dikkate alınarak 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile ilişkisi görülebilmektedir. Toplum 5.0'ın odak noktası insandır. Toplum 5.0 vizyonunda her bireyin kendi beceri ve yetenekleri doğrultusunda sorun çözme ve ortaklaşa değer yaratmasının mümkün olduğu, kısacası 'bireyin kendini gerçekleştirme' olanaklarının artırılması öngörülmektedir. Toplum 5.0'da her bireyin güçlendirilmesinin desteklenmesi, sorun çözme kapasitesinin artırılması ve bireyin güvenli alanlarda doğayla uyum içerisinde yaşayabileceği toplum inşasının öncelenmesi beklenmektedir.

Tartışma

Çalışmada, endüstriyel ve toplumsal evrim süreçleri açıklanmış, Toplum 5.0 ve Endüstri 5.0'da karşılaşılabilecek olası güçlüklerle ve fırsatlara değinilmiş ve son olarak Toplum 5.0 ve Endüstri 5.0'da, dijital dönüşüm sürecinde, sosyal hizmetlerin konumu belirtilmiştir. Etkili bir sosyal hizmet sunumunun profesyonel ve etik bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için "teknoloji içinde mi sosyal hizmet konumlanmalı/konumlandırılmalı" yoksa "sosyal hizmetlerin içinde mi teknoloji konumlanmalı/konumlandırılmalı?" ikilemi/sorunsalının cevabı tartışılmalıdır.

Eğitim, mühendislik, endüstri gibi alanlarda ivme kazanan teknolojik gelişmelerin, toplumsal ihtiyaçlar bağlamında hizmetlerin sunumu düşündüğünde ‘insan odaklı’ meslek gruplarınınabilhassadasosyal hizmetlere önemli ve radikal etkileri olacağı düşünülmektedir. Süper Akıllı Toplumda, Endüstri 5.0 gibi vizyonlardan bahsedilirken bu vizyonlar içerisinde yer alan firmaların ve teknolojik yenilikleri sunan disiplinlerin, sosyal alışmacılarla (*sosyal hizmet uzmanı*) simbiyoz içerisinde çalışması beklenmektedir. Nasıl ki insan-robot iş birliğinden (*human-robot collaboration*) söz ediliyor ve bu adımlar 21. yüzyılın ilk çeyreğinde görülebiliyorsa, Toplum 5.0’da bu yeni teknolojilerinin inşa edilmesi, geliştirilmesi ve topluma sunulması sürecinde sosyal bilimler alanındaki uzmanlarla özellikle de sosyal alışmacılarla iş birliği yapılması elzemdir.

Bu bağlamda insan odaklı bir toplum yapısının (*Toplum 5.0*), Endüstri 5.0 uygulamaları ile birçok sektörün dijital dönüşümleri üzerinde sıklıkla durduğu toplumun yeniden inşası, Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin gerçekleştirilmesi ile de ilişkilendirilebildiği görülmektedir. Toplum 5.0, kimseyi geride bırakmadan refah içerisinde bir yaşam, yoksulluğun azaltılması ve çevrenin, doğanın ve biyo-çeşitliliğin korunması hedefleri ile de uyumludur (Faizah vd., 2022: 52). Fukuyama (2018: 50), Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri için Toplum 5.0 ve buna bağlı kavramların, temel teknolojilerin ve sistemlerin görüntüsünü, 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi ile özetlemektedir. Buna ek olarak Fukuyama (2018: 50), dijital dönüşümün geleneksel endüstride ciddi etkiler yarattığını ve toplumsal karmaşıklığın, güvenlik, gizlilik ve mahremiyet gibi dijital toplumun bazı olumsuz yönlerini de ortaya çıkardığını belirtmiş ve öte yandan dijital teknolojiler aracılığıyla değer yaratma ve geleceğe katkı sağlama noktasında olumlu yönlerini de vurgulamıştır.

Günümüzde, sosyal hizmetler alanında kullanılan teknolojik yönetim sistemleri, kurum personelinin rolünü ve hesap verebilirliğini artırmak için hazırlanmıştır. Bu sistemler, süreçleri kolaylaştırmak için bilgisayar teknolojilerinden yararlanarak çalışanların sorumluluklarını etkili bir şekilde denetleyebilmelerini sağlamaktadır. Ayrıca, bu sistemler kurum çalışanlarının profesyonel karar alma süreçlerini desteklemede de önemlidir. Bu teknolojik sistemler, sosyal hizmetlerde daha verimli ve duyarlı bir yaklaşımı kolaylaştırır ve nihayetinde ihtiyaç sahipleri için sonuçları iyileştirmeyi amaçlar. Yakın gelecekte ise hizmet alanların ihtiyaç ve sorunlarının eşitleneceği, derinleşeceği ve güncelleneceği öngörülürken, bununla birlikte hizmet verenlerin de bu ihtiyaçları ve sorunları

giderebilmesi için örgüt yapılarını ve hizmet sunumlarını dönüştürmesi gerekebilir. Bu bağlamda Toplum 5.0'da sosyal hizmet alanında hâlihazırda kullanılan teknolojilerin değil, ilerleyen yıllarda kullanılması beklenen Dijital İkiz ve Merkeziyetsizleşme/Blokzincir teknolojilerinin ön plana çıkması, akabinde bunların oluşturacağı sorunlar başka bir ifadeyle veri güvenliği ve iletişime ilişkin gizlilik ve mahremiyet konusunun önemli hale geleceği öngörülmektedir.

Dijital İkiz (Digital Twin)

Endüstri 5.0 ve Toplum 5.0'da sosyal hizmetlerin konumlandırılmasına/konumlanmasına ilişkin herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda yeni bir teknoloji olan dijital ikiz üzerinden tartışma yapılmıştır. Endüstriyel alanda yeni bir teknoloji olan dijital ikizin, 'sosyal hizmetlerin konumlandırılması ile ilişkisi nasıl olabilir?' sorusu akıllara gelmektedir.

Tao ve diğerleri (2019: 3-5) çalışmasında; Dijital İkiz kavramına ilişkin tartışmaların 2003 yılına kadar gittiğini ifade etmiş ve akabinde, 21. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde ise endüstriyel alanda 'Yapay Zekâ, Nesnelerin İnterneti, Büyük Veri' gibi yeni nesil bilgi teknolojilerinin gelişimiyle fiziksel ve siber alan arasındaki etkileşimin aktif hale geldiğini ve Dijital İkiz'in fiziksel ve siber alan arasında birleşimi sağlayan bir teknoloji olduğunu belirtmiştir.

Dijital İkiz'in uygulanma alanları ise havacılık, uzay aracı, elektrik enerjisi üretimi, otomotiv, petrol ve gaz, sağlık ve tıp, denizcilik/nakliye, şehir yönetimi, tarım, inşaat, çevre koruma, güvenlik ve acil durumları kapsamaktadır (Tao vd., 2019: 42). Buna ek olarak, Singh ve diğerleri dijital ikizin endüstriyel bağlamda; prototip oluşturma hızı ve ürün tasarımını yeniden şekillendirme, maliyet etkinliği, sorunları öngörme/sistem planlama, çözümleri optimize etme ve gelişmiş bakım, erişilebilirlik, güvenlik, atık azaltma, belgelendirme, iletişim ve eğitim gibi avantajları olduğunu belirtmektedir. Bu avantajlar, Dijital İkiz'in endüstride daha etkin kullanılmasını, böylelikle de verimli iş süreçlerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Singh vd., 2021: 5-8).

Bununla beraber sağlık hizmetlerinde dijital ikiz kullanılmaya başlanmıştır. Amsterdam Üniversitesi'nde bazı araştırmacılar insanların dijital kopyalarını inşa etmeye başlamışlardır. Bu dijital kopyanın, insanların solunum, yürüme hatta fiziksel uzuvlarında kırık, hastalık gelişimleri gibi insan davranışlarını doğru bir şekilde taklit edebildiği sonucuna ulaşılmıştır (Tao vd., 2019: 46). Buna ek olarak, Sun ve diğerleri (2023: 2) ise sağlık hizmetlerinde dijital ikiz ile ilgili çalışmalarında; insan organlarının, hücrelerinin vb. sistemlerin sürekli

olarak çevrimiçi verilerdeki değişimlere uyum sağlayan ve gerçek yaşam ikiziyle bağlantılı olan bir dijital kopyasının olması gerektiğini ve gelecekteki komplikasyonları (*örneğin hasarlar, hastalıklar vb.*) tahmin edebileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda, dijital ikiz teknolojisinin insanın bel omurgasında uygulanması denenmiştir. Ulaşılan veriler ile insan vücudunun gerçek zamanlı hareket pozisyonu ve mekânsal konumu elde edilmiştir. Ortopedik cerrahideki klinik karar verme süreçlerine nicel ve önemli bilgiler sağlamak ve tekrarlayan kırık risklerini ölçmek için dijital ikizler inşa edilmiştir (Sun vd., 2023: 7).

Buradan yola çıkarak, sosyal hizmette bakım konusuna ilişkin oluşturulacak dijital ikiz modeli şu şekilde tasarlanabilir: Fiziksel engeli bulunan, bakım desteğine ve sosyal yardım ihtiyacı olan bir yaşlı bireyin olduğunu ve bu bireyin de hizmet alandan talebi olduğunu düşünelim. Öncesinde de yaşlı bireyin dijital ikizinin (*yaşlı bireyden bilgilendirilmiş onam alınması ve müracaatçıdan elde edilen verilerin sadece bu süreç için kullanılacağıının belirtilmesi elzemdir*) oluşturulduğunu da varsayalım. Bu bağlamda, ilk başta yaşlı bireyin dijital ikizi oluşturulur. Ardından, hizmet verenin ekranında bireyin tüm bilgileri ve bireye mikro, mezo ve makro düzeyde uygulanması önerilen tüm bilgiler ve müdahale planları yer alır. Ayrıca uygulanması beklenen hizmet modelleri ile hizmet talep eden bireyin 'kişiselleştirilmiş' hizmet modelleri karşılıklı olarak ekrana yansırken, benzer vakalar çerçevesinde farklı coğrafi konumlarda uygulanan hizmet modelleri de 'gizlilik' ilkesi dahilinde şifrelenmiş olarak uzman önerisine sunulur. Öte yandan hizmet veren, daha iyi karar verebilmesi için gerekli görürse diğer uzmanlara bu vakayı sunar.

Bu bağlamda, dijital ikiz modelinin sosyal hizmette kullanılması, hem şeffaf ve hesap verilebilir çalışmaların yapılmasına hem de sosyal adalet ilkesinin gözetilerek hizmetlerin sunumunun gerçekleştirilmesine olanak sağlayabilir.

Merkeziyetsizleşme (Decentralization)

Toplum 5.0'a geçerken şeffaflık, hesap verilebilirlik, güvenlik, gizlilik vb. etik ilkelere değinmişken, 'Merkeziyetsizleşme' ve 'Blokzincir' (*blockchain*) kavramlarından da bahsetmek gereklidir. Nofer ve diğerleri (2017: 183) blokzinciri, "*bir varlık üzerindeki sahiplik geçmişini ve her bir işlemin kaydını tutan dağıtık defter*" şeklinde tanımlamıştır. Blokzincir teknolojisinde işlemler bloklar halinde tutulur ve bloklar birbirine bağlanarak bir zincir oluşur. Bu bloklara belirli kurallar dahilinde kodlamalar yapılır. Her blok bir önceki bloğa bağlıdır ve sonraki gelecek blok ile devam eden bir

yapıda sürdürülür (Ünal ve Uluyol, 2020: 168). Ayrıca blokzincir, internet desteğiyle kullanıcıların internet üzerinden sanal ortamda gerçekleştirdiği tüm işlemleri doğrulayan ve saklayan bir sistem olarak da tanımlanabilir (Durdu ve Gökçe, 2022: 43).

Blokzincirlerin sosyal hizmetler ile bağlantısı düşünüldüğünde, öncelikli olarak blokzincirin kamu sektöründeki kullanım alanlarına bakılması gerekir. Durğay ve Karaaslan (2018: 155) ihtiyaçlar bağlamında sistemlerin, özel ya da halka açık bir şekilde blokzincir teknolojisi ile entegre edilebileceğini ifade etmektedir. Blokzincir teknolojisinin kamu sektörü içinde; ödeme sistemleri, kimlik yönetimi, farklı yönetim birimlerinden aktarılan verilerin entegrasyonu, kayıt yönetimi, fiziksel varlıkların takibi, vergi takibi, gümrük takibi, dijital pasaport uygulamaları, dijital oylama, düzenleyici gözetim olarak da kullanılabilirliği belirtilmektedir (Durğay ve Karaaslan, 2018: 155). Atzori ise (2015: 32) blokzincir'in toplumlar için büyük dönüşüm potansiyeline sahip bir teknoloji olduğundan bahseder. Blokzincir uygun bir şekilde yönetildiğinde, izin verilen blokzincirler ile devlet hizmetlerinin merkezileştirilmesi mümkün olur ve kamu yönetimi de işlevselliğini artırabilir. Buradan yola çıkarak, sosyal hizmette yardım konusuna ilişkin oluşturulacak blokzincir modeli şu şekilde tasarlanabilir.

Şekil 5, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV)'ndan hizmet alanlara sunulan düzensiz sosyal yardımlara ilişkin iş akışını göstermektedir. SYDV'ler 81 il ve 922 ilçe olmak üzere 1003 merkezde¹ hizmet vermektedir (Aile, 2024). Hizmetlerin sunumunun daha verimli ve kişiselleştirilmiş (*hizmet alanının ihtiyaçlarına yönelik*) bir şekilde gerçekleştirilmesi önemlidir. Bu noktada hizmet verenlerin nitelikli olması da kritik noktadır. Aksi bir durumda, nitelikli bir uzmanın olmaması halinde, müracaatçıya en iyi nitelikte hizmet sağlanamayacaktır, bu durumda çeşitli etik ikilemlerin ortaya çıkması olasıdır.

Bu bağlamda, sosyal refah transferlerinin sağlanması aşamasında blokzincirler aracılığıyla, 'kişiselleştirilmiş' ekonomik destekler ile uçtan uca güvenli bir şekilde işlemler gerçekleştirilebilir. Sosyal-ekonomik destek talebinde bulunan hizmet alanlarla ilgili "sosyal inceleme formunun hazırlanması" ya da "sosyal yardım karar destek sistemi değerlendirmesi" aşamasında blokzincirler desteğiyle sanal ortamdan çeşitli kuruluşlarda çalışan uzmanlara vaka atanabilir, ardından konuyla ilgili birbirinden habersiz ve bağımsız beş ile yedi uzmanın görüşü sistem üzerinden alınabilir. Esas karar verici başka bir ifadeyle hizmet talep eden birey ile terapötik

iletişim kuran sosyal çalışmacı ise diğer uzmanların görüşleri doğrultusunda şifrelenmiş vaka önerilerini inceleyebilir. Böylelikle, akıllı sözleşmeler ile denetlenebilirlik, hesap verilebilirlik ve şeffaflık sağlanabilir. Buna ek olarak, hizmet alanın ihtiyaçlarına daha doğru ve daha nitelikli yaklaşım olmaktadır. Bu akıllı sözleşmeler ile taraflar arasında aracılar (*vakıf mütevellî heyeti*) ortadan kalkabilir.

Buna ek olarak, hizmet verenler özellikle “sosyal yardım karar destek sistemi değerlendirilmesi” kısmında yapay zekâdan yararlanabilir. Martin ve diğerlerinin (2024), çalışmasında⁷ hukuk sözleşmelerini; Geniş Dil Modellerinin (Large Language Models-LLM), en az stajyer avukatlar kadar iyi analiz ettiğini ve akabinde daha hızlı ve daha az maliyetli olduğunu belirtmiştir.

Sosyal hizmet uzmanları iş birliği içerisinde çalışarak toplumun ihtiyaçlarına yönelik hizmetlerin geliştirilmesinde dijital ikiz, blokzincir, akıllı sözleşmeler gibi teknolojileri kullanarak aktif bir şekilde rol alabilirler ve buna ek olarak sosyal hizmet uzmanları dijital yetkinliklerini ve becerilerini geliştirdiği takdirde sosyal hizmetlerin sunumu en iyi nitelikte ortaya konulabilecektir.

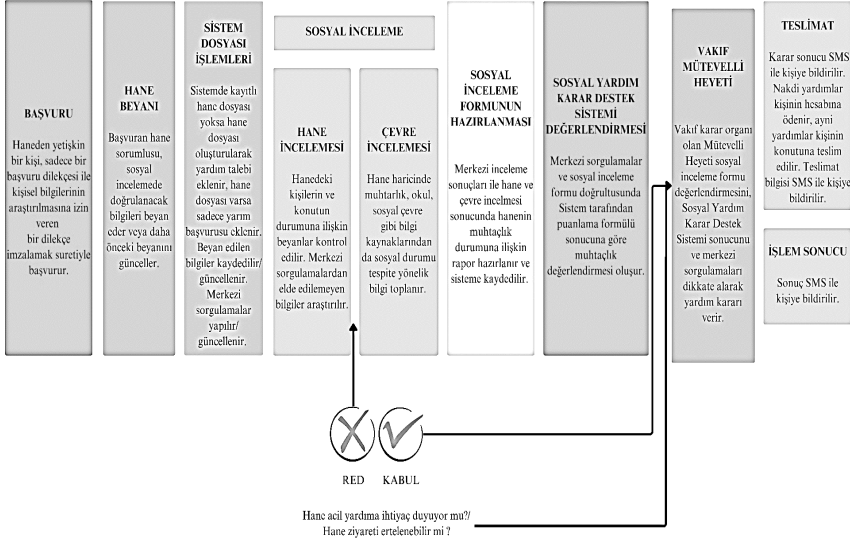
Toplum 5.0’da sosyal hizmetlere ilişkin bir başka önemli konu gizlilik ve mahremiyettir. Günümüzde sosyal hizmetler alanında ve disiplini hizmet alanların bilgilerinin gizlilik ve mahremiyeti önem arz etmektedir. Gelecekte sosyal hizmet alanında dijital dönüşüm gerçekleşmesi ve yeni teknolojik sistemlerin gelişmesiyle birlikte gizlilik ve mahremiyet ile ilgili endişelerin ortaya çıkması olası bir durumdur. Öte yandan, Toplum 5.0’da hizmet alanların tüm bilgileri veri tabanlarında olacağı için onların istek, ihtiyaç ve sorunlarına daha hızlı, daha doğru, daha az maliyetli ve neticede daha nitelikli bir sosyal hizmet sunumunun gerçekleşmesi de beklenen bir durumdur. Bu bağlamda, Toplum 5.0’da gizlilik ve mahremiyet konusu hem birey, grup ve toplum düzeyinde hem de kurum, kuruluşlar ve örgütler düzeyinde sıklıkla tartışılan bir konu olacaktır.

Gizlilik ve Mahremiyet

Gizlilik ve mahremiyet bölümüne değin sağlık, hizmet, finans, endüstri, ekonomi gibi çeşitli sektörlerde dijital dönüşümün beraberindeki yeni teknolojilerin yansımaları ve tarihsel süreçler aktarılmaya çalışılmıştır. “Teknoloji içerisinde mi sosyal hizmet, sosyal hizmet içerisinde mi teknoloji konumlanmalıdır?” sorusunun önemli bir temeli de gizlilik ve mahremiyet alanında yer almaktadır.

Reamer (2018: 214) sosyal hizmetlerde yanlış müdahale uygulamalarını/ mesleki olmayan tutum ve davranışları; sınır ihlalleri, konsültasyon, gizlilik ve mahremiyet, kayıtlar ve yönlendirme gibi çeşitli kategorilere ayırmıştır.

Şekil. 5: Düzensiz Sosyal Yardımlara İlişkin İş Akışı

Kaynak: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2017: 70).

Öte yandan, Cabrero-Holgueras ve Pastrana (2021: 139) gizlilik ve mahremiyet ile ilgili yaptığı çalışmada, Derin Öğrenme (*Deep Learning*) ve Gizliliği Koruyan Hesaplama Teknikleri (*Privacy Preserving Computation Techniques*)'nin hassas verileri korumak için önemli teknolojiler olduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak, Derin Öğrenme; tıp, finans, sosyal bilimler gibi alanlardaki sorunlara ilişkin çözümler üretilmesinde önemli bir gelişmedir. Bu Derin Öğrenme teknolojisi içerisinde, üçüncü taraflara hassas bilgiler (kişisel veriler) verilebilmektedir (Cabrero-Holgueras ve Pastrana 2021: 139). Bu durumda gelişen teknolojiler bağlamında gizlilik endişeleri ortaya çıkmaktadır. Bu endişelerin giderilmesinde Gizliliği Koruma Hesaplama Tekniği (PPCT), verileri gizleme ve şifreleme için önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır (Cabrero-Holgueras ve Pastrana, 2021: 142). Bu bağlamda, günümüzde verilerin işlenmesi, paylaşılması, sektörler arasında çeşitli avantajları ve dezavantajları barındırır. Gizlilik ve mahremiyet noktasında çeşitli modellemelerin geliştirilmesi nedeniyle taraflar arası

güvenilir, bağımsız ve zamana ve koşullara göre yenilenebilir gizlilik ve mahremiyete ilişkin protokoller oluşturulması gerekliliği, aynı zamanda Derin Öğrenme'deki gelişmeler bağlamında verimli güvenlik ağlarının inşa edilmesi ihtiyacı da ortaya çıkmaktadır.

Peyvandi ve diğerlerinin (2022) yaptıkları çalışmada sağlık, finans, endüstri gibi alanlarda sıklıkla ortaya çıkması beklenen gizlilik ve mahremiyet konularına ilişkin DCIaaS (*Decentralized Computational Intelligence as a Service*) öneriler ortaya konmaktadır. Merkezi olmayan blokzincir tabanlı çerçevede, modeller veri sağlayıcının tarafında federatif öğrenme kullanılarak eğitileceği, yalnızca öğrenilmiş model parametreleri ve ağırlıkları blokzincir üzerinden akıllı sözleşmeler kullanılarak paylaşılacağı aktarılmaktadır. Vaka çalışması kapsamında DCIaaS'ın, Toplum 5.0 ve akıllı şehirler, tıbbi uygulamalar için kullanıldığı belirtilmektedir. Merkezi olmayan bu modellemede, gizliliği korunan verileri kullanarak karmaşık müdahaleleri daha iyi versiyonda modellemek için kullanılabilmesi aktarılmaktadır (Peyvandi vd., 2022: 25048). Bu bağlamda, geliştirilen teknolojiler içerisinde kişisel verilerin sıklıkla kullanılması, işlenmesi, paylaşılması, gizlilik ve mahremiyet konusuna vurgu yapılması yeni modellemelerin (*algoritmaların*) geliştirilmesi gerektiğini de ortaya koymaktadır.

Teknoloji kullanımında aktif olarak karşılaşılan; uygulama şartlarını okumadan kabul etmek, sözleşmeleri detaylı olarak incelemeyen imza atmak gibi basit görünen ve örnekleri çoğaltılabilecek işlemlerde kişisel bilgilerin kullanılması, işlenmesi ve üçüncü taraflar ile paylaşılmasına bilinçsiz olarak/farkında olmadan izin verilmektedir. Kişiselleştirilebilir reklam, ürün, içerik tanıtımlarından dijital ikiz teknolojilerine kadar uzanan gelişmelerde veri paylaşım izinleri, veri güvenliği konularını beraberinde getirmektedir. Bu noktada gizlilik ve mahremiyet bağlamında oluşabilecek çeşitli sorunlar meydana gelmektedir. Bu sorunlara dair çözüm önerileri ise şu şekilde ele alınabilir. Birinci olarak; hizmet alan, 'dijital okur-yazarlık, bilgi teknolojileri kullanımı' konusunda bilinçlenerek gizlilik ve mahremiyet sınırlarını yeniden inşa etmelidir. İkinci olarak, kamusal ve siber alanda kurum ve kuruluşlar güncel siber güvenlik çalışmalarını yaygınlaştırmalıdır. Son olarak kimlik sızıntı riski, kişisel verilerin toplanması, usulsüz paylaşım, yasal denetim eksiklikleri gibi çeşitli riskler ortaya çıkabilir. Bu bağlamda devletin, kurum ve kuruluşların, gizlilik ve mahremiyet politikalarını iyileştirmesi, geliştirmesi ve güncellemesi gereklidir. Böylelikle hem hizmet verenin hem de hizmet alanın gizliliği ve mahremiyeti sağlanmış olacaktır. Bu bağlamda, sosyal hizmet sunumlarını blokzincir ve dijital ikiz teknolojisi ile hızlı, güvenli ve

etkin biçimde hayata geçirmek mümkün olabilecektir. Sosyal hizmetler şeffaf, nitelikli ve kişiselleştirilebilir olarak sunulabilecektir.

Türkiye’de sosyal hizmetler, başta e-Devlet⁸ olmak üzere Sosyal Yardım Bilgi Sistemi (SOYBİS)⁹, Bütünleşik Sosyal Yardım Hizmetleri Bilgi Sistemi (BSYHBS)¹⁰, Mor Haritam¹¹, Kadın Destek Uygulaması (KADES)¹² vb. bilişim uygulamaları ile desteklenmektedir. Bu uygulamalar genellikle hizmet alanların kayıtlarını tutmak ve yöneticiye ve personele, karar destek mekanizmalarına, yardımcı olmak üzere kullanılmaktadır.

Toplum 5.0’da ise, hizmet alanların ihtiyaç ve sorunlarına; daha hızlı ve daha az maliyetli ve özellikle de daha nitelikli sosyal hizmet sunumunun gerçekleşmesi için günümüzdeki sosyal hizmet sunumunun güncellenmesi ve teknolojisinin dönüşmesi olasıdır. Hâlihazırda, birçok meslekte (sağlık, hukuk vb. alanlarda) bu dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır. Ancak Türkiye’de özellikle de kamuda (sosyal hizmetlerde) bürokratik ve mekanik bir sistem hâkim olduğundan bu dönüşümün gerçekleşmesi zaman alabilir. Bu bağlamda, sosyal hizmet alanında çalışan tüm meslek elemanlarının yapay zekâ, dijital ikiz, merkeziyetsizleşme, blokzincir vb. teknolojilerine yönelik eğitim almaları önemli olacaktır.

Sonuç

Geleceğe yönelik bir toplum vizyonu olan Toplum 5.0, avcı-toplayıcı toplumdaki, bilgi toplumuna değin devam eden bu süreçte, coğrafi sınır, yaş, cinsiyet, dil, din, ırk veya herhangi bir kısıtlamaya bakılmaksızın çeşitli ihtiyaçlara yanıt veren, ilgili hizmetleri sağlayarak ekonomik büyümeyi gerçekleştiren, yüksek kaliteli yaşam sürebilen insan odaklı toplumu yaratmayı ifade etmektedir. Bu nedenle dijital dönüşümün olumlu ve olumsuz yönleri de tartışılmalıdır.

Toplum 5.0’da insanı merkeze alan yeni toplum düzeninde sosyal hizmetlerin konumlanması/konumlandırılması önemlidir. Endüstri 5.0’ın sağladığı imkânlar doğrultusunda gelişmiş teknolojik yeniliklerle topluma sunulan her hizmet, bireyin fırsat eşitliğini düşünerek ve sosyal adaletini gözeterek erişilebilir şekilde sağlanmalıdır.

Dijital ikizin uygulama alanları içerisinde özellikle sağlık ve tıp alanının genişletilerek ‘sağlık ve sosyal hizmetler’ bağlamında değerlendirilmesi gereklidir. Hem sağlığa dair tıbbi hizmetler ve medikal ürünler sürecinde hem de sosyal hizmetler bağlamında kullanım alanları ortaya çıkabilecektir.

Buna ek olarak, dijital ikiz özellikle sosyal hizmetler bağlamında; bakım, sosyal yardım, zorlu hastalıklar ile başa çıkma stratejileri gibi birçok alanda yenilikçi yöntemler geliştirmek için önemli bir geleceği vaat etmektedir. Özellikle dijital ikizin sosyal yardımların sunumunda avantajları şu şekilde olabilir:

- Sistemi daha iyi anlama/kavrama: Sosyal hizmetler, hizmet alana daha verimli ve hızlı bir şekilde ulaşabilir ve hizmet veren veri desteğiyle birlikte güvenilir ve anlamlandırılmış şekilde 'kişileştirilebilir' hizmet sunumunda bulunabilir. Böylelikle hizmet alanın ihtiyaç ve sorunlarına daha nitelikli bir şekilde hizmet sunumu gerçekleştirilebilir. Bu teknolojiyle birlikte hizmet alana ilişkin en iyi hizmet/bakım modelinin öngörülebilmesi ve verilere dayalı olarak hizmet alana nitelikli müdahalede bulunulması imkânı ortaya çıkabilir.
- Kaynakların etkin kullanımı: Hizmetlerin sunumunda ekonomik maliyet azalabilir. Şeffaf ve hesap verilebilir bir kaynak yönetimi ortaya çıkabilir. Kaynakların doğru yerde, doğru alanda kullanımının gerçekleşmesiyle maliyetlerin azalması sağlanabilir ve elde edilen tasarruflar Bakanlığın bütçesine yansır. Bakanlığa yansıyan bu ek bütçe ile de dijital ikiz teknolojiyle sosyal sorunlar bağlamında bütçenin en iyi şekilde nasıl kullanılabileceği analiz edilebilir.
- Optimizasyon: Hizmet alanın talebi ile dijital ikizinde yer alan verilere ulaşılarak ihtiyaçlar bağlamında 'kişiselleştirilmiş' hizmetlerin optimize edilebilmesi sağlanabilir. Buna ek olarak, hizmet alanların tüm bilgileri veri tabanlarında olacağı için onların istek, ihtiyaç ve sorunlarına daha hızlı, daha doğru, daha az maliyetli ve neticede optimize bir sosyal hizmet sunumu gerçekleştirilebilir.
- Nitelikli hizmet sunumu: DClaaS olarak yukarıda değinilen federatif öğrenme modellemesi sosyal hizmetler bağlamında geliştirilmelidir. Geliştirilen model üzerinde vaka analizlerinde ihtiyaç duyulan (*örneğin klinik psikolog, uzman sosyolog, avukat, çocuk gelişim uzmanı vb.*) uzman görüşü sistem üzerinden bağımsız olarak alınıp, gerekli talimatlar/kodlamalar doğrultusunda simülasyonlar gerçekleştirilerek 'Nitelikli Hizmet Sunumu'nun öngörüsü ortaya çıkarılabilir. Oluşturulan sistem içerisinde kayıt altına alınmış ve blokzincirler ile şifrelenmiş veriler hem güvenli ağ sistemleri tarafından korunup hem de bağımsız uzmanlar tarafından görüşler alınarak vaka müdahale simülasyonları ortaya konabilir.

Süper Akıllı Toplumda sosyal hizmetlerin inşasında ve sunumunda örgütler arası iş birliğinin esnek, şeffaf ve eş güdümlü bir şekilde gerçekleştirilmesi ve bundan daha önemli olan toplumsal ihtiyaçlar içerisinde dezavantajlı grupların da ele alınması öncelikli olmalıdır. Blokzincir alt yapısıyla beraber hem örgüt içi hem de örgütler arasında şeffaflık, hesap verebilirlik, liyakat ve nitelik sağlanmış olacak ve sosyal hizmet eğitimi, mesleği ve disiplini için önemli olan müracaatçının gizlilik ve mahremiyeti de korunmuş olacaktır.

Toplum 5.0'da yaşanabilecek sosyal sorunların nedenleri ve buna bağlı olarak oluşabilecek sosyal sorunlar ve öngörülen engellerin sosyal hizmet bakış açısıyla ele alınması gereklidir. Bir başka ifadeyle hizmet alanların olası ihtiyaç, istek ve sorunlarının hizmet verenler tarafından sosyal hizmet bakışı açısı ile hizmetlerin sunulması elzemdir. Bu bağlamda sosyal hizmetin ilkelerinden biri olan sosyal adalet ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında yer alan ortaklaşa değer yaratımı üzerinden sosyal yardımlar, sosyal hizmetler ve dijital refah devletlerinin tartışılması gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.

Bu kapsamda, Süper Akıllı Toplumda, insan odaklılık vurgusunun yapıldığı süreçte, Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin bazılarını temel alarak (Birleşmiş Milletler, 2023):

- 3. maddesinde yer alan 'Sağlık ve Kaliteli Yaşam',
- 5. maddesinde yer alan 'Toplumsal Cinsiyet Eşitliği',
- 10. maddesinde yer alan 'Eşitsizliklerin Azaltılması',
- 13. maddesinde yer alan 'İklim Eylemi',
- 16. maddesinde yer alan 'Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar' ve
- 17. maddesinde yer alan 'Amaçlar İçin Ortaklıklar' ile

eşitsizliklerin azaltılması ve 'toplumsal ihtiyaçlar' bağlamında dezavantajlı gruplarla birlikte çalışılması gerekmektedir.

Sosyal hizmetin bilgi, beceri ve değer temelinden Süper Akıllı Topluma baktığımızda ise; dijital yeniliklerde sosyal hizmet disiplinin de yer alması gerekliliği ve Süper Akıllı Toplum inşasında sosyal çalışmacıların bilgi, beceri ve ön görülerinin değerlendirilmesi elzemdir. Buna ek olarak, Süper Akıllı Toplumda sosyal hizmetlerin sunumunda ve yeniden inşasında sosyal çalışmacıların müracaatçılarla birlikte ortaklaşa değer yaratması gerekmektedir. Bu kapsamda ortaklaşa değer yaratım sürecinde sosyal hizmetlerin dijitalleşmesi desteklenmelidir. Hem sosyal hizmet disiplini hem

de hizmet alan (*müracaatçılar*) ve hizmet verenler (*sosyal çalışmacı, SYDV vb.*) bağlamında sosyal hizmetlerin sunumunun da yaratıcı yıkım sürecine girmesi kaçınılmazdır. Sosyal çalışmacıların ve diğer sosyal bilimlerdeki uzmanların beceriler bağlamında yenilikleri ve gelişmeleri sıkı takip etmeleri, kurum ve kuruluşlarda dijital beceriler ve ilgili hizmet içi eğitimlerin verilmesi, lisans ve lisansüstü pratikler ile desteklenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak toplumlarda meydana gelen tüm bu gelişmeler, 'değer' temelli tartışmaları beraberinde getirecektir. Hız kaybetmeden Süper Akıllı Toplum, akıllı şehirler, akıllı yönetim gibi kavramların ve inşaların yanında 'değer' temelli çalışmaların da yürütülmesi elzemdir. Tüm sosyal, ekonomik, teknolojik gelişmelerin 'hiçbir ayırım gözetmeksizin bireyin üstün yararı' ilkesi göz önünde bulundurularak topluma sunulması gerekliliği en temel noktalardan biri olmalıdır.

Sonnotlar

1- Kişiselleştirme: Kişiyeye özel uyumlama anlamında kullanılmıştır.

2- Optimize üretim yaklaşımı.

3- Tokyo Üniversitesi'nin Malzeme İnovasyon Araştırma Merkezi tarafından yapılan araştırma tarafından önerilmiştir.

4- Çoklu hareketlilik: Farklı ulaşım araçlarının entegre edildiği bir ulaşım sistemini ifade eder. Örneğin, bisiklet paylaşımı, elektrikli scooterler gibi farklı taşıma seçeneklerinin bir arada sunulduğu sistemler.

5- Savunma amaçlı olarak tahkim edilmiş şehirler, başka bir ifadeyle surlar, kaleler gibi yapılar ile korunaklı hale getirilmiş yerleşimler.

6- Bu olanak sağlayıcı ve uygulama alanı yazarlar tarafından eklenmiştir.

7- Çalışmaya ilişkin detaylı bilgi için "Martin, Lauren, Whitehouse, Nick, Yiu, Stephanie, Catterson, Lizzie, ve Perera, Rivindu. 2024. Better Call GPT, Comparing Large Language Models Against Lawyers. arXiv preprint arXiv:2401.16212."

8- Ayrıntılı bilgi için <https://www.turkiye.gov.tr/> web adresini ziyaret ediniz.

9- Ayrıntılı bilgi için https://www.aile.gov.tr/SYGM/PDF/Turkiyenin_Butunlesik_Sosyal_Yardim_Sistemi.pdf raporunu inceleyiniz.

10- Ayrıntılı bilgi için https://www.aile.gov.tr/SYGM/PDF/Turkiyenin_Butunlesik_Sosyal_Yardim_Sistemi.pdf raporunu inceleyiniz.

11- Ayrıntılı bilgi için <https://morharitam.ankara.bel.tr/> web adresini ziyaret ediniz.

12- Ayrıntılı bilgi için <https://www.icisleri.gov.tr/kadin-destek-uygulamasi-kades> web adresini ziyaret ediniz.

13- Makalenin ikinci yazarı, sorumlu yazardır.

Kaynakça

Agostino D vd. (2021). New Development: COVID-19 as an Accelerator of Digital Transformation in Public Service Delivery. *Public Money & Management*, 41(1), 69-72.

Aile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (2024). <https://www.aile.gov.tr/sygm/genel-mudurluk/sosyal-yardimlasma-ve-dayanisma-vakiflari/> Son erişim tarihi, 25.11.2024.

Aslam F (2020). Innovation in the Era of IoT and Industry 5.0: Absolute Innovation Management (AIM) Framework. *Information*, 11(2), 124. <https://doi.org/10.3390/info11020124>

Atzori M (2015). Blockchain Technology and Decentralized Governance: Is the State Still Necessary? Erişim için: SSRN 2709713.

Aytan O A (2021). Hareketli Avcı-Toplayıcı Grupların Yaşam Biçimiyle Yerleşik Çiftçi Toplulukların Yaşam Biçimi Arasındaki İnsan-Mekân İlişkisinin Mukayesesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 979-1012.

Bilgen İ (2019). Avcı Topluluktan Akıllı Toplum Endüstriyel Gelişme. İçinde: X Quliyeva vd. (der), *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar*, Bursa: Ekin Yayınları, 1-13.

Birleşmiş Milletler (2023). Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Çalışmalarımız. <https://turkiye.un.org/tr/sdgs>, Son erişim tarihi, 25.11. 2024.

Braidwood R J (1960). The Agricultural Revolution. *Scientific American*, 203(3), 130-152.

Braidwood R J (2008). Tarih Öncesi İnsanları. Çev. B Altınok. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Brinkman W F (1997). A History of the Invention of the Transistor and Where it Will Lead Us. *IEEE Journal of Solid-State Circuits*, 32(12), 1858-1865.

Cabrero-Holgueras J ve Sergio P (2021). SoK: Privacy-Preserving Computation Techniques for Deep Learning. *Proceeding on Privacy Enhancing Technologies*, 2021(4), 139-162.

Çakır-Kantarcioglu M (2018). Ortak Toprakların Özel Mülkiyete Dönüşmesi Mi? İngiliz Çitleme Hareketleri ile 1858 Arazî Kanunnâmesi'ne Dair Bir Karşılaştırma. *Memleket Siyaset Yönetim*, 13(30),103-140.

1027 Karabaldır D, Erkul E (2024). Toplum 5.0 ve Sosyal Hizmet: Eleştirel Bir Bakış. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 990-1031.

Davutoğlu N A (2020). Üçüncü ve Dördüncü Sanayi Devrimleri Arasındaki Temel ve Sistematik Farklılıkların Determinist Bir Yaklaşım ile Analizi. *Management and Political Sciences Review*, 2(1), 176-194.

Deguchi A ve Kamimura A (2020). From Smart City to Society 5.0. İçinde: Hitachi-Utokyo Laboratory. *Society 5.0 A People-centric Super-smart Society*, Hitachi and the University of Tokyo Joint Research Laboratory, xi-xiii.

Demir K A vd. (2019). Industry 5.0 and Human-Robot Co-Working. *Procedia Computer Science*, 158, 688-695.

Demir K A (2020). Coğrafi Keşiflerin Ekonomi ve Kamu Yönetimi Sistemine Katkıları: Merkantilizm ve Kameralizm. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(1), 118-135.

Dominelli L (2021). A Green Social Work Perspective on Social Work During the Time of Covid-19. *International Journal of Social Welfare*, 30(1), 7-16.

Durdu A ve Gökçe A (2022). Blokzincir Teknolojisi Akıllı Sözleşme Uygulamalarının Kamu Alımlarında Kullanımı. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 43-48.

Durđay Z ve Karaaslan E (2018). Blokzinciri Teknolojisinin E-Devlet Uygulamalarında Kullanımı: Ön İnceleme. *Karabük, Türkiye*, 31 Ocak-2 Şubat.

Faizah U vd. (2022). How are Problem-Solving Skills Equipped in Learning Biodiversity? The Efforts to Realize Learning of Society 5.0. *Biosfer: Jurnal Pendidikan Biologi*, 15(1), 51-61. <https://doi.org/10.21009/biosferjpb.22619>.

Foresti R vd. (2019). Smart Society and Artificial Intelligence: Big Data Scheduling and the Global Standard Method Applied to Smart Maintenance. *Engineering*, 6(7), 835-846.

Fukuyama M (2018). Society 5.0: Aiming for a New Human-Centered Society. *Japan Spotlight*, 27(5), 47-50.

Gencer T E ve Aktan M C (2021). Dijitalleşen Çağda ve Toplumda Değişen İhtiyaçlar ve Sorunlar: E-Sosyal Hizmet (Sosyal Hizmet 2.0) Gereksinimi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 32(3), 1143-1175.

George A S ve George A H (2020). Industrial Revolution 5.0: The Transformation of the Modern Manufacturing Process to Enable Man and Machine to Work Hand in Hand. *Journal of Seybold Report*, ISSN NO 1533-9211: 214-234. DOI:10.5281/zenodo.6548092

Griffin J (2009). On Human Rights. Oxford: Oxford University Press.

Harari Y N (2015). Hayvanlardan Tanrılara Sapiens. İstanbul: Kolektif Yayınları.

Harayama Y (2017). Society 5.0: Aiming for a New Human-Centered Society. *Hitachi Review*, 66(6), 554-559.

Karabaldır D, Erkul E (2024). Toplum 5.0 ve Sosyal Hizmet: Eleştirel Bir Bakış. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 990-1031.

Huang S vd. (2022). Industry 5.0 and Society 5.0—Comparison, Complementation and Co-Evolution. *Journal of Manufacturing Systems*, 64, 424-428.

Ife J (2012). *Human Rights and Social Work: Toward Rights-Based Practice*. New York: Cambridge UP.

IFSW (2024). Global Definition of Social Work. <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/> Son erişim tarihi, 25.11.2024.

İTÜBİDB. İnternet'in Tarihçesi. <https://bidb.itu.edu.tr/seyir-defteri/blog/2013/09/07/internet'in-tarih%C3%A7esi>. Son erişim tarihi, 25.11.2024.

Keidanren (2018). Society 5.0: Co-Creating the Future: Tokyo https://www.keidanren.or.jp/en/policy/2018/095_proposal.pdf. Son erişim tarihi, 25.11.2024.

Kuçuradı İ (2011). İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları: İnsan Hakları ve Hukuk-Devlet-Siyaset Felsefesi Yazıları. Türkiye Felsefe Kurumu.

Leng J vd. (2022). Industry 5.0: Prospect and retrospect. *Journal of Manufacturing Systems*, 65, 279-295. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2022.09.017>.

López-Peláez A vd. (2023). Digital Social Work. İçinde: A López-Peláez vd. (der), *The Routledge International Handbook of Digital Social Work*, 13-25. London: Taylor & Francis, 13-25.

Martin L vd. (2024). Better Call GPT, Comparing Large Language Models Against Lawyers. arXiv preprint arXiv:2401.16212.

Matsuoka H ve Hirai C (2020). Society 5.0 A People-centric Super-smart Society. İçinde: H Matsuoka ve C Hirai (der), *Habitat Innovation*. Hitachi-Utokyo Laboratory Hitachi and the University of Tokyo Joint Research Laboratory, 25-42.

Mattison M (2012). Social Work Practice in the Digital Age: Therapeutic e-Mail as a Direct Practice Methodology. *Social Work*, 57(3), 249–258.

Nadoleanu G vd. (2022). The Multifaceted Challenges of the Digital Transformation: Creating a Sustainable Society. *Postmodern Openings*, 13(1), 300-316.

Nahavandi S (2019). Industry 5.0—A Human-Centric Solution. *Sustainability*, 11(16), 4371. <https://doi.org/10.3390/su11164371>.

Nofer M vd. (2017). Blockchain. *Business & Information Systems Engineering*, 59(3),183–187. <https://doi.org/10.1007/s12599-017-0467-3>

Özateş-Gelmez Ö S (2022). Dijital Refah Devletlerinin İnsan Hakları ve Sosyal Adalet Bağlamında Değerlendirilmesi: Sosyal Yardım ve Hizmetlerin Dijital Dönüşümünde Ortaya Çıkan Etik Meseleler. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 22(57),797-824.

Özdoğan O (2017). Endüstri 4.0: Dördüncü Sanayi Devrimi ve Endüstriyel Dönüşümün Anahtarları. İstanbul: Pusula.

Pasi G ve Misuraca G (2020). Welfare 2.0: Future Scenarios of Social Protection Systems in the Digital Age. *Policy Design and Practice*, 3(2), 163-176.

1029 Karabaldır D, Erkul E (2024). Toplum 5.0 ve Sosyal Hizmet: Eleştirel Bir Bakış. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 990-1031.

Peyvandi A vd. (2022). Privacy-Preserving Federated Learning for Scalable and High Data Quality Computational-Intelligence-as-a-Service in Society 5.0. *Multimedia Tools and Applications*, 81(18),25029-25050.

Reamer F G (2018). Sosyal Hizmet Etiği ve Değerleri. Çev. H Acar, Ankara: Nika Yayınevi.

Rüßmann M vd. (2015). Industry 4.0: The Future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries. *Boston Consulting Group*, 9(1), 54-89.

Saracel N ve Aksoy I (2020). Toplum 5.0: Süper Akıllı Toplum. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 9(2), 26-34.

Singh M vd. (2021). Digital Twin: Origin to Future. *Applied System Innovation*, 4(2),36, 1-19. <https://www.mdpi.com/2571-5577/4/2/36>.

Sun T vd. (2023). Digital Twin in Healthcare: Recent Updates and Challenges. *Digital Health*, 9, 1-13.

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. Türkiye'nin Bütünleşik Sosyal Yardım Sistemi. https://www.aile.gov.tr/SYGM/PDF/Turkiyenin_Butunlesik_Sosyal_Yardim_Sistemi.pdf. Son erişim tarihi, 25.11.2024.

Tao F vd. (2019). Digital Twin Driven Smart Manufacturing. Academic Press.

Tonta Y ve Küçük M E (2005). Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Geçiş Sürecinde Temel Dinamikler. *Türk Kütüphaneciliği*, 19(4),449-464.

Tuncay T (23-24 Mart 2009) "E-Sosyal Hizmetler: İnsani Hizmetlerde Bilişim Teknolojisi Uygulamaları." İzmir 3. İleri Yaş Sempozyumu. İzmir.

TÜBİTAK Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Daire Başkanlığı. Yeni Sanayi Devrimi Akıllı Üretim Sistemleri Teknoloji Haritası. https://www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/akilli_uretim_sistemleri_tyh_v27aralik2016.pdf. Son erişim tarihi, 25.11.2024.

Ünal G ve Uluyol Ç (2020). Blok Zinciri Teknolojisi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 13(2), 167-175.

Ünal Y (2009). Bilgi Toplumunun Tarihçesi. Tarih Okulu 5, 123-144.

Yavari F ve Pilevari N (2020). Industry Revolutions Development from Industry 1.0 to Industry 5.0 in Manufacturing. *Journal of Industrial Strategic Management*, 5(2), 44-63.

Yılmaz A (2022). Avcılık ve Toplayıcılık. Ankara: TÜBİTAK Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/avcilik_ve_toplayicilik. Son erişim tarihi, 25.11.2024.

Yin Y vd. (2018). The Evolution of Production Systems from Industry 2.0 Through Industry 4.0. *International Journal of Production Research*, 5(1-2), 848-861.

Xu X vd. (2021). Industry 4.0 and Industry 5.0—Inception, Conception and Perception. *Journal of Manufacturing Systems*, 61,530-535. <https://doi.org/10.1016/j.jmsy.2021.10.006>.

Zariç S (2017). Tarihsel Kökeninden Ülkelere Göre Türlerine Aydınlanma Felsefesi (Çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(28), 33-54.

İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941)

Melike Şeker, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-1304-6601

E-Posta: seker.melike@yahoo.com

Öz

Bu çalışma, İran'da Rıza Şah Pehlevi ve Türkiye'de Mustafa Kemal'in kurucu liderliğini yaptıkları devletlerde (1923-1941) uygulanan eğitim reformlarıyla bu ülkelerin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme biçim ve yoğunlukları arasındaki paralelliklere dikkat çekmeyi hedeflemektedir. 16. yüzyılda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dar bir bölgesinde konumlanan Avrupa dünya ekonomisi kendi iç yapılarını geliştirerek kesintili de olsa düzenli bir gelişme göstermiştir. 19. yüzyılda kendi yuvasından çıkarak dünyanın farklı bölgelerini bünyesine dâhil eden kapitalist ekonomi (modern) kapitalist dünya ekonomisi haline gelmiştir. Avrupa merkezli kapitalist ekonominin coğrafi yayılımının hızlandığı bu yüzyıl, Türkiye ve İran toprakları da dâhil olmak üzere birçok bölgenin bu sisteme katılmaya başladığı zaman aralığına denk düşmektedir. Bu nedenle uluslararası ekonomik-politik düzen, iktisadi değişimlerin yanı sıra siyasi ve toplumsal yapının dönüşümünün de başlıca dinamiği olmuştur. Sonsuz ve sınırsız büyüme hedefinin temel motivasyon olduğu kapitalist dünya ekonomisinin sürekli büyüme sürecinin tarihsel gelişimine her bölgenin içsel dinamikleri etki etmektedir. Dünya pazarı için üretim mekanizmalarını yaratan kapitalist dünya ekonomisine eklenmenin buna dâhil olan birimler açısından en önemli sonucu, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının içerik olarak kapitalist pazara uygun bir biçimde yeniden yapılandırılmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçarlar/Pehleviler için bu süreç, bir yandan kendi içinde bağımsız kurumsal yapıları oluşturma bir yandan da dünyaya uyum sağlama arayışı şeklinde ortaya çıkmıştır. Her iki imparatorluk örneğinde bütünleşme sürecinin bir uğrağı olan ulus devlet inşa dönemi, politik, idari ve toplumsal yapıdaki dönüşümlere siyasi aktörlerin öncülük ettiği tarihsel bir kesittir. Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın liderliğinde kurulan devlet yönetimlerinin hedefleri arasında eğitim kurumlarında reformların yapılması ve bu kurumların yaygınlaştırılması da bulunmaktaydı. Buradan hareketle çalışma, benzer zaman aralığında ancak farklı hız ve yoğunluklarla kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşen Osmanlı/Türkiye'de ve İran'da merkezi devlet eliyle düzenlenen modern eğitim reformlarının -hedef ve düzeyinin- bahsi edilen eklenme süreciyle paralelliklerine odaklanmaktadır. Son olarak çalışma, eğitim reformları konusunda söz konusu ülkelerin dünya ekonomisiyle eklenme süreçlerindeki sermaye birikim koşullarının belirleyici rolünü öne çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalist Dünya Ekonomisi, Ulus Devlet, İran, Türkiye, Eğitim Reformu.

The Comparison of the Integration Processes of Iran and Türkiye into the Capitalist World Economy: The Case of Education Reform (1923-1941)

Abstract

The study aims to draw attention to the parallels between the education reforms implemented by Reza Shah Pahlavi in Iran and Mustafa Kemal in Türkiye (1923-1941) and the forms and intensities of integration of these countries with the capitalist world economy. The European world economy, which was established in a narrow region of Western Europe and North America in the sixteenth century, progressed with the full development of internal structures. In the nineteenth century, it emerged from its own nest and became (modern) capitalist world system by incorporation of new zones that external to the capitalist world economy. The century, in which the geographical expansion of the Eurocentric capitalist economy accelerated, coincides with the time when many regions, including Türkiye and Iran, began to merge with the world economy. For this reason, the international economic-political order has been the main dynamic of the transformation of the political and social structure as well as economic changes. Each region has participated in the historical development of the process of endless accumulation of capital, which is the main motivation of the capitalist economy, on the axis of its dynamics. The most important consequence of the incorporation into the capitalist world economy, which creates the mechanisms of production for the world market, is the restructuring of the pre-capitalist modes of production in accordance with the capitalist market in terms of content. For the Ottoman and Iranian empires, the process which is continual and endless emerged as a quest to create independent institutional structures within themselves on the one hand and to integrate into the world market on the other. In the case of both empires, political actors led the transformations in the political, administrative, and social structure during the nation-state-building process, which was a moment of the integration process with the world market. Among the comprehensive reform goals of the modern state form established under the leadership of Mustafa Kemal and Reza Shah was the dissemination of modern education institutions. From this point of view, the study focuses on the parallel relations between the integration of Ottoman/Türkiye and Iran into the capitalist world economy in different forms and intensities and the education reforms implemented by the central state in these countries. The article stresses the determining role of capital accumulation processes on the education reforms.

Keywords: Capitalist World Economy, Nation State, Iran, Türkiye, Education Reform.

Giriş

1923-1941 yılları arasında İran ve Türkiye’de uygulanan ve/ya hedeflenen modern eğitim reformlarıyla bu ülkelerin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmeleri arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Benzer politikaların amaç edinildiği bu iki devlette, modern eğitim reformları her ne kadar benzer hedefleri içerse de, eğitim kurumlarının inşası, yaygınlaştırılması ve etkileri bakımından sonuçlar benzer ol(a)mamıştır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da konumlanan kapitalist dünya ekonomisinin kendi içinde gelişme gösterdiği ve dünyanın farklı bölgelerini içine alarak genişlemeye başladığı zaman aralığı olan 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Hanedanlığı için Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisiyle ‘eşitsiz’ ve ‘bağımlı’ geliştirilen ilişkilerin yoğunlaştığı ve üst yapısal reformların hız kazandığı bir döneme tekabül eder. Osmanlı ve Kaçarların 19. yüzyıldaki iktisadi bütünleşme süreci, beraberinde siyasi kurumların ve toplumsal yapının dönüşümünü de içeren birtakım reform programlarının uygulanmasıyla sonuçlanmıştır. Benzer yapısal koşullar altında ve fakat farklı hız ve yoğunlukta dünya ekonomisiyle bütünleşen Osmanlı ve İran’ın ekonomi-politiği, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan İran ve Türkiye’nin ulus devlet inşa sürecinde farklı etkileriyle var olmuştur. Söz konusu etkilerden biri olan Batı Avrupa tarzı eğitim kurumlarının merkezi yönetimin denetimine alınarak sistemeleştirilmesi, dünya ekonomisine katılma sürecinde hem yerli insan kaynağı yetiştirme hem de ulus inşa sürecinde yönetimlere meşruiyet kazandırma amacına dayanmaktaydı. İmparatorluktan ulus devletlere geçiş sürecinde eğitim kurumları da dâhil olmak üzere radikal dönüşümlerin İran ve Türkiye sathındaki öncüleri Mustafa Kemal ve Rıza Şah liderliğindeki yönetimler olmuştur. Eğitimde reform programlarının oluşturulması ve modern eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması çabası, literatürde kimi zaman ‘Batılılaşma’, ‘Çağdaşlaşma’ ve ‘Uygarlaşma’ gibi süreçlere dayandırılmakta kimi zaman da Mustafa Kemal ve Rıza Şah karşılaştırması ‘başarı/başarısızlık’ perspektifinden ele alınmaktadır (Türkislamoğlu, 2022; Atuk, 2017; Tamahkar, 2022; Afşar, 2020). Bu makale, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde İran ve Türkiye’de gerçekleştirilen eğitim reformlarını kapitalist dünya ekonomisinin coğrafi genişlemesiyle ilintili yapısal koşullara dayanarak ele almaktadır. Dolayısıyla çalışma, İran ve Türkiye topraklarında hedeflenen dönüşümü ne yalnızca tarihsel lider üzerinden okumakta ne de salt İran ve Türkiye devletlerinin/toplumlarının kaostan çıkartılma bağlamında ele almaktadır. Çalışmanın temel iddiası, her iki ülkenin egemen birer ulus devlet olarak ortaya çıkışlarını takip eden süreçte Batı tarzı eğitim kurumlarını inşa etme ve bunları yaygınlaştırma kapasiteleriyle uluslararası ekonomik yapıdaki konumları arasında doğrudan ilişki olduğudur.

Bu amaçla makalenin ilk kısmında, kapitalist dünya ekonomisinin coğrafi genişleme süreci ele alınarak çalışmanın dayandığı kuramsal arka plana ilişkin çerçeve aktarılmaktadır. Kapitalist ekonomiyle bütünleşmenin ekonomik düzeyde başladığı Kaçar/Pehlevi İrani ve Osmanlı/Türkiye'nin sömürgeci güçlerle ticaret, yabancı sermaye yatırımları, borçlanma/borçlandırma ilişkilerinin yoğunlaştığı zaman aralığı olan 19. yüzyıla ilişkin kısa bir değerlendirme yapılarak, ticari sermayenin ve yabancı sermaye yatırımlarının artışıyla iki ülkenin topraklarında altyapısal faaliyetlerin gelişimi ve merkezi bürokrasi tarafından yapılan üstyapısal reformlar arasındaki ilişkisellik analiz edilecektir. Yabancı sermaye yatırımı, meta ihracat ve ithalat oranları, altyapısal gelişmelerin ivmesi gibi veriler üzerinden yapılan karşılaştırmalı değerlendirmelerle merkezi gücün sermaye birikim süreciyle uluslaşma pratiklerinin parçası olan modern eğitim reformları arasındaki ilişki ortaya koyulmaktadır. Bu yönüyle iki ulus devletinin kapitalist ekonomiyle bütünleşme süreci bir derece meselesi olarak değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel amacı, siyasi aktörlerin toplumları üzerinde yarattıkları farklılığın egemeni oldukları toprakların ekonomi-politiği ve küresel kapitalist sistemle ilişkileri düzleminde değerlendirilmesidir.

Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme

Bütünleşme kavramı¹, Immanuel Wallerstein tarafından 19. yüzyılda Avrupa kökenli kapitalist dünya ekonomisinin, bünyesine farklı coğrafi bölgeleri katarak yayılması sürecini tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (Wallerstein, 1976: 277; 1993; 2011: 143; Wallerstein ve Hopkins, 1987; 2016a; 2016b). Eşitsiz ve bağımlı bir gelişim sürecini ortaya çıkaran bu coğrafi genişlemeyi “çevreleşme” olarak ele alan Wallerstein, bütünleşen birimleri “dış bölgeler” olarak tanımlamaktadır (Hall, 2012: 47; Wallerstein ve Hopkins, 2016: 107). Dışsal olanın “içerilmesi” olarak tanımlanan kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme, teorik olarak her yerde aynı olsa da tarihsel olarak farklı şekillerde ortaya çıkan oldukça karmaşık ve ilişkiyel bir süreci ifade eder.

Birbirinden farklı ancak ilişkili bir perspektiften hareket eden *Dünya-Sistem Analizi* (DSA) teorisyenlerinin ortaklaştığı nokta, Batı Avrupa ve sonrasında Kuzey Amerika'da egemen sistem olan modern dünya sisteminin geliştirdiği birtakım ekonomik, kültürel ve politik bağlantılar aracılığıyla dışsal bölgelerle bütünleşme neticesinde bir sistematiklik oluşturduğudur (Frank, 1990: 187, 230). DSA'da analiz birimi ekonomik süreçler ve bağlantılar aracılığıyla tanımlanmış bir dünya-sistem olarak kavramsallaştırılmıştır (Wallerstein ve Hopkins, 2016a: 117). Dünya-sistemlerinin bahsedildiği şekliyle kavramsallaştırılması ise, tekil ulus devletlerde meydana gelen

1035 Şeker M (2024). İrani ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.

sosyo-ekonomik dönüşümleri dünya ekonomi süreçleriyle ilişkili ele almayı mümkün kılmaktadır (Gates ve Deniz, 2019: 62, 66).

Sistem olarak kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimine dair kapsamlı çalışmalarıyla bilinen I. Wallerstein'in tarihsel kapitalizm olarak tanımladığı ve bir süreç olarak ele aldığı kapitalist dünya ekonomisi kapitalizmin yalnızca mantığının değil, ayrıca ortaya çıkışı ve gelişiminin de açıklanması çabasına dayanır (Fülberth, 2008: 35). "Tarihsel ve toplumsal bir sistem olan kapitalizm", sermayenin belirli bir zaman aralığında özgül bir yolla dolaşıma girerek sonsuz ve sınırsız birikim hedefinde olma arayışı olarak tanımlanmaktadır (Wallerstein, 2006: 11-12). Bu tarihsel sistem 15. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da konumlanıyorken, 19. yüzyıl ve sonrasında tedricen yerkürenin birçoğunu kaplayacak şekilde genişlemiş ve bugün hâlâ genişlemeye devam etmektedir (Wallerstein, 2006: 16; 1993: 146). Bu gelişim seyrinde 19. yüzyıl, kapitalist dünya ekonomisinin sınırlı coğrafyasından çıkarak dünyanın farklı bölgelerini içine alarak genişlediği eş deyişle evrensel hüviyetine ulaştığı zaman aralığıdır (Wallerstein, 2010; 2011a). Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisi, içinde eksenel bir iş bölümünün olduğu, temel ve/ya asli malların mübadelesinin yapıldığı, sermaye ve emek gücü akışının gerçekleştiği geniş bir coğrafi alanı kapsar. Bu sistemin en önemli özelliği politik olarak tek bir yapıya bağlı olmayıp bünyesinde birden fazla politik birimin var olabilmesidir. Dolayısıyla sistemin işleyişi birbirlerine gevşek bağlarla bağlı olan farklı politik birimlerin bir araya gelerek oluşturduğu 'devletlerarası düzene' dayanmaktadır (Wallerstein, 2011: 51-52). İçinde birden fazla dil ve kültür yapısının var olabildiği kapitalist dünya ekonomisinde esas olan sermayenin sonsuz birikimine dayanan eksenel iş bölümü etkinliğidir (Wallerstein, 2011: 52). Dünya ekonomilerinden farklı olarak dünya imparatorluk sisteminde düzen, siyasi ve/ya törel ilişki ağlarına, henüz sermaye birikimine konu olan unsurların 'metalaş(tırıl)mamış' ve 'piyasa' ilişkilerinin yeterince gelişmemiş olmasına dayanmaktaydı. Kârın maksimizasyonunun temel motivasyon olduğu dünya ekonomisinde, sermayenin farklı şekillerde yaratılması süreci çeşitli kurumlarla ilişkiye geçmeyi zorunlu kılmaktadır. Böylece tarihsel kapitalizm kapitalistlerin sınırsız sermaye birikimi hedefinde olmaları nedeniyle yaygın bir metalaşma sürecinin üretim, bölüşüm, dağıtım gibi toplumsal hayatı da metalaştırdığı bir sistemdir (Wallerstein, 2006: 13-15). Wallerstein'a göre (2006: 39), sonsuz sermaye birikimi (tarihsel) kapitalist sistemin temel hedefidir ve bu sistem günümüzde tekil ulus devletlerden oluşan 'devletlerarası ağın' işleyişine dayanmaktadır. Egemenliğin 'sınırlı bir toprak parçası' üzerinde merkezi iktidarın kurumsallaştırılmasına dayandığı

ulusal devlet yönetimleri kapitalist sistemin işleyişinde temel önemdedir. Bu yönüyle modern ulusal devlet, siyasi sınırlarından neyin/kimin, ne zaman ve hangi koşullarda geçeceğine karar veren tek yetkili hukuki birimdir (Wallerstein, 2006: 40; 2011: 82). Kapitalist dünya ekonomisinin kendi yuvasından çıkarak dünyanın farklı bölgelerine yayılımının eş deyişle evrensel hüviyetine kavuşmasının zeminini, Hobsbawm'ın (2012) "Çifte Devrim" olarak tanımladığı Fransız ve Sanayi Devrimi hazırlamıştır. Sanayi Devrimi etkisiyle feodal Avrupa'da önce Büyük Britanya sonrasında diğer Batı Avrupa ülkelerinin üretim tarzında niteliksel dönüşüm gerçekleşmiştir. Yaşanan bu dönüşümle, söz konusu ülkelerin üretimi hızla sanayileşerek düşük maliyetlerle büyük miktarlarda mamul mallar üretebilen ekonomilere dönüşmüş ve bu durum farklı bir sistemin coğrafi olarak tüm yerküreyi kaplayacak şekilde genişlemesine yol açmıştır (Wallerstein, 1993: 20; 2010: 20). Bu değişimin politik ve kültürel boyutunu belirleyen Fransız Devrimi'nin etkisi ise, tespit edilebilir ve değişmez sınırlara sahip ulus devlet biriminin tek yetkili hukuki-politik yapı olarak kabul edilmesi ve söz konusu ulus devlet egemenliğinin 'yurttaş'a verilmesi olmuştur (Wallerstein, 1993: 252). Bugün biricik olmasa bile ilk sırada yer alan ulus devletler, 19. yüzyılda kaçınılmaz evrensel olgu halini alarak her biri keskin siyasi sınırlarla çevrili, yaratılmış gelenekleri olan ve zaman geçtikçe birbirleriyle daha fazla ortaklıklara sahip siyasi yapılar halini almıştır. Farklı dil, din ve kültürel öğelere sahip olan bu devletlerin zamanla kendi aralarında oluşturdukları ortaklıklara, yasama organı, bürokrasi, siyasi partiler, ulusal meclis, para ve okul sistemi gibi siyasi formlar örnek verilebilir (Wallerstein, 1993: 246-247). Kapitalist sistem çarkında yer alan her bir ulus devlet, mal, para-sermaye ve iş gücünün kendi sınırlarından geçişlerini kontrol altında tutmaya yetkili tek otorite olma özelliğiyle donatılmaktadır. Devletlerarası sisteme bağımsız egemen birim olarak dâhil olan/edilen ulus devletlerin coğrafi temeli sınırlı toprak parçasının 'vatan' olarak belirlenmesi biçimine dayanırken bu toprak üzerinde yerleşik insan topluluklarının birliğini 'ulus' olma fikri sağlamıştır (Wallerstein, 2006: 41). Böylece maksimum sermaye birikiminin çok çeşitli yollarla sağlandığı kapitalist dünya ekonomisinin yaşamsal mekanizması modern (ulusal) devlet birimi olmuştur/olmaktadır.

Dünya ekonomisinin coğrafi genişlemesi, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dar bir bölgesinde hâkim sistem olan kapitalizmin evrensel hüviyetine ulaşarak 'dünyaya' yayılmasıdır. Bu yayılma, sisteme 'dışsal' olan bölgelerin içsel bölgelere dönüştürülmesi biçiminde gerçekleşmiştir (Wallerstein ve Hopkins, 2016b: 179). Ulaştığı coğrafyaları, bölgelerin iç dinamikleri doğrultusunda kendi bünyesine dâhil eden kapitalist dünya ekonomisi,

bütünleşen birimi sermaye birikim dürtüsü gereklerine uygun bir biçimde yapılandırarak sistemin bütünleşmiş bir parçası haline getirmektedir (Wallerstein vd., 1983: 42). Eşit olmayan bu entegrasyon sürecinde ucuz hammadde ve besin kaynaklarının çevre ülkelerden merkeze ihraç edilmesi hem gelişmiş kapitalist ülkeleri hızla sanayileştirmekte hem de merkezin sermaye birikimini hızlandırmaktaydı. Böylece sermaye birikimi yoğunlaşan güçlü merkez(ler)in denetiminde farklı bölgelerin dünya ekonomisine dâhil edildiği uluslararası iş bölümü kurulmaktaydı (Amin, 1992: 148-149). Bu yayılımla ekonomik olan ‘dünya’ yapısına bağlı olurken; siyasi faaliyetlerin, ekonomiden daha dar sınırlara sahip devlet yapıları içinde ve aracılığıyla gerçekleştiği ifade edilebilir (Wallerstein ve Hopkins, 2016a: 100-103). Dünya ekonomisine eklemelenmenin devlet yönetim düzeyindeki etkisi modern anlamda ulusal egemenlik biçiminin ortaya çıkmasıdır (Hopkins ve Wallerstein, 2016b: 179-180, 182). Söz konusu eklemelenme sürecinin teorik olarak her yerde aynı olduğunu ancak tarihsel olarak farklı şekillerde işlediğini ifade eden Hopkins ve Wallerstein’e göre (2016b: 179-182), bu eklemelenme sürecinde kapitalist dünya ekonomisi etkisi altına aldığı tüm bölgelerde hem üretim süreçlerini hem de devlet yönetimlerini yeniden yapılandırmaktadır. Sermaye birikim sürecinin gelişmesi ve genişlemesine dayanan dünya ekonomisinin ulaştığı bölgelerde devletlerarası ağa dâhil tekil ulusal devlet yönetimini koşullandırması dünyanın neredeyse her bölgesindeki ortak sonuçlardan biridir. Böylece sisteme iktisadi düzeyde eklemelenen bölgelerdeki ekonomik dönüşüm süreçleriyle geçirgen ve/ya belirsiz sınırların kapalı hatlara dönüşmesi, olmayan siyasi sınırların çizilmesi veya yeni sınırların belirlenmesi eş zamanlı gelişmeler olarak değerlendirilebilir (Hopkins, 2016: 68). Kapitalist sisteme ‘dışsal’ olan bölgeler, bütünleşme sonucunda birtakım ortaklıkların oluşturulduğu ‘içsel’ coğrafi bölgeler olarak dünya ekonomisine uyumlu alanlar haline getirilmiştir. Oldukça uzun zaman alabilen bütünleşme süreci ekonomik, siyasal ve sosyal ilişkileri farklı olan bölgelerin tam dönüşümüyle sonuçlanmaktadır (Hopkins ve Wallerstein, 1987: 901). Bu doğrultuda hem dünya pazarı için üretimi sağlama hedefiyle temel üretim faaliyetlerini dönüştürme hem de devletlerarası sistemin işleyişini kolaylaştıracak merkezi yönetimleri tesis etme bütünleşme sürecinin ‘motoru’ değil ‘sonuçları’ olmaktadır. Bu süreç sonucunda dünya ekonomisiyle bütünleşen farklı coğrafi bölgeler son kertede meta üretimine dayalı kapitalist dünya sisteminin parçası haline gelmektedirler (Hopkins ve Wallerstein, 1987: 902). Eklemelenmenin benzer koşullarda meydana gelse de çeşitli yollarının olduğunu ve her bölgenin farklı biçimde sürece dâhil olduğunu/edildiğini ifade etmek gerekir. Özellikle bütünleşen bölgenin coğrafi konumu, üretim biçimi, toprak mülkiyeti ve devlet yönetim yapısı

bu sürecin yolunu belirleyen önemli değişkenler olarak sıralanabilir. Bu anlamda, benzer makro dönüşüm sürecinde gerçekleşen eklemelenmenin etkisi ve sonuçları bakımından farklılaşabileceğini de eklemek gerekir.

15. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın başına kadar geçen ve Wallerstein'in (2010) 'Uzun 16. Yüzyıl' olarak tanımladığı 1450-1640 arası dönemde, Avrupa ekonomisini canlandıracak birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Nüfus ve meta üretiminin artış göstermesiyle uzun mesafeli ticarete büyüme sağlanmış ve değerli madenlerin desteğiyle para kullanımı da yaygınlaşmıştır. Gemi yapım tekniği ve okyanus gemiciliğindeki önemli ilerlemeler sayesinde gerçekleştirilen deniz aşırı keşiflerle ticaretin farklı yollarla gerçekleştirilmesinin sağladığı ekonomik ilerlemeler, önce Hollanda ve Büyük Britanya ve sonrasında diğer Avrupa ülkeleri için yeni olanaklar yaratmıştır. Kara ticaretinden deniz ticaretine kayan alternatifler, Akdeniz ticaretinde üstünlüğün önce Hollanda sonrasında Büyük Britanya ve Fransa sermayesi egemenliğinde bir uluslararası ticaret modelinin kurulmasına uygun zemini hazırlamıştır. Bu gelişimin Orta Doğu coğrafyasına etkisi, bölge imparatorluklarının ucuz hammadde ve gıda malları ihracı karşılığında sınai malları ithal eden 'çevre ekonomilere' dönüşmeleri şeklinde seyretmiştir (Kasaba, 2005; Pamuk, 2005: 162-164, 193). Çevreleşme eş deyişle dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde, Avrupa ülkeleri merkantalizm politikalarıyla kendi ekonomilerini korurken, sosyo-ekonomik düzen üzerinde eski biçimini korumayı sürdüren Orta Doğu coğrafyasındaki yönetimler Avrupa merkantalizmine karşı koyacak politikalar geliştirememişlerdir (Çizkaya, 1985: 370). Kaçarlar ve Osmanlı'nın da bulunduğu bu coğrafyaya kapitalist dünya ekonomisinin etkisi, buharlı gemilerin bölgeye girişi, bölgede deniz ticareti için yeni limanların inşa edilmesi ve modern iletişim teknikleri olarak telgraf ve demiryolları yapımının yoğunlaşması olmuştur (Issawi, 1982: 1-2). Emperyalist sistemin yayılımı ticari ilişkileri kolaylaştıracak gelişmelerin yanı sıra sermaye ihracı ve yatırımlarını da içermekteydi (Amin, 1993). 19. yüzyılda, önceki yüzyıllardan farklı olarak, İran ve Osmanlı ülkelerinde ithalat ve ihracatta dışa daha bağımlı bir ekonomik düzen ortaya çıkmıştır. Bu eşitsiz gelişimin söz konusu imparatorluklara etkisi, geçimlik ekonominin bir parçası olan tarımsal üretimin pazar için üretime kayması, pazar için üretim yapan malların belirli kalemlerle sınırlı kalması, yabancı malların iç piyasalarda avantajlı konum elde etmesi, kırsalın temel geçim kaynağı olan geleneksel el sanatlarının gerilemesi ve/ya ortadan kalkması ve tüm bunlara bağlı olarak toplumsal ilişkilerin büyük bir dönüşümüne uğraması olmuştur (Issawi, 1982: 2-4; Kasaba, 2005: 152; Pamuk, 2005: 210-211, 221-223). Bu çerçeveden değerlendirildiğinde, 19. yüzyılda

etkinliğini artıran Avrupa merkezli kapitalist ekonominin coğrafi yayılımıyla, imparatorluk yönetimlerinin çözülmesi, modern devlet bürokrasisinin oluşturulması, meslek gruplarının ortaya çıkışı ve yeni vilayet yönetim kanunlarının ilan edilmesi gibi merkezi devlet yapısının gücünü artıracak birtakım uygulamalara geçiş arasında eş zamanlılık söz konusudur.

Kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci, İran ve Osmanlı'yı ucuz hammadde ve gıda mallarını ihraç eden, sınai mallarının ithalatını yapan 'çevre ekonomilere' dönüştürmüştür. Toprak kayıplarına neden olan yıkıcı savaşların yaşanması, mevcut düzenin işleyemez hale gelmesi, yabancı sermayenin/tüccarın yerli sermaye/tüccar karşısında kazandığı piyasa egemenliği, ticari bütünleşmenin deniz kıyılarında bulunan kentlerde yoğunlaşmış, kırsal bölgelerin çeşitli nedenlerle bunun dışında kalması çevreleşme sürecinin eşitsiz ve iç bütünleşmeyi sağlamaktan uzak doğrudan sonuçları olmuştur. Böylesi bir konjonktürde 20. yüzyılın ilk çeyreğine doğru tarım ülkesi olan İran ve Osmanlı, milliyetçilik ideolojisini kendi topraklarında sömürgeci güçlere karşı bağımsızlık kazanmanın kurtuluş reçetesi olarak görmüşlerdir. Kapitalist dünya sistemi üzerinde hegemonya kuran Büyük Britanya liderliğindeki 20. yüzyılın dünyasında, Avrupa'da cazibe yaratan milliyetçilik ideolojisinin korumacı politikaları, serbest ticareti öngören liberal politikalarla çatışmaktan ziyade birbirleriyle eklemlenen ideolojiler olmuştur (Keyder vd., 1993: 549-550). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'si'ne; Kaçar Hanedanlığı'ndan Pehlevi İranı'na evrilen yönetim anlayışının, en temelde Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisinin Orta Doğu ülkelerini içine alacak şekilde genişlemesinin bir sonucu olduğu ve bahsi edilen koşullarda şekillendiği ifade edilebilir. Her bölgede aynı hız ve tempoda meydana gelmeyen bu dönüşümün, farklı coğrafyalarda birtakım ortaklıklar yaratabilen yapısal dinamiklere sahip olduğu da göz ardı edilemez. Bu ortaklıkların başında, İran ve Türkiye özelinde, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası üzerinde modern anlamda egemenlik anlayışının geliştirilmesi gelmektedir. Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın önderlik ettiği Türkiye Cumhuriyeti (1923-38) ile Pehlevi İranı'nı (1925-1941) tam olarak böylesi bir konjonktürde kurulan yönetimler olmuştur. O zamana kadar görülmemiş hız ve yoğunlukta Batı Avrupa tarzı kurumsallaşma pratiklerinin iki lider şahsında kristalize olması elbette tesadüf değildi. Tekil ulus devlet yönetimlerinin siyasi aktörleri olan Rıza Şah ve Mustafa Kemal için sistemin işleyişini mümkün kılan birtakım kurumsal reformlar acil ihtiyaç niteliğindedir. Reformların temel hedefi ise, hakimi oldukları toprakların uluslararası sisteme egemen eşit birim olarak katılımını sağlayacak Batı Avrupa tarzı kurumların ivedilikle yerleştirilmesine

dayanmaktadır. Sonuçları öngörülemeyen ve tek yönlü bir gelişim dinamiği içermeyen bu bütünleşme süreci farklı bölgelerde benzerlik gösteren birtakım önemli reform çabalarını ortaya çıkarmıştır. Bunların başında ise eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması gelmiştir.

19. yüzyılda kapitalist ekonominin nüfuz alanının genişlemesi ve bu sistemle bütünleşerek bağımsız birer ulus devlete evrilen coğrafyalarda eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması, henüz bağımsızlığını kazanan genç ulus devletler için sömürgeci güçlerin kendi topraklarındaki 'doğrudan' etkisini ortadan kaldırmanın ve dolayısıyla bağımsızlığın ön koşulu idi. Bununla birlikte çağın koşullarına uygun bir biçimde hareket etme yeni ideolojik argümanlara uygun vatandaş profilinin yaratılması hedefini de içermekteydi. Bu durum, Türkiye ve İran'ın mevcut dünya siyasetine bağımsız bir birim olarak katılma arzusunu ortaya koymaktaydı. Nüfusun çoğunluğunun geleneksel tarım toplumundan oluştuğu ve ekonominin tarıma dayandığı imparatorluk topraklarında kurulan yeni ulus devlet liderleri ihtiyaç duydukları okullaşma sürecini, (tarihsel) kapitalizmin etki ve koşullarında merkezi devletlerin tarihsel olarak sahip olduğu ekonomik kaynakların ve bu kaynakları ülke içindeki reformlara harcama kapasitesine bağlı olarak gerçekleştirebilmişlerdir. Modern ulus devletin eğitim kurumları hem toplumsal akışkanlığı yüksek oranda sağlayabilmesi hem de bireye eğitim müfredatı aracılığıyla hedeflenen toplumsal rollerin aşılması açısından devletin ideolojik koşullarının yeniden üretiminde başat öneme sahiptir. Toplumsal örgütlenmeyi sağlayan ve sistemin fonksiyonlarının sorunsuz işlemesine olanak tanıyan insan kaynağının sağlanması mutlak ideolojik bir niteliğe sahiptir (Amin, 1993: 16). Mustafa Kemal ve Rıza Şah şahsında kristalize olan ve uluslaşma pratiklerinde radikal dönüşümlere öncülük etmesiyle bilinen bu iki lider dönemi, literatürde bugün bile önemli bir tartışma başlığıdır. Bu araştırma, genel hatlarıyla literatüre hâkim bu tartışmaları eleştirel bir bakışla ele alarak, Türkiye ve Rıza Şah İran'ında başta ekonomi olmak üzere siyasi, kültürel ve toplumsal alanlarda farklı derecelerde etkisini gösteren reform programlarının kapitalist dünya ekonomisinin etki koşulları altında şekillendiğini ileri sürmektedir. Ulus devlet kurma yolunda ilerleyen liderlerin tüm politikalarında olduğu gibi eğitim alanında yaptıkları değişikliklerin neden ve sonuçlarının söz konusu küresel süreçlerle ilişkili olduğu ortaya koyulmaktadır.

Cumhuriyet Türkiye'sinin Küresel Kapitalist Sisteme Uyum Süreci ve Eğitim Reformu

20. yüzyılın ilk yarısında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı coğrafyasının küresel kapitalist sistemle bütünleşme sürecinin sonuçlarından biriydi.

1041 Şeker M (2024). İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.

Bu bütünleşme ilişkisinin ne zaman başladığına ilişkin literatürde birçok tartışma mevcut olmakla birlikte (İslamoğlu, 1983; Kasaba, 2005; Keyder, 2013; Pamuk, 2005) Osmanlı'nın kapitalist ekonomiyle ilişkisinin ele alındığı çalışmaların büyük ölçüde ortaklaştıkları nokta, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda 'çevre ekonomiyeye' dönüşüm sürecinin 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki ulus devlet inşasının temel nedeni olduğudur. Bu değişimle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim ve II. Mahmut dönemleriyle başlayan ve 20. yüzyılın başlarında topyekûn bir ulus devlet inşasıyla sürdürülen Batı Avrupa tarzı kurumsallaşma iktisadi bütünleşmenin siyasi düzlemdeki yansıması olmuştur.

Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi'yle, Osmanlı'nın giderek artan oranda mamul mal ithalatıyla yoğunlaşan eşitsiz ticari ilişki tesis edilmiştir. 1850'den 1914'e kadar ithalatın ihracatı büyük oranda aştığı Avrupa'yla ticarete ithalat oranı, 1783'te 4,4 milyon -bu rakam Yunan bağımsızlık savaşı etkisiyle 1829'da 2,9 milyona düşmüş olsa da- 1845'te 12,2 milyon olarak artış göstermiş, 1876'da 54 milyona ve 1911'de 69,4 milyona yükselmiştir (Karpuz, 2006: 13). 19. yüzyılın sonuna doğru kapitalist dünya ekonomisine ucuz hammadde ihraç eden ve mamul malları ithal eden bir ekonomik yapıyla eklenilen Osmanlı İmparatorluğu'nda, yabancı sermayenin hâkim olması, yerli üretimin zemin kaybetmesi, kır ve kent arasındaki bağın azalması, pazar için üretimin belirli bölgelerde yoğunlaşması gibi koşulların yaşanan yıkıcı savaşlar ve toprak kayıplarıyla birleşmesi elde kalan topraklarda Mustafa Kemal ve bir grup asker-bürokrat önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti ulus devletinin kuruluşuna giden süreci olgunlaştırmıştır. Kapitalist dünya ekonomisinin işleyiş kurallarının geçerli olduğu bu yeni düzende ekonomik bağımsızlığı sağlama hedefine Türk-Müslüman ulus kimliğinin bir bileşen olarak kurgulanması da eşlik etmiştir. Cumhuriyet'in ilanını takip eden yıllarda bağımsız ekonomik ilişkilere öncülük edecek yerli girişimci sınıfın yokluğu nedeniyle sermaye birikim modeli devlet aracılığıyla sağlanmıştır. Böylece 'milli sermaye'den yoksun Cumhuriyet yönetiminde devlet, neredeyse tüm sektörlerde doğrudan üretici pozisyonu üstlenecek şekilde organize olmuştur (Keyder, 2013). Dolayısıyla 1923-1929 arası dönemde, Osmanlı ekonomisinde ağırlığı olan gayrimüslim azınlıkların muazzam demografik değişikliklerle etkinliği kırılarak milli burjuvanın Türk ve Müslüman kimliği merkeze alınarak yaratılması hedeflenmiştir (Buğra ve Savaşkan, 2014: 58-59). İzmir İktisat Kongresi ve kongrede alınan kararlar, 1925 yılında Aşar Vergisi'nin kaldırılması, mülkiyet hukukunu düzenleyen 1926 İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü, sanayi ve ticaret

kredileri sağlaması için İş Bankası ve Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, 1927 yılında Teşviki Sanayi Kanunu'nun çıkarılması gibi devlet destekli uygulamalar bu amaca yönelik politikalar olarak sıralanabilir (Tezel, 2002: 148-152). Avrupalı güçlerin Osmanlı topraklarındaki nüfuzuna karşı Türkiye'nin yönetici elitleri bağımsızlık için mücadele arayışına girmişlerdi. Bu mücadeleyle kurulması hedeflenen bağımsız devlet kapitalist sistemin dışında/karşısında konumlandırılmamaktaydı. Kapitalist dünyayla ilişkilerin yerli tüccar/sermaye sınıfı aracılığıyla yapılması ve ülke topraklarındaki yabancıların doğrudan etkin olmalarının önüne geçilmesi hedeflenmekteydi. Millileştirmenin hemen hemen tüm sektörlerde etkili olmaya başladığı bu dönemde, 1920'lerde milli sanayi işletme sayısı 3 iken, 1923-1950 döneminde 24 şirketin millileştirilmesiyle önemli bir artış göstermiştir (Tezel, 2002: 203). Sanayi yatırımlarını düzenleyen ve 1934 yılında yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile devlet pek çok sektörde öncü konuma gelmiş ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT'ler) büyük bölümü bu dönemde kurulmuştur. II. Dünya Savaşı nedeniyle yarım kalan devletçilik politikası yine de Türkiye ekonomisine damgasını vuran bir politika olmuştur (Keyder, 2013: 140, 205). Millileştirme politikalarının demiryolları, limanlar ve belediye hizmetlerinde de etkili olduğu görülmektedir. Bankacılık ve ulaşım sistemlerinde yapılan millileşmenin hedefi ise, iç piyasada büyümeyi sağlayacak sanayi ve tarım sektöründe canlanmanın meydana gelmesini sağlamaktı. Dolayısıyla söz konusu dönemde merkezi devletin gelişme için öngördüğü yapı 'milli kapitalist gelişme' niteliğindedir (Boratav, 2005: 62,70). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde kapitalist ekonomiye eklemlenmenin iktisadi boyutunun milli sermayeyi yaratma ve aracı kılma amacına sosyo-ekonomik yapıdaki dönüşümler de eşlik etmiştir. 1927 yılında %81 olan tarımda çalışan nüfusun 1950 yılına geldiğinde %78'e düşmesi veya sanayi alanında %9 olan oranın %10'a; hizmet sektöründe ise %10'dan %12'ye çıkması bu nitelik değişimini örneklemektedir (Tezel, 2002: 113).

Genel olarak değerlendirildiğinde, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşen Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyet devleti kapitalist sermayeye karşı bir yönetim şeklinde ortaya çıkmamıştı. Bu yeni ulusal devletin yönetici eliti egemen oldukları topraklarda, başta iktisadi alan olmak üzere 'yerli sermaye/sınıf' aracılığıyla kapitalist ekonomiyle ilişki kurma hedefindeydi. Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden ve tek parti döneminin 'milli burjuva/sermaye yaratma' hedefine kaynaklık eden milliyetçilik, ulusal toplumsallaşmayı sağlamanın da ideolojisini oluşturmuştur. İktisadi bağımsızlığı sağlamaya yönelik atılan radikal adımların,

toplumsal, kültürel ve siyasal alanda da karşılık bulmasını sağlayacak esaslı dönüşümlerden biri, modern Batı Avrupa tarzı eğitim kurumlarının ülke topraklarında yaygınlaştırılması ve bu okul sistemine katılımın zorunlu faaliyet haline getirilmesi olmuştur. 1923–1945 yılları arasında 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı'nın idari reform programlarıyla hız kazanan modernleşme süreci yoğunlaşmış ve bu süreci pekiştiren eğitim ve kültür alanındaki çalışmalar artarak devam etmiştir. Toplumsal ve siyasal anlamda ulus temelli bir bütünlüğün sağlanmak istenmesi, eğitim alanına ayrı bir önem vermeyi gerektirmiş ve eğitim kurumları aracılığıyla toplumsal yapıda değişiklikler amaçlanmıştı. Tüm bu gelişmelerle, merkezileşen yönetimin meşruiyet zeminini sağlayacak homojen bir ulusal toplum/kimlik yaratma ve bağımsızlığın sağlandığı topraklarda ihtiyaç duyulan yerli iş gücünün yetiştirilmesi aynı politikanın hedefleriydi. Başta Mustafa Kemal ve tek parti dönemi siyasal figürlerinden İsmet İnönü olmak üzere tüm siyasal elitler, yakından ilgilendikleri eğitim müfredatının rotasını çizecek ilkelerin belirlenmesinde etkin bir rol üstlenmişlerdi. 'İlerleme', 'Sekülerleşme', 'Ulusçuluk', 'Batılılaşma' gibi söylemler üzerine kurulu olan ulus devlet yönetimi kurucularının takip ettiği ideolojik söylem olan milliyetçilik, eğitim sistemini koşullandırmış ve böylece eğitim sistemi de yeni Cumhuriyet'te milliyetçiliğin hâkimiyetini pekiştirmiştir (Kaplan, 2002: 788). Modern eğitim kurumları hem homojen ulusu inşa edecek hem de vatan topraklarının dünya siyasetine bağımsız bir birim/kültür olarak katılımını mümkün kılacaktı. Bu yönüyle Cumhuriyet döneminde eğitim politikalarının içeriğinde Türkleşme ve Batılılaşma düşünceleri paralel olarak ele alınmıştır. Meşrutiyet öneminden devalı olan 'milli devlet' olma hedefi, Cumhuriyet dönemine gelindiğinde 'muasır medeniyetin parçası' olma (ve hatta üzerine çıkma) hedefine dönüştürülmüştür. Türkleşme ve Batılılaşma hedefleri birbirleriyle çelişmekle beraber Cumhuriyet kadroları bu iki ana hedef arasında teorik bir uyum sağlamayı döneminin ideolojisi haline getirmiştir. 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm eğitim kurumları Eğitim Bakanlığı kontrolüne alınmıştır. Aynı yıl içinde Hilafetin kaldırılması ve 1 Kasım 1928'de ise Türkiye'de Arap harflerinin yerini Latin alfabesinin almasını sağlayan Harf İnkılabı gibi uygulamalar hem ulusal eğitim kurumlarını güçlendirecek/biçimlendirecek hem de yönetimin siyasal meşruiyetini artıracak önemli adımlardı (Özodaşık, 1999: 88-92; Zürcher, 1995: 271-273). Bu uygulamaların eğitim düzeyindeki çıktısı, 1923 yılında 13 milyon nüfuslu Cumhuriyet Türkiye'sinde resmi olarak tahmin edilememekle birlikte %10'u aşamadığı varsayılan yetişkin okur-yazar oranının toplam nüfusun 21 milyon olduğu 1950 yılında %32 olacak şekilde artış göstermesiydi (Pamuk, 2011: 277). Kapitalist sisteme özgü olmayan eğitim kurumlarının bu sistemde

üstlendikleri işlevin niteliği, 'rasyonel ilkeler' çerçevesinde dinin bireyin günlük yaşamını düzenleme etkinliğinden devlete karşı sorumluluk sahibi bireylerden oluşan nesillerin yetiştirilmesine dönüşmüştür. Kişiyi modern bir toplum içinde sosyalleşebileceği ve kim olduğuna ilişkin vatandaş olma bilinci yaratmanın ardında devletin mevcut sistemde meşruluğunu kurma arayışı da yatmaktadır. Kapitalist sermaye birikiminin ve devlet aygıtının ihtiyacı olan bürokratik-teknik kurumlara iş gücü sağlama hedefi ise bu kurumsallaşma sürecinin diğer işlevlerindedir. Ortaya çıkan yeni devlet ve yönetim modelinde reform programlarının dünyanın birçok bölgesinde farklı düzeylerde, yoğunluklarda ve metotlarda ortaya çıkışı ise kapitalist dünya ekonomisinin içsel gelişmeleriyle bağlantılandırılabilir.

Kapitalist Dünya Sistemi Kısacasında İran (İslam) Devleti'nin Dönüşümü ve Eğitim Reformu

Benzer makro-tarihsel koşullarda kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenen İran toprakları için sistemle bütünleşmenin tarihlendirilmesine ilişkin farklı görüşler vardır. Bununla birlikte 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren İran coğrafyasının Avrupa ekonomisiyle eşitsiz ve bağımlı ilişkiye girdiği ve bu ilişkinin İran'ın 'çevre ekonomiye' dönüştü(rüldü)ğü genel kabulü söz konusudur (Foran, 1993; Issawi, 1981; 1982; Pamuk, 2005: 196). 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Batı Avrupa merkezli kapitalist ekonominin Büyük Britanya ve Çarlık Rusya etkisiyle yayıldığı Kaçar Hanedanlığı yönetimindeki İran coğrafyası sömürgeci güçler tarafından 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarıyla fiili olarak bölünmüştür. İran merkez yönetimi olan Kaçar siyaseti söz konusu fiili bölünmenin etkisiyle oldukça dar bir alanla sınırlandırılmıştı.

İran topraklarında sömürgeci güçlerin etkinliğinin yoğunlaşmaya başladığı 19. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede İran'ın dış ticareti istikrarlı bir şekilde büyümüştür. Hanedanlık ekonomisinde 1901 yılında 150,60 milyon karan² olan ihracat oranı 1912 yılında 436,33 milyon karana çıkarken; ithalat aynı yıllarda sırasıyla 294,58 milyondan 567,58 milyon karana yükselmiştir (Jamalzadeh, 1935 aktaran Malek, 1991: 71). Bu yıllarda sömürgeci güçlerle yapılan ticari ilişkide en büyük pay ithalatta %38,62 ve ihracatta %58,71 oranlarıyla Çarlık Rusya'ya aitti. İkinci sırada ise, ithalatta %42,52 ve ihracatta %16,86 payla İngiltere yer almaktaydı. 1911-1912'ye gelindiğinde, Çarlık Rusya'yla ithalat %45,32 ihracat %68,85 oranlarına yükselirken; Britanya'yla olan ithalat %39,15 ihracat %9,96 oranındaydı (Jamalzadeh, 1935 aktaran Malek, 1991: 73). Ekonomide yabancı sermayeyle kurulan ilişkinin yoğunlaşması toplumsal yapıdaki dönüşümleri

1045 Şeker M (2024). İran ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.

de biçimlendirmiştir. Nüfusunun büyük çoğunluğu tarım toplumu olan İran coğrafyasında 1800'lerde nüfus ortalamasının %10'u şehir; %40'ı kırsal ve %50'si göçebe iken, 1900'e gelindiğinde bu oranlar %20'si kent, %55'i kırsal, %25'i göçebe olacak şekilde değişiklik göstermiştir (Malek, 1991: 69). Nüfusun niteliğine ilişkin bu değişiklikler, İran coğrafyasında dünya ekonomisinin etkileri doğrultusunda tarımın ticarileştiği, ekonomik faaliyetlerin değişiklik gösterdiği, toprak mülkiyet ilişkilerinin ve toplumsal yapının dönüştüğü sonucuna ulaştırmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde İran coğrafyası hem ekonomik hem de siyasi olarak tümüyle iki sömürgeci güce bağımlı hale gelmişti. Bu bağımlılık ilişkisi görece merkezi yönetime sahip olan Kaçar Hanedanlığı'nın etki alanını merkeze sıkıştırmakta ve eyaletlerde aşiretli güçlerin etkin olduğu parçalı bir yönetim görünümünde olmasına yol açmaktaydı. Bu parçalanmışlığa eşlik eden yerli ekonomik düzenin çöküşü, idari yolsuzluk ve yetersizlik, yönetici elitlerin halkın kötüleşen durumuna rağmen zenginleşmesi, siyasi çatışmalar gibi nedenler, mevcut yönetime karşı toplumsal muhalefeti güçlendirerek içerde değişimin kaçınılmaz olduğu fikriyatını da olgunlaştırmaktaydı. İran coğrafyasını nüfuz alanına bölen sömürgeci güçlerin ağırlaştırdığı koşullar altında mevcut düzenin artık değişmesi gerektiğine olan inanç, Tütün Boykotu ve Anayasa Devrimi gibi gelişmelere neden olan toplumsal muhalefeti meydana getirmiştir. Böylece uluslararası konjonktürün İran coğrafyasına etkisi, başka bir deyişle içerinin dışarı ile olan etkileşimi, Rıza Şah'ın merkezi yönetimi altında olan İran coğrafyasının sosyo-politik yeniden yapılandırılmasını gerekli kılacak ortamı yaratmıştı. Kazak Tugay birliğinde görevli asker Rıza Han, 1921 yılında fiili olarak Kaçar İranı'nda yönetimi üstlenmiştir. Böylece Rıza Han İran'ı, dünya siyasetinde Batı tarzı kurumsal araçlarla donatılan ulus devlete dönüştürülme motivasyonuna sahip siyasi bir aktör olarak ön plana çıkmıştır.

1925-1941 yılları arasında İran devlet yönetim kurumlarında ve toplumunda radikal değişikliklere öncülük etmesiyle bilenen Rıza Han, 1925 yılında kendini Şah ilan etmiş ve uluslararası düzende İran'ın bağımsız bir devlet olarak yerini almasının kurumsal zeminini oluşturmaya odaklanmıştır. Bu nedenle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İran coğrafyasında Rıza Şah, devletin başkent dışında neredeyse varlık gösteremediği bir yönetimden kaynaklanan huzursuzluk ortamında iktidara gelerek 'parçalı otoriteye' sahip Kaçar yönetimini merkezi bir devlet yapısına dönüştürmüştür. İran coğrafyasında milliyetçi, merkezîyetçi ve modernleştirici politikaların hedeflendiği Rıza Şah döneminde (1926-1941) başta ekonomi olmak üzere toplumsal, siyasal ve kültürel alanda devletin aktif rol üstlendiği değişim politikaları takip edilmiştir. Şah'ın elinde kalan devlet yönetiminin temelini orduya

dayalı olduğunu ve bu nedenle Rıza Şah rejiminin “askeri otokrasi” olarak tanımlanabileceğini belirten Foran’a göre (1993: 220), Şah yönetiminin içerde hâkimiyetini sağlamlaştırması ülkenin ekonomik faaliyetlerine önemli ölçüde ‘devlet müdahalesiyle’ mümkün olabilmıştır. Devlet müdahalesiyle ifade edilmek istenen, Rıza Şah’ın idari, yargı, askeri ve eğitim kurumlarına ilişkin kapsamlı reformlar aracılığıyla devletin yeni bürokratik aygıtlarını hem şehirli hem aşiret hem de köylü nüfusun yaşamına daha fazla dâhil etmesiydi. Sınırlı bir coğrafi egemenliğe dayalı ulusal devlet modelinin I. Pehlevi İrani’ndeki etkisi, sanayileşme, tarımın ticarileşmesi, geleneksel toplumun kimlik duygusunun değiştirilmesi, giyim kuşamda yenilikler, siyasi katılımın sağlanması, eğitim kurumlarına zorunlu katılım yasası gibi tam dönüşümü sağlayacak uygulamaları içermekteydi (Gartwaite, 2011: 203). Yeni yönetimin acil dönüşüm talebini karşılayacak sermaye birikimi ise, önemli oranda petrol rafinerileri gelirine dayanmakla birlikte vergi borcu gecikmiş olanlardan alınan vergiler, yüksek gümrük vergileri ve tüketim mallarına konan vergi gelirleriyle de sağlanmaktaydı. Örneğin, 1922-1927 yılları arasında Maliye Bakanlığının vergi toplama sistemini kurmak üzere Amerikalı Arthur Millpaugh merkezileşme sürecinin parçası olarak malî danışmanlığa atanmış ve geniş yetkilerle donatılmıştır. Bu atama merkezin sermaye birikimini artıran gelişmelerden biri olmuştur (Abrahamian, 2011: 90; Gartwaite, 2011: 207). Rıza Şah yönetiminin sosyo-ekonomik dönüşüm için ihtiyaç duyduğu merkezi devlet gücünün kurulmasının ekonomik kaynağının petrol olması, I. Pehlevi yönetimini Kaçarlardan farklı olarak daha zengin kıldığı gibi modern teknolojiyi takip etme isteğini de sürekli canlı tutmaktaydı. Dolayısıyla I. Pehlevi döneminde İran, önceki dönemle kıyaslandığında, modernleşme ve merkezileşme faaliyetlerine yatırım yapabilecek ekonomik kaynaklara sahipti (Katouizan, 1981: 108). En büyük hedefi dünya siyasetine uyum sağlayacak güçlü İran ulusunu yaratmak olan Rıza Şah, aşiretli toplum yapısının oldukça güçlü olduğu İran coğrafyasında bölgesel kimliğin yerine ulusal bütünleşmeyi sağlamak amacıyla kapsamlı reform programlarını gerekli görmekteydi. Ulusal bankaların kurulması, bütün İran’ı baştan başa geçen demiryolu anlaşmalarının imzalanması, karayolları ağının genişletilmesi, sanayileşmenin desteklenmesi, Avrupa tarzı ticaret kanunlarının uygulanması, ticaret ve sanayi tekellerinin kurulması, Fransız eğitim sistemini takip ederek eğitim müfredatının değiştirilmesi, devlete ve şaha bağlılığı sağlayacak toplumsallaşmanın inşası gibi dönüşümler bu süreçle ortaya çıkan gelişmeler olmuştur (Gartwaite, 2011: 209-211). Böylece 20. yüzyıl boyunca İran ekonomisi, önceki yüzyıla kıyasla, basit bir tarım sisteminden çok daha yüksek gelir düzeyine sahip sanayileşmiş bir sisteme dönüşmüştür. Kapitalist dünya ekonomisiyle

bütünleşmenin uzun tarihsel dönemlere uzandığı İran topraklarının dünya ekonomisiyle ilişkileri büyük ölçüde doğal kaynaklarına, coğrafi konumuna, küresel pazar eğilimlerine, iç ideolojik ve siyasi kaygılarına bağlı şekillenmiştir. Rıza Şah döneminin ise, bu tarihsel sürecin yalnızca bir uğrağı olduğu söylenebilir.

Mustafa Kemal liderliğinde kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde olduğu üzere Rıza Şah'ın İrani'nda da yeni düzenin kurumsal dönüşümlerinin her alanda olduğu gibi eğitim reformlarında da uygulanması ve daha yönetilebilir bir ulusal toplum yaratılması önem arz etmekteydi. Genel olarak eğitim sistemi özel olarak okulların yaygınlaştırılması politikasının merkezi devlet egemenliğinin sağlanmaya çalışıldığı toplumlar üzerindeki pekiştirme işlevi düşünülüğünde, Rıza Şah döneminde devletin ve toplumun modern formda yaratılması ve buna kaynaklık edecek yerli sınıf/iş gücünün yetiştirilmesi oldukça önemliydi. Bu yönüyle Rıza Şah'ın hedefleri arasında, hem nüfusun çoğunluğunun okuma-yazma bilmediğı İran coğrafyasında devlet kurumlarına yerli iş gücü kaynağı sağlayarak bağımsız İran devleti için gerekli kadronun yetiştirilmesi hem de kendi yönetiminin meşruiyet zeminini kurmak ve korumak için ulusal toplumun yaratılması bulunmaktaydı. Bu amaç doğrultusunda eğitim konusunda birçok reform yapılmıştır: 1933 yılında Fars Akademisi'nin kurularak Fars dilinin sadeleştirilmesi ve ülke genelinde resmi dil ilan edilmesi, Avrupa ülkelerine bilimsel ve teknik konuları incelemek üzere öğrenci gönderilmesi, Eğitim Bakanlığının kurulması ve o zamana kadar kurulan eğitim kurumlarının bu bakanlığa bağlanması, zorunlu eğitim yasaının ilanı vb. Bu reformlar merkezi devletin genel politikalarıyla uyumlu olarak yapılmakta ve devlet bütçesinden karşılanmaktaydı. 1928 yılında devlet bütçesinden eğitim alanındaki yeniliklere yapılan harcamalar %6,5 oranındayken 1933'te bu oran %8,3'e çıkmıştır (Katouzian, 1981: 111). Devlet bütçesinden yapılan bu harcamaların, merkezin sermaye birikim sürecine bağılı olarak ulus inşasına yönelik politikaları desteklediğı yorumu yapılabilir.

20. Yüzyılın İlk Yarısında İran ve Türkiye'de Eğitim Reformlarının Karşılaştırılması

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kaçar Hanedanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini, yukarıda ele alınan tarihsel koşullar bağlamında, birbirine komşu olan ve sınırlı bir coğrafyada egemenliğe sahip iki farklı ulus devlet almıştır. Aynı yolu yürüyen/yürümek zorunda kalan ve ulus devlet yönetimlerine liderlik eden Mustafa Kemal ve Rıza Şah, kendi topraklarında Avrupa merkezli kapitalist ekonominin doğrudan etkisini 'dolaylı' hale getirmeyi ve

çağın öngördüğü modern ulus devlet yönetimini seleflerinden devraldıkları topraklarda kurmayı hedeflemişlerdi. Literatürde iki lider çoğunlukla 'Batılılaşma', 'Çağdaşlaşma', 'Laiklik' gibi kavram setleri etrafında veyahut kişisel özellikleri doğrultusunda kıyaslanmaktadır. Bu makale, ifade edilen süreçlerin neden(ler) değil sonuç olduğu fikrinden hareket ederek kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı/Türkiye ve Kaçar/Pehlevi Hanedanlığı'nı içine alarak farklı etki ve yoğunlukta sistemle bütünleşme süreçlerini temel analiz birimi olarak ele almaktadır. Bu kapsamda modern eğitim kurumlarının etki ve yaygınlığıyla merkezi devletin sermaye birikim süreci arasındaki doğrudan ilişki dikkate değerdir.

İran ve Türkiye arasında, ortak makro tarihsel dönüşümün (kapitalizm) siyasal örgütlenme biçimi (ulus devlet) gereği olarak birçok alanda olduğu gibi eğitim reformları konusunda da belli başlı paralellikler söz konusudur. Ancak bu süreçte merkezi devlet eliyle yapılan reformların devletin sahip olduğu sermaye birikim yoğunluğuna bağlı olarak gerçekleştirilmesi değişimlerin yönünün ve hızının temel belirleyicisi olmuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Türkiye ve İran merkezi devletlerinin sahip olduğu sermaye birikim yoğunluğu, ülke içinde yapılan reformların yaygınlaştırılmasının maddi zeminini oluşturmaktaydı. Siyasal aktörlerin ve aydınların modernleşme sürecindeki etkin rolleri kabul edilmekle birlikte, İran ve Türkiye devletlerinin üzerine kuruldukları imparatorlukların ekonomi-politik koşulları ve toplumsal yapılarının bu koşullara bağlı değişimi her iki ülkenin modernleşme süreçlerini farklı şekillerde deneyimlemelerinin başlıca nedenlerindendir.

Tablo. 1 : Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Üçüncü Dünya Ülkelerinin Dünya Ekonomisine Entegrasyon Derecesinin Temel Göstergeleri

	Osmanlı	İran
Nüfus (milyon), 1913	21.0	11.05
Kişi Başına İhracat 1910-12(£)	1.04	0.62
Kişi Başına Yabancı Sermaye Stoku 1913(£)	20.30	1.74
Kişi Başı İhracat ve Yabancı Sermaye Bileşik Endeksi	100.0	36.2

Kaynak: Pamuk (1988: 27-149)

Birinci Dünya Savaşı'na kadar İran ve Osmanlı'nın dünya ekonomisine eklenme süreciyle ilişkili önemli veriler sunan Şevket Pamuk'un (1988) Tablo 1'de aktarılan karşılaştırmasında, iki hanedanlığın aynı derecelerde ihracat ve sermaye oranlarına sahip olmadıkları görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında ticari sermaye, sermaye yatırımları ve borçlanma/borçlandırma gibi ekonomik düzeyde yoğunlaşan sömürgeci güçlerle eşitsiz ilişki ivme kazanmıştır. Pamuk (1988: 138-139), Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı arifesinde dünya ekonomisiyle bütünleşme derecesinin hem kişi başına ihracat hem de kişi başına düşen yabancı yatırım seviyeleri açısından, Asya'daki orta büyüklükte olan diğer ülkelere kıyasla, daha fazla artış gösterdiğini ifade eder. Tablodan aktarılan verilerden hareketle, iki komşu hanedanlık sömürgeci güçlerle farklı yoğunluklarda ticari ilişki geliştirmiştir. Yabancı sermaye stoku ve sermaye ihracı indeksi temel alındığında Osmanlı'nın İran'a kıyasla neredeyse üç katı kadar fazla yoğunluğa sahip olduğu söylenebilir. Bu farkın uzun vadede modern ulusal devlet yapısının hem İran'da hem de Türkiye'de merkezi devlet yönetimi eliyle inşa edilmesine etkisi düşünüldüğünde, merkezin sahip olduğu sermaye birikim oranına göre reformların ülkelerin çeperi sayılabilecek uzak alanlara kadar ulaşabilme gücünü doğrudan belirleyen önemli bir neden olduğu ifade edilebilir.

Kapitalist dünya ekonomisiyle Osmanlı ve İran'ın farklı hız ve yoğunlukta bütünleşme göstermesinin tarihsel nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, İran coğrafyasında Osmanlı'ya kıyasla tarihin belirli bir kesitinde, yönetimde süreksizliğin/kopuşun meydana gelmiş olmasıdır. 1722'de Safevilerin yıkılışından 1796 Kaçar Hanedanlığı'nın kuruluşuna kadar geçen yaklaşık altmış yıllık dönemde İran topraklarının her bölgesi farklı aşiret güçlerinin etkisi altında olmuştur. Bu durum, Kaçar İranı'nın, her ne kadar görece merkezi bir güç olma yolunda bir adım öne çıkmış olsa da, ülke içinde denetim kurmasını zorlaştıran en büyük sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Özellikle ülkenin coğrafi koşullarının zorlukları da düşünüldüğünde (güney ve kuzey hattı boyunca uzanan Zagros ve Elbroz sıradağları ve Deşt-i Kebir ve Deşt-i Lut adında iki büyük çölün varlığı) oldukça parçalı bir yapıyı devralan Kaçar yönetiminin gücünü çeperde etkinlik kazanan aşiretlere bağlı kılmıştı. Kaçar İranı'nın görece merkezi gücü sağlama ve gücü uzak bölgelere yayma kararlılığının Osmanlı'da olduğu kadar hayata geçememiş olmasının yönetim düzeyindeki etkisi bahsi edilen sınırlılığa dayanmaktadır. Bu nedenle dünya ekonomisinin bu coğrafyadaki etkisinin hızla arttığı 19. yüzyılda Kaçar yönetimi sömürgeci güçlere karşı ülke içinde kurumsallaşmayı sağlamak yerine Hanedanlığının zenginleşmesine öncelik vererek mevcut yapının 20.

yüzyıla kadar neredeyse değişmeden devam etmesine yol açan politikalar izlemiştir. İran'ın geleneksel toplum yapısının, Osmanlı'ya kıyasla, 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bile güçlü bir biçimde varlık göstermesi bahsi edilen koşullarla mümkün olabilmişti. İran coğrafyasında toprak reformu, kapsamlı ve sistematik bir biçimde 1963 yılında Beyaz Devrim'in bir parçası olarak Muhammed Rıza Şah döneminde uygulanmıştır. Osmanlı Türkiye'sinde ise toprak mülkiyet düzenlemesi 1858 Arazi Kanunnamesi'yle çok uzun zaman önce zaten başlatılmıştı. Toprak mülkiyet ilişkilerini yeniden düzenleyen reform uygulamalarının İran'da çok daha geç dönemlerde gerçekleştirilmesi iki ülkenin toplumsal yapısının dönüşümüyle ilgili farklılığı ortaya koyduğu gibi merkezi devletin bürokratik ağının sınırlılığına da işaret etmektedir.

Osmanlı ve İran topraklarında gayrimüslim nüfusun genel nüfusa oranı, her iki imparatorluğun dünya ekonomisiyle farklı düzeylerde ilişki geliştirmesini etkileyen bir diğer faktördür. Issawi'ye göre (1981), Osmanlı topraklarında, İran'a kıyasla, yabancı tüccar nüfusunun niceliksel fazlalığı dünya ekonomisiyle kurulan ilişkilerin Osmanlı'da daha fazla etkili olmasına neden olmaktadır. Her iki imparatorluk toprağında gayrimüslim nüfusun farklı oranlardaki varlığı hem ticari ilişkileri kurma ve bağlantı oluşturma hem de sistemin dönüşümüne kolaylık sağlama konusunda oldukça önemlidir. Gayrimüslim nüfusun Osmanlı'ya kıyasla İran coğrafyasında daha az olması ve buna bağlı olarak yurt dışına öğrenci gönderme ve göç gelişmelerin daha sınırlı kalması dolayısıyla değişime kaynaklık edecek 'entelektüel azlığa' da yol açmaktaydı (Issawi, 1981: 67). Son olarak Osmanlı'nın Avrupa kıtasına komşu olması eş deyişle bir yüzünün Balkan topraklarına dönük olması değişimin (İran'a kıyasla) daha yoğun yaşanmasının nedenleri arasındadır. İslamoğlu-İnan'a göre (1991: 15), Osmanlı/Türkiye'nin Batı Avrupa'yla askeri, diplomatik, ticari ve kültürel ilişkilerinin yoğun olması, genişleyen Avrupa'yı çok daha yakınında ve anında hissetmesinin nedeni olmuştur.

Bu nedenlerle Kaçar İranı'nın reform politikaları Osmanlı İmparatorluğu'yla benzerlik gösterse de bu çabalar tam olarak merkezileşmeyle sonuçlan(a) mamıştı. Ayrıca ülkenin Büyük Britanya ve Çarlık Rusya arasında fiili olarak bölünmüş olması, Kaçar yöneticilerinin kapitalist sisteme uyum sağlamasını ve/ya bu sisteme karşı kendi kurumlarını oluşturmasını engellemekteydi. Kaçar siyasasının büyük ölçüde iki sömürgeci gücün kontrolüne girmesi, İran'da yabancı yatırımcılara büyük tavizler verilmesine ve krediler ve diğer ekonomik yükümlülükler karşısında yönetimin etkisinin sınırlı kalmasına neden olmuştu (Katouzian, 1981: 54). Bu durum, Osmanlı'ya kıyasla, Kaçar yönetici elitinin reform programlarının kapsamının daha dar bir niteliğe

sahip olmasına ve istenilen düzeyde etkinlik oluşturmamasına yol açmıştı. Benzer dönüşümün yaşandığı Osmanlı örneğinde, 19. yüzyılın ilk yarısında işleyen düzen bozulmuş olsa da İran'a kıyasla yönetimde 'görece sürekliliğin' olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla III. Selim ile başlayan ve 'Tanzimat Devleti' olarak devam eden Osmanlı modernleşme süreci, merkezi yönetimin zayıfladığı dönemler olsa da, mevcut yapıyı değiştirme noktasında görece sürekliliğin olduğu bir zaman aralığına işaret etmektedir. Bu nedenle yönetim düzeyinde bir 'kopuştan' bahsetmek pek mümkün görünmemektedir.

Bu çerçeveden bakıldığında, 19. yüzyılın ilk yarısında hem Kaçar İrani'nda hem de Osmanlı'da eğitim reformlarına ilişkin ayrılan bütçe dünya ekonomisiyle bütünleşmenin içsel dönüşümlere etkisini eğitim kurumları özelinde örneklemektedir. 1860-1861 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil eğitime harcanan bütçe, toplam harcamaların %0,2'si iken, bu oran 1911-1912'de %2,1'ye yükselmiştir. Benzer zaman aralığında İran'da bu oranın daha da az olduğu bilinmekle birlikte kesin veriler elde edilememiştir. Bu farklılık okula kayıtlı öğrenci sayısında da görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ilkokullarında (Rüşdiye) öğrenci sayısı 1858'de 3400, 1867'de 7800 ve 1895'te 31400 kişi olarak sürekli artış göstermekte ve bu sayı devlet ortaokullarında (İdadi) 5400 öğrenci ve azınlık ve yabancı okullarda ise sırasıyla 83000 ve 19000 olarak aktarılmaktadır. Aynı yıllarda İran'da bu sayılar kesin olmamakla birlikte Birinci Dünya Savaşı'na kadar okullu öğrenci sayısının çok daha az olduğu belirtilmektedir (Issawi, 1982: 113). Eğitim kurumlarının düzenlenmesine yönelik bütçe harcamaları ve okula kayıtlı öğrenci sayısındaki bu farklılık modern eğitim kurum yapılarının oluşturulması ve eğitimli iş gücü/insan kaynağı açığını doğrudan etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı ve hatta sonrasına kadar İran topraklarında Osmanlı'ya kıyasla 'görelî barış dönemi' daha uzun sürse de önemli bir dönüşüm yaşanmamıştır.

19. yüzyılın doğrudan sömürgeleştirilemeyen ve görece merkezi bir otoritenin varlığının söz konusu olduğu koşullarda dünya ekonomisiyle bütünleşen Kaçar İrani'nin selefi Rıza Şah'ın bağımsız ulus devleti kurma çabalarında -Mustafa Kemal'e kıyasla- neredeyse sıfırdan başlamak zorunda kaldığını söylemek abartılı olmayacaktır. Rıza Şah'ın, Mustafa Kemal'e kıyasla, görece daha zayıf merkezi bir yönetim devralması, devletin reform programlarını sistemli bir biçimde yürüteceği kurumlardan yoksun olması anlamına gelmekteydi. Böylelikle Şah'ın çağı yakalama ve egemeni olduğu topraklarda Batılı tarzda reformlar yapma hedefi idari düzeyde

yeterli kurumsal araçların yokluğunun etkisi altındaydı. Bir diğer etken ise iki ülke özelinde Şii ulema sınıfı ile Sünni ulemanın kapitalist dünya ekonomisiyle eklemleme sürecinde değişen toplumsal rolleridir. 16. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen tarihsel süreç içerisinde İran'da, Osmanlı'dan farklı olarak, Şii ulemanın diğer toplumsal sınıflarla/gruplarla kurduğu ilişkinin yalnızca kültürel ve dini alanla sınırlı kalmayıp ekonomik ilişkiler de geliştirmesi onların gücünü pekiştirmiştir. Böylece dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde Şii ulema sınıfı gücünü dinsel ve toplumsal alandan siyasal ve ekonomik alana doğru genişletmiştir (Şeker, 2022: 290). Bu durum, Şii ulema sınıfının merkezi yönetimlere/yöneticilere karşı muhalefeti de örgütleyebilecek bir güce sahip olmasına zemin hazırlamıştır. Rıza Şah, Şii ulemanın bağımsız rolüne karşı bir politika takip etmiş olsa da bu grubun etkinliğini ortadan kaldırmamıştır. Osmanlı ulemasının ise, merkezileşme politikalarının başlangıcıyla birlikte padişahın otoritesinden bağımsız bir ekonomik kaynağa sahip olmadığı ve merkezi devletin karar verdiği konularda çoğunlukla görüş beyan etmekten kaçındığı belirtilmektedir (Zilfi, 2016: 259). Bu nedenle Şii ulemanın, Sünni ulemadan farklı olarak, İran toplumundaki saygınlığı onların yalnızca dini konularından değil, toplumun farklı sınıflarıyla/gruplarıyla ekonomik ve kültürel ilişki geliştirebilmiş olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Bu farklılık hem Rıza Şah hem de Mustafa Kemal'in içerde düzenin sağlanması noktasında kendilerine karşı oluşabilecek muhalefetin örgütlenme gücünü doğrudan belirlemiştir. Eğitim reformları örneğinde, Türkiye'den farklı olarak, Pehlevi İranı'nda her ne kadar radikal dönüşümler gerçekleşmiş olsa bile eğitimde ikili sistemin (geleneksel ve modern) kaldırıl(a)mamış olması bahsi edilen sınıfsal konumla olan ilişkisiyle açıklanabilir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Türkiye ve Pehlevi İranı'nda başta iktisadi alan olmak üzere toplumsal, kültürel ve siyasal reformların devlet eliyle yönetilmesi dönüşümlerde benzerlikler ortaya çıkarmıştır: 1930'larda hem İran'da hem de Türkiye'de sermaye birikim sürecine katkı sağlayacak yabancı sermayeyle ticari anlaşmaların sona ermesi, gelir ve koruma tarifelerinin ve ikili anlaşmaların aktif olarak kullanılması, kapitülasyonların kaldırılması, gelir vergileri ve ölüm vergileri dâhil olmak üzere yeni vergilerin getirilmesi, merkez bankalarının kurulması vb. Merkezi yönetimin ekonomik kaynaklarının yoğunlaşması siyasal, kültürel, toplumsal alanda hedeflenen dönüşümün maddi zeminini oluşturmaktaydı. Çünkü merkezin ekonomideki uygulamaları siyasal ve toplumsal düzeyde 'millileş(tir)me' politikalarına dayanak oluşturmaktaydı. Osmanlı'ya/Türkiye'ye kıyasla Rıza Şah İranı'nda bu dönüşümleri sağlayacak temel kaynak hiç kuşkusuz petrol

olmuştur. Rıza Şah döneminde petrol gelirleri önceki dönemlere kıyasla artmıştır. İran ekonomisine canlılık sağlayan petrol gelirleri devletin altyapı ve sanayi yatırımlarına destek sağlıyordu. Ayrıca petrol, kamu borçlarının azaltılmasına, bütçenin ve maliyenin yeniden yapılanmasına ve kalkınma planlarının finanse edilmesine katkı sağlayan en başat kaynaktı. Elbette bu canlılık önceki dönemlere kıyasla bir toparlanma sağlasa da ülkenin tam anlamıyla ekonomik ve sosyal ilerleme yaşadığı anlamına gelmemekteydi (Katouzian, 1981: 93).

Özellikle yüksek maliyetli ancak düşük verimliliğe sahip yatırımlar reform programlarının istenilen düzeyde etkili olamamasının en önemli nedenlerindendi. Kalkınma programlarının parçası olan sanayileşmenin ülkenin yalnızca merkezi kentleriyle sınırlı kalması ve altyapısal gelişmelerin, ülkenin coğrafi koşullarının etkisi de düşünülürken, oldukça dar bir bölgede yatırıma dönüşmesi gibi nedenler Rıza Şah'ın hedeflediği etkiye ulaşamamasının arka planını oluşturmaktaydı. İfade edilen bu sınırlılıklar Rıza Şah döneminde eğitim kurumlarına yapılan kamu harcamalarının hedeflenen düzeyi yakalayamamasının sebepleri olarak da gösterilebilir. Eğitimde, önceki dönemlere kıyasla, çok daha yüksek rakamlara ulaşılmış fakat eğitim fonlarının çoğu 'pahalı, modern ve prestijli' projelere harcanmıştır. Modern (geleneksel eğitimin aksine) eğitimin yaygınlaştırılması çoğunlukla başkentte ve orta sınıf ailelerle sınırlı kalmıştır (Aresteh, 1962: 58). Böylece okuma- yazma bilen nüfusun oranının çok düşük olduğu İran coğrafyasında mevcut durumu değiştirecek maddi desteğin neredeyse sunulmadığı söylenebilir (Katouizan, 1981: 95).

Tablo. 2: 1925-1938 Yıllarında Türkiye ve İran Karşılaştırması

	1925		1938	
	Türkiye	İran	Türkiye	İran
Nüfus (milyon kişi)	13.1	12.5	17.1	15
İthalat (milyon dolar)	246	88	119	55
Demiryolu (km)	4.700	250	7.324	1.700
Okullu Öğrenci (kişi)	413.000	74.000	810.000	243.00

Kaynak: İssawi (1981: 70)

Tablo-2’de Issawi’den (1981) aktarılan karşılaştırmalı verilerde, 20. yüzyılın ilk yarısına doğru İran ve Türkiye’nin ulus inşa sürecinde farklı oranlarda etkinliği sahip oldukları sonucu çıkarılabilir. Dış ticari ilişkilerde yaşanan düşüş 1929 Dünya Buhranı etkisiyle birlikte değerlendirildiğinde, ithalat oranlarında meydana gelen düşüş uluslararası ekonomik krizle ilişkili açıklanabilir. Ancak buna rağmen her iki ülkede farklı oranlarda gerçekleştirilen ithalat, dünya ekonomisiyle ticari ilişkilerin farklı yoğunluklarda gerçekleştiğini ve Osmanlı-Kaçar İranı’ndan süregelen yabancı sermayeyle farklı oranlarda kurulan ilişkinin ulus devlet yönetimlerinde de devam ettiğini göstermektedir. Özellikle altyapısal gelişmeler merkezi devletin uzak coğrafyalarda etkinlik kurma arayışına sağladığı kolaylık açısından değerlendirildiğinde, Türkiye’nin İran’a kıyasla çok daha gelişmiş bir altyapıya sahip olduğu ifade edilebilir. Rıza Şah İranı’nda her ne kadar kendi bağlamında radikal dönüşümler yaşanmış ve Türkiye’ye kıyasla daha hızlı gelişme göstermiş (petrolün etkisiyle) olsa da aradaki fark varlığını korumaya devam etmiştir. Altyapısal gelişmelerin yaygınlığı, ülke içerisinde modern eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması, modern devlet yapısına uygun vatandaş profili ve yerli iş gücü kaynağı yetiştirmeyi doğrudan etkilemektedir. Farklı oranlarda aşiretli toplumsal yapıya sahip İran ve Türkiye’de altyapının geliştirilmesi hem tarımın ticarileşmesi, merkezi devletin vergi gelirinin artışı hem de kırsal toplumsal yapının dönüşümüne etkilemekteydi. Rıza Şah İranı’nın modernleşme sürecindeki ivmesi Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminin (1923-1938) gerisinde kalmıştır. Bu sürecin bir parçası olarak Rıza Şah ve Mustafa Kemal döneminin sonuna doğru eğitim kurumlarının yaygınlığı arasındaki farkı okullu öğrenci sayısındaki niceliksel veriler ortaya koymaktadır. Rıza Şah İranı’nda modernleşme çabalarının eğitim reformları özelindeki etkisi, dönemin başlangıcından bitişine kadar neredeyse dört kat artış gösterse de, zorunlu eğitim yasasına uyum ülke genelinde %15’i aşmamıştır (Areshteh, 1962: 57-58). Yine benzer şekilde, birbirine yakın zaman aralığında merkezi yönetimlerin eğitime ilişkin yatırımlarına bakıldığında, 1920’lerin başında İran’da okula katılanlar toplam nüfusun %0,6’sı (75000 kişi) iken, Türkiye’de bu oran %3’tür (400000 kişi). 1950’ye gelindiğinde İran’da neredeyse on katına çıkan bu oran 740000’e yükselmiş, Türkiye’de ise dört katından fazla artarak 1800000’e ulaşmıştır. 1970’e gelindiğinde ise, İran’da okula giden nüfusun toplam nüfusa oranı %14 (4150000) Türkiye’de %18 (6500000) olmuştur (Issawi, 1982: 114).

Yukarıdaki verilerden hareketle, Türkiye ve İran’ın modern ulus devlet inşa sürecinde siyasi liderlerin özgül ağırlıklarının etkisi kabul edilmekle birlikte, dönüştürme hedefinde oldukları coğrafyanın yapısal niteliklerinin

çok daha belirleyici olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu nedenle her iki ülkenin dönüşümünün benzer zaman aralığı ve koşullarda kapitalist dünya ekonomisiyle farklı hız ve yoğunluklarda eklenmesi temelinde gerçekleştiği söylenebilir. Osmanlı ve Kaçar İrani merkezi yönetimlerinin dış ekonomik ilişkileriyle sahip olduğu sermaye birikim yoğunluğu aynı zamanda bu yönetimlerin toplumu dönüştürebilme gücünü/sınırını da belirlemektedir.

Merkezi imparatorlukların/devletlerin sermaye birikim farklılığı, geleneksel toplum yapısının güçlü bir biçimde varlığını koruması, coğrafyanın sahip olduğu farklı fiziki koşullar -İran coğrafyasında iki büyük çöl ve iki sıradağın ulaşımı zorlaştırması ve maliyeti artırması- Şii ulema sınıfı ve Sünni ulemanın kapitalist ekonomiyle bütünleşme sürecinde değişen toplumsal rolleriyle, iç siyasette aktör olma/olamama gibi çeşitli etkenler iki lider şahsında yapılan reform düzenlemelerinin etki ve sonuçlarını belirleyen nedenleri oluşturmaktadır.

Eğitim reformu özelinde bakılacak olursa, devlet yatırımlarına bağlı olarak gerçekleştirilen reform düzenlemelerinde Rıza Şah İrani'nda, Mustafa Kemal'in reformlarına kıyasla, eğitim kurumlarının çoğunlukla kentsel alanlarda -özellikle orta sınıfla- sınırlı kalması kişisel nedenlerden çok bahsi edilen yapısal koşulların sonucu olarak değerlendirilebilir. 20. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı bürokrasisinde çalışan insan kaynağı çoğunlukla modern eğitim kurumlarında eğitilmiş kişilerden oluşmaktaydı ve merkez bölgelerle taşra arasında iletişimi sağlayacak yaygın iletişim araçları zaten mevcuttu. Buna karşılık İrani'da merkezi yapılanmanın otoritesini güçlendirecek yeterli sayıda modern eğitilmiş bürokratin olduğu söylenemez (Metin, 2006: 281). Rıza Şah İrani, Mustafa Kemal dönemiyle kıyaslandığında, özelde eğitim reformu genelde bürokratik kurumsallaşma düzeyi bakımından görece sınırlı kalmıştır. Bunun sebepleri üzerine her iki ülkenin içsel ve dışsal faktörleri temelinde değerlendirmeler yapılabilir. Fakat bu çalışma, her iki ülkenin kapitalist sisteme eklenme hızı ve yoğunluğu ile eğitim alanındaki kurumsallaşma düzeyi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu varsaymaktadır.

Sonuç

Çalışmada, 19. yüzyılda evrensel bir sisteme dönüşen kapitalist dünya ekonomisinin birbirinden farklı coğrafyaları içine alarak genişlemesinin sonucunda dünya ekonomisine hammadde ihracatçısı ve sınai ürün ithalatçısı olarak eklenen 20. yüzyıl Kaçar/Pehlevi İrani ve Osmanlı/

Türkiye'nin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmelerinin modern eğitim reformlarına etkisi ele alınmaktadır. Söz konusu dönüşüm sürecinde özne etkenlere kurucu rol atfetmeden nesnel olguların ve koşulların belirleyicisi olan kapitalist dünya ekonomisinin etkisinin başat olduğu ileri sürülmektedir. Bu temelde, dünya ekonomisinin maddi zeminiyle bağlantılı olarak Rıza Şah ve Mustafa Kemal'in ulus devlet inşa sürecinde birtakım benzerliklere sahip olmalarında ortak makro-tarihsel dönüşümler temel belirleyicidir.

Kapitalist ekonominin Orta Doğu coğrafyasına eşitsiz ve bağımlı etkisi, Rıza Şah ve Mustafa Kemal liderliğindeki devletlerde milliyetçilik ideolojisini 'reçete' olarak görme eğilimini güçlendirmiştir. Benzer politikaların amaç edinildiği bu iki devlette modern eğitim reformları her ne kadar benzer hedefleri içerse de eğitim kurumlarının inşası, yaygınlaştırılması ve etkileri bakımından sonuçları benzer ol(a)mamıştır. Aynı düzeyde sonuçlar alamaları da her iki aktörün hedefi, imparatorluk yönetiminden 'sınırlı bir toprak parçasına dayanan vatan' kurma ve bu vatani yaşanabilir kılacak olan 'homojen bir ulusal bütün' modern eğitim kurumları aracılığıyla sağlama fikriydi. Bu nedenle, milliyetçilik ideolojisi eğitim sistemini koşullandırırken, eğitim sisteminin de hedeflenen ulusal toplumsallaşmayı pekiştirmesi umuluyordu. Böylece 20. yüzyılın ilk yarısına kadar kapitalist ekonomiyle bağımlı ve eşitsiz ilişki sürdüren imparatorlukların üzerine kurulan modern ulusal devletlerin ideolojik söylemi olan milliyetçilik, hem dış dünyayla ilişkiyi bağımsız kılma hem de ülke içinde merkezi otoriteyi güçlü kılmanın siyasi ve kültürel zeminini oluşturmanın temel söylemi olmuştu(r). Ekonomik ve politik olanın birliği (doğrusal değil ilişkili) üzerinden yükselen kapitalist pazarla bütünleşmenin belirlediği koşullar altında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları yani Tek Parti Dönemi (1923-1946) ve Pehlevi İrani'nda Rıza Şah Dönemi (1925-1941) söz konusu yapısal sürecin koşullandırdığı gelişmelerle şekillenmiştir. Kapitalizm öncesi toprak mülkiyeti, üretim biçimleri, devlet yapısı ve devlet-toplum ilişkilerinin dünya ekonomisiyle bütünleşerek değişip dönüşmesi, yeni sosyo-ekonomik koşullarda ortaya çıkan toplumsal iş bölümüne uygun insan gücünün yetiştirilmesini zaruret haline getirmiştir. Başta ekonomi olmak üzere toplumsal ve siyasi alanda yaşanan bu dönüşümlere 'bütün ve homojen bir toplumsallaşma' amacı eşlik etmiştir. Bu amaç söz konusu dönemde hem siyasi yönetimlere meşruiyet sağlayacak ulusal toplumu yaratmayı hem de bağımsız kurumsallaşmanın ihtiyaç duyduğu yerli insan kaynağını yetiştirmeye dayanmaktaydı. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren üst yapısal reformlarının yoğunlaşmasıyla başlayan değişim ve dönüşüm sürecinde tanzimat reformları, anayasal meşruiyet, anayasal meclisin kurulması gibi gelişmeler 20. yüzyılın ilk

çeyreğinde siyasi aktörler öncülüğünde uluslararası sisteme eşit egemen bir birim olarak katılımın yönetim koşulunun 'modern ulus devlet' haline geçilmesine uygun ortamı hazırlamıştır. Dünya pazarına bağımlı imparatorluk ekonomilerinin sahip olduğu ekonomik sermaye birikimi ve siyasi mekanizmalarından kurulan Türkiye ve İran ulus devletlerinde dünya ekonomisinin işlerlik kazanması, devlet yönetimi ve toplumun Batı Avrupa tarzı kriterlere göre düzenlenmesini gerekli kılmaktaydı. Merkezi devletin gücünün sınırlı bir toprak parçasına sıkıştırıldığı devletlerarası sistemde, siyasi liderler öncülüğünde yönetilen süreç bazı ortak noktalara sahip olsa da modernleşme çabaları benzer etki ve yoğunlukla gerçekleş(e)memiştir. Kapitalist dünya ekonomisine katılımın tarihsel olarak benzer etki ve hızda gerçekleş(e)mediği Osmanlı ve İran'ın merkezi toprakları üzerinde yükselen ulus devletler, bu tarihsellik doğrultusunda sınırlı coğrafyada etkili bir rejim kurabilmişlerdir. 19. yüzyılın Kaçar İranı ve Osmanlı'nın 'çevreleşme' süreciyle kaybettikleri düzenin, Kaçar İranı'nda, Osmanlı'ya kıyasla, oldukça sınırlı olması, Kaçar yönetici sınıfının ülke içinde otoritesinin gevşek/zayıf ilişkiler ağına dayanıyor oluşu ve dolayısıyla yönetiminin 'parçalı otoriteye' sahip olması, İran coğrafyasının koşullarının elverişli olmaması ve buna ilişkin olarak altyapısal gelişmelerin uzak coğrafyaları merkeze bağlayacak yeterlilikte olmaması gibi nedenler reform programlarının, özelde eğitim kurumlarının reformize edilme çabalarının kapsamının sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bu farklılıkların devredildiği ulus devletleşme sürecinde, İran'da Şii ulema sınıfının kültürel etkisinin yanı sıra sahip olduğu ekonomik gücü, toplumsal yapının Osmanlı/Türkiye'ye kıyasla daha parçalı görünümü, toprak mülkiyetinde dönüşümü sağlayan reform programlarının Osmanlı/Türkiye'ye göre çok daha geç uygulanması gibi içsel faktörlerle sömürgeci güçlerin bu bölgedeki etkisinin bir araya gelmesi, benzer yönelimlerle hareket eden Rıza Şah ve Mustafa Kemal'in karar alma süreçlerinde etkili olmuştur. Bu çerçeveden değerlendirildiğinde, İran ve Türkiye'nin kapitalist dünya ekonomisiyle eklemleme sürecindeki farklı hız ve yoğunlukları her iki ülkenin hedefledikleri eğitim reformları düzeyini belirlemiştir.

Sonnotlar

1- Bütünleşme (incorporation), Wallerstein'in çalışmalarında ve onun çalışmalarına atıfla 'tümleşme', 'eklemleme', 'içerilme' olarak çevrilmektedir (Wallerstein vd., 1993). Bu makalede, bütünleşme, eklemleme, içerilme ve tümleşme kavramları aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. Bütünleşme/Tümleşme/Eklemleme kavramları iki farklı yapının etkileşimiyle oluşan özgün koşulların bir bütün olarak sistemle olan ilişkisini refere eder.

2- Kaçar dönemi İran para birimi.

Kaynakça

Abrahamian E (2011). *Modern İnan Tarihi*. Çev. D Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Afşar E (2020). Türkiye-İnan Üzerine Okumalar: Devlet-Siyaset-Hukuk-Toplum-Ekonomi-Kültür-Din. İçinde: A Erol ve E Afşar vd. (der), *Türkiye-İnan Üzerine Okumalar*, İstanbul: Hiperyayın, 53-91.

Amin S (1992). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. S Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Arasteh R (1962). *Education and Social Education and Social Awakening in Iran: 1850-1960*. Leiden: E. J. Brill.

Atuk M V (2017). İnan Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII(35), 219-247.

Boratav K (2005). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*. 9. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Buğra A ve Savaşkan O (2014). *Türkiye'de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*. Çev. B Doğan, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çizakça M (1985). Incorporation of the Middle East into the European World-Economy. *Review Fernand Braudel Center*, 8(3), 353-377.

Fülberth G (2008). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. Çev. S Usta, İstanbul: Yordam Kitap.

Foran J (1993). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*. Colorado: Westview Press.

Frank A G (1990). A Theoretical Introduction to 5.000 Years of World System History. *Review Fernand Braudel Center*, 13(2), 155-248.

Garthwaite G R (2011). *İnan Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze*. Çev. F Aytuna, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Gates L C ve Deniz M (2019). Puzzling Politics: A Methodology for Turning World-Systems Analysis Inside-Out. *Journal of World- Systems Research*, 25(1), 59-82.

Hall T D (2012). Incorporation into and Merger of World-Systems in Handbook of World System Analysis. İçinde: S Babones ve C Chase-Dunn (der), *Routledge Handbook of World-Systems Analysis: Theory and Research*, Taylor & Francis Group, 47-46.

Hobsbawm E (2012). *Sermaye Çağı: 1848-1875*. 2. Baskı, Çev. M S Şener, Ankara: Dost Kitabevi.

Hopkins T K (2016). The Study of the Capitalist World-Economy Some Introductory Considerations. *Review Fernand Braudel Center*, 39 (1/4). 51-82.

Hopkins T K ve Wallerstein I (1987). A Concluding Note. *Review Fernand Braudel Center*, 10(5/6), 901-902.

1059 Şeker M (2024). İnan ve Türkiye'nin Kapitalist Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreçlerinin Karşılaştırılması: Eğitim Reformu Örneği (1923-1941). *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1032-1061.

- Hopkins T K ve Wallerstein I (2016a). Patterns of Development of the Modern World-System. *Review Fernand Braudel Center*, 39 (1/4), 83-128.
- Hopkins T K ve Wallerstein I (2016b). Structural Transformations of the World-Economy. *Review Fernand Braudel Center*, 39 (1/4), 171-194.
- Issawi C (1981). Egypt, Iran and Turkey, 1800-1970: Patterns of Growth and Development. İçinde: P Bairoch ve M Uvy-Leboyer (der), *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*, Palgrave Macmillan Press, 65-68.
- Issawi C (1982). *An Economic History of the Middle East and North Africa*. Colombia: Columbia University Press.
- İnan H (1983). Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme. *Toplum ve Bilim*, 23, 9-39.
- İslamoğlu-İnan H (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaplan İ (2002). Milli Eğitim İdeolojisi. İçinde: T Bora (ed), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik. Cilt 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 788-800.
- Karpat H K (2006). *Osmanlı'da Değişim ve Uluslaşma*. Çev. D Özdemir, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kasaba R (2005). *Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları*. Çev. B Büyükdal, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Katouzian H (1981). *The Political Economy of Modern Iran: Despotism and Pseudo-Modernism:1926-1979*. Palgrave Macmillan Press.
- Keyder Ç ve Özveren E Y vd. (1993). Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives. *Review Fernand Braudel Center*, 16(4), 519-558.
- Keyder Ç (2013). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. Çev. S Tekay, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx K (2009). *Kapital: Kapital Üretim Eleştirel Bir Tahlili*. Cilt I, Çev. A Bilgi, İstanbul: Sol Yayınları.
- Malek M H (1991). Capitalism in Nineteenth-Century Iran. *Middle Eastern Studies*, 27(1), 67-78.
- Metin C (2006). Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936). (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Özodaşık M (1999). *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları: 1923-1950*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Pamuk Ş (1988). Ottoman Empire: Nineteenth-Century Transformations. *Fernand Braudel Center Spring*, 11(2), 127-149.

Pamuk Ş (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk Ş (2011). 20. Yüzyıl Türkiye'sinde İktisadi Değişim: Bardağın Yarısından Fazlası Dolu mu?. İçinde: R Kasaba (der), *Modern Dünyada Türkiye: 1839-2010*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 275-315.

Şeker C (2022). *Yerleşik Göçebe Uzun Zaman Mekânlarının Gölgesinde İran'ın Tarihsel Seyri: Ahemenişler'den İran İslam Cumhuriyeti'ne*. Van: Peywend Yayınları.

Tamahkar A (2022). Modernite Çerçevesinde Türk-İran İlişkileri (1923-1936). *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 1-10.

Tezel Y S (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. 3. Baskı, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Türkislamoğlu E (2022). Rıza Pehlevi Döneminde İran'da Modernleşme Hareketi ve Bu Harekette Türk Devriminin İzleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu*, 71, 320-336.

Zilfi C M (2016). Osmanlı Uleması. İçinde: S Faroqhi (ed), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. F Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 255-273.

Zürcher E J (1995). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Y S Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları.

Wallerstein I (1976). From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions?. *Social Forces*, 55 (2), 273-283.

Wallerstein I ve Decdeli H vd. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Süreci. Çev. A Selman, *Toplum ve Bilim*, 23 Güz, 41-54.

Wallerstein I (1983). *Jeo-Politika ve Jeo-Kültür*. Çev. M Özel, İstanbul: İz Yayıncılık.

Wallerstein I (2006). *Tarihsel Kapitalizm*. Çev. N Alpay, İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein I (2010). *Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*. Cilt I, Çev. L Boyacı, İstanbul: Yarı Yayınları.

Wallerstein I (2011). *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. Çev. E Abadoğlu ve N Ersoy, İstanbul: Bgst Yayınları.

Putin'in Rusya-Ukrayna Tarihsel Birliği Üzerine Makalesi: Velikorus Şovenizminin Manifestosu

Samet Yerköy, İstanbul Okan Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, Rusça Mütercim Tercümanlık Bölümü

ORCID: 0000-0002-2682-4986

E-posta: samet.yerkoy@okan.edu.tr

Öz

Bu makale, Vladimir Putin'in "*Rusların ve Ukraynalıların Tarihsel Birliği Üzerine*" başlıklı makalesini, Rusya'nın Ukrayna üzerindeki hâkimiyetini haklı çıkarmak için tarihsel anlatıları nasıl kullandığına odaklanarak analiz etmektedir. Ruth Wodak'ın Eleştirel Söylem Analizi metodolojisini, özellikle Söylem Tarihsel Yaklaşımı kullanarak, kapsamlı bir analiz için çeşitli dilbilimsel ve sosyal temsil teorilerini bir araya getirmektedir. Rusya-Ukrayna ilişkilerinin tarihsel arka planı, Putin'in argümanlarının değerlendirilmesi için temel oluşturmaktadır. Bu araştırma, Putin'in Velikorus (Büyük Rusya) şovenizmini destekleyen bir anlatı oluşturmak için tarihsel gerçekleri seçici bir şekilde yeniden anlattığını ortaya koymaktadır. Putin'in tarihsel gerçekleri nasıl yeniden yorumladığını ve kendi siyasi hedeflerine hizmet edecek şekilde yeniden şekillendirdiğini göstermektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda, söylemin stratejik kullanımının kamu algısını ve politikayı nasıl şekillendirdiğini de gözler önüne sermektedir. Putin'in dış güçleri, Rusya ve Ukrayna arasındaki doğal birliği bozmakla suçlayarak sorumluluğu içsel faktörlerden uzaklaştırma stratejisi, dış tehditlere karşı bir birlik duygusu yaratmaktadır. Putin, Rusya ve Ukrayna arasındaki bölünmenin yapay olduğunu ve dışsal müdahalelerle dayatıldığını savunarak, yeniden birleşme argümanlarını desteklemektedir. Sovyetler Birliği'nin modern Ukrayna'nın oluşumundaki rolünü vurgulayan Putin, Ukrayna'nın mevcut sınırlarının yapay olduğunu ve günümüz egemenliğinin meşruiyetini sorgulamaktadır. Bu anlatı, modern Ukrayna'nın tarihsel ve siyasi meşruiyetini zayıflatmak için kullanılmaktadır. Putin, ortak dil ve din vurgusuyla birleşik bir kültürel ve dinî kimlik argümanını desteklemekte, mevcut siyasi bölünmelere ilişkin meşruiyetin tartışmalarında bu ortaklıkları öne çıkarmaktadır. Tarihsel hareketleri özgürleşme mücadeleleri olarak nitelendirerek, modern Rus müdahalelerini bu tarihsel sürecin bir devamı olarak sunmaktadır. Ayrıca, "*Ukrayna*" teriminin etimolojisini bir sınır bölgesi bağlamında ele alarak, Ukrayna'nın kimliğini tarihsel ve kültürel bir perspektifle Rusya'nın bir parçası olarak değerlendirmektedir. Putin, Rusya yanlısı tarihsel hareketleri ve söylemleri ön plana çıkararak, Ukrayna içindeki muhalefeti sınırlı bir şekilde ele almakta ve doğal bir birlik argümanını desteklemektedir. Bu bağlamda, Putin'in makalesi, Rusya ve Ukrayna arasındaki bağları tarihsel, kültürel ve dinî anlatılar üzerinden değerlendiren bir strateji sunmaktadır. Bu söylem, Rusya'nın tarihsel bağlamda bölgedeki rolünü vurgularken, Ukrayna'nın bağımsızlık

Yerköy S (2024). Putin'in Rusya-Ukrayna Tarihsel Birliği Üzerine Makalesi: Velikorus 1062 Şovenizminin Manifestosu. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1062-1098.

ve egemenlik iddialarını farklı bir perspektifle yorumlamaktadır. Aynı zamanda, bu yaklaşımlar uluslararası ilişkiler ve jeopolitik dinamikler üzerinde önemli sonuçlar doğurabilecek bir etki yaratmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vladimir Putin, Velikorus Şovenizmi, Eleştirel Söylem Analizi, Söylem Tarihsel Yaklaşımı, Rusya-Ukrayna İlişkileri.

Putin's Article on the Historical Unity of Russia and Ukraine: A Manifesto of Great Russian Chauvinism

Abstract

This article analyzes Vladimir Putin's essay titled "*On the Historical Unity of Russians and Ukrainians*" by focusing on how historical narratives are employed to justify Russia's dominance over Ukraine. Using Ruth Wodak's Critical Discourse Analysis methodology, particularly the Discourse-Historical Approach, it integrates various linguistic and social representation theories for comprehensive analysis. The historical background of Russia-Ukraine relations serves as a foundation for evaluating Putin's arguments. The study reveals how Putin selectively reinterprets historical facts to construct a narrative supporting Velikorus (Great Russian) chauvinism, reshaping them to serve his political objectives. By accusing external forces of disrupting the natural unity between Russia and Ukraine, Putin shifts the focus away from internal factors, fostering a sense of unity against external threats. He frames the division as artificial and imposed by external interventions to reinforce his arguments for reunification. Highlighting the role of Soviet Union in forming modern Ukraine, Putin questions the legitimacy of Ukraine's borders and sovereignty. This narrative is employed to weaken modern Ukraine's historical and political legitimacy. Putin emphasizes shared language and religion to argue for a unified cultural and religious identity, using these connections to challenge the legitimacy of current political divisions. He positions modern Russian interventions as a continuation of these processes by portraying historical movements as struggles for liberation. Additionally, he interprets the term "*Ukraine*" etymologically as a borderland, situating Ukraine's identity within a historical and cultural framework that aligns it with Russia. In this context, Putin's essay strategically evaluates the ties between Russia and Ukraine through historical, cultural, and religious narratives. This discourse underscores Russia's role in the region while interpreting Ukraine's independence and sovereignty claims from an alternative perspective, generating significant implications for international relations and geopolitical dynamics.

Keywords: Vladimir Putin, Critical Discourse Analysis, Great Russian Chauvinism, Russia-Ukraine Relations, Discourse-Historical Approach.

Giriş

Vladimir Putin'in 12 Temmuz 2021'de yayınlanan "Rusların ve Ukraynalıların Tarihî Birliği Üzerine" başlıklı makalesi, Rusya ve Ukrayna arasında tırmanan gerilim ve çatışmaların gölgesinde önem kazanmaktadır. Bu makale, köklü kültürel bağlar, tartışmalı toprak anlaşmazlıkları ve devam eden askerî çatışmalarla şekillenen karmaşık tarihî ve jeopolitik manzarayı vurgulamaktadır. Kremlin'in resmî platformlarında hem Rusça hem de Ukraynaca olarak yayınlanan Putin'in makalesi, Ukrayna'nın SSCB tarafından kurulduğuna ve bu dönemde ortak tarihsel anlatıya dayalı iddialarını ortaya koymaktadır (Prezident Rossii, 2021).

Bu makalenin amacı, Ruth Wodak'ın Söylem-Tarihsel Yaklaşımı çerçevesinde Putin'in söylemini eleştirel bir şekilde analiz etmektir. Bu metodolojik çerçeve, Putin'in Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik politikalarını retorik ve tarihsel anlatılar aracılığıyla nasıl inşa ettiğini ve meşrulaştırdığını değerlendirmek için çeşitli dilbilimsel ve sosyal temsil teorilerini entegre ederek kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. Özellikle, Ukrayna'nın oluşumunda ortak tarihsel dönemi ve Sovyet etkisini vurgulamaktadır. Bu çalışma, Putin'in retorik stratejilerini ve tarihsel anlatılarını detaylı bir şekilde inceleyerek, süregelen çatışmalar bağlamında Ukrayna-Rusya ilişkilerini etkileyen temel nedenleri ve sonuçları açığa çıkarmayı hedeflemektedir.

Ruth Wodak'ın yöntemini kullanarak yapılan bu çalışma, Putin'in tarihsel anlatıları revize etme ve Rusya ile Ukrayna arasındaki kültürel ve siyasi bağları stratejik olarak yeniden yorumlama çabalarını vurgulamakta, ortak tarihsel dönemler ve Sovyet sonrası etkiler üzerinde odaklanmaktadır. Putin'in söylemini ele alarak bu çalışma, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik politikalarını meşrulaştırma çabalarını ve uluslararası algıları ve diplomatik ilişkileri nasıl etkilediğini aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Putin'in makalesi, Ruslar ve Ukraynalılar arasında tarihsel bir birlik ve ortak kimlik anlatısını öne çıkararak, onları daha büyük bir Rus ulusunun ayrılmaz bileşenleri olarak çerçevelemektedir. Bu birlik iddiası, yüzyıllardır süregelen dilsel, etnik ve dinî bağlar iddialarıyla desteklenirken, ayrı bir Ukrayna kimliğinin gelişimini eleştirmekte ve bunu dış güçlerin tarihsel manevralarıyla ilişkilendirmektedir. Putin'in söyleminin odağında Ukrayna'nın jeopolitik hizalanması ve tarihsel kimliğinin yorumlanması yer almaktadır. NATO'nun genişlemesini Rusya'nın bölgesel istikrarı ve tarihsel nüfuzu için bir tehdit olarak eleştiren bu yaklaşım, 1990'larda Boris Yeltsin döneminde şekillenen Yakın Çevre Doktrini'nin izlerini taşımaktadır. Söz

konusu doktrin, Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasında etkisini sürdürme çabalarını ve NATO'nun bölgedeki varlığını bir tehdit olarak algılamasını içermektedir. Milliyetçi duyguları ve tarihsel revizyonizmi kullanarak, Putin Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik politikalarını meşrulaştırmaya çalışmakta ve Ukrayna'nın egemenlik çabalarını tarihsel ve kültürel bağlara bir meydan okuma olarak sunmaktadır.

Nitekim bu çalışma, Ruth Wodak'ın Eleştirel Söylem Analizi metodolojisini kullanarak Putin'in retorik stratejilerinin Rus kimliği algılarını nasıl şekillendirdiğini ve Rusya-Ukrayna çatışmasındaki anlatıları nasıl etkilediğini incelemektedir. Aynı zamanda, Rus dış politikasını yönlendiren ideolojik temelleri ve bunların bölgesel istikrar ile uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir.

Teorik Çerçeve

Söylem Analizi

Dil, metin ve söylem çalışmaları uzun zamandır farklı alanlardan akademisyenlerin ilgisini çekmektedir. Tarihsel olarak, genellikle dinî nitelikte olan belirli metinler, sosyo-politik yaşam üzerinde önemli bir ilgi ve etkiye sahip olmuştur. Dinî metinler, toplumların ortak kimliklerini ve hafızalarını şekillendiren güçlü bir araç olarak görülürken, zamanla bu rolü ideolojik metinler üstlenmiştir. Alexei Miller (2010), tarihsel hafızanın, toplumların kolektif kimliğini inşa etmedeki rolünü vurgulayarak, bunun yalnızca geçmişin yeniden anlatımı olmadığını, aynı zamanda mevcut güç dinamiklerini ve politik hedefleri yansıtan bir yapı olduğunu ifade etmektedir. Modern zamanlarda dinî metinlerin etkisi azalırken, ideolojik metinler kitleler üzerinde mistik bir güce sahip olmaya devam etmiş, tarihsel hafıza söyleminin ideolojik araçlarla yeniden inşa edildiği görülmüştür. Bu olguyu anlamak için disiplinler arası bir alan olan söylem analizi kendini göstermektedir. Söylem analizi, metinleri yalnızca dilsel varlıklar olarak değil, daha geniş sosyal ve politik bağlamlar içinde incelemekte ve bunların güç, biliş ve diğer faktörlerle ilişkilerini araştırmaktadır. Gee'ye (2005: 1-2) göre söylem analizi, dilin kullanımındaki işlevine odaklanmakta ve çeşitli analiz yönlerine izin veren çok yönlü bir çerçeve sağlamaktadır. Van Dijk'e (1985: 135) göre ise, farklı söylem analizi teorileri kullanılarak, bir metnin hem içeriği hem de yapısal özellikleri analiz edilebilmekte, ikna edici stratejiler ve altta yatan anlamlar ortaya çıkarılabilmektedir.

Söylem analizi, metinler, sosyal pratikler ve güç arasındaki sinerjiyi fark etmesiyle öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, tarihsel hafıza söylemleri, ulusların

geçmişlerini nasıl hatırladığına dair kolektif bir çerçeve sunarken, bu hafızanın genellikle mevcut güç yapılarından etkilenerek yeniden üretildiği görülmektedir. Özellikle Rusya ve Ukrayna arasındaki tarihsel çatışmalar, söylem analizinin bu sinerjik yönünü açığa çıkarmaktadır. Rusya'nın tarihsel hafıza söyleminde, Kien Knezliğinin kökenleri ve Doğu Slav kimliğinin yeniden yorumlanması, bu tür söylemlerin gücünü ve etkisini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, Miller'e (2003: 12) göre tarihsel anlatıların iki farklı şekilde şekillendiği söylenebilir: Birincisi, kendi kaderini tayin etme arzusuyla hareket eden bir ulusun hikayesidir, bu ulus, imparatorluğun anti-Ukrayna politikalarının yarattığı engelleri, asfalttan filizlenen çimen gibi, zaferle aşmaktadır. Diğer yaklaşımda ise, son derece talihsiz bir durumlar birikimi sonucu, Polonya, Almanya, Vatikan ve Avusturya'nın planlarının, Rus İmparatorluğu'nun Kiev Knezliği'nin büyük kısmını birleştirmesinin ardından yeniden canlanan Rus ulusunun bütünlüğünü parçalamayı başardığı anlatılmaktadır. Bu iki yaklaşımın savunucularının millî sınırlarla keskin bir şekilde ayrıldığını söylemek zordur, ancak birincisinin Ukrayna tarih yazımına, ikincisinin ise özellikle Rus ön-devrimci milliyetçi edebiyatına ait olduğu açıktır. Bununla beraber metinler, mevcut güç yapılarından etkilenen gizli anlamlar, eylem çağrıları ve ayrımcı unsurlar içermektedir. Bu özellik, söylem analizini iktidar konumlarını etkiledikleri gruplarla ilişkilendirmede özellikle değerli kılmakta ve salt dilbilimsel ya da tarihsel yaklaşımların bıraktığı boşlukları doldurmaktadır (Van Dijk, 2008: 136). Güçlü yönlerine rağmen, söylem analizinin genel tanımlayıcılığı bir sınırlamadır ve genellikle mikro düzeydeki etkileşimlere odaklanmaktadır. Ancak bu betimleyici aşama, tarihsel hafıza ve iktidar ilişkilerinin derinlemesine anlaşılması için oldukça önemlidir ve metinler, iktidar ve sosyal pratikler arasındaki daha derin ilişkileri analiz etmek için bir temel sağlamaktadır (Fairclough, 1985: 740).

Söylem analizi, hem söylem hakkında teorileştirme (teorik ve meta-teorik unsurlar dâhil) hem de söylemin verileştirilmesini içeren, sosyal hayata ilişkin metodolojik ve kavramsal bir perspektiftir. Bu perspektif, tarihsel hafızanın inşasında kullanılan dilsel stratejilerin analizine de uygulanmaktadır. Miller'e (2014) göre, tarihsel hafıza, yalnızca geçmişin anlatımı değil, aynı zamanda mevcut güç ilişkilerinin ve politik amaçların bir uzantısıdır. Örneğin, Rusya'nın tarihsel hafıza söyleminde, Ukrayna'nın kimliğine dair yapılan tartışmalar, bu analizin ne denli politik bir boyut taşıdığını göstermektedir. Söylem analizi, metodolojide genel, soyutlanmış, niceliksel bir yaklaşımdan özelleşmiş, ayrıntılı, niteliksel bir yaklaşıma geçişten daha fazlasını gerektirmektedir (Wood ve Kroger, 2000: 3). Bununla beraber

söylem analizi, anlamın değişkenliğine odaklanan nitel araştırmalarda öne çıkan bir araştırma yöntemi olarak doğmuştur. Bu bakış açısı, dilin sosyal eylem yönlerine vurgu yapmak için dil felsefesindeki söz edimi teorisinden ve insanların dünyalarını anlamlandırmak için günlük durumlarda dili nasıl kullandıklarına odaklanmak için etnometodolojiden yararlanmaktadır. Dolayısıyla söylem analizi, anlamın çeşitliliğini ve değişkenliğini araştıran gelişmiş bir hermenötik ve sosyal göstergebilim olarak görölmektedir (Elliott, 1996: 65).

Potter ve Wetherell'e (1987: 6) göre, söylem analizi psikoloji, sosyoloji, dilbilim, antropoloji, edebiyat çalışmaları, felsefe, medya ve iletişim çalışmaları gibi çeşitli disiplinlerden beslenmekte ve bu farklı disiplinlerden gelen teorik perspektifleri bütünleştirmektedir. Söylem analistleri, sosyal anlamların oluşturulduğu ve yeniden üretildiği, sosyal kimliklerin şekillendirildiği ve sosyal gerçeğin oluşturulduğu alanlar olarak dil ve metinlerle ilgilenmektedir. Özellikle tarihsel hafıza bağlamında, bu analiz, ulusların geçmişten gelen kimliklerini nasıl yeniden yapılandırdığını anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Örneğin, Rusya ve Ukrayna bağlamında, söylem analizi, tarihi olayların farklı anlatılarını inceleyerek, bu anlatıların ulusal kimliklerin inşasındaki rolünü açığa çıkarmaktadır. Elliott (age.: 67) söylem analizinin temelde dil ile ne yapıldığı ve ne elde edildiği ile ilgilendiğini vurgulamakta, dil kullanımının sosyal inşasını ve sözdizimsel ve anlamsal sınırların ötesindeki bağlamsal değişkenliğinin altını çizmektedir.

Eleştirel Söylem Analizi

Eleştirel Söylem Analizi (ESA), 1980'lerin sonunda Teun A. van Dijk ve Ruth Wodak gibi akademisyenlerin çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Geleneksel söylem analizini, metinler ve ideolojiler arasındaki ilişkilerin daha eleştirel bir incelemesine dönüştüren bu yaklaşım, özellikle post-Sovyet Rusya'da tarihsel hafızanın nasıl şekillendiğini anlamak için güçlü bir araçtır. Miller'in belirttiği gibi (2003, 2014, 2020a) Sovyet sonrası hafıza politikaları, yalnızca bireylerin tarihsel kimliklerini değil, aynı zamanda Ukrayna gibi komşu ölkelerin millî kimliklerini de etkilemiştir. Bu bağlamda, ESA, hem yerel hem de uluslararası düzeyde, bu politikaların nasıl güç ve tahakküm aracı haline geldiğini anlamaya olanak tanımaktadır.

ESA, Fairclough ve Wodak'ın (1997: 258) açıkladığı gibi, hem sözlü hem de yazılı dil kullanımını içeren söylemi bir sosyal uygulama biçimi olarak görmektedir. Bu anlayış, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik söylemlerinde belirginleşen tarihsel hafıza politikalarının analizinde de uygulanabilir.

Miller (2003: 21-23), Rusya'nın, Kiev Knezliği'ni ortak bir tarihî miras olarak kullanarak Ukrayna'nın bağımsız kimliğini sorgulama stratejisini vurgulamaktadır. Bu tür tarihsel anlatılar, hem ulusal hem de uluslararası bağlamlarda söylemsel mücadelelerin temelini oluşturmaktadır.

ESA'daki anahtar kavramlardan biri, Fairclough'un (1992: 4) tanımladığı söylemsel olaydır. Bu bağlamda, Ukrayna'nın millî kimlik inşası ve Putin yönetiminin bu süreci tarihsel söylemlerle nasıl şekillendirdiği ESA'nın analiz perspektifine yeni bir boyut katmaktadır. Miller (2014), Rusya'nın, tarihsel olayları bir kimlik aracı olarak yeniden bağlamsallaştırarak, post-Sovyet coğrafyada hegemonik bir hafıza politikası inşa etmeye çalıştığını belirtmektedir. Bu da ESA'nın çok boyutlu analiz yeteneğini pekiştirmektedir.

Post-Sovyet dönemde, tarihsel hafıza politikalarının ulusal kimlik inşasında oynadığı rol, özellikle Ukrayna gibi ülkelerde önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından, yeni bağımsız devletler, yalnızca uluslararası alandaki statülerini belirlemekle kalmamış, aynı zamanda tarihsel hafızalarını ulusal kimliklerinin bir parçası olarak yeniden şekillendirmiştir. Miller'in işaret ettiği gibi (2020b), bu süreçte hafıza politikaları "kurbanlık" statüsüyle birleşmiş ve bu ülkeler Batı'ya karşı tarihi bir mağduriyet söylemi geliştirmiştir. Özellikle Ukrayna'da, Sovyet dönemi "işgalci" olarak çerçevelenirken, bu anlatılar NATO ve Avrupa Birliği'ne katılım süreçlerinde yeni bir sembolik sermaye olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda, Rusya'nın bu dönemde "ana düşman" olarak yeniden konumlandırılması, antagonistik hafıza politikalarının temel taşlarından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda, eleştirel söylem analizi (ESA), Rusya'nın bu tür hafıza politikalarına verdiği tepkileri ve kendi tarihsel anlatılarını hegemonik bir biçimde nasıl şekillendirdiğini anlamak için etkili bir araç sunmaktadır. Miller, Rusya'nın da bu yarışa 2000'lerin ortalarında katıldığını ve hafıza politikalarını kurumsallaştırarak antagonistik söylemlerini güçlendirdiğini belirtir. Böylece, tarihsel hafıza, yalnızca geçmişin bir yansıması değil, aynı zamanda uluslararası ilişkilerde siyasi mücadelelerin sürdürüldüğü bir alan haline gelmiştir.

ESA'nın zorluklarından biri, katı bir metodolojik çerçeveye sahip olmamasıdır. Bunun yerine, temel ilkelere bağlı kalan çeşitli yaklaşımlar sunmaktadır. Wodak ve Meyer (2009: 3), ESA'yı diğer söylem analizi biçimlerinden ayıran iki ana ilkeyi vurgulamaktadır: belirli dilsel öğelerden ziyade sorun odaklı olması ve sosyal sorunları anlamak için teori ve metodolojiyi eklektik bir şekilde kullanmasıdır. Genel olarak, bir ekol ya da paradigma olarak ESA

bir dizi ilkeyle karakterize edilmektedir: örneğin, tüm yaklaşımlar sorun odaklıdır ve bu nedenle zorunlu olarak disiplinler arası ve eklektiktir. Bu esneklik, araştırmacıların analizlerini belirli araştırma hedeflerine ve bağlamlarına göre uyarlamalarına olanak tanımaktadır. Dahası, ESA, göstergebilimsel verilerin (yazılı, sözlü veya görsel) sistematik ve yeniden üretilebilir bir şekilde incelenmesi yoluyla ideolojilerin ve iktidarın gizimini çözmeye yönelik ortak ilgilerle karakterize edilmektedir. Bu bağlamda, metodolojik esneklik, Rusya'nın tarihsel hafıza politikalarının, özellikle Putin döneminde, medya ve eğitim yoluyla nasıl araçsallaştırıldığını anlamak için kritik bir rol oynamaktadır. Miller'in çalışmaları, hafıza politikalarının yalnızca geçmişi yeniden yazmakla kalmayıp, bugünkü politik hedeflere ulaşmak için stratejik bir araç olarak nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı anlatılarının modern Rusya'daki merkezi rolü, bu tür stratejilerin bir örneğidir. ESA, bu tür stratejileri çözümlmek için disiplinler arası ve eklektik yapısını başarıyla kullanabilmektedir.

Metinlerarasılık ve yeniden bağlamsallaştırma, söylemlerin nasıl birbirine bağlandığının ve anlamların farklı bağlamlarda nasıl değiştiğinin analiz edilmesini sağlayan ESA'nın temel araçlarıdır. Wodak ve Meyer (2009: 10), ESA'da güç, ideoloji ve eleştirinin önemini vurgulamış ve metinlerin genellikle farklı söylem ve ideolojilerin hâkimiyet için mücadele ettiği yerler olduğunu belirtmiştir. Post-Sovyet dönemde, özellikle Rusya ve Ukrayna gibi ülkelerde, tarihsel hafıza politikalarının bu tür mücadelelerin merkezinde yer aldığı görülmektedir. Miller (2020b), Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından tarihsel anlatıların yeniden bağlamsallaştırılmasıyla bireylerin ve toplumların geçmişle ilişkilerinin nasıl şekillendiğini örneklemektedir. Ukrayna'da tarihsel hafıza, Sovyet işgaliyle Nazizm arasındaki süreklilik anlatısı üzerinden millî kimliği güçlendirmek için bir araç haline gelmiştir. Rusya ise tarihsel hafızayı, Putin liderliğinde, kendi ulusal kimlik söylemini pekiştirmek ve komşu ülkelerin tarihsel bağımsızlık iddialarını zayıflatmak için kullanmıştır. Bu bağlamda, ESA'nın ideoloji ve güç ilişkilerini analiz etme kapasitesi, tarihsel hafızanın işleyişini anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Metinler, post-Sovyet dönemde ulusal kimlik mücadelelerinin birer arenası haline gelirken, söylemsel farklılıklar kısmen bu ideolojik çatışmalar tarafından yönetilmektedir.

ESA'da ideoloji, sosyal dünyanın belirli yönlerine ilişkin sosyal olarak paylaşılan temsilleri ve bilişsel şemaları içeren karmaşık dünya görüşleri olarak görülmektedir. Van Dijk ideolojileri, güç ilişkilerini sürdürmek veya dönüştürmek için söylemsel pratikler aracılığıyla yeniden üretilen tutarlı,

yapılandırılmış inanç kümeleri olarak tanımlamaktadır (Van Dijk, 2000: 128). Tarihsel hafıza, bu temsillerin güç ilişkileriyle nasıl iç içe geçtiğini vurgulamaktadır. Örneğin, post-Sovyet dönemde, Rusya'nın tarihsel hafıza politikaları, İkinci Dünya Savaşı zaferini yalnızca bir başarı anlatısı olarak değil, aynı zamanda ulusal kimlik ve dayanışmanın merkezi bir unsuru olarak çerçevelemiştir. Bu zafer, Rusya'nın uluslararası düzeyde güçlü bir özne olarak algılanmasını sağlayan temel bir söylem aracı olmuştur. Ukrayna açısından bakıldığında ise, İkinci Dünya Savaşı ve Sovyet dönemi anlatıları, ulusal kimliği pekiştiren ve Rusya'ya karşı bir direnç aracı olarak kullanılan tarihsel hafızanın yapı taşlarıdır. ESA, bu tür anlatıların sosyal gerçeklik üzerindeki etkilerini analiz etmede güçlü bir araç sunmaktadır. Bu bağlamda, ideolojinin, tarihsel hafızanın uluslararası politikada nasıl bir mücadele alanı haline geldiğini anlamada merkezi bir rol oynadığı görülmektedir.

Söylem Tarihsel Yaklaşım

Söylem Tarihsel Yaklaşım (STY), tarihsel bağlamların söylem analizinde nasıl kullanılabileceğini gösteren önemli bir yöntemdir. Miller'in (2003, 2020a, 2020b) tarihsel hafıza kavramları, özellikle Putin'in liderliğindeki Rusya'nın tarihsel olayları ulusal bir anlatı inşa etmek için nasıl kullandığını anlamak açısından önemlidir. Miller, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik tarihsel söylemlerinin, bu ülkenin bağımsız kimliğini sorgulamak ve Rusya ile olan tarihsel bağlarını vurgulamak için nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Putin'in politikaları, post-Sovyet dönemde, Ukrayna'nın bağımsızlık hareketlerine karşı tarihsel hafızayı canlandırarak, bu ülkenin Rusya ile olan bağlarını yeniden şekillendirmeye yönelik bir söylem inşa etmektedir. Bu bağlamda STY, bir aktörün söylemiyle siyasi eylemlerini nasıl gerekçelendirdiğini açıklama işlevi taşımaktadır. Aynı şekilde, Avrupa'daki aşırı sağ hareketlerin göçmen karşıtı söylemlerini ve kimlik politikalarını tarihsel bağlamda nasıl şekillendirdiği de STY ile analiz edilebilmektedir. Elmacioğlu'nun (2024: 5) belirttiği gibi, Wodak ve diğerleri, AB'nin göçmen karşıtı söylemlerini, kimlik politikalarını ve Avrupa kimliği üzerine ulusötesi projelerini söylem tarihsel yaklaşımının ilkelerine dayalı olarak analiz etmişlerdir. Bu nedenle STY, bir aktörün söylemleriyle siyasi eylemlerini gerekçelendirme açısından güçlü bir analiz aracı olarak kullanılmaktadır.

Ruth Wodak, STY'nin kurucularından biri ve alanın önde gelen isimlerinden biridir. Bu alandaki önemli çalışmalardan biri ise, Phil Graham, Thomas Keenan ve Anne Maree Dowd'un, George W. Bush'un teröre karşı savaş ilanını analiz ettikleri araştırmadır. Bu çalışma, bir konuşmayı tarihsel bağlamıyla ve savaşa yönelik sonraki gerekçelendirmelerle etkili bir şekilde

ilişkilendirmektedir. Yazarlar, Bush'un "Terörle Savaş" konuşmasının tarihsel önemini, son bin yılın 120 "silahlanma çağrısı" metniyle karşılaştırarak vurgulamaktadır ve Papa II. Urban, Kraliçe I. Elizabeth ve Adolf Hitler'in önemli konuşmalarını öne çıkarmaktadır. Bu metinler, tarihte önemli dönüm noktalarını temsil etmekte ve geniş coğrafi alanlarda ve uzun dönemler boyunca sosyal, politik ve ekonomik koşullarda temel değişikliklere katkıda bulunmaktadır (Graham vd., 2004: 2-3).

Forchtner'e (2010: 20-21) göre, ESA içindeki STY, teorik öncülü olarak Frankfurt Okulu'na atıfta bulunarak özgürleşme kavramına açık ve tutarlı bir şekilde dayanmasıyla ayırt edilmektedir. ESA, öz-düşünsel bir duruşu vurgulayarak ve her şeyi bilen bir tavır reddederek, güç yapılarını acı çekenlerin bakış açısından ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Hâkim ideolojiler, doğal görünümüyle, toplumdaki birçok kişiye belirli konularda aynı düşündürmekte ve hatta statükoya alternatifler olduğunu unutturarak hegemonyanın kurulmasına sebep olmaktadır (Wodak ve Meyer, 2009: 8). ESA'nın bir dalı olarak STY, eleştirel teorinin sosyo-felsefi yönelimine bağlı kalmakta ancak eleştiri kavramını daha da geliştirmektedir.

STY'nin söylemlerarasılığı, farklı türler, eylem alanları, söylemler ve argümanlar arasındaki metinlerarası ilişkilerle desteklenmektedir. Bu açık uçlu yapı, söylemler içinde yeni alt konuların yaratılmasına ve yorumlama yoluyla bunların oluşum ve başkalaşımalarının keşfedilmesine olanak tanımaktadır. Bu esneklik, söylemsel pratikler içindeki etkilerin karmaşık etkileşimini anlamak için büyük bir önem teşkil etmektedir. Araştırılan konuların karmaşıklığı göz önüne alındığında, STY "kimin kimi etkilediğinin ve bu etkilerin nasıl yönlendirildiğinin" net bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir. Disiplinler arası bir yaklaşım, bu ilişkileri şeffaf bir şekilde ortaya koymak için hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle, STY yalnızca söylemsel pratiklere değil, aynı zamanda çok çeşitli maddi ve semiyotik pratiklere de odaklanmaktadır. Bunun yanı sıra Wodak, STY'nin çok kuramlı, çok yöntemli, eleştirel ve öz-düşünsel olması gerektiğini vurgulamaktadır (Wodak ve Meyer, 2009: 67-73). Bununla beraber, tarihsel hafıza teorisi, STY'nin bu bağlamdaki işlevini güçlendirmekte ve Rusya'nın kendi ulusal kimliğini pekiştirme stratejilerinin bir parçası olarak, bu hafızanın nasıl kullanıldığını açıklamaktadır. STY, tarihsel hafızanın ulusal kimliği pekiştirmek için nasıl yeniden şekillendirildiğini ve bu bağlamda söylemsel mücadelenin yerel ve uluslararası düzeyde nasıl işlediğini anlamaya yardımcı olmaktadır.

STY'nin önemli bir bileşeni, metinleri ve söylemleri analiz ederken tarihsel bağlamlara yaptığı vurgudur. Bu tarihsel yönelim metinlerin yeniden

bağlamsallaştırılması için gereklidir, çünkü sosyal ve siyasi olgular tarihsel olarak gömülü unsurları göz ardı edilemeyecek kadar karmaşıktır. STY kullanan araştırmacılar, olaylar, aktörler ve bağlamlar hakkındaki tarihsel bilgiyi, bu bilgi açık kanıtlardan ziyade yaygın olarak kabul edilen, apaçık gerçeklere dayansa bile entegre etmelidir (Von Stuckrad, 2013: 10). Bu yaklaşım, konuşmaların tarihsel bağlamlarına göre yorumlanmasına olanak tanıyarak potansiyel olarak tutarsızlıkları veya gerekçe olarak kullanılan kurgulanmış mitleri ortaya çıkarmaktadır (Forchtner, 2010: 29-31).

STY, Teun van Dijk'in sosyo-bilişsel teorisini bütünleştirir ve üzerine inşa eder; "söylemi" yapılandırılmış bilgi biçimleri ve sosyal pratiklerin anıları olarak görürken, "metni" somut sözlü ifadeler veya yazılı belgeler olarak görmektedir. Konuşulan ve yazılan dilin sosyal pratik biçimleri olduğunu vurgulamaktadır. Durumsal, kurumsal ve sosyal bağlamlar söylemleri şekillendirir ve etkiler; bunlar da siyasi süreçler içerisinde hem söylemsel hem de söylemsel olmayan sosyal eylemleri etkilemektedir. STY'nin "söylem" tanımının dikkate değer bir özelliği, "işsizlik" gibi geniş konuları veya makro temaları kapsayarak birden fazla alt temanın araştırılmasına olanak sağlamasıdır. Ayrıca, STY eleştiri, ideoloji ve güç ilkelerini vurgulayarak incelenen nesneyi ve analistin konumunu şeffaf hale getirmekte ve söylemsel olayların belirli yorumlarının neden diğerlerinden daha geçerli olduğunu gerekçelendirmektedir (Wodak ve Reisigl, 2009: 94-95). STY ayrıca metinlerin tarihsel bağlamlarda yeniden yapılandırılmasına büyük önem vermektedir. Rusya tarihsel hafızayı bölgesel hâkimiyetini pekiştirmek ve Ukrayna üzerindeki etkisini artırmak için bir araç olarak kullanırken, Ukrayna bu hafızayı kendi bağımsız kimliğini güçlendirmek amacıyla değerlendirmektedir. Bu bağlamda, STY'nin tarihsel bağlama verdiği önem, yerel ve uluslararası düzeydeki söylemsel mücadelelerin derinlemesine analizine olanak tanımaktadır. Ayrıca, STY'nin çok yöntemli yaklaşımı, tarihsel hafızanın ve ideolojik güç dinamiklerinin analizini gerçekleştirirken, aynı zamanda geçmişin günümüz politikalarında nasıl seçici bir şekilde kullanıldığını incelemektedir.

Tarihsel Bağlam

Rus Tarihçilerin Gözünden Ukrayna Tarihi

Rus tarihçiler, Ukrayna ve Rusya arasındaki erken tarihsel bağların izini 8-9. yüzyıllarda eski Rus devletinin oluşumuna kadar sürmekte ve çeşitli Doğu Slav kabilelerini merkezi bir otorite altında birleştiren Rurik hanedanının önemli rolünü vurgulamaktadır. Rurik, 862 yılında Kiev, Novgorod, Murom ve Rostov da dâhil olmak üzere birçok bölgede hüküm sürecek bir

hanedanın başlangıcını işaret eden yönetimini kurmuştur. Rusların Doğu Avrupa'ya gelişlerinin İskandinavya'dan başladığını ve Rus tarih yazımında İskandinav etkisini savunan Normanistler ve Rusların Dinyeper'in sağ kolu olan Ros Nehri'nin adını taşıyan Slavlar olduğunu savunan anti-Normanistler arasında Rus devletinin kökenlerine dair tartışmalar azalmış, antik Rus devletinin proto-devlet yapılarının bu zamana kadar ekonomik ve sosyal olarak olgunlaştığı konusunda fikir birliğine varılmıştır (Klyuçevski, 2013: 6-11). Rus tarihçiler, Rurik önderliğindeki Vareglerin hazır bir devlet değil, bir yönetici hanedan getirdiklerini ve ortaya çıkan devleti askerî ve ticari genişlemelerle güçlendirdiklerini ileri sürmektedir. Başkenti 882'de Kiev'e taşıyan Prens Oleg'in yönetiminde Novgorod ve Kiev'in birleştirilmesi, Doğu Slav kabilelerinin tek bir varlık halinde kritik bir birleşmesi olarak vurgulanmaktadır (Allen, 2017: 7-18). Buna karşılık, Mihail Gruşevskiy gibi tarihçilerden ve modern siyasi anlatılardan etkilenen Ukrayna tarih yazımı, Kiev'i genellikle devlet oluşumunun birincil ve bağımsız merkezi olarak tasvir etmekte ve bazen Rus anlatılarından önemli ölçüde farklı alternatif tarihsel anlatılar inşa etmektedir (Gruşevskiy, 1906: 66; vesti.ru, 2015).

Rus tarihçiler Ukrayna tarihine genellikle Doğu Slavlarının ortak tarihî ve kültürel mirasının altını çizen bir mercekten bakmaktadır. Bu bakış açısı, yetenekli bir askerî lider ve vatansever bir devlet adamı olarak hatırlanan Kiev Knezi I. Svyatoslav gibi önemli tarihî şahsiyetlerin ve dönemlerin incelenmesinde açıkça görülmektedir. I. Svyatoslav Rusları göçebe akınlarına karşı başarıyla savunmuş, sınırlarını Volga'ya kadar genişletmiş ve diğer ülkelere giden ticaret yollarını güvence altına almıştır. Hazar Kağanlığı'na karşı düzenlediği seferler ve ardından gelen fetihler güney sınırlarını ve hayati önem taşıyan "Vareglerden Yunanlılara" ticaret yolunu önemli ölçüde güçlendirmiştir (Boçarinkov, 2019: 16-18; Vernadskiy, 1997: 37-39). Svyatoslav'ın ardından oğlu Vladimir, Doğu Slav topraklarını birleştirmiş ve 988'de Rusların Hristiyanlaştırılmasıyla anılmıştır; bu hareket sadece Bizans'la bağları güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda devlet içinde kültürel ve dinî birliği de teşvik etmiştir. Bu dinî dönüşüm dönemi, manastırların, okulların kurulması ve Kiev'de ilk kütüphanenin açılması da dâhil olmak üzere sosyal normlarda, aile yapılarında ve kültürel gelişimde köklü değişiklikler getirmiştir (Kartaşev, 1991: 19-25; Florovskiy, 1991: 27-31).

Birleşik Eski Rus devletinin gerçek anlamda gelişmesi, tarım sisteminin ilerlemesi, zanaat üretiminin zirveye ulaşması ve iç ve dış ticaretin damgasını vurduğu Bilge Yaroslav döneminde gerçekleşmiştir. Yaroslav'ın hükümdarlığı,

Doğu Slav topraklarının çoğunun Kiev çatısı altında birleşmesine ve hanedan evlilikleri sayesinde devletin uluslararası prestijinin artmasına sahne olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Galiçya-Volhinya topraklarının birleşik devlete entegrasyonuna da tanıklık etmiş, ancak bu süreç Yaroslav'ın ölümünün ardından yaşanan siyasi kargaşa nedeniyle kesintiye uğramıştır. Yaroslav'ın Polonya'ya karşı askerî seferler düzenleyerek güneybatı topraklarını Rus topraklarına kazandırması, yasal geleneklerin kodlanması yoluyla "Ruskaya Pravda" adında tek bir Rus yasal alanı oluşturulması ve Kiev'deki Ayasofya Katedrali gibi önemli dinî ve kültürel mekanların kurulması, bu dönemin siyasi, hukukî ve kültürel ilerlemelerine örnek teşkil etmektedir. Bu gelişmeler, Rus tarihçilerin Ukrayna tarihi bağlamında vurguladıkları köklü tarihsel bağların ve ortak mirasın altını çizmektedir (Gorskiy, 2010: 128-132; Karamzin, 1991: 832-836).

Bununla beraber Rus tarihçiler, Ukrayna tarihini genellikle Moğol-Tatar boyunduruğuna verilen stratejik tepkiler merceğinden yorumlayarak iki temel yaklaşımın altını çizerler. Prens Alexander Nevski ve Moskovalı Ivan Kalita gibi isimlerin öncülük ettiği stratejilerden biri, kayıpları en aza indirmek, ülkeyi birleştirmek ve nihayetinde boyunduruğu yıkmak için Moğol-Tatarlara geçici olarak boyun eğmeyi içermiştir. Moğol-Tatarlar kendi kültürlerini dayatmadıkları ya da Ortodoks inancının terk edilmesini talep etmedikleri için bu strateji uygulanabilir görülmüştür (Kostomarov, 1885). Buna karşılık, Galiçya Prensi Daniel, büyük bir yıkıma yol açacak şekilde, büyük bir maliyetle derhal kurtuluş girişiminde bulunmuştur. 1259'da Moğol komutan Burunday, Daniel'i şehir surlarını sökmeye zorlayarak Galiçya-Volhinya Krallığını zayıflatmış, ekonomik gerilemeye neden olmuş ve Litvanya akınlarını artırmıştır. Daniel'in 1264'teki ölümü prensliğin refahının sonunu getirmiş ve parçalanmasına yol açmıştır. Daha sonra Güney Rus toprakları, başta Litvanya Büyük Dükalığı, Polonya ve Macaristan olmak üzere Batılı güçlerin hedefi haline gelmiştir. Polonya Kralı III. Casimir, Prens Yuri Boleslav'ın 1340 yılında zehirlenmesinin ardından oluşan güç boşluğundan yararlanarak Galiçya topraklarını ele geçirmiş ve "Rus Prensi" unvanını almıştır (Voytoviç, 2011: 17-25).

Bunun yanı sıra Rus tarihçiler, Polonya yönetimi altında karşılaşılan zorlukları vurgulayarak Rusya ve Ukrayna'nın ortak Ortodoks tarihinin altını çizmektedir. Kral III. Casimir'den itibaren Ortodoksluk sapkınlık olarak damgalanmış, bu da Ortodoks elitlerin marjinalleşmesine ve Katoliklerin ayrıcalıklı hale gelmesine yol açmıştır. Bu dönemde ayrıca Katolik piskoposlukların kurulması ve Rus topraklarında Polonya hukukunun

dayatılması Ortodoks Ukraynalıları dezavantajlı duruma düşürmüştür. 1596'daki Brest Birliği bir dönüm noktası olmuş ve Katoliklerin kendi inançlarını ve Polonya kültürünü empoze etme çabalarının yoğunlaştığı bir ortamda Ortodoks Kilisesi'nin bir kısmını Roma ile birleşmeye zorlamıştır. Konstantinopolis'teki Ortodoks liderliği, kanonik topraklarına yönelik tehdidin farkına vararak, Kiev Metropolü'nü Katolik din değiştirmeye karşı koruma amacıyla Moskova Patrikhanesi'ne devreden bir kararname olan 1686 Tomos'un yayınlanmasına yol açmıştır. Bu çabalara rağmen, Polonyalı yetkililer Ortodoks faaliyetlerini ve Doğu Ortodoks hiyerarşileriyle etkileşimlerini ciddi şekilde kısıtlayarak Ortodoks Ukraynalıların durumunu daha da kötüleştirmiştir (Vernadskiy, 1997: 95-98; Çaropko, 2013: 250-255).

17. yüzyılın ortalarından itibaren Malorus'un (Ukrayna toprakları) kültürü Rus ruhani ve kültürel etkisi altında önemli ölçüde gelişmiş ve Velikorus (Büyük Rusya, bugünkü Rusya topraklarının batı kısmı), Malorus (Küçük Rusya, Ukrayna toprakları) ve Belarus'un (Beyaz Rusya, Belarus toprakları) üçlü birliği ile yakından uyum sağlamıştır. Bu kültürel yakınlaşmayı gösteren önemli bir çalışma, 1674 yılında Kievli Keşiş Innokentiy Gizel tarafından derlenen ve Velikorus ile Malorus tarihi anlatılarını yan yana getirerek yaygın olarak kullanılan *Sinopsis* adlı tarih kitabı olmuştur. Bu dönem, Kiev-Mohila Akademisi'nin kurulması, kitap basımının gelişmesi ve Moskova'nın Narişkin Baroku tarzına paralel olarak Kazak Barok mimarisinin yanı sıra 17. yüzyıl ikonografik tarzdaki seküler parsuna portrelerinin ortaya çıkmasıyla Malorus'taki Rus kültürünün sekülerleştiğini göstermiştir. Bu gelişmeler, Malorus ile Rusya arasındaki kültürel ve tarihî bağları güçlendirmiş, ortak bir tarihin, kültürel ve manevi yaşamlarının derin entegrasyonunun altını çizmiştir. Bu dönem aynı zamanda Malorus'un 1654-1667 yılları arasında Rus-Polonya Savaşı ve ardından gelen bağımsızlık mücadeleleri, özellikle de Ukrayna siyasi dinamiklerinin karmaşıklığını ve Rusya'nın stratejik çıkarlarını ortaya koyan Ukrayna'nın komşuları tarafından sürekli çekişme, iç savaş ve dış müdahale ile karakterize edilen Harabe dönemine (1657-1687) tanıklık etmiştir (Rıbakov, 2014: 158-162; Toloçko vd., 2018: 9-12).

Ukrayna tarihine Rusya'nın perspektifinden bakıldığında, nüfusun çeşitli kesimlerini birleştirmeye kavramı dönemin daha geniş milliyetçi ideolojilerini yansıtmaktadır. Rus tarih yazımının zamanla imparatorluk haline gelen Rusya içindeki Litvanya Büyük Dükalığı, Moskova ve Novgorod gibi bölgeler arasında birliği vurgulamasına benzer şekilde, farklı siyasi ve kültürel geleneklerine rağmen, bu farklılıklar ortak kimliklerine kıyasla daha az önemli görülmüştür. Ancak Nikolay Kostomarov gibi tarihçiler, özellikle

Güney ve Kuzey Ruslar arasındaki köklü ayrımları vurgulayarak Güney Rusların ayrı bir ulus olarak görülebileceğini öne sürmüşlerdir. Malorus'a yönelik imparatorluk politikaları, baskı ve elitlerine verilen tavizler arasında gidip gelerek onları Rus emperyal yapılarına entegre etmiştir. Bu tarihsel anlatı, ideolojik zorunluluklar tarafından şekillendirilen ve imparatorluğun karmaşık etnik mozağini yansıtan Rus-Ukrayna ortak tarihindeki birlik ve çeşitliliğin karmaşık etkileşiminin altını çizmektedir (Toloçko, 2012: 256).

Rus tarihçiler ve siyasetçiler, günümüz Ukrayna, Belarus ve Rusya topraklarının tarihsel olarak birleşik olduğunu ve aralarındaki ayrımların yalnızca daha sonraki siyasi ve dış müdahaleler nedeniyle ortaya çıktığını savunmaktadır. İmparatorluk döneminin ardından bu anlatı, Rus tarih yazımını etkilemeye ve birleşik bir Rus kimliğine dair ortak bir anlatıyı vurgulamaya devam etmiştir. Velikorus, Malorus ve Belarus'tan oluşan "Rus üçlemesi" kavramı, bu tarihsel anlatının temel bir parçasını oluşturmuştur. Rus tarihçiler geleneksel olarak Ukrayna'yı, Kiev Knezliği dönemine kadar uzanan ortak bir tarihe sahip daha geniş bir Rus medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Bu bakış açısı, Ukrayna ve Rusya'nın birleşik bir Rus halkı kavramını haklı çıkaran kültürel, dinî ve tarihî kökleri paylaştığı inancına dayanmaktadır. Bu bakış açısının önemi, Bolşeviklerin yerel ulusal kimlikleri Sovyet hükümetine entegre etmek amacıyla yürüttüğü "yerelleştirme" politikası olan *korenizatsiya* ile Ukrayna'yı kendi etki alanları içinde tutmayı ve aynı zamanda imparatorluk hâkimiyetini bastırmak ve daha geniş bir Sovyet kimliğini teşvik etmek için "Velikorus şovenizmi" ile mücadele etmeyi amaçlaması nedeniyle Rus İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra dahi devam etmiştir.

Sovyet döneminde bu anlatı evrim geçirmiş ancak ortak bir tarih ve kimliğe ilişkin temel önermesini korumuştur. 1920'lerde yürütülen *korenizatsiya* politikası, merkezî kontrolü sürdürürken çeşitli etnik grupları entegre etmeye yönelik stratejik bir çaba olmuştur. Buna rağmen, "Velikorus şovenizminin" kalıntılarıyla mücadeleyi de içeren emperyalist eğilimlerin yeniden canlanmasını bastırmak için uyumlu bir çaba sürdürülmüştür. Bu paradoksal yaklaşım, yerel kültürleri ve dilleri tanıyıp yüceltirken Sovyet devletine bağlılıklarını sağlamayı amaçlamıştır. Ukrayna ve Rusya'nın tarihsel ve kültürel olarak birbirinden ayıramaz olduğu söylemi, hem politikayı hem de tarih yazımını etkileyerek devam etmiştir. Bu Sovyet dönemi tarih yazımı yaklaşımı, Ukrayna ulusal kimliğinin ayırt ediciliğini küçümsemiş, bunun yerine Doğu Slav halklarının birliğini ve ortak kaderini vurgulamıştır.

Sovyet sonrası dönemde, özellikle Rus siyasi söylemi bağlamında, Rusya ve Ukrayna arasındaki tarihsel bağların yeniden vurgulanması, Rusya'nın bölgesindeki stratejik çıkarlarını pekiştirme çabalarının önemli bir parçası olmuştur. 2004'teki Turuncu Devrim, Ukrayna'daki seçimlerin sonucuna yapılan itirazlar ve seçim hileleri iddiaları sonrasında başlayan büyük protestolarla dikkat çekmiştir. Viktor Yuşçenko ile Viktor Yanukoviç arasındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, Yuşçenko'nun zaferinin ardından Ukrayna'daki Batı yanlısı hükümetin iktidara gelmesi bölgedeki etkisini kaybetmek istemeyen Rusya'yı rahatsız etmiştir. Rusya, Batı'nın Ukrayna'daki siyasi etkisini genişletmesine karşı tepkiler geliştirmiştir. 2013 yılına gelindiğindeyse, Ukrayna'nın Avrupa Birliği ile ortaklık anlaşması yapmayı reddetmesi ve yerine Rusya'nın Avrasya Ekonomik Birliği ile yakınlaşma tercih etmesi, Yevromaydan protestolarını tetiklemiştir. 2013'te Kiev'de Bağımsızlık Meydanı'nda başlayan bu protestolar, kısa sürede ülke geneline yayılmış ve halk, Avrupa ile daha yakın ilişkiler kurulmasını talep etmiştir. Bunun sonucunda, Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'in görevden alınmasıyla sonuçlanan Onur Devrimi, Rusya'nın stratejik çıkarlarını tehdit eden bir gelişme olarak görülmüştür. Bu olaylar, Ukrayna'nın Batı yanlısı yönelimini pekiştiren ve Rusya'nın tarihsel nüfuz alanı olarak gördüğü Ukrayna üzerinde ciddi bir gerilim yaratmıştır. 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhaki ise, Rusya'nın Ukrayna üzerindeki etkisini kaybetmeyi kabul etmeyen bir tepki niteliğindedir. Putin, Kırım'ın ilhakını Ukrayna'nın içsel siyasi karışıklıkları ve Batı'nın müdahalesine karşı bir tepki olarak savunmuş, Ukrayna'nın bağımsızlık hareketlerini ve Batı ile olan ilişkisini Rusya'nın tarihsel mirasına karşı bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Bu tarihsel bağlar, Putin'in dış politikasında, Rusya'nın jeopolitik çıkarlarını savunma amacını pekiştiren önemli bir temel oluşturmuştur.

Bununla beraber, 2021 baharında Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik yaklaşımındaki çelişkiler, onu hem "kardeş bir ulus" hem de ciddi bir düşman olarak görmesi, Ukrayna'nın güneydoğusundaki sınırında gerçekleştirilen geniş çaplı askeri tatbikatlarla belirginleşmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Dışişleri Bakanlığı Bilgi ve Basın Dairesi direktörü ve sözcüsü Mariya Zaharova ve Başkan Yardımcısı Dimitri Kozak, Ukrayna'nın geleceği hakkında sert uyarılarda bulunarak, Ukrayna'nın "yok olması" ve devlet yapısının "geri dönüşü olmayan sonuçlar" ile tehlikeye girebileceğini ifade etmiştir. Kozak, Rusya ile herhangi bir çatışmanın Ukrayna için "sonun başlangıcı" olacağını iddia ederken, Ukrayna'nın NATO üyeliğinin ulusun "çöküşüne" yol açacağını vurgulamıştır. Bu tür bir söylem, 19. yüzyıl emperyalist anlatılarını anımsatarak, Ukrayna'nın egemenliğine yönelik sınırlı bir kabulü

ve bağımsızlığının meşruiyetine yönelik bir reddi gözler önüne sermektedir. Bu bakış açısı, bağımsız bir Ukrayna devletinin, ortak bir “Rusya merkezli Slav kimliği” vizyonuna doğrudan bir tehdit olarak görülmesine dayanmaktadır (Kuzio, 2022: 5). Rus anlatılarında, Ukrayna genellikle parçalanmış ve bağımlı bir yapı olarak görülmektedir. James Sherr, Putin’in Ukrayna ile ilgili takıntısını vurgularken, 2008 yılında George W. Bush’a Ukrayna’nın gerçek bir ülke olmadığını söylediğini hatırlatmaktadır. Sherr’e göre, Putin, özellikle Ukrayna’nın egemenliğini sorgulayan söylemleriyle bu takıntıyı sürdürmekte, Ukrayna’yı Sovyet dönemi yapılarından türemiş yapay bir oluşum olarak görmekte ve Ukrayna’nın bağımsızlığını yalnızca Rusya ile ortaklık içinde mümkün kabul etmektedir (Sherr, 2021). Nitekim, büyük güç milliyetçileri, Ukrayna’yı “yapay” olarak tanımlamaktadır. Bu görüşler günümüzde, Ukrayna’nın ulusal kimliğini tartışmalı bir temelde ele alarak, onu istikrarsız bir yapı olarak sunmaktadır.

Ukraynalı Tarihçilerin Gözünden Ukrayna Tarihi

Dokuzuncu yüzyılın sonlarından 13. yüzyılın ortalarına kadar gelişen bir ortaçağ devleti olan Kiev Knezliği, hem Ukrayna hem de Rusya’nın tarihsel anlatılarında temel bir yere sahiptir. Ukraynalı tarihçiler, Kiev Knezliği’nin Ukrayna devletinin beşiği olarak önemini vurgulamakta ve onu Ukrayna kültürel ve siyasi geleneklerinin temelini atan ayrı ve egemen bir varlık olarak görmektedir. Bu bakış açısı, daha sonra modern Rusya’ya dönüşecek olan Moskova Knezliğinden ayrı olarak Ukrayna kimliğinin benzersiz gelişimini vurgulamaktadır. Bunun aksine, Rus tarih yazımı Kiev Knezliği’ni Rus tarihinin, kültürünün ve Ortodoksluğun kökeni olarak kabul etmekte ve Doğu Slav halkları için nihayetinde Rus İmparatorluğu ile sonuçlanan birleşik bir başlangıç olarak tasvir etmektedir. Bu temel farklılık, ulusal tarihlerde önemli bir ayrışmanın altını çizmektedir; Ukraynalılar, Rus tarihsel gelişmelerinden bağımsız, farklı ve sürekli bir devlet soyu olduğunu iddia etmektedir (İvançenko, 1995: 20-25; Kotlyar, 1996: 20-30).

Kiev Knezliği’nin Ukrayna’ya ait olduğu iddiasının temelinde Kiev Knezliği’nin coğrafi konumu yatmaktadır ve topraklarının büyük bir kısmı bugünkü Ukrayna sınırları içerisinde yer almaktadır. Ukraynalı tarihçilerin argümanlarının anahtarı, Kiev Rusçası’na kadar izini sürdükleri dilsel ve kültürel süreklilik olmaktadır. Kiev Rus dilinin ‘Eski Slavca’ ya da Rusça’dan ziyade modern Ukraynaca’nın öncüsü olduğunu iddia ederek Ukrayna’nın erken ortaçağ geçmişiyle doğrudan bağlantısını güçlendirmişlerdir (Şmorgun, 1997: 11). Bu dilbilimsel argüman, Ukraynalıların sadece kültürel olarak değil siyasi olarak da Kiev Knezliği’nin geleneklerinin haklı mirasçıları olduğu

ve Moskova'nın anlatı üzerindeki tarihsel hegemonyasına meydan okuduğu yönündeki daha geniş iddiaları desteklemiştir (Bilotserkivskiy, 2007: 50-55).

Plokhly (2016: 150-151), Ukrayna'nın Kazak geçmişinin romantik edebiyatla olan güçlü bağı, özellikle Kotlyarevski'nin *Eneida* adlı eserinde ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Ona göre, bu eğilim, Ukrayna'nın tarihini, kültürünü ve ulusal kimliğini romantik idealler doğrultusunda yeniden yorumlamayı amaçlayan entelektüel bir akım olan Harkov romantiklerinin *İstoriya Rusov* (Rusların Tarihi) adlı eseri benimsemeleriyle daha da güçlenmiş, Kazakların ayrı bir ulus olarak tasvir edilmesi ve kahramanlıklarının yüceltilmesi Ukrayna'nın tarihi kimliğini şekillendirmiştir. Plokhly, Hetman topraklarının modern Ukrayna ulusunun temellerini oluşturduğunu ve bu bölgenin dili, kültürel mirası ve tarihiyle ulusal kimliğin yapı taşlarını oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, Hetman bölgesinden çıkan figürlerin Ukrayna dilini ve kültürünü şekillendirmesi, ulusal kimliğin güçlenmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca, 1830 Polonya İsyanı'nın Ukrayna milliyetçiliğini güçlendirdiğini ve bağımsızlık mücadelesinin imparatorluk karşısında yükselen bir ulusal kimlik arayışı olarak belirginleştiğini belirtmektedir. Bu tarihsel süreçler, yalnızca Ukrayna'nın bağımsızlık arayışını değil, aynı zamanda kendi tarihsel varlığına dayanan güçlü bir millî kimliğin oluşumunu da pekiştirmiştir.

Mihaylo Hruşevski, Vladimir Antonoviç gibi tarihçiler Kiev Knezliği'ni Ukrayna tarihi çerçevesine sağlam bir şekilde yerleştirerek Ukrayna ulusal tarih yazımının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kiev Rus döneminde tekil bir "Rus ulusu" kavramını reddeden Hruşevski ve çağdaşları, Ukrayna'nın tarihsel gelişiminin farklılığını vurgulamış, Rus ve Sovyet anlatıları tarafından dayatılan tarihsel kimliklerin birleştirilmesine karşı çıkarak Ukrayna'nın kendine özgü yolunu tanıyan nüanslı bir anlayışı savunmuşlardır. Bağımsız Ukrayna'da Kiev Knezliği ile ilişkilendirilen sembolizm, bu ülkenin tarihsel önemini daha da pekiştirmiştir (Kulçitskiy, 1996: 71-74). 1990'larda Kiev'de dikilen Kiev Knezliğinin ilk kadın hükümdarı Prenses Olga ve Büyük Knez Bilge Yaroslav gibi figürlerin anıtları, Ukrayna'nın tarihsel sürekliliğinin somut kanıtları olarak hizmet etmektedir. Üç çatallı mızrak ve para birimi *Grivna* gibi ulusal sembollerin benimsenmesi bu bağı pekiştirmiş ve Kiev Knezliği'ne kadar uzanan Ukrayna devletinin bin yıllık geçmişini kutlamıştır.

1654 Ukrayna-Rusya Pereyaslav Antlaşması'nın merkezindeki tartışma, Rus ve Sovyet tarih yazımı ile Ukrayna tarih yazımı arasındaki farklılıklara odaklanmaktadır. Bu tartışma, antlaşmanın Rus halklarının 'yeniden

birleşmesini" mi yoksa yabancı bir güç tarafından "ilhak edilmesini" mi temsil ettiği üzerinedir. Sovyet anlatıları Ukrayna'nın Moskova'ya bağımlılığını ve yeniden birleşmenin kaçınılmazlığını vurgulamış, bu tema antlaşmanın Sovyet yıldönümlerinde pekiştirilmiştir. Buna karşılık Ukraynalı tarihçiler, 1654'te Moskova Knezliği ile Ukrayna'nın Ortodoks dininin ötesinde çok az ortak noktası olduğunu savunarak, antlaşmayı Ukrayna'nın uluslararası hukuk öznesi olarak ortaya çıkışının işareti olarak görmüşlerdir. Moskova Knezliği, 'kötünün iyisi' olarak seçilmiş ve Ukrayna'nın Kazak Hetmanlığı içindeki özerkliğini tanıyan bir konfederasyon kurulmuştur. Ukrayna tarih yazımı bu antlaşmayı, Ukrayna'nın Moskova Knezliğine sadakat ile kendi hak ve ayrıcalıklarını savunma arasında bir denge kurmayı amaçladığı 1707 İskoçya ve İngiltere Birliğine benzetmektedir (Rudnytsky, 1987: 78-79). Post-Sovyet tarihçiler, Çarlık Rusya'sının bu haklara saygı göstermemesinin, faydalı yönetim mitlerinin aksine, yönetimini olumsuz hale getirdiğini vurgulamaktadır. Kiev Knezliği, Galiçya-Volhinya Krallığı, Kazak Hetmanlığı ve 1917-1921 bağımsızlık mücadelesi, 1991 bağımsızlık ilanı ile sonuçlanan sürekli bir devlet olma çabasının parçası olarak görülmekte ve özerklik için uzun bir çaba geleneğini vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, zahmetsiz bağımsızlık iddialarına karşı çıkmakta, Ukrayna'nın fedakarlıklarını vurgulayarak, Ukrayna'yı daha güçlü komşuların saldırganlığının kurbanı olarak resmetmektedir. Bu görüş Ukraynalı liderler tarafından desteklenmekte ve çağdaş tarih yazımını şekillendirmektedir (Wilson, 1997: 25-27). Ayrıca, Ukrayna'nın uluslararası ilişkilerinde önemli bir dönemeç olan 1648 tarihli Türk-Ukrayna ittifakının da bu mücadelenin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Omeljan Pritsak'ın (1999: 255-259) belirttiği gibi, bu ittifak, Ukrayna'nın Osmanlı İmparatorluğu ile kurduğu stratejik ortaklıkla, Rusya'ya karşı direnişinin temellerini atmıştır. 1648'de Kazak Hetmanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki anlaşma, Ukrayna'nın dışa karşı bağımsızlık mücadelesinde önemli bir adım olmuş ve bu ittifak, Ukrayna'nın egemenlik arayışındaki tarihsel bağlamı güçlendiren bir unsur olarak ön plana çıkmıştır. Bu ittifak, Ukrayna'nın kendi topraklarındaki özerkliğini savunarak, büyük güçlerin egemenliği altındaki bir ulus olma yolundaki mücadelesinin sadece bir aşaması olarak ön plana çıkmaktadır.

Sovyet sonrası Ukrayna tarih yazımı, Çarlık yönetimini giderek daha olumsuz bir şekilde tasvir etmiş, Ukrayna'nın elitlerini kaybetmesine ve Ukrayna'daki Kazak halkının etnografik bir kitleye dönüşmesine neden olduğunu vurgulamıştır. 1654 Pereyaslav Antlaşması ile 1783'te Kazak Hetmanlığının yıkılması arasında, Ukrayna tam bir sosyal yapıya sahip olmaktan, modern bir ulusa dönüşebilecek bir yapıdan, elitlerin olmadığı köylü "tarihsiz"

bir ulusa gerilemiştir. 1783'te serfliğin getirilmesi, Ukrayna'nın sosyo-ekonomik çöküşünü daha da kötüleştirmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde, Ukrayna'nın Rusya İmparatorluğu'nun bir kolonisi haline geldiğini ve sosyo-ekonomik sıkıntılarının sömürüden kaynaklandığını vurgulanmaya başlanmıştır. (Delimarskiy, 1996: 77-85). Bunun yanı sıra, Ukrayna'nın ulusal kahramanı İvan Mazepa, Rus ve Sovyet tarih yazımı tarafından hain olarak tasvir edilirken, şimdi Ukrayna'nın bağımsızlık mücadelesindeki kahraman olarak kutlanmaktadır (Andrusyak, 1991: 70). Çarlık yetkilileri tarafından Ukrayna dilinin ve kültürünün bastırılması, Ukrayna'nın modern bir ulus olarak ortaya çıkmasını engellemeyi amaçlamışsa da, Kiev Knezliği, Galiçya-Volhinya Krallığı, Kazak Hetmanlığı ve 1917-1921 bağımsızlık mücadeleleri Ukrayna'daki sürekli bir özerklik mücadelesinin parçası olarak tarih yazımında geniş yer bulmuştur.

Holodomor olarak bilinen 1932-1933 kıtlığı, Ukrayna tarih yazımında merkezî ve oldukça tartışmalı bir konudur. Amerikalı tarihçi James Mace, Holodomor'un Stalin tarafından Ukrayna milliyetçiliğini ve kimliğini bastırmak için düzenlenmiş kasıtlı bir soykırım eylemi olduğunu savunmaktadır. Amerikalı tarihçi Mace bunu Ukraynalılara karşı "ilan edilmemiş bir savaş" olarak tanımlamış ve nüfusu yok etmek ve ruhlarını kırmak için mevcut tüm askerî, polisiye, siyasi ve ekonomik araçların kullanıldığını belirtmiştir. Bu yorum, kıtlığı Ukrayna ulusuna yönelik, kültürel ve siyasi özerkliğini ortadan kaldırmak için tasarlanmış, hedefli ve kasıtlı bir saldırı olarak konumlandırmaktadır (Meys, 1995: 275). Bunun tam aksine, Rus anlatıları kıtlığı tipik olarak daha geniş Sovyet ekonomik politikalarının trajik bir sonucu olarak çerçevelemekte ve Ukraynalılara karşı belirli bir soykırım niyetini kabul etmeden SSCB'nin çeşitli bölgeleri üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Tarihsel yorumlamadaki bu tutarsızlık, ulusal hafızayı ve kimliği etkilediği ve her iki ülkedeki çağdaş siyasi ve kültürel söylemleri etkilediği için oldukça önemlidir.

Holodomor'un ardından gelen, Sovyetler Birliğinde 1930'larda yaşanan geniş çaplı siyasi baskı ve tasfiyeler dönemi olan Büyük Temizlik, Ukraynalı tarihçiler tarafından Ukrayna kültürünü, dilini ve ulusal bilincini yok etmeye yönelik bir Sovyet kampanyası olarak görülmektedir. Şapoval vd. (1997: 187-195), Ukraynalı entelektüellerin tutuklanmasını ve idam edilmesini haklı çıkarmak için kullanılan kapsamlı baskı ve sahtecilikleri ortaya koyarak, Sovyetlerin Ukrayna kültürel ve ulusal kimliğini ortadan kaldırma çabalarını vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, baskının etnik ve kültürel boyutlarını sık sık küçümseyen Rus tarih yazımıyla keskin bir şekilde çelişmektedir.

İkinci Dünya Savaşı ise, Batı Ukraynalıların Ukraynalı Milliyetçiler Örgütü ve Ukrayna İsyân Ordusu'nu kahramanlar olarak kutlamasıyla, Sovyet propagandasının bu grupları Nazi işbirlikçisi olarak karalaması arasında bölücü bir konu olmaktadır. Yeni açığa çıkan arşivler, Sovyet iddialarını sorgulayarak Batı Ukrayna'daki Sovyet baskısının acımasızlığını ve Ukrayna direnişinin karmaşıklığını vurgulamaktadır. Savaş sonrası dönemde, özellikle 1960'lardan 1980'lere kadar olan muhalif hareket aracılığıyla, Ukrayna milliyetçiliğinin bastırılması devam etmişse de söz konusu dönem Ukraynalı tarihçiler tarafından uzun süreli bir ulusal kurtuluş mücadelesinin parçası olarak görülmektedir. Bununla beraber Ukrayna'nın millî kimliği, Sovyetler Birliğinin çöküşü ve bağımsızlık sonrası dönemde önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Lenin heykellerinin yıkılma süreci olan "Leninopad", bu sürecin sembolik bir adımı olarak öne çıkmıştır. Sovyet geçmişine karşı duyulan öfke ve Rusya'dan bağımsız bir kimlik oluşturma çabası, Ukrayna halkının tarihiyle hesaplaşmasına ve ulusal bilinç inşa etmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönüşüm, Ukrayna'nın tarihini yeniden yorumlama ve kendi kültürel mirasını, özellikle Holodomor gibi travmatik olayları sahiplenme çabasıyla paralel olarak gelişmiştir (Yerköy, 2022: 84-87). Genel olarak, Ukrayna tarih yazımı, Ukrayna ulusal kimliğinin farklılığını ve sürekliliğini vurgulayarak, Kiev Knezliği'nden Sovyet dönemine kadar Ukrayna devletinin ve kültürel özerkliğinin direncini ve sürekliliğini vurgulayan benzersiz bir tarihî trajedi ortaya koymaktadır. Bu farklılık, Ukrayna'daki çağdaş devlet inşası ve ulusal kimliğin gelişimi için hayati öneme sahiptir.

Bütün bunların yanı sıra, Ukrayna tarihi, Batı dünyasında yeterince tanınmayan ve sıklıkla yanlış anlamalarla karşılaşan bir alan olarak belirmiştir. Mark von Hagen (1995: 658-659), Ukrayna çalışmalarının büyük Anglo-Amerikan, Alman ve Japon akademik merkezlerinde tam anlamıyla tarihsel meşruiyete sahip olmadığını belirtmiş ve "Doğu Avrupa" ile milliyetçilik, antisemitizm ve etnik irredantizm arasındaki güçlü stereotipik ilişkiyi hatırlatmıştır. Bu gözlem, Ukrayna'nın tarihinin Batı'da, özellikle Rusya'nın gölgesinde kaldığı bir durumu işaret etmektedir. Ancak Ukrayna, kendi tarihsel kimliğini inşa etme sürecinde, yalnızca Rusya'nın tarihsel bağlamından değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin mirasından da bağımsız olarak kendisini tanımlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda, Ukrayna'nın tarih yazımı ve millî kimliği, Batı'daki akademik çevrelerde yeterince ele alınmamış ve Ukrayna'nın bu tarihsel sürecindeki bağımsızlık mücadelesi çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Ukrayna halkı, kendi kimliklerini ve tarihlerini yeniden şekillendirerek, ulusal bilincin oluşumunda önemli adımlar atmıştır. Bununla birlikte, bu kimlik, yalnızca coğrafi sınırlarla değil, aynı zamanda kültürel ve dilsel çeşitlilikle de şekillenmiştir.

Ukrayna tarihinin derinliklerinde, millî kimliğin şekillenmesi, hem içsel hem de dışsal faktörlerden etkilenmiş karmaşık bir süreçtir. Özellikle Sovyetler Birliğinin çöküşü sonrasında, Ukrayna'nın millî kimliğini inşa etme çabaları, batılı ve doğulu Ukraynalılar arasında süregelen bir gerilimi beslemiştir. Bazı yorumcular, Ukrayna milliyetçiliğini, özellikle doğudaki Rus yanlısı ayrılıkçı hareketlerin temel bir nedeni olarak ele almaktadır. Loshkariov ve Sushentsov (2018: 80-83), Ukrayna milliyetçiliğini doğuda "Rus isyanına" yol açan bir etken olarak suçlarken, Matveeva (2018: 32 aktaran Kuzio, 2022: 6-7), Donetsk'teki ayrılıkçı şiddeti Ukrayna milliyetçiliğine dayandırarak, Batı Ukraynalıların dayattığı bir "devlet anlayışına" karşı bir tepki olarak nitelendirmektedir. Bu görüş, Ukrayna'nın tarihsel olarak farklı kültürel ve dilsel kimliklere sahip bölgeleri arasında var olan gerilimleri yansıtmaktadır. Batı ve Doğu arasındaki bu çatışma, sadece Sovyet sonrası dönemde değil, Ukrayna'nın tarihsel geçmişinde de var olan bir mesele olarak şekillenmekte, Ukrayna milliyetçiliğinin hem ulusal kimlik inşasında hem de dış baskılara karşı bir savunma mekanizması olarak nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Ukrayna'nın millî kimliği, hem Rusya'nın etkisiyle hem de Batı'nın ideolojik yönlendirmeleriyle biçimlenen çok katmanlı bir yapıya sahiptir.

Bir diğer önemli nokta, Lenin ve Stalin arasındaki görüş ayrılığının Ukrayna'nın millî kimliğinin şekillenmesinde oynadığı rolüdür. Plokhly (2019) tarafından vurgulanan Lenin-Stalin tartışması, Ukrayna'nın millî kimliğinin gelişiminde önemli bir dönüm noktasını işaret etmektedir. Lenin'in, Ukrayna halklarının bağımsızlıklarını ve kendi kimliklerini belirleme hakkını savunması, Sovyetler Birliği'nde ve sonrasında Ukrayna'nın millî bilincinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Stalin'in ve daha sonra Putin'in, Sovyetler Birliği içinde Ukraynalılar da dâhil olmak üzere diğer halkların sadece özerk varlıklar olarak kabul edilmesi gerektiği yönündeki yaklaşımı, Ukrayna'nın millî kimliğinin engellenmesine yönelik bir çaba olmuştur. Stalin'in önerisi, Ukrayna'nın kültürel ve siyasi özdeşliğini sınırlayarak, Ukraynalıların sadece Rusya'ya bağlı bir etnik grup olarak var olmasını hedeflemiştir. Bu bakış açısı, Plokhly'nin belirttiği gibi, "geçmişteki etnik eşitsizliğe" bir dönüş önermekte ve Ukrayna halkını kendi kimliklerinden ve ulusal bağımsızlık ideallerinden uzaklaştırmayı amaçlamaktadır. Putin'in bu yaklaşımı sürdürmesi, Ukrayna millî kimliğini daha da güçlendiren bir direnişle karşılanmaktadır. Ukrayna halkı, tarihsel olarak, sadece bağımsız bir devlet kurmakla kalmamış, aynı zamanda kültürel, dilsel ve etnik kimliklerini de savunmuştur. Bu nedenle, Stalin'in ve Putin'in Ukrayna'yı bir "etnik grup" olarak tanıma çabaları, Ukrayna millî kimliğinin tarihsel gelişiminde bir tehdit olarak algılanmıştır.

Bu bağlamda, Ukrayna'nın modern millî kimliği, Sovyet dönemi baskılarına karşı gösterilen direniş ve bağımsızlık mücadelesinin bir sonucudur.

Socher'e göre (2021), Putin'in Kırım ve Ukrayna ile ilgili toprak iddiaları, büyük ölçüde uluslararası hukuk açısından önemi olmayan tarihsel anlatılara dayanmaktadır. Argümanları, özellikle Kiev Knezliği'ni ilk Rus devleti olarak gören tarihsel "irredentist" ve "tarihsel adalet" iddialarına dayanmaktadır. Bu mit, Ukrayna'da pek destek bulmamaktadır. Ancak Putin tarafından güçlü bir şekilde desteklenen bu mit, Ukrayna'nın ulusal kimliğiyle çelişmektedir ve bu kimlik, ayrı bir tarihsel gelişim süreciyle şekillenmektedir. 1991'deki bağımsızlığından bu yana Ukrayna, kendi ayrı devletliğini vurgulamış ve Başkan Volodimir Zelenski, Ukrayna devletinin bin yıldan fazla bir süre önce Kiev Knezliği'nde başladığını belirterek ulusal tarih yazımını kullanmıştır. Zelenski (2021a), Kiev'in Ukrayna devletinin ve Ortodoksluğunun doğuşunun merkezi olarak önemini vurgulamış ve Ukrayna'nın kimliğinin, Rusya'nın imparatorluk geçmişinden bağımsız olarak şekillendiğini pekiştirmiştir. Bu devam eden anlatı, Ukrayna'nın ulusal bilincinin oluşumunda merkezi bir rol oynamış ve toprak bütünlüğü konusundaki tutumunu etkilemeye devam etmektedir. Ayrıca, Ukrayna'nın her yıl 28 Temmuz'da kutlanan ulusal tatili, "Kiev Rus Devleti'nin Vaftiz Günü" ve Ukrayna devletinin Kiev Knezliği'nde 1.000 yıl önce başladığını (Zelenski, 2021a, 2021b) anımsatmaktadır. Bu iddia, 1991 Ağustos'unda Ukrayna'nın Bağımsızlık Bildirgesi'nde de dile getirilmiştir. Zelenski, Ukrayna'nın ulusal tarih yazımına dayanarak, Kiev Knezliği'nin mirasının Galiçya-Volhinya Krallığı, Kazak Hetmanlıkları, Ukrayna Halk Cumhuriyeti ve Batı Ukrayna Halk Cumhuriyeti (1917-1921), Karpat-Ukrayna (1938-1939) ve modern Ukrayna tarafından miras alındığını ifade etmiştir.

Ukrayna'nın millî kimliğinin gelişimi, tarihsel ve kültürel faktörlerin etkisiyle şekillenmiş karmaşık bir süreçtir. Bu bağlamda, Ukrayna'nın kimlik mücadelesi, dilsel ve tarihsel farklılıklar etrafında dönen bir tartışmadır. Onur Devrimi sonrası dönemde, Ukrayna'nın millî kimliği daha da belirginleşmiş ve tartışmaların odağı haline gelmiştir. Bu tartışmalar, Ukrayna'nın iki görüş olarak bölündüğü anlayışıyla özdeşleşmektedir. Bir yanda Rusça konuşan, Sovyet geçmişine bağlı kesimler bulunurken, diğer yanda Ukraynaca konuşan ve Avrupa'ya yakın bir geçmişi benimseyen bir grup yer almaktadır. Bu bölünme, Ukrayna'nın tarihsel gelişimi ile yakından ilişkilidir; zira tarihsel olarak Ukrayna, Polonya ve Avusturya gibi Avrupa ülkelerinin etkisi altında kalmış, diğer yandan Rusya'nın ve Sovyetler Birliğinin egemenliği altında şekillenmiştir (Hillis vd., 2025). Bu durum, Ukrayna'nın kimliğini

oluşturan çok katmanlı bir yapıyı ortaya koymaktadır. Bu sürecin en önemli yansımalarından biri de dilsel ve kültürel kimlik üzerinden yapılan ayrımlardır. Ukrayna'daki milliyetçilik tartışmalarında, dil ve tarihsel miras gibi unsurlar, kimlik inşası sürecinde merkezî bir rol oynamaktadır.

Ukrayna'nın tarihi ve millî kimliği, Sovyetler Birliği egemenliği altında büyük ölçüde şekillenmiştir ve bu süreç, Ukrayna'nın millî kimliğinin gelişimini sınırlamıştır. Ancak son yıllarda, Zayarnyuk'un (2015: 449-451) da belirttiği gibi, Ukrayna araştırmacıları, ulusal kimliğin yalnızca milliyetçilikle tanımlanmasından kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ukrayna'nın entelektüel ve politik tarihi, çoğu zaman milliyetçilikle ilişkilendirilse de, bu yaklaşımın dar olduğunu ve daha geniş bir kültürel ve tarihsel bağlamda ele alınması gerektiğini savunmaktadırlar. Ukrayna çalışmaları, dil ve kültür bilgisinin ötesinde, tarihsel ve politik olayları anlamayı gerektiren bir alan olarak, akademik saygı ve dikkat gerektirmektedir. Ayrıca, Ukrayna'nın Avrupa ile olan ilişkileri, özellikle 2004'teki Turuncu Devrim ve 2014'teki Onur Devrimi sonrasında yeniden şekillenmiş ve Avrupa Birliği, Ukrayna'nın Avrupa'ya yönelik taleplerini ancak savaşın ve Rusya'nın işgalinin ardından karşılamaya başlamıştır.

Putin'in "Ruslar ve Ukraynalıların Tarihsel Birliği Üzerine" Adlı Makalesinin Söylem Analizi

Vladimir Putin'in tarihsel referanslar ve ideolojik iddialar açısından zengin makalesi, Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik söylem ve politikalarını meşrulaştırmak için güçlü bir araç işlevi görmektedir. STY metodolojisini kullanarak, Putin'in anlatısını nasıl inşa ettiğini eleştirel bir şekilde inceleyebiliriz, iddialarını desteklemek için güncel siyasi olayları tarihsel bir bağlama yerleştirebiliriz. STY, Putin'in söyleminin ideolojik temellerini açığa çıkarmaya yardımcı olarak, Rusya'nın Ukrayna'daki müdahalelerini ve etkisini meşrulaştırmak için tarihî nasıl yeniden bağlamsallaştırdığını, duygusal hitapları nasıl kullandığını ve söylemsel stratejilerden nasıl yararlandığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım sadece Putin'in söyleminin ideolojik boyutlarını ortaya çıkarmakla kalmamakta, aynı zamanda anlatısının daha geniş sosyo-politik ve kültürel sonuçlarına da ışık tutmaktadır.

Alıntı 1:

"Yakın zamanda gerçekleştirilen canlı yayında bana Rusya-Ukrayna ilişkileri sorulduğunda Rusların ve Ukraynalıların tek bir halk, tek bir bütün olduğunu söyledim... Birçok kez söylediğim ve kesinlikle inandığım şey budur." (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 1:

Putin'in, Ruslar ve Ukraynalıların tek bir halk olarak görüldüğünü vurgulaması, tarihsel olarak bu iki halk arasındaki etnik ve kültürel bağları ideolojik bir temele dayandıran bir söylemdir. Bu görüş, geçmişten günümüze uzanan bir birliktelik algısını pekiştirmeyi amaçlamakla kalmamakta, aynı zamanda Rusya'nın Ukrayna üzerindeki egemenlik taleplerini meşrulaştıran bir strateji olarak da işlev görmektedir. Putin, bu söylemi kullanarak, Ukrayna'nın bağımsızlığını ve kimliğini reddetmekte ve onları Rusya'nın tarihsel ve kültürel bir parçası olarak sunmaktadır. Bu tür açıklamalar, Ukrayna'nın iç işleyişine müdahale etme ve topraklarını yeniden şekillendirme amacına yönelik, tarihsel hak iddialarını ön plana çıkararak meşruiyet kazandırma işlevi görmektedir. Aynı zamanda, bu söylem, Rusya'nın siyasi eylemlerini halkın gözünde meşrulaştıran, halkın zihninde tarihsel bağları daha derinlemesine hissettiren bir strateji olarak önemli bir yer tutmaktadır.

Alıntı 2:

"Bugünü daha iyi anlamak ve geleceğe bakmak için tarihe dönmemiz gerekiyor... Hem Rusya hem de Ukrayna'da hatırlamamız gereken önemli anlara odaklanacağım." (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 2:

Putin, tarihsel bir bakış açısına dayanarak, iki ülkenin ortak geçmişini vurgulamaktadır. Burada belirli tarihî olayları seçerek, örneğin, Rusya ve Ukrayna'nın ortak kültürel ve dinî mirasına dair referanslarla, iki halk arasındaki bağları yeniden kurmaktadır. Bu tarihsel anlatı, sadece geçmişin hatırlanması değil, aynı zamanda günümüzdeki siyasi eylemlerin de meşrulaştırılmasına yönelik bir çerçeve sunmaktadır. Putin'in bu şekilde tarihsel olayları çerçevelemesi, onun egemenlik iddialarını tarihsel bir süreklilik olarak sunma amacını taşımaktadır. Bu strateji, geçmişteki birliğin devamının zorunlu olduğunu vurgulamakta ve böylece çağdaş siyasi eylemlerini tarihsel bir kaçınılmazlık olarak sunmaktadır.

Alıntı 3:

"Uyguladıkları formül çok eski zamanlardan beri bilinmektedir - böl ve yönet. Burada yeni bir şey yok." (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 3:

Putin, "böl ve yönet" stratejisine başvurarak, dış güçlerin iç çatışmalar üzerinde manipülasyon yapma biçimini vurgulamaktadır. Bu strateji, tarihsel bir tecrübe olarak, dışarıdan gelen müdahalelerin, iç birlik ve istikrarı bozan

bir faktör olarak sunulmasına olanak tanımaktadır. Böylece Putin, mevcut iç gerilimleri dış faktörlere atfederek, hem iç kamuoyunun birliğini sağlamayı hem de dış tehditlere karşı kolektif bir tepki oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, aynı zamanda dışarıdaki düşmanları vurgulayarak, içerideki toplumsal grupların birleşmesine ve siyasi eylemleri desteklemeye zemin hazırlamaktadır.

Alıntı 4:

“Ruslar, Ukraynalılar ve Belaruslular, Avrupa’nın en büyük devleti olan Antik Rus’un torunlarıdır... Hem Novgorod Prensi hem de Kiev Büyük Knezi olan Aziz Vladimir’in yaptığı manevi seçim, bugün hâlâ yakınlığımızı büyük ölçüde belirlemektedir.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 4:

Putin, bu söylemiyle hem tarihsel hem de dinî anlatıları birleştirerek, üç halk arasındaki kültürel ve manevi yakınlık üzerine kapsamlı bir birlik anlatısı kurmaktadır. Aziz Vladimir’in manevi seçimi, hem tarihsel hem de dinî bir temel olarak sunulmakta, bu seçimle başlayan bir ortak miras vurgusu yapılmaktadır. Bu anlatı, Rus, Ukrayna ve Belarus halklarının tarihsel kökenlerini ortak bir geçmişe dayandırarak, geçmişteki bağları bugüne taşımakta ve bu bağları günümüzün siyasi ve toplumsal gerilimleriyle ilişkilendirmektedir. Putin, bu tarihî ve dinî bağları vurgularken, Ukrayna ile Rusya arasındaki yakınlık duygusunu güçlendirerek, tarihsel birliğin devamlılığını savunmaktadır.

Alıntı 5:

“Daha sonra, o dönemin diğer Avrupa devletleri gibi, Antik Rusya da merkezi yönetimin gerilemesi ve parçalanma ile karşı karşıya kalmıştır. Aynı zamanda, hem soylular hem de sıradan halk Rus devletini ortak bir bölge, anavatanları olarak algılamıştır.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 5:

Putin, bu açıklama ile tarihsel bir perspektiften hareketle, Rusya’nın bir bütün olduğu algısını pekiştirmektedir. ESA perspektifinden bakıldığında, Putin, tarihsel bölünmeyi ve parçalanmayı, ortak bir vatan algısını bozan dışsal bir etken olarak sunmakta, bunun doğal olmayan ve yapay bir ayrılık olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, Rusya’nın tarihsel bütünlüğünü savunarak, günümüzdeki siyasi eylemleri daha meşru ve sürekli bir çerçeveye oturtmaya çalışmaktadır. Rus ve Ukrayna halkları arasındaki ayrılıkları, dış etkenlerin etkisiyle açıklayarak, içsel bir bölünmeyi reddetmektedir.

Alıntı 6:

“Öncelikle şunu vurgulamak isterim ki, Rusya ve Ukrayna arasında, esasen aynı tarihî ve manevi alanın parçaları arasında son yıllarda ortaya çıkan duvar, bana göre, büyük ortak talihsizliğimiz ve trajedimizdir.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 6:

Putin, Rusya ve Ukrayna arasındaki bölünmeyi trajik ve doğal olmayan bir olay olarak sunarak, bu durumun tarihî ve manevi bağları ihlal ettiğini iddia etmektedir. Bu söylem, iki halk arasındaki ayrılığı yalnızca acı bir kayıp olarak tanımlamakla kalmamakta, aynı zamanda bu bölünmenin düzeltilmesi gerektiği argümanını güçlendirmektedir. Putin’in yaklaşımı, mevcut siyasi eylemlerini tarihsel bir yanlışın düzeltilmesi olarak konumlandırarak, bölünmenin doğal olmayan bir gelişme olduğunu ve eski birliğin yeniden sağlanmasının zorunlu olduğunu ima etmektedir. Bu çerçevelenme, halkın ortak bir geçmişe sahip olduğu ve bu geçmişin tekrar birleştirici bir güç olarak kullanılması gerektiği fikrini pekiştirmektedir.

Alıntı 7:

“Modern Ukrayna tamamen Sovyet döneminin bir ürünüdür. Tarihî Rusya toprakları üzerinde -önemli bir bölümünün- şekillendiğini çok iyi biliyor ve hatırlıyoruz. Sadece 17. yüzyılda hangi toprakların Rus devletiyle yeniden birleştiğini ve Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin SSCB’ye hangi topraklarla girdiğini karşılaştırmak yeterli olacaktır.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 7:

Putin, Sovyet dönemine ve Ukrayna’nın tarihî sınırlarına atıfta bulunarak, günümüz Ukrayna’sının toprak bütünlüğünü ve devlet yapısını geçici bir kurgusal gerçeklik olarak tanımlamaktadır. Sovyet dönemi ile modern Ukrayna arasındaki bağlantıyı vurgulayarak, Ukrayna’nın topraklarının bir zamanlar Rusya’ya ait olduğuna dair bir söylem oluşturmakta, bu da Rusya’nın güncel toprak taleplerini tarihsel olarak meşrulaştırmak için kullanılmaktadır. Bu söylem, Ukrayna’nın mevcut sınırlarının bir tür yapaylık içerdiğini öne sürerek, Rusya’nın bu topraklar üzerindeki hak iddialarını güçlendirmektedir.

Alıntı 8:

“Yüzyıllar boyunca oluşan manevi, insani ve medeniyet bağlarımız aynı kaynaklara dayanmaktadır... Bu bağlar ortak sınavlar, başarılar ve zaferlerle güçlenmiştir.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 8:

Putin, birlik ve ortak kader duygusunu pekiştirmek amacıyla kapsayıcı bir dil kullanmakta ve olumlu çağrışımlar yaratarak iki halk arasındaki bağları güçlendirmektedir. “Manevi, insani ve medeniyet bağları” gibi ifadelerle, geçmişteki ortak deneyimlerin ve başarıların önemine vurgu yaparak, iki halkın bir bütün olarak tarihsel ve kültürel bağlarını yeniden şekillendirmektedir. Bu söylem, iki ulus arasında yapay bir bölünmenin var olmadığı ve tarihsel olarak birleşik bir kimliğin sürdüğü izlenimini vererek, güncel siyasi eylemleri meşrulaştırmayı hedeflemektedir.

Alıntı 9:

“Ukrayna’nın gerçek egemenliğinin ancak Rusya ile ortaklık içinde mümkün olabileceğine inanıyorum. Manevi, insani ve medeniyet bağlarımız yüzyıllar boyunca oluşmuştur.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 9:

Putin, bu alıntıda Ukrayna’nın egemenliğini, Rusya ile olan ortaklıkla koşullandırarak, bağımsızlık fikrini sorgulayan bir söylem inşa etmektedir. Bu söylem, Ukrayna’nın gerçek egemenliğinin sadece Rusya’nın varlığıyla mümkün olacağı fikrini vurgulayarak, Ukrayna’nın bağımsızlığını sınırlayan bir paternalist yaklaşım sergilemektedir. Manevi ve kültürel bağlara atıfta bulunarak, bu durumu tarihî bir zorunluluk gibi sunmakta ve Ukrayna’nın bağımsızlığını yalnızca Rusya’nın bir parçası olarak var olabileceği bir duruma indirgemektedir. Bu tür bir söylem, Rusya’nın tarihî üstünlüğünü ve Ukrayna’nın egemenliğini tekrardan şekillendirme çabalarını ideolojik bir zeminde pekiştirmektedir.

Alıntı 10:

“Bugün Ukrayna’nın ‘doğru’ vatanseveri sadece Rusya’dan nefret eden kişidir.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 10:

Putin, burada “doğru” vatansever ifadesiyle stratejik bir belirsizlik yaratmakta ve çağdaş Ukrayna milliyetçiliğini sorgulamaktadır. Tırnak işareti, Ukraynalı kimlik politikalarının meşruiyetini sorgulayan bir tavır sergileyerek, vatanseverliği sevgi ve nefret gibi duygusal kavramlarla ilişkilendirmektedir. Bu ikili yaklaşım, Rusya’nın müdahalesini “doğru” vatanseverliği ve birliği teşvik etmenin bir aracı olarak sunmayı kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla, bu söylem, Ukrayna milliyetçiliğine karşı duyduğu eleştiriyi meşrulaştırarak, daha geniş bir tarihsel anlatı için zemin hazırlamaktadır.

Alıntı 11:

“Bolşevikler Rus halkına sosyal deneyler için tükenmez bir malzeme muamelesi yaptılar.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 11:

Putin burada Bolşeviklere yönelik sert bir eleştiride bulunarak, Sovyet döneminin Rus halkına yönelik uygulamalarını sorumsuz ve sömürücü olarak nitelendirmektedir. Bu açıklama, Rus halkını geçmişteki Sovyet yönetiminin kurbanı olarak betimlemekte ve Sovyet başarısızlıklarını mevcut yönetimle ilişkilendirilmekten uzak tutmaktadır. Böylece, Putin’in söylemi, halkın korunmaya muhtaç bir kesim olarak yeniden şekillendirilmesini sağlayarak, kendi yönetiminin “yeniden diriliş” ve restorasyon görevini vurgulamaktadır.

Alıntı 12:

“En önemlisi, hem batı hem de doğu Rus topraklarındaki insanlar aynı dili konuşuyordu. İnançları Ortodoks’tu.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 12:

Putin, dil ve inanç birliğine odaklanarak, Rus halkı için kültürel ve dinî bir kimlik argümanı geliştirmektedir. Bu söylem, geçmişteki kültürel ve dini birliğin bugünkü siyasi sınırları aşan bir devamlılık olduğunu vurgulayarak, bu birliği yeniden kurmak için siyasi eylemleri haklı çıkarmaktadır. Ortak dil ve inanç, günümüz siyasi sınırlarının yapay olduğu ve bu sınırların yeniden düzenlenmesi gerektiği fikrini meşrulaştırmak amacıyla bir araç olarak kullanılmaktadır. Putin, bu birliği, Rusya’nın geçmişteki egemenliğini ve ortak kültürel mirasını savunmak için güçlü bir temel olarak sunmaktadır.

Alıntı 13:

“Sonuç olarak, 16-17. yüzyıllarda Ortodoks nüfusun kurtuluş hareketi Dinyeper bölgesinde güç kazanıyordu.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 13:

Putin, Ortodoks nüfusun tarihsel hareketlerini “kurtuluş” olarak tanımlayarak, bunları dış baskılara karşı özgürleşme çabaları olarak çerçevelemektedir. Bu söylem, Rusya’nın geçmişteki müdahalelerini ve bugünkü eylemlerini bu özgürlük mücadelesine destek olarak sunmakta ve bölgedeki tarihsel bağlarını meşrulaştırmaktadır. Ortodoks nüfusun tarihî kurtuluş hareketlerinin, Rusya’nın bölgedeki etkisini devam ettirme çabalarına yönelik ideolojik bir temele dayandığı anlatısı, günümüzdeki Rusya-Ukrayna ilişkilerinin arka planını destekleyen bir çerçeve sunmaktadır. Bu söylem, Rusya’nın modern müdahalelerini tarihten gelen bir meşruiyetle güçlendirmektedir.

Alıntı 14:

“Bohdan Hmelniński daha sonra Moskova’ya başvuruda bulundu ve bu başvurular Zemski Sobor tarafından değerlendirildi... Bohdan Hmelniński, 1654 yılında Moskova’ya yazdığı bir mektupta Çar Aleksey Mihayloviç’e ‘tüm Zaporijya Host’u ve tüm Rus Ortodoks dünyasını Çar’ın güçlü ve yüksek eli altına aldığı’ için teşekkür etti.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 14:

Putin, Bohdan Hmelniński’nin Moskova’ya yaptığı başvuruları referans alarak, Ukraynalı liderlerin tarihsel olarak Rusya’dan yardım talep ettiğini vurgulamaktadır. Bu tarihsel örnek, Rusya’nın müdahalesini sadece bir emperyalist harekât değil, aynı zamanda bir destek ve birleşme hareketi olarak çerçevelemektedir. Hmelniński’nin Çar’a teşekkür etmesi, Rusya’nın Ukrayna üzerindeki koruyucu rolünün tarihsel olarak meşru olduğunu ve Ukrayna halkı tarafından kabul gördüğünü ima etmektedir. Bu söylem, Putin’in güncel iddialarını ve Rusya’nın Ukrayna üzerindeki egemenlik taleplerini tarihsel bir bağlamda meşrulaştırmayı amaçlamaktadır. Bu tarihî referans, Rusya’nın bölgedeki tarihî etkisinin sürekliliğini savunmaktadır.

Alıntı 15:

“‘Ukrayna’ adı, yazılı kaynaklarda çeşitli sınır bölgelerine atıfta bulunulan 12. yüzyıldan itibaren eski Rusça kelime ‘okraina’ (sınır) anlamında daha sık kullanılmıştır.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 15:

Putin, “Ukrayna” adını etimolojik olarak “sınır” kavramıyla ilişkilendirerek, Ukrayna’nın tarihsel olarak bağımsız bir kimlik yerine, Rus topraklarının kenarında yer alan bir bölge olarak algılanmasını amaçlamaktadır. Bu dilsel analiz, Ukrayna’nın bir ulus olarak varlık göstermesini zayıflatmayı ve onu tarihsel olarak daha büyük bir Rusya’nın çevresinde bir sınır alanı olarak tasvir etmeyi hedeflemektedir. Bu söylem, Ukrayna’nın bağımsızlık iddialarına karşı bir argüman oluşturmakta ve Ukrayna’nın tarihsel olarak bir “kenar bölgesi” olarak görülmesini sağlamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım, Rusya’nın Ukrayna üzerindeki egemenlik ve etki taleplerini meşrulaştırmak için kullanılan tarihsel bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alıntı 16:

“İsveç’le yapılan Büyük Kuzey Savaşı sırasında Malorusya’daki halk kimin yanında yer alacağı konusunda bir seçim yapmak zorunda kalmamıştır. Kazakların sadece küçük bir kısmı Mazepa’nın isyanını desteklemiştir. Tüm tarikat ve mezheplerden insanlar kendilerini Rus ve Ortodoks olarak görmüştür.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 16:

Putin, Büyük Kuzey Savaşı sırasında Malorusya halkının Rusya ile olan bağlarını vurgulamakta ve Mazepa'nın isyanına karşı duyulan desteği küçümsemektedir. Bu söylem, Ukraynalıların tarihsel olarak kendilerini Rus ve Ortodoks olarak tanımladıkları fikrini pekiştirmekte ve Ukrayna'nın bağımsızlık ve farklılık iddialarına karşı argüman sunmaktadır. Putin, Ukrayna'daki iç muhalefeti ve ayrılıkçı hareketleri tarihsel olarak marjinalleştirerek, Rus kimliğini ve Ortodoks inancını Ukraynalılar arasında egemen bir kimlik olarak sunmaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım, tarihsel olayları, Ukrayna'nın bir bütün olarak Rusya'nın bir parçası olarak konumlandırılmasını savunmak için yeniden yorumlamaktadır.

Alıntı 17:

"18. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan savaşların ardından Rusya, Kırım'ı ve Novorossiya olarak bilinen Karadeniz bölgesindeki toprakları bünyesine katmıştır. Buralara Rusya'nın tüm eyaletlerinden insanlar yerleştirilmiştir." (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 17:

Putin, Rusya'nın tarihsel toprak genişlemesini ve farklı Rus vilayetlerinden gelen insanların bu bölgelere yerleşmesini, Kırım ve Novorossiya'nın aslında Rus toprakları olduğunu ima etmek için kullanmaktadır. Bu anlatı, Kırım ve Novorossiya'nın Rusya'ya katılmasının doğal ve tarihî bir süreç olduğunu savunarak, bu bölgelerdeki Rus egemenliğini haklı çıkarmayı amaçlamaktadır. Putin, bölgedeki halkın Rus kimliğini kabul ettiğini ve bu toprakların tarihsel olarak Rusya'nın bir parçası olduğunu belirterek, günümüzde bu bölgeler üzerindeki Rusya'nın egemenlik taleplerini meşrulaştırmaktadır. Böylece, toprakların ilhakını tarihsel bir devamlılık olarak sunmaktadır.

Alıntı 18:

"1922'de Sovyetler Birliği kurulduğunda, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurucularından biri oldu. Bu süreçte Bolşevik liderler arasında oldukça şiddetli tartışmalar yaşanmış ve Lenin'in eşit cumhuriyetlerden oluşan bir birlik devleti oluşturma planı uygulamaya konmuştur." (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 18:

Putin, Sovyetler Birliğinin kuruluşunu ve Lenin'in planını, Ukrayna'nın ayrı bir cumhuriyet olarak varlığının Sovyetler Birliğinin bir ürünü olduğunu vurgulamak için kullanmaktadır. Bu söylem, Ukrayna'nın Sovyetler Birliğinin

temel bileşeni olarak kabul edilmesini ve tarihsel olarak birleşik bir Rus devletinin parçası olduğunu savunmaktadır. Putin, Ukrayna'nın ayrılmasının yalnızca Sovyet politikalarının bir sonucu olduğunu ve bunun doğal bir bölünme olmadığını iddia ederek, günümüz Rusya'sının Ukrayna üzerindeki etkisinin tarihsel bir temele dayandığını ileri sürmektedir. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği'nin birlik ve bütünlüğünün korunması gerektiği fikri, Rusya'nın Ukrayna üzerindeki egemenlik taleplerini savunmaya hizmet etmektedir.

Alıntı 19:

“Sovyetler Birliği çöktüğünde, Rusya ve Ukrayna’daki birçok insan samimiyetle yakın kültürel, manevi ve ekonomik bağlarımızın kesinlikle süreceğine inanıyordu.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 19:

Putin, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, Rusya ve Ukrayna arasındaki kültürel, manevi ve ekonomik bağların sürekliliğini vurgulayarak, bu bağların halklar arasında doğal ve sağlam bir temel oluşturduğunu savunmaktadır. Bu söylem, Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından yaşanan ayrılığı yapay bir süreç olarak sunmakta ve halkın duyduğu ortak hissiyatın, bölünmeden önceki birliği yansıttığını öne sürmektedir. Putin, Sovyetler Birliği'nin sonrasındaki sınırları ve ayrılıkları halkın iradesine karşı bir engel olarak değerlendirerek, Ukrayna'nın Rusya'dan ayrılmasının halkın çıkarlarına ve kültürel bağlara aykırı olduğunu ima etmektedir. Bu argüman, mevcut siyasi bağlamda Ukrayna'nın yeniden birleşmesi veya Rusya ile daha yakın ilişkiler kurması gerektiği fikrini desteklemektedir.

Alıntı 20:

“Rusya karşıtı proje milyonlarca Ukraynalı tarafından reddedilmiştir. Kırım halkı ve Sivastopol sakinleri tarihî seçimlerini yapmışlardır. Güneydoğudaki insanlar ise barışçıl bir şekilde duruşlarını savunmaya çalışmışlardır.” (Prezident Rossii, 2021).

Analiz 20:

Putin, Kırım ve güneydoğudaki halkların (özellikle Donetsk, Luhansk, Herson ve Zaporijya gibi bölgelerdeki), Rusya karşıtı projelere karşı durarak, Rusya ile olan ilişkilerini savunduklarını iddia etmektedir. Kırım'ın ilhakını ve Doğu Ukrayna'daki ayrılıkçılara verilen desteği, halkın kendi iradesi doğrultusunda yapılmış seçimler olarak sunmaktadır. Putin, bu eylemleri halkın özgür iradesinin bir yansıması olarak çerçevelendirerek, Rusya'nın müdahalelerini dışsal bir saldırganlık değil, yerel halkın siyasi taleplerine ve özerklik isteklerine dayalı bir hareket olarak meşrulaştırmaktadır. Bu söylem,

Rusya'nın müdahalesini yerel halkın kendi seçimlerini yapabilme hakkı olarak savunmakta ve uluslararası eleştirileri reddetmektedir.

Sonuç

Rusya-Ukrayna ilişkilerinin karmaşık yapısı, tarihî, kültürel ve siyasi unsurların iç içe geçtiği bir söylem üzerinden şekillenmektedir. Bu bağlamda, Putin'in Ukrayna krizine ilişkin açıklamaları, yalnızca Rusya'nın politik hedeflerini değil, aynı zamanda iki ulus arasındaki geçmişe dayalı bağları yeniden tanımlama çabalarını da yansıtmaktadır. Tarihsel hafızayı stratejik bir araç olarak kullanan bu söylem, mevcut çatışmaları anlamlandırma ve ulusal kimlikleri yeniden çerçeveleme amacı taşımaktadır. Putin'in konuşmalarında yer alan tarihî göndermeler ve kültürel vurgular, Rusya'nın Ukrayna üzerindeki politik iddialarını haklı çıkarma çabası olarak dikkat çekerken, uluslararası kamuoyuna güçlü bir anlatı sunma gayretini de gözler önüne sermektedir.

Putin'in konuşmasında kullanılan retorik, Rusya ile Ukrayna arasındaki tarihî, kültürel ve siyasi ilişkileri, stratejik bir anlatı oluşturma amacıyla yeniden çerçevelemektedir. Bu söylem, tarihsel referanslar, kültürel bağlar ve sosyotanisal eleştirilerle zenginleştirilmiştir ve Rusya'nın Ukrayna üzerindeki eylemlerini ve iddialarını meşrulaştırmayı hedefleyen karmaşık bir strateji sunmaktadır. Putin, tarihsel olaylar ve figürler üzerinden yaptığı vurgularla, mevcut çatışmayı, dış güçlerin manipülatif müdahalelerine karşı verilen bir mücadele olarak tanımlamakta ve Rusya'nın pozisyonunu haklılaştırmaya çalışmaktadır. Bu anlatı, yalnızca Rusya'nın iç kamuoyunu şekillendirmekle kalmayıp, uluslararası alandaki algıları da etkilemeyi hedeflemektedir.

Putin'in söyleminde öne çıkan önemli stratejilerden biri, tarihsel olayların seçici bir şekilde yeniden yorumlanmasıdır. Bohdan Hmelniçki'nin Rusya'dan yardım talebi gibi tarihsel örnekler, Rusya-Ukrayna ilişkisinde sürekli bir birlik ve işbirliği olgusunu desteklemek amacıyla kullanılmaktadır. Kırım ve Novorossiya gibi bölgelerin tarihî olarak Rus İmparatorluğu'na dâhil edilmesi, bu toprakların güncel olarak Rusya'ya aidiyetinin doğal bir uzantısı olarak sunulmaktadır. Putin, bu anlatıyı oluştururken, tarihsel olayları güncel jeopolitik hedefleriyle bağdaştırarak, Rusya'nın eylemlerini tarihsel adaletin yeniden tesisi şeklinde çerçevelemektedir. Bu yaklaşım, Rusya'nın Kırım'ın ilhaki ve Ukrayna'nın güneydoğusundaki ayrılıkçılara verdiği desteği, saldırganlık yerine tarihsel bir zorunluluk olarak sunmayı hedeflemektedir.

Tarihsel ve kültürel bağlara yapılan vurgular, Putin'in Ukrayna'nın ulusal kimliğini zayıflatma çabasının bir parçasıdır. Ortak tarih, kültür ve din

referanslarıyla iki ulus, büyük bir medeniyetin ayrılmaz parçaları olarak tanımlanmakta, Ukrayna'nın bağımsız bir kimlik geliştirme çabaları dış güçlerin ürünü olarak gösterilmektedir. Bu söylem, tarihsel hafıza ve kültürel mirasın gücünden faydalanarak, Ukrayna'nın egemenlik iddialarını zayıflatmayı ve Rusya'yı hayırsever bir koruyucu olarak konumlandırmayı amaçlamaktadır. Aziz Vladimir gibi figürlere yapılan atıflar, iki ülke arasındaki tarihî ve ruhsal birlik fikrini güçlendiren bir anlatı yaratmaktadır.

Putin'in söylemi, dış müdahaleleri Ukrayna'nın mevcut sorunlarının birincil nedeni olarak gösterirken, Rusya'yı bu kaotik durumun karşısında istikrar sağlayıcı bir aktör olarak öne çıkarmaktadır. Bu dışsallaştırıcı yaklaşım, Ukrayna'nın bağımsızlık hareketlerini yabancı güçlerin kontrolündeki yapay girişimler olarak çerçevelemekte ve Rusya'yı, bölgedeki tarihî ve meşru düzeni yeniden kurmayı amaçlayan bir lider olarak sunmaktadır. Bu, yalnızca Ukrayna'nın bağımsızlık iddialarını zayıflatmakla kalmamakta, aynı zamanda Rusya'nın bölgedeki eylemlerini uluslararası alanda meşrulaştırmaya hizmet etmektedir.

Sonuç olarak, Putin'in söylemi, tarih, kültür ve siyaseti ustalıkla bir araya getirerek, yalnızca Rusya'nın küresel ve bölgesel hedeflerini desteklemekle kalmamakta, aynı zamanda bu hedeflerin tarihî bir zorunluluk olarak algılanmasını sağlamaktadır. Bu retorik strateji, Rusya'nın uluslararası arenadaki eylemlerini ve Ukrayna ile ilişkilerindeki pozisyonunu güçlendirmek için tarihsel anlatıları ve kültürel referansları kullanma biçiminin ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Putin'in tarihî hafızayı kendi siyasi ajandasına hizmet edecek şekilde yeniden şekillendirme çabası, hem iç kamuoyunu konsolide etmek hem de küresel ölçekte kabul görmek için tasarlanmış bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

Allen U (2016). *İstoriya Ukraini. Yujnorusskie Zemli ot Pervih Kievskih Knyazey do İosifa Stalina*. Moskva: Tsentrpoligraf.

Andrusyak M (1991). Getman İvan Mazepa yak Kulturniy Diyaç. K.: Aktsionerne Tovaristvo Oberegi. 22-44.

Bilotserkivskiy V Ya (2007). *İstoriya Ukraini*. Kiiv: Tsentr Uçbovoy Literaturi.

Boçarinkov İ V (2019). Knyaz Svyatoslav İgoreviç. "Aleksandr Makedonskiy" v Russkoy İstorii. *Çeloveçeskiy Kapital*, 6, 16-24.

Çaropko V (2013). *Velikie Knyazy Velikogo Knyajestva Litovskogo*. Minsk: İzdatelsvto Belarus.

Delimarskiy R (1996). *Magdeburgzke Pravo u Kievu*. Kiiv: Vidavniçiy Dim Soborna Ukraina.

Hillis, F. vd. (2015). The Ukrainian crisis and history. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 16(1), 1–5. <https://muse.jhu.edu/article/569799>. Son erişim tarihi: 15/11/2024.

Elliott R (1996). Discourse Analysis: Exploring Action, Function and Conflict in Social Texts. *Marketing Intelligence & Planning*, 14(6), 65-68.

Elmacioğlu G (2024). Ruth Wodak ve Söylem-Tarihsel Yaklaşım: Uygulama Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme. 4. *Boyut Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 24, 1–20.

Fairclough N (1997). *Discourse and Social Change*. Queensland: Polity Press.

Fairclough N L (1985). Critical and Descriptive Goals in Discourse Analysis. *Journal of Pragmatics*, 9(6), 739-763.

Fairclough N ve Wodak R (1997). Critical Discourse Analysis. In T. van Dijk (Ed.) *Discourse as Social Interaction* (ss. 258-284). New York: Sage.

Florovskiy G V (1991). Puti Russkogo Bogosloviya. Kiev: Hristian.-blagotvor. Assots. Put k İstine.

Forchtner B (2010). Jürgen Habermas' Language-Philosophy and the Critical Study of Language. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, 4(1), 18-37.

Gee J P (2005). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. London: Routledge.

Gorskiy A A (2010). *Russkoe Srednevekovye*. Sankt Peterburg: Astrel.

Graham P, Keenan T, ve Dowd A M (2004). A call to arms at the end of history: A discourse–historical analysis of George W. Bush's declaration of war on terror. *Discourse & Society*, 15(2-3), 199-221.

Gruşevski M (1906) *Oçerk İstorii Ukrainskogo Naroda*. Moskva: Ripol Klassik.

İvançenko R (1995). Kiivska Rus: Poçatki Ukrainskoi Derjavi. Lviv: Vseukrainske Tovaristvo "Prosvita" im. Tarasa şevçenka.

Karamzin N M (1991). *İstoriya Gosudarstva Russiyskogo*. Sankt Peterburg: Nauka.

Kartaşev A V (1991). Kreşçeniye Rusi Svyatım Knyazem Vladimirom I Ego Natsionalno-kulturnoe Znaçeniye. *Russkoe Zarubejye v God Tısayaçeletiya Kreşçeniya Rusi*, 32-41.

Klyuçevskiy V O (2013). *Kurs Russkoy İstorii*. Moskva: Prospekt.

Kostomarov N İ (1885). "Dve Russkie Narod". http://az.lib.ru/k/kostomarow_n_i/text_1885_dve_russkie_narodnosti.shtml. Son erişim tarihi: 19/06/2024.

Kotlyar M F (1996). *İstoriya Ukraini v Osobah: Davnoruska Derjava*. Kiiv: Ukraina.

Kulçitskiy S (1996). Davnokiiivska Spadşçina u Visvitlenni Mihayla Gruşevskogo. *Politika i Ças*, 9, 71-80.

Yerköy S (2024). Putin'in Rusya-Ukrayna Tarihsel Birliği Üzerine Makalesi: Velikorus 1096 şovenizminin Manifestosu. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1062-1098.

Kuzio T (2022). *Russian Nationalism and the Russian-Ukrainian War*. New York: Routledge.

Lashkariov I D ve Sushentsov A A (2018). Radicalization of Russians in Ukraine: From “accidental” diaspora to rebel movement. In T. German and E. Karagiannis (Eds.) *The Ukrainian Crisis. The Role of, and Implications for, Sub-State and Non-State Actors* (ss. 71-90). New York: Routledge.

Matveeva A (2018). No Moscow stooges: Identity polarization and guerilla movement in Donbass. In T. German and E. Karagiannis (Eds.) *The Ukrainian Crisis. The Role of, and Implications for, Sub-State and Non-State Actors* (ss. 25-49). New York: Routledge.

Meys D (1995). Politicni Priçini Golodomoru v Ukraini (1932-1933 rr.). Studii z Ukrainistiki: Zb. Nauk. Prats (za red. O. Radişevskogo); NANU, Mijnar. Şkola Ukrainistiki, In-t filologii KNU im. T. Şevşenka.

Miller A (2003). *The Ukrainian Question: The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century*. Budapest: Central European University Press.

Miller A (2014). Historical Memory Policy. <https://eng.globalaffairs.ru/articles/historical-memory-policy/>. Son erişim tarihi: 17/11/2024.

Miller A (2020a). New Podcast: Russia’s Memory Wars with Aleksey Miller. <https://www.ponarseurasia.org/new-podcast-russia-s-memory-wars-with-aleksey-miller/>. Son erişim tarihi: 17/11/2024.

Miller A (2020b). *Russia and Europe in memory wars*. Oslo: Norwegian Institute of International Affairs.

Ploky S (2023). “Lenin vs Stalin: Their Showdown Over the Birth of the USSR”. <https://www.history.com/news/lenin-stalin-differences-soviet-union>. Son erişim tarihi: 15/11/2024.

Potter J ve Wetherell M (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behavior*. London: Sage.

Prezident Rossii (2021). “Ob istoričeskom edinstve russkih i ukraintsev”, <https://www.kremlin.ru/events/president/news/66181>. Son erişim tarihi: 16/06/2024.

Pritsak O (1999). İlk Türk-Ukrayna İttifakı (1648). *İlmî Araştırmalar*, (7), 255-284.

Rıbakov S V (2014). *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVII Veka. Kurs Lektsiy: Uçebnoe Posobie*. Ekaterinburg: İzdatelstvo Uralskogo Universiteta.

Rudnytsky I L (1987). *Essays in Modern Ukrainian History*. Toronto: University of Toronto Press.

Sherr J (2021). “Putin’s Dangerous Ukraine Delusions”. <https://www.powervertical.org/2021/07/16/putins-dangerous-ukraine-delusions/>. Son erişim tarihi: 15/11/2024.

Socher J (2021). *Russia and the Right to Self-Determination in the Post-Soviet Space*. Oxford: Oxford University Press.

1097 Yerköy S (2024). Putin’in Rusya-Ukrayna Tarihsel Birliğı Üzerine Makalesi: Velikorus Şovenizminin Manifestosu. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1062-1098.

- Şapoval Yu, Pristayko V ve Zolotaryov V (1997). *CHEKA-GPU-NKVD v Ukraini: Osobi, Fakti, Dokumenti*. Moskva: Abris.
- Şmorgun O O (1997). Osnovniy Zmist Ponyattya "Ukrainska Natsionalna İdeya". *Rozbudova Derjavi*, 6, 10-19.
- Toločko O P (2012). *Kievskaya Rus i Malorossiya v XIX Veke*. Kiev: Laurus.
- Van Dijk T A (1985). *Handbook of Discourse Analysis (Vol. 4)*. New York: Academic Press.
- Van Dijk T A (2000). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- Vernadskiy G V (1997). *Russkaya İstoriya*. Moskva: Agraf.
- Vesti.ru (26/02/2015). Poroşenko v roli istorika: knyaz Vladimir osnoval gosudarstvo Rus-Ukraina. Son erişim tarihi, 18/06/2024.
- Von Hagen M (1995). Does Ukraine Have a History?. *Slavic Review*, 54(3), 658-673.
- Von Stuckrad K (2013). Discursive Study of Religion: Approaches, Definitions, Implications. *Method & Theory in the Study of Religion*, 25(1), 5-25.
- Voytoviç L V (2011). Granitsı Galitsko-Volınskogo Gosudarstva. *Rusin*, 3(25), 5-41.
- Wilson A (1997). *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wodak R ve Meyer M (2009). *Methods for Critical Discourse Analysis*. London: Sage.
- Wodak R ve Meyer M (2015). *Methods of Critical Discourse Studies*. London: Sage.
- Wodak R ve Reisigl M (2009). The Discourse-Historical Approach (DHA). In R. Wodak, & M. Meyer (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (ss. 87-121). London: Sage.
- Wood L A ve Kroger R O (2000). *Doing Discourse Analysis: Methods for Studying Action in Talk and Text*. London: Sage.
- Yerköy S (2022). Geçmişten Kaçışın Bir Sembolü Olan "Leninopad"ın Ukrayna ve Rus Basınında Yankıları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 37, 77-109.
- Zayarnyuk A (2015). A Revolution's History, a Historians' War. *Ab Imperio*, (1), 449-479.
- Zelenski V (2021a). "Ukaz Prezidenta Ukraini no423/2021". <https://www.president.gov.ua/documents/4232021-39917>. Son erişim Tarihi: 16/11/2024.
- Zelenski V (2021b). "Speech by President Volodymyr Zelenskyy on the occasion of the 30th anniversary of Ukraine's independence". <https://www.president.gov.ua/en/news/promova-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-30-yi-rich-70333>. Son Erişim Tarihi: 16/11/2024.

Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?

Özgenur Aktan, Galatasaray Üniversitesi & Milli Savunma Üniversitesi

ORCID: 0000-0003-1026-2445

E-Posta: aktanozgenur@gmail.com

Öz

Birleşmiş Milletler barışı koruma, çatışma çözümü ve çatışma yönetimi bağlamında kavramsallaştırılırken nelere dikkat edilmelidir? Bu soru yanıtlanırken (i) Johan Galtung'un negatif ve pozitif barış modelinden ve (ii) John Burton'ın çatışma çözümü ve çatışma yönetimi ayırımından yararlanılacaktır. Barışı korumanın, negatif ve pozitif barış düzeylerinde analiz edilmesiyle çatışma çözümü ve çatışma yönetimi bağlamında karşılaşılan anlam ikililiklerinin önüne geçilebileceğini açıklamak, bu çalışmanın öncelikli hedefidir. Barışı korumanın kavramsallaştırılmasında ve sürdürülebilir bir barışın inşasındaki etkinliğinin değerlendirilmesinde, ilgili boyut ve ayırımların dikkate alınması önem arz etmektedir. Buna göre ilgili çalışmada Birleşmiş Milletler barışı korumanın tarihi gelişimi, temel ilkeleri ve Soğuk Savaş sonrasındaki dönüşümü ele alınacaktır. Nitekim Soğuk Savaş sonrasında gündeme gelen kimlik temelli çatışmalara bağlı olarak barışı korumanın sınır ve açmazlarını tahlil etmek önem arz etmektedir. Diğer taraftan barışı koruma üzerine eleştiriler Soğuk Savaş öncesine uzansa da barışı korumanın, bilhassa Soğuk Savaş sonrasında koruma sorumluluğunun gelişimiyle birlikte önemli dönüşümler geçirdiğini vurgulamak gerekmektedir. Barışı korumanın temel ilkelerinin Soğuk Savaş sonrasında daha da güçlü aşınması ve insanlığa karşı suçların önlenememesi, barışı korumanın dayanakları ve muhteviyatının derinleşmesinde rol oynamıştır. Bu çerçevede bu çalışma, birden çok safahatı barındıran Birleşmiş Milletler barışı korumanın gelişimi ve dönüşümüyle paralel olarak barışı korumaya dönük kavramsal mülahazalar ve arabuluculuk, barışa zorlama, barış inşası, barış yapma ve önleyici diplomasi şeklindeki tamamlayıcı yaklaşımları kısaca ele alacaktır. İlgili yaklaşımlarla etkileşimi göz önüne alındığında, barışı koruma safahatına hem daha bütüncül hem de daha nüanslı yaklaşılması gerektiği aşikârdır. Bununla birlikte bir çatışma yönetimi mekanizması olarak gelişen barışı korumanın, bahsedilen tamamlayıcı yaklaşımlar kapsamında çatışma çözümü ve pozitif barış süreçlerinin bir parçası olsa da negatif barışla bağlantısının koparılamayacağı belirtilebilir. Bu yüzdendir ki barışı koruma kavramsallaştırılırken çatışma çözümü ya da çatışma yönetimi perspektiflerinden herhangi birine, diğeri göz ardı edilerek körü körüne bağlı kalınmamalıdır. Ancak bu esnek bakış açısının kavramsal olarak yol açabileceği karışıklığa karşı, ayrıştırıcı yaklaşım-barışı koruma-çatışma yönetimi-negatif barış ve barış inşası-birlikel

yaklaşım-çatışma çözümü-pozitif barış kavramlarının birbirleriyle ilişkilendirilmesi işlevsel bir rol oynayabilir.

Anahtar Kelimeler: Barışı Koruma, Birleşmiş Milletler, Çatışma, Güvenlik, Soğuk Savaş.

United Nations Peacekeeping in the Context of Conflict Resolution and Conflict Management: A Conceptual Crystallization?

Abstract

What should be taken into consideration in conceptualizing United Nations peacekeeping in the context of conflict resolution and conflict management? In response to this question, (i) Johan Galtung's negative and positive peace model, and (ii) John Burton's distinction between conflict resolution and conflict management will be utilized. The primary purpose of this study is to explain that semantic ambiguities that have been encountered in the context of conflict resolution and conflict management can be prevented through the analysis of peacekeeping at negative and positive peace levels. It is important to take these related dimensions and distinctions into consideration in conceptualizing peacekeeping and assessing its effectiveness for the creation of a sustainable peace. Accordingly, the historical development, fundamental principles and transformation of United Nations peacekeeping after the Cold War will be addressed in this study. Indeed, it is important to analyze the restrictions and dilemmas of peacekeeping due to identity-based conflicts that have come to the forefront after the Cold War. With that being said, it is necessary to stress that criticisms for peacekeeping date back to before the Cold War. However, especially after the Cold War, peacekeeping has experienced significant transformations, along with the development of responsibility to protect. The further erosion of the fundamental principles of peacekeeping after the Cold War, and failure to prevent crimes against humanity have played a role in deepening the foundations and substance of peacekeeping. Within this framework, this study will briefly address conceptual considerations intended for peacekeeping, and complementary approaches as mediation, peace enforcement, peacebuilding, peacemaking, and preventive diplomacy in parallel to the development and transformation of United Nations peacekeeping, which entails multiple phases. Taking its interaction with such approaches into consideration, it is evident that peacekeeping phases should be approached both more holistically and nuanced. However, it can be denoted that peacekeeping, developed as a conflict management mechanism, can be part of conflict resolution and positive peace processes within the scope of the relevant aforesaid approaches, but its connection to negative peace cannot be undermined. Therefore, one should not

be blindfoldedly adhered to either conflict resolution or conflict management perspectives by disregarding one over the other. In response to the conceptual confusion resulting from such flexible standpoint, linking dissociative approach-peacekeeping-conflict management-negative peace, and peacebuilding-associative approach-conflict resolution-positive peace can play a functional role.

Keywords: Peacekeeping, United Nations, Conflict, Security, Cold War.

Giriş

Birleşmiş Milletler (BM) barışı koruma harekâtı uygulamaları, üçüncü taraf müdahaleleri bağlamında tartışmalı bir konuma sahiptir. Soğuk Savaş koşullarında çatışan taraflar arasında ateşkesin uygulanması, denetlenmesi ve silahlı çatışma durumuna geçişin önlenmesi gibi amaçlar doğrultusunda geliştirilen BM barışı koruma, çeşitli tamamlayıcı araç ve fonksiyonları içerecek şekilde dönüşüm geçirmektedir. Bu dönüşüm sürecinde sınırcı ve etnik gruplar arasındaki çatışmalar ve koruma sorumluluğu önemli kırılmalar yaratmıştır.

BM barışı korumayla ilgili harekât sahaları ve kavramsal bakımdan değişen ve değişmekte olan yönlerin tespit edilmesi, sürdürülebilir bir barışın inşasında barışı korumanın nasıl bir rol oynayabileceğini irdelemek bakımından önemlidir. Buradan hareketle ilgili çalışma üç ana bölüme ayrılmıştır: Giriş bölümünü takip eden ilk bölümde BM barışı korumanın gelişimi analiz edilecektir. Soğuk Savaş'ta BM'nin uluslararası barış ve güvenlik rolünün sınırları üzerinde durulacağı gibi BM barışı korumanın temel ilkeleri açıklanacaktır. Bu süreçte Nordik ülkelerinin barışı koruma çerçevesindeki öneminden genel olarak bahsedilip BM ile farklılaşan ve yakınsayan motivasyonlarına da değinilecektir.

İkinci bölümde, Soğuk Savaş sonrasında BM barışı korumanın yetersizlikleri ele alınacaktır. BM barışı korumaya yöneltilen eleştirilere karşılık, koruma sorumluluğundan hareket edilerek barışı korumanın geçirdiği dönüşümler değerlendirilecektir. Bununla birlikte John Burton'ın çatışma çözümü ve çatışma yönetimi ayırımına yer verilip ilgili ayırımın barışı koruma çerçevesinde neden gözetilmesi gerektiği açıklanacaktır. Üçüncü bölümde ise BM barışı koruma için arabuluculuk, barışa zorlama, barış inşası, barış yapma ve önleyici diplomasi şeklindeki tamamlayıcı yaklaşımlara değinilecektir. Bu süreçte Johan Galtung'un negatif ve pozitif barış modelinin işlevselliği vurgulanacaktır.

Üçüncü taraf müdahaleleri bağlamında barışı korumanın izole bir çerçevede ele alınması problemlere yol açabilir. Gerçekten de ilgili yaklaşımlar arasındaki sınırların giderek belirsizleştiği, barışı korumanın nadiren tek bir faaliyetle sınırlı olduğu ve bir barış antlaşmasının uygulanmasını desteklemek amacıyla konuşlandırılan barışı koruma güçlerinin, barış yapma ve barış inşası gibi süreçlerde de rol almalarının gerekliliği göz önüne alındığında, barışı korumanın bahsi geçen yaklaşımlarla etkileşimi önem kazanmaktadır (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, 2008: 18-19).

Çatışma çözümü ve pozitif barış süreçleriyle ilintili olmasına rağmen esasında bir çatışma yönetimi mekanizması olarak gelişen BM barışı koruma için tamamlayıcı yaklaşımlardan yararlanmak kaçınılmazdır. Bu bağlamda barışı korumanın çatışma çözümü ve çatışma yönetimi bakımından esnek bir bakış açısıyla ele alınması gerekmektedir. Ancak bu esneklik, barışı korumanın nasıl kavramsallaştırılacağına ilişkin yeni ikilemlere de yol açabilir. Nitekim barışı korumanın çatışma çözümüyle bağlantılı olarak geçirdiği dönüşüm ve bahse konu bütüncü yaklaşımlarla farklılaşan ve yakınsayan yönlerini tahlil etme ihtiyacı dikkate alındığında, kavramsal bir billurlaştırmaya ihtiyaç olduğu belirtilebilir. Bu nedenle barışı korumanın nasıl kavramsallaştırılabileceğine ilişkin ihmellere, esnek, farklı ve çelişkili fikirlere yönelik daha nüanslı bir yaklaşım benimsenmesi önem arz etmektedir.

İlgili tamamlayıcı yaklaşımlar (arabuluculuk, barışa zorlama, barış inşası, barış yapma ve önleyici diplomasi) ışığında, barışı korumaya kavramsal bir hassasiyetle yaklaşılmalıdır. Bu hassasiyet, barışı korumaya yönelik esnek bakış açılarını dışlamak ya da reddetmek gibi bir amaç gütmemektedir. Aksine belirli boyut ve ayrımların gözetilmesi/teyit edilmesiyle ve birbirleriyle ilişkilendirilmeleriyle literatürdeki geçirgen bakış açısının da daha anlaşılabilir kılınacağı savunulmaktadır.

Buna göre bu çalışmada barışı koruma mekanizmasıyla sınırlı olmak üzere Burton'ın çatışma çözümü ve çatışma yönetimi ayrımından yararlanılacaktır. Barışı korumanın Galtung'un negatif ve pozitif barış ayrımı düzeyinde analiz edilmesiyle ise çatışma çözümü ve çatışma yönetimi bakımından karşılaşılan kavramsal müphemlerin önüne geçilebileceğine dikkat çekilecektir. İlgili çalışmanın bütününde kavramsal bir incelemeye yer verilecektir. Bununla birlikte çatışma çözümü perspektifiyle yaklaşılmasına rağmen barışı korumanın negatif barışla bağlantısının neden koparılamayacağı izah edilecektir.

Birleşmiş Milletler Barışı Korumanın Gelişimi ve Temel İlkeleri

Soğuk Savaş'ta BM ortak güvenlik sisteminde meydana gelen değişimler, BM barışı koruma harekâtı uygulamalarının ortaya çıkışında etkili olmuştur. BM Güvenlik Konseyi (BMGK)'nin etkin bir rol oynayamamasına yol açabilecek nükleer ve ideolojik çekişmelerle BM Antlaşması'nın etkinliğini yitirmesi ve ABD'nin çevreleme stratejisinde BM ile ABD arasındaki kısa süreli iş birliği, ancak sonrasında BM üyelerinin genişlemesiyle yeni üyelerin çoğunun bu konuda isteksiz davranması, BM ortak güvenlik sisteminde bazı değişiklikler yapılmasını zaruri kılmıştır. Böylece barışı koruma faaliyetlerini ihtiva etmek üzere BM'nin barışı koruma rolü üzerine öncelikler yeniden düzenlenmiştir (Fabian, 1971: 1-3).

Barışı koruma, bir dizi soruna karşı planlanmamış bir BM müdahalesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreçte yerel çatışmaları sınırlamak ya da süper güçler arası çatışmalara sürüklenişi önlemek gözetilmiştir (Ryan, 2000: 27). BMGK'nin BM Antlaşması'nda öngörülen planın dışında hareket ettiği bir faaliyet alanı olarak Soğuk Savaş'ta uygulanan BM barışı koruma, Soğuk Savaş sonrasında da devam etmiştir. BMGK, BM Antlaşması'nda yer almayan, fakat BM'nin başlıca eylem biçimlerinden biri haline gelen barışı koruma harekâtı uygulamalarının oluşturulması ve yönetilmesi süreçlerine dahil olmuştur (Lowe vd., 2008: 19-20).

Barışı koruma, bir ateşkes ya da barış antlaşmasının uygulanmasını gözlemlenmek ve kolaylaştırmak amacıyla tarafların rızası alınarak konuşlandırılan BM komutası ve kontrolü altındaki güçlerden oluşmaktadır. Birkaç istisna dışında neredeyse tüm BM barışı koruma harekâtı uygulamaları, BMGK tarafından yönetilmiştir (Lowe vd., 2008: 22). Barışa yönelik tehdit, ihlal ya da saldırı eylemlerine karşı daimî üyelerden birinin olumsuz oyu nedeniyle BMGK'nin harekete geçemediği durumlar için Kasım 1950 tarihli *"Barış için Birleşme"* kararı uyarınca Genel Kurul harekete geçebilmektedir. Nitekim sadece bir defalığına 1956 yılında uygulanan bu kararla Orta Doğu'da Birinci BM Acil Durum Gücü (UNEF I) oluşturulmuştur (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, t.y.-a).¹

Oran R. Young'a göre, BM barışı koruma, uluslararası krizlerdeki üçüncü taraf rolleri bakımından üç açıklayıcı model üzerinde durularak ele alınabilir. İlk modelde, 1945 yılında hâkim olan ve büyük ölçüde BM Antlaşması hükümlerine dahil edilen barışı koruma sistemi öne çıkmaktadır. *"Barış için Birleşme"* dönemi olarak adlandırılabilir ikinci model ise 1940'lı yılların sonları ile 1950'li yılların başlarındaki değişen bakış açısını yansıtmaktadır.

Diğer taraftan üçüncü modelde, BM ikinci genel sekreteri Dag Hammarskjöld yönetiminde ayrıntıları belirlenen ve halefi U Thant tarafından korunan ilkelerden hareketle barışı korumaya yönelik daha tutarlı bir çerçeve geliştirildiği görülmektedir (Young, 1967: 115).²

BM Antlaşması, barışı koruma üzerine açık bir tanım sunmamaktadır. Kapsamı itibarıyla barışı koruma faaliyetleri, BM Antlaşması VI. Bölüm ile VII. Bölüm arasında konumlandırılmaktadır (Curran, 2017: 6). Buna göre barışı koruma, BM Antlaşması'ndaki "Uyuşmazlıkların Barışçı Yollarla Çözülmesi" başlıklı VI. Bölüm ile "Barışın Tehdidi, Bozulması ve Saldırı Eylemi Durumunda Alınacak Önlemler" başlıklı VII. Bölüm arasında belirsiz bir konumdadır. Bu yüzden ki barışı koruma faaliyetleri, çoğunlukla "Bölüm Altı Buçuk" şeklinde anılmıştır (Roberts, 1994: 93-94).³ BM Antlaşması yönüyle değerlendirildiğinde, BM barışı korumanın dayanaklarının geçirgen olduğu görülmektedir.

1987 yılının sonuna dek gerçekleştirilen on üç BM barışı koruma harekâtının biri hariç hepsinde dekolonizasyon sürecini takip eden çatışmaların öne çıktığı görülmektedir (Roberts, 1994: 94). Dolayısıyla uluslararası politikadaki dekolonizasyon süreci, barışı korumanın gelişiminde öne çıkan harekât sahalarında etkilidir. Söz konusu on üç harekâtın askerî olmaktan ziyade diplomatik olduğunu belirten Peter V. Jakobsen, çatışmaların diplomatik çözüme katkıda bulunmayı amaçladıklarını belirtmektedir (Jakobsen, 2006a: 11).⁴

BM Antlaşması'nın bazı bölümlerinin artık sürdürülemez hale gelmesinde, Soğuk Savaş'ın başlangıcı, İkinci Dünya Savaşı'ndaki ittifakların sona ermesi, dekolonizasyon süreci ve milliyetçilik etkili olmuştur (Fetherston, 1994a: 11). Diğer taraftan Batı Bloku'nun komünizmle mücadelede, BM'yi araçsallaştırma çabalarının da bir pay sahibi olduğu öne sürülmüştür. Nitekim Young'a göre, komünizme karşı mücadelede BM'yi kullanabilmenin önündeki bazı engelleri aşmak için uluslararası barışı korumanın "*Barış için Birleşme*" teorisi, Batı Bloku çıkarları doğrultusunda geliştirilmiştir (Young, 1967: 126-127).

Oliver P. Richmond'a göre devlet-İçi ve devletler-arası çatışmaları yatıştırmak ya da önlemek amacıyla geliştirilen BM barışı korumayla öncelikli olarak küçük çatışmaların süper güç çatışmasına yol açmasını önlemek gözetilmiştir (Richmond, 2023: 86). Bu bağlamda BM barışı koruma, uluslararası sistemde istikrarın gözetildiği ve nükleer silahların gölgesinde süper güç

1105 Aktan Ö (2024). Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1100-1133.

çatışmasının önlenmeye çalışıldığı bir faaliyet alanı olarak gelişmiştir. Bu süreçte çatışmaların diplomatik çözümüne katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bununla birlikte çatışma yönetimi mekanizması olarak da değerlendirilen BM barışı koruma; gözlem, bilgi toplama, ateşkes izleme ve barış güçlerini aracı ya da müdahaleci bir güç olarak konuşlandırma, tampon bölgeleri koruma, düzeni yeniden sağlama ve güvenliği destekleme gibi birçok işlevi yerine getirmektedir (Butler, 2009: 70).

Barışı korumanın çatışmaları yatıştırmak ya da önlemek işlevinin bir yansıması olarak örnekleri Süveyş ve Gazze, Lübnan ve Ürdün, Laos ve Kongo'da görülen çatışma önleyici faaliyetlerle BM, yeni ortaya çıkan çatışmaları blok farklılıklarının dışında tutmayı amaçlamıştır. Hammarskjöld'e göre, bloklar arası çatışmalara engel olmak bakımından çatışma önleyici diplomasi, BM'nin güç blokları üzerinde dolaylı da olsa kritik bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir (Birleşmiş Milletler Dijital Kütüphane, 1960: 4-5). Bu yüzdendir ki BM barışı koruma güçleri çatışma önleme, sınırlama ve yatıştırma, çatışmaların ve uyuşmazlıkların diplomatik çözümüne katkıda bulunmak gibi amaçlarla konuşlandırılmaktadır. Dolayısıyla BM barışı koruma mekanizmasının hem dayanakları hem de safahatı itibarıyla çok boyutlu ve geçirgen olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

BM'deki resmi görüşe göre BM Ateşkes Denetleme Teşkilatı (UNTSO), ilk barışı koruma harekâtı olarak görülmektedir. İsveçli diplomat Kont Bernadotte arabuluculuğunda, Arap-İsrail uyuşmazlığına yönelik ateşkesi denetlemek amacıyla 1948 yılında silahlı askerî gözlemciler Filistin'e gönderilmiştir. Benzer bir grup birkaç ay sonra Keşmir'de de görevlendirilmiştir. İlk silahlı BM gücü olarak ise UNEF I, 1956 yılında İngiltere, Fransa ve İsrail tarafından Mısır'a gerçekleştirilen saldırı sonrasında Mısır'da konuşlandırılmıştır (Goulding, 1993: 452).⁵

UNEF I açık olarak barışı koruma şeklinde tanımlanan ilk misyon olup diğer BM barışı koruma misyonları için de emsal teşkil etmiştir. UNEF I'in görevleri arasında taraflar arasında ateşkes gözlemek ve İngiliz, Fransız ve İsrail kuvvetlerinin Mısır'dan çekilmesini sağlamak yer almaktadır (Hansen vd., 2004: 297). Kasım 1956-Haziran 1967 arasında görevlendirilen UNEF I'e Brezilya, Kanada, Kolombiya, Danimarka, Finlandiya, Hindistan, Endonezya, Norveç, İsveç ve Yugoslavya askerî personeli katkıda bulunmuştur (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, t.y.-b).

BM'nin ilk barışı koruma misyonu, silahlı ve tarafsız güçlerin çatışmayı engellemek bakımından sınırdışı bir vaka olmuştur. Başarılı olan misyon,

gelecekteki misyonlar için de rehberlik edecek bir dizi ilkenin belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu ilkeler arasında misyonun kurulması için çatışan tarafların rızasını alma, meşru müdafaa dışında güç kullanmama, barış gücüne katılımı küçük ve tarafsız devletlerden birliklerin gönüllü katkıları, tarafsızlık ve barışı koruma harekâtının Genel Sekreter tarafından kontrolü yer almaktadır (Hansen vd., 2004: 297). Bu süreçte BM'nin hedef ve değerleriyle büyük ölçekte örtüşen ulusal çıkarlara ve değerlere sahip Nordik ülkeleri, barışı koruma faaliyetlerine dönük katkılarıyla öne çıkmıştır (Jakobsen, 2006b: 382).

Barışı koruma faaliyetleriyle BM uluslararası sistemdeki dengeleri gözeterek çatışma ve uyumsuzlukları yönetmeye ve süper güçler arasındaki gerilimlerin tırmanışını engellemeye çalışırken Nordik ülkeleri de büyük güçler arasındaki çatışmalara sürüklenmekten kaçınmayı amaçlamaktadır. Genellikle büyük güçlerin onay verdiği ve büyük güçlerden personelin katılımının mümkün olmadığı barışı koruma harekâtı uygulamalarıyla Nordik ülkeleri, bloklar arası mücadeleden bağımsız olduklarını ortaya koymaya çalışmıştır (Jakobsen, 2006b: 384). Bu bağlamda barışı koruma faaliyetleriyle BM, çatışan taraflar arasındaki üçüncü taraf rolünü korumak/güçlendirmek ve büyük güçler arasındaki çatışmaları önlemek amaçındadır. Bloklar arası gerilime temkinli yaklaşan ve bloklardan bağımsız bir siyasa ortaya koymaya çalışan Nordik ülkeleri, barışı korumayı elverişli bir mekanizma olarak değerlendirmektedir.

Bununla birlikte Nordik ülkeleri Soğuk Savaş koşullarında Avrupa güvenliğine ve İskandinav topraklarına, hava sahasına ve denizlerine yönelik tehditleri ortadan kaldırmak amacıyla çatışmadan kaçınma ve çatışma önleme gibi çeşitli önlem ve stratejiler uygulanmıştır (Ingebritsen, 2002: 16). Bu bağlamda Nordik ülkelerinin bölgesel ve uluslararası seviyelerde çatışmadan kaçınma ve çatışma önleme motivasyonlarıyla hareket ettiği belirtilebilir. Çatışmadan kaçınma ve çatışma önleme üzerine hedefler, BM barışı korumanın muhteviyatında da öne çıkmaktadır.

Diğer taraftan Nordik ülkelerin geleneksel barışı koruma eğitiminde de yönlendirici aktörler olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Bo Huld't'a göre, geleneksel barışı korumada "*çekirdek bir grup*" olarak değerlendirilebilecek Nordik ülkeleri, ortak iş birliği, eğitim ve iş bölümü konularında diğer ülkelerle karşılaştırıldığında çok daha fazla ilerleme kaydetmiştir (Huld, 1995: 112).⁶ BM harekâtı ya da diğer çok uluslu harekât uygulamalarındaki eğitim yaklaşımlarıyla öne çıkan Nordik ülkeleri, en resmi ve uzun süredir devam eden eğitim faaliyetlerini yürüterek eğitim ve kurs süreçlerinde ortak standartların etkin olmasına katkı sunmuştur (Harrell ve Howe, 1995: 193-194).⁷

1107 Aktan Ö (2024). Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1100-1133.

Başlangıçta çekinceleri olsa da Nordik ülkeleri uluslararası statü ve prestijlerini de olumlu yönde etkileyen barışı koruma faaliyetlerine katılarak uluslararası hukuk, çatışmaların barışçıl çözümü, büyük güçlerin suistimalinin olmadığı bir uluslararası sistem idealiyle güvenlik kaygıları ve ulusal çıkarlarını da gözeterek barışı koruma modeli ortaya koymayı başarmıştır. Danimarka'nın ve Norveç'in Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO) üyeliğine ve İsveç'in tarafsızlık politikasına yönelik eleştirileri bastırma, güç bloklarına karşı bağımsızlık isteğini dışa vurma, Finlandiya'nın tarafsızlığını koruma ve diplomatik manevralarını genişletme, uluslararası dayanışma, uluslararası itibar ve gurur gibi amaçlarla birlikte bu süreçteki askerî ve ekonomik zorlukların sınırlı ve yönetilebilir olması da Nordik barışı koruma modeli için belirleyici olmuştur (Jakobsen, 2006b: 384-386). Bu bağlamda Nordik ülkelerinin uluslararası sisteme dönük normatif yaklaşımları ve uluslararası dayanışma amaçlarının da BM ile örtüştüğü belirtilebilir.

Belirtildiği üzere BM barışı koruma, tarafların rızası, tarafsızlık ve meşru müdafaa ile BM yetkisi altındaki misyonun savunulması dışında güç kullanmama ilkelerine dayanmaktadır (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, t.y.-c). Bu bağlamda Danimarka'nın ve Norveç'in NATO üyeliği ile güç bloklarından bağımsızlık isteği arasında BM barışı koruma faaliyetleriyle denge kurma çabası, diğer taraftan İsveç'in ve Finlandiya'nın tarafsızlık politikası, BM barışı korumanın çatışan taraflar arasındaki dengeleyici rolü, çatışmaların tırmanmasını önleme, üçüncü taraf müdahaleleri ve tarafsızlık gibi işleyiş ve temel ilkesiyle bağlantılı değerlendirilebilir.

Tarafların rızasına örnek teşkil etmesi bakımından, 1967 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti Hükümeti⁸, misyonun sonlandırılması için gerekli adımların atılmasını talep etmiştir. Hükümetin artık rıza göstermediğini bildirmesi üzerine, misyonun geri çekilme süreci başlamıştır. 17 Haziran 1967 tarihi itibarıyla ise geri çekilme süreci tamamlanmıştır (Birleşmiş Milletler, 1967). Dolayısıyla BM barışı koruma, devlet egemenliği ve tarafların rızası aşınmayacak şekilde formüle edilmiştir.

UNEF I deneyimi, ateşkesi sağlamak ve yabancı güçlerin Mısır'dan çekilmesini kolaylaştırmak bakımından başarılı olmuştur. A. B. Fetherston (1994a: 13), bu deneyimle barışı korumaya yönelik iyimser bir bakış açısının öne çıktığını belirtmektedir. Nitekim ilk barışı koruma hârekatının başlatılmasına katkıda bulunan Pearson ve ölümünü takiben Hammarskjöld, sırasıyla 1957 ve 1961 yıllarında Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüştür (Ramsbotham ve Woodhouse, 2000: 1).

Bu doğrultuda Pearson, barışı korumak için uluslararası bir polis gücünden yararlanmanın mümkün görünmemesine rağmen Süveyş krizinde uluslararası bir karar alınarak bu yönde adım atıldığını belirtmiştir. Pearson'a göre, bu süreçteki düzenlemeler oldukça temel seviyededir. Dahası Norveç başta olmak üzere bu süreçteki destekçiler, emsal teşkil edebilecek bir örnekten yoksundur. Ancak yine de UNEF I türünün ilk gerçek uluslararası polis gücü olarak harekete geçip ateşkesi denetleyerek güvence altına almıştır (Pearson, 1957).

Barışı korumanın gelişiminde Hammarskjöld hem barışı koruma üzerine kavramları rafine etmede hem de söz konusu kavramları daha öncesinde gerçekleştirilmemiş şekilde uygulamada öne çıkmıştır. Hammarskjöld, BM'nin ilk büyük barışı koruma gücünü Mısır ve İsrail arasında konuşlandırma sorumluluğunu üstlenmeden önce BM, ortak güvenliğe alternatif barışı koruma denemelerine başlamıştır. Bu bağlamda Hammarskjöld'ün rolü ve BM'nin daha önceki deneyimleri, barışı korumanın gelişiminde etkin olmuştur. Tarafların rızasının alındığı bu süreç BM'yi tarafsız bir arabulucu olarak konumlandırmaktadır. BM sadece belirli krizler için değil, ayrıca gelecekteki krizler için etkin bir rol oynayabilmeye özen göstermişse de yeterli olamamıştır (Fabian, 1971: 3-4).⁹

Soğuk Savaş'ta gerçekleştirilen on üç BM barışı koruma harekâtı, barışı korumaya yönelik ilkeler, prosedürler ve uygulamalar bütününün kademeli olarak gelişiminde etkin olmuştur (Goulding, 1993: 453). Söz konusu on üç harekât, barışı korumanın uygulamada geliştiğini göstermeleri bakımından önemlidir. Soğuk Savaş'ta barış güçlerinden Kore, Süveyş/Mısır, Keşmir ve Filistin gibi sorun ve uyuşmazlıklarda yararlanılmıştır. Barış güçleri hem söz konusu sorun ve uyuşmazlıkların hem de uluslararası sistemdeki genel dengelerin gözetildiği bir mekanizmadır (Denk, 2019: 307). Bununla bağlantılı olarak Soğuk Savaş boyunca insani yardım ve sivillerin korunması, BM barışı korumanın amaçlarında ikincil sırada yer almıştır (Berdal, 2015: 227). Diğer taraftan sadece meşru müdafaa durumunda silaha başvurabilmenin, barış güçlerinin hem en güçlü hem de en zayıf yönünü oluşturduğu belirtilmektedir (Denk, 2019: 309-310).

BM barışı koruma harekâtı uygulamaları kapsamında, Hammarskjöld'un hayatına mâl olan ve BM'de büyük bir anayasal ve mali krize yol açan Kongo Harekâtı da bu bağlama iyi bir örnektir. Kongo Harekâtı, barışı koruma güçlerinin devlet kurumlarının çökmekte olduğu bir ülkede konuşlandırılması, önemli ölçekte sivil unsurları içermesi ve başlangıçta

barışı koruma kapsamında konuşlandırılan güçlere, BMGK tarafından kayda değer ölçekte güç kullanımı yetkisi verilmesi bakımından dikkat çekicidir. Buna göre Kongo Harekâtı, barışı korumadan barışa zorlamaya geçiş durumunun ortaya çıktığı ilk vaka olmuştur (Goulding, 1993: 452-453). Barışı korumanın gelişiminde kritik bir rol oynayan İsveçli diplomat Hammarskjöld, 1961 yılında BM barış güçleri ile Kongo'daki ayrılıkçılar arasında ateşkes müzakere etmek üzereyken meydana gelen şüpheli uçak kazasında hayatını kaybetti (Mishra, 2024).

Devletler arası çatışmalarla başa çıkmak için geliştirilen barışı koruma, tarafların siyasi iradelerine bağlı olarak düşmanlıkların sona erdirilmesi ve kalıcı bir barış sağlanması arasında köprü kurabilir. Buna göre barışı koruma safahatında, uluslararası sistem ve çatışan taraflar ile ilintili kaygılar öne çıktığı gibi kalıcı bir barışın sağlanması da gözetilebilir. Bu süreçte, belirtildiği üzere, tarafların rızasının alınması elzemdir. Buna ek olarak taraflar arasındaki gerilimlerin azaltılması ve siyasi müzakereler için alan yaratılmasında tarafsızlık ilkesi öne çıkmaktadır (Birleşmiş Milletler, 2003: 1).¹⁰ Barışı koruma faaliyetlerinde insani yardım, sivillerin korunması, güç kullanımı ve kalıcı bir barışın sağlanması bakımından tanık olunan sorun ve sınırlamalar, Soğuk Savaş sonrasında koruma sorumluluğunun geliştirilmesiyle aşılmaya çalışılmıştır.

Barışı koruma harekâtı sahalarının genişlemesiyle güvenlik riskleri daha da artarken temel ilkelerin de aşındığı görülmüştür. Buna mukabil barışı korumaya dönük kavramsal sorgulamalar, çatışma çözümü araçları bakımından da derinleştirilmeye çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde çatışma çözümü araçlarıyla etkileşiminin gerekliliğine rağmen barışı korumanın, çatışma yönetimi anlayışından soyutlanamacağı açıklanacaktır.

Soğuk Savaş Sonrasında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma ve Koruma Sorumluluğu

İki kutuplu uluslararası sistemde BM'nin uluslararası barış ve güvenlik rolünü desteklemek için geliştirilen barışı koruma ile çatışma çözümü çerçevesindeki tamamlayıcı yaklaşımlar arasındaki etkileşimler, Soğuk Savaş sonrasında devlet-içi çatışmalarda insanlığa karşı işlenen suçları önlemek amacıyla geliştirilen koruma sorumluluğuyla birlikte ivme kazanmıştır. Çünkü Soğuk Savaş boyunca ikinci plana atılabilen insan güvenliği, Soğuk Savaş sonrasında daha da derinleşen trajediler neticesinde BM barışı koruma faaliyetlerinde daha önemli bir rol üstlenmeye başlamıştır. Böylece sürdürülebilir bir barışın inşasından soyutlanamayacak barışı koruma

harekâtı uygulamalarının, pozitif barışı sağlamaya dönük çatışma çözümü mekanizmalarıyla etkileşimleri yaygınlaşmıştır.

Barışı koruma safahatında pozitif barışa dönük eklemlemeler, çatışma yönetimi perspektifinin ihmal edilmesine ya da çatışma yönetiminin, çatışma çözümüyle arasındaki birtakım farklar gözetilmeden kullanılmasına yol açabilir. Diğer taraftan BM barışı korumaya yönelik sorgulamaların ve doğrudan/dolaylı önerilerin daha da belirginleştiği Soğuk Savaş sonrasında çatışma çözümü çerçevesindeki kavramsallaştırmalar, hukuki dayanakları ve mahiyeti itibarıyla belirsiz ve geçirgen konumdaki barışı korumanın çeşitli tamamlayıcı araçlarla ayırım ve bağlantı noktalarının göz ardı edilmesine yol açabilir. Bu yüzden ki BM barışı korumanın zenginleşen dayanakları ve içeriği, kavramsal bir karmaşayla sonuçlanabilir. Buna karşılık barışı korumanın anlaşılabilir kılınması amacıyla hangi ayırım ve boyutlardan yararlanılabileceğine odaklanmak şüphesiz ki önem taşımaktadır.

Fetherston'a göre, 1988 yılına dek dikkate değer ölçekte başarılı değerlendirilebilecek BM, uzun süreli sosyal çatışmalar ile çevre ve insan odaklı sorunlara karşı yetersiz kalmıştır. 1988 yılı öncesiyle kıyaslandığında, genellikle büyük çapta sivil bileşenden oluşan ve çatışmanın sosyo-politik ve/veya insani yönleriyle ilgilenmek üzere görevlendirilen çok boyutlu barışı koruma misyonları artmıştır (Fetherston, 1994a: 23-24). Dolayısıyla barışı korumanın işlevi, çatışma türleri, harekât sahaları ve sosyo-politik ve insani boyutlarıyla genişlemiştir.

Bunun bir yansıması olarak barışı koruma harekâtı uygulamalarının temel ilkeleri üzerine sınır ve açmazlar belirginleşmiştir. Örneğin, tarafların rızasının alınması, tarafsızlık ve meşru müdafaa dışında güç kullanmama ilkeleri, Kongo'dan sonra Bosna-Hersek'te ve Somali'de aşınmıştır (Gray, 2008: 88).¹¹ Barışı koruma, çatışan taraflar arasında barışı koruma güçlerini konuşlandırıp ateşkesi denetlemenin ötesine geçen işlevleri yerine getirmek üzere genişlemiştir (Diehl vd., 1998: 34). Ayrıca barışı korumanın mahiyetinin giderek belirsizleştiğine tanık olunmuştur.

Bu minvalde barışı korumayı, zorlayıcı eylemlerden giderek daha az farklı kılmakta olan stratejiler benimsenmiştir (Diehl vd., 1998: 34). Barışı koruma ve barışa zorlama bağlamında BM'nin ikili rol oynadığı harekât uygulamaları arasında; 1960-1964 yıllarında Kongo'daki BM Harekâtı (ONUC), 1992-1995 yıllarında eski Yugoslavya'daki BM Koruma Gücü (UNPROFOR), 1993-1995 yıllarında BM Somali Harekâtı II (UNOSOM II) ve 1999-2005 yıllarında Sierra

1111 Aktan Ö (2024). Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1100-1133.

Leone'deki BM Misyonu (UNAMSIL) yer almaktadır (Lowe vd., 2008: 22). Bununla birlikte BM'nin ulusal egemenliği korumak ve sivillerin güvenliğini gözeterek insani misyonlara katılmak boyutlarıyla karşılaştığı ikilem daha da derinleşmiştir (Franke ve Guttieri, 2020: 72).

Esasında geleneksel BM barışı koruma güçleri, taraflar arasında ateşkesi sürdürmek, sahada istikrarı sağlamak ve çatışma yönetimi gibi sınırlı amaçlarla geçici olarak konuşlandırılmaktadır. Bununla birlikte siyasi düzeyde, çatışma çözümüne dolaylı destek verilmesi de amaçlanmaktadır (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, 2008: 20-21). Ancak özellikle Soğuk Savaş sonrasında, barışı koruma ve çatışma çözümü arasındaki bağlantının daha da önem kazandığı gözlemlenmiştir. Bunda geleneksel barışı korumanın açmaz ve sınırlarının, Soğuk Savaş sonrasında daha da belirginleşmesi etkili olmuştur. Yine de geleneksel barışı koruma, Soğuk Savaş öncesinde de eleştirilere konu olmuştur.

Örneğin, Galtung, barışı korumayı, barışa yönelik ayrıştırıcı yaklaşımlar kapsamında değerlendirmiştir. Barışa yönelik ayrıştırıcı yaklaşımlar kapsamında klasik yaklaşım, genellikle güç dengesini öne çıkarmaktadır. Güç dengesiyle bağlantılı önlemlerin ihtilafli tarafları birbirlerinden ayrı tutmada yetersiz kalması ve savaş durumuna geçen tarafların statükoyu yeniden kuramamaları durumunda ise üçüncü tarafların barışı koruma harekâtı uygulamalarını gerçekleştirmek üzere sürece dâhil edilebileceği ya da dâhil olabileceği belirtilmiştir (Galtung, 1976: 103). Ancak bu yaklaşımın, BM barışı korumanın yetersiz kaldığı uzun süreli sosyal çatışmalarda bilhassa sınırlı ve hatta barışçıl ilişkilerin ve farklı gruplar için bir aradalığın inşa edilmesinde engelleyici bir rol oynayacağı öne sürülebilir.

Barışı koruma üzerine birçok problemle daha eskiden karşılaşmış olsa da 1990'lı yıllar, coğrafi ve normatif bağlam ile barışı korumanın temel ilkeleri üzerine önemli değişimlere tanıklık etmiştir. Örneğin, insani hedefleri gerçekleştirme, kalıcı barış antlaşmaları için temel oluşturma ya da Kosova ve Doğu Timor örneklerinde görüldüğü üzere demokratik devlet inşası gibi boyutlar, barışı koruma faaliyetlerinde öne çıkmıştır (Jakobsen, 2006a: 46). Dolayısıyla barışı korumanın, çatışma çözümüyle bağlantılı araçlarla desteklenmesi kaçınılmaz olmuştur.

Bunda, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte etnik, dini ve kültürel kimlik temelli büyük grup çatışmalarının devletlerin kendi sınırlarında yaygınlaşması önemli bir pay sahibidir. Vamik Volkan'a göre büyük grup

kimliklerini korumak ve sürdürmek kaygısıyla yaşanan çatışmaların yeniden canlanmasına, dış politika ve gruplararası ilişkiler çerçevesinde hızlı bir yanıt verilememiştir. Kimlik temelli büyük grup çatışmaları, geleneksel diplomatik uygulamaları, realpolitik yöntemleri ve BM'nin tutumunu etkilemeye başlamıştır. Bu bağlamda kimlik ve etnik bağlanma üzerine ilişki ve tepkilere yönelik psikanaliz ilkelere başvurularak diplomasi alanındaki boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır (Volkan 1999: 26-29). Bu yüzdendir ki barışı koruma faaliyetlerinin özellikle kimlik temelli çatışmalarda, çatışan tarafları birbirinden ayrı tutma işlevinin ötesine geçerek sosyo-politik ve insani birtakım işlevleri de yerine getirmesi önem arz etmektedir.

Bu ihtiyaca yanıt olarak BM barışı koruma hem kavramsal hem de pratik değişikliklere uğramıştır. Ayrıca uzun süreli, köklü ve çözüme dirençli çatışmalar için barışı korumaya daha sık başvurulmaya başlanmıştır (Fetherston, 1994a: 24). Barışı koruma giderek artan şekilde iç savaşlar bağlamında yürütülmüştür. BM, Bosna'da yetersiz kalmak ve Somali'de ise gereğinden fazla müdahalede bulunmakla suçlanmıştır. BM barışı korumanın mahiyetinin genişlemesi, barışı korumaya daha sık başvurulması ve artan eleştiriler gibi nedenlerle yenilikçi düşünce ve öneriler ortaya atılmıştır (Hansen, vd., 2004: 296). Nitekim bunların bir yansıması olarak koruma sorumluluğu, BM barışı korumanın çatışma çözümü eksenindeki tamamlayıcı yaklaşımlarla etkileşiminde önemli bir rol oynamıştır.

BM barışı koruma faaliyetlerinde yaşanan travmatik deneyimlerin, normatif bir değişimin ifadesi olarak koruma sorumluluğuyla ilintili olduğu belirtilebilir (Berdal, 2015: 223). Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu tarafından Aralık 2001'de yayımlanan Koruma Sorumluluğu Raporu'nda, silahlı çatışmaların çoğunluğunun devletler arasında değil de devletlerin sınırları içerisinde gerçekleştiği göz önünde bulundurularak egemenliğin içsel ve dışsal sorumluluk olarak yeniden tanımlanması gerektiği belirtilmiştir. Bu yaklaşımda devlet-içi çatışma ve sivil kayıplardaki artışa bağlı olarak BM'nin uluslararası barış ve güvenliği koruma misyonu ile üye devletlerin egemenliğinin korunması arasındaki ikilemi giderme çabası etkili olmuştur. Böylece devlet, halk ve birey düzeylerinde ve kontrolden ziyade sorumluluğa dayalı bir egemenlik tasavvuru ortaya konulmuştur (Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu, 2001: 13).

Barışı koruma faaliyetlerinde sadece meşru müdafaa kapsamında güç kullanımına başvurulmasını sorunsallaştıran bu önerme, güç kullanımı ve egemenlik bağlamında insan güvenliğini önceliklendiren bir bakış açısı

sunmaktadır. Gerçekten de çatışmaların sosyo-politik ve insani boyutları göz önüne alındığında, egemenliğin halk ve bireyler düzeyinde de bir sorumluluk olarak tanımlanmasıyla önemli bir adım atılmıştır. Bu normatif değişimde, BM barışı korumanın özellikle iç savaşlarda beklenen rolü oynayamaması ve insanlığa karşı işlenen suçları önleyememesi kuşkusuz etkili olmuştur.

Nitekim bahse konu raporda devlet yetkililerinin vatandaşların güvenliğini ve yaşamlarını koruma ve refahlarını artırma sorumluluğu, ulusal otoritelerin vatandaşlara ve BM aracılığıyla uluslararası topluma karşı sorumluluğu ve devlet görevlilerinin sorumluluğu vurgulanmıştır (Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu, 2001: 13). Bu bağlamda egemenlik ve ulusal/uluslararası güvenlik tanımlamalarında, insan güvenliğinin önem kazandığı görülmektedir. Böylece barışı korumanın planlanma amacından soyutlanamayacak insan güvenliğinin, egemenlik ve sorumluluk ilişkisi çerçevesinde BM barışı koruma harekâtı uygulamalarında rehberlik edici bir rol oynaması amaçlanmıştır.

Bunun bir göstergesi olarak BM Genel Kurulu tarafından 16 Eylül 2005 tarihinde alınan kararla her devletin kendi halkını soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı suçlardan koruma sorumluluğu olduğu kabul edilmiştir. Bu süreçte uluslararası toplum da BM aracılığıyla diplomatik, insani ve diğer barışçıl araçları kullanma sorumluluğuna sahiptir. Barışçıl yolların yetersiz kalması ve ulusal otoritelerin kendi halklarını bahsedilen suçlardan korumada açıkça başarısız olması durumunda ise VII. Bölüm de dahil olmak üzere BM Antlaşması'na uygun olarak BMGK aracılığıyla harekete geçileceği kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda devletlerin söz konusu suçlara karşı halkları korumak için yeterliklerini geliştirme ve devletlere yardımcı olma taahhüdünde bulunulmuştur (Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 2005: Madde 138-139).¹²

Dönemin BM Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından 12 Ocak 2009 tarihinde yayımlanan raporda koruma sorumluluğu ana hatları, devletlerin koruma sorumlulukları, uluslararası yardım/kapasite geliştirme ve zamanında/belirleyici müdahale şeklinde üç sütunda belirlenmiştir (Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 2009). Dolayısıyla barışı koruma faaliyetlerinin hukuki dayanaklarına koruma sorumluluğunun da eklendiği belirtilebilir. Ancak sivilleri koruma üzerine vaatlerin yerine getirilememesi, koruma sorumluluğu çerçevesinde önlenmesi gereken kitlesel katliamların önlenememesi ve bazı durumlarda söz konusu suçların gerçekleşme olasılığının artması, barışı koruma ile koruma sorumluluğu arasındaki ilişkinin paradoksal yönünü ortaya koymaktadır (Berdal, 2015: 224).

Yine de koruma sorumluluğu barış yapma, barışı koruma, barış inşası, kalkınma, devlet reformu, uluslararası kurumsallaşma ve hukuk, toplumsal hareketler ve sivil toplum aktörlerini bir araya getiren bir platform oluşturulmasında önemli bir pay sahibidir (Richmond, 2023: 90). Buna göre koruma sorumluluğu, barışı korumaya yönelik tamamlayıcı yaklaşımlar bakımından bütünleştirici görülebilir. Koruma sorumluluğu bağlamında barışı korumanın amaç ve fonksiyonlarının da genişlediği açıktır. Bu nedenle barışı koruma sadece çatışma önleme ve sınırlama odaklarıyla değil, söz konusu odakları derinleştiren çatışma çözümü perspektifiyle de bağlantılı değerlendirilmiştir.

Bununla bağlantılı olarak barışı korumaya damga vuran gelişmeler irdelenirken dekolonizasyon süreci, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, ABD'nin teröre karşı küresel savaşı, barışı korumada sivillerin rolünün genişlemesi, NATO, Afrika Birliği (AfB) ve Avrupa Birliği (AB) tarafından gerçekleştirilen ve genellikle BM'nin onay verdiği bölgesel harekât uygulamaları ile birlikte koruma sorumluluğuna da yer verildiği görülmektedir (Franke ve Guttieri, 2020: 68). Barışı korumanın süregelen dönüşüm sürecine damgasını vuran koruma sorumluluğu, barışı korumaya yönelik anlayışımızı genişlettiği gibi muğlaklaştırılabilir. Bu nedenle bir sonraki bölümde, daha derin bir kavramsal inşanın gerekliliğiyle birlikte barışı koruma için çatışma çözümü ve çatışma yönetimi yaklaşımlarından nasıl yararlanılabileceğine yer verilecektir.

Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi İz Düşümünde Barışı Koruma

Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse ve Hugh Miall literatürdeki çatışma çözümü ve çatışma dönüşümü bakımından tartışmalara ya da genel olarak çatışma düzenlenmesi ya da idaresi, çatışma yönetimi, çatışma çözümü ve çatışma dönüşümü şeklindeki kullanımlara yönelik savunulanın özünden uzaklaşmayacak kadar tutarlı olduğu sürece tüm sınıflandırmaların uygun olabileceğini öne sürmektedir. Buna göre alanı tanımlamak için kullanılan en eski ve yaygın terim olması nedeniyle çatışma çözümü tercih edilebilir (Ramsbotham vd., 2006: 8-9).

Ancak Burton'a göre çatışma çözümü, çatışmaya taraf olan aktörlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilen, çatışmanın altında yatan nedenlerle ilgilenen ve değişim pahasına çeşitli problemlerin çözümünü amaçlayan kurumsal ve politika seçenekleriyle ilintilidir. Caydırıcılık stratejilerinden propagandaya uzanan çeşitli araçların öne çıktığı çatışma yönetiminde ise genellikle statükonun korunmasından yana olan taraf, çatışmaların tırmanmasını önlemek amacındadır. Ayrıca bu süreçte taviz vermeksizin kontrol sürdürülmeye çalışılmaktadır (Burton, 1986: 125).

Çatışma yönetimi ve çatışma çözümü üzerine bu temel ayrımın, Soğuk Savaş döneminde ve Soğuk Savaş sonrasında barışı korumanın gelişimiyle birtakım paralellikler içerdiği belirtilebilir.

Esasında çatışma yönetimi statükoyu muhafaza etmek ya da çatışmayı doğuran koşullar üzerinde değişiklik yapmak gibi amaçlarla bağlantılıdır. Ancak çatışmanın altında yatan nedenleri ortaya çıkarmaya yönelik beceriler, çatışma yönetiminin bir parçası değildir (Burton, 1990: 21). Çatışmaların taraflar için daha az tahrip edici kılınmaya çalışıldığı çatışma yönetimi, üçüncü taraf müdahaleleriyle odağını çatışmaya doğrudan dâhil olan taraflardan kısmen dâhil olan ya da çatışmayla herhangi bir ilgisi olmayan tarafları da kapsayacak şekilde genişleterek çatışmaların zarar verici ve istikrarsızlaştırıcı etkilerini sınırlamayı hedeflemektedir. Bununla birlikte çatışmaların şiddetli eylemlere tırmanışını önlemek de amaçlanmaktadır. Bir farkındalık olarak da yorumlanabilecek çatışma yönetimi, saldırganlığın zafer olarak sonuçlanmasının ya da çıkarlar için kullanılmasının önüne geçmek kaygısını gütmektedir (Butler, 2009: 14).

Barışı korumanın çatışma önleme, sınırlama ve çatışma yönetimi odaklı gelişimi ve Soğuk Savaş sonrasında ise uzun süreli sosyal çatışma ve iç savaşlar nedeniyle çatışma çözümü çerçevesinde dönüşümü dikkate alındığında, çatışma çözümü ve çatışma yönetimine dönük ayrımların barışı koruma mekanizması irdelenirken gözetilmesi yerinde olacaktır. Bu doğrultuda öncelikle barışı korumanın çatışma çözümü ve çatışma yönetimi bakımından nasıl kavramsallaştırıldığı üzerine fikir ve önerilere değinilecektir.

Bu tercihte barışı koruma bağlamında çatışma çözümü ve çatışma yönetimi arasındaki ayrıma dikkat edilmemesi (Curran, 2017: 1), çatışma çözümü (Diehl vd., 1998; Druckman vd., 1999; Fetherston, 1994a; Fetherston vd., 1994; Last, 1995; Ramsbotham vd., 2006: 133; Ramsbotham ve Woodhouse, 1996; Woodhouse ve Ramsbotham, 2000), çatışma yönetimi (Butler, 2009: 70; Clayton ve Dorussen, 2022; Greig ve Diehl, 2005; Franke ve Guttieri, 2020) ya da kolektif çatışma yönetimi (Paris, 2023) odağıyla farklı fikirlerin öne sürülmesi etkili olmuştur. Diğer taraftan çatışma çözümü ile barışı koruma ilişkisi bakımından çelişkili ya da kararsız kaldığı (Diehl, 1993; Johansen, 1994) da görülmektedir.

Esasında barışı korumanın çatışma çözümünde destekleyici bir rol oynayabileceği öne sürülebilir. Nitekim BM barışı koruma, çatışmaların altındaki nedenleri ele alabilecek kurumların güçlendirilmesine yardımcı

olmaktadır (BM Barışı Koruma, t.y.-d). Fetherston'a göre, geniş kapsamlı bir çatışma çözümü sürecinin parçası olarak değerlendirilebilecek barışı koruma, pozitif barışa uygun koşulların oluşturulmasında kolaylaştırıcı bir rol oynayabilir. Ancak Somali, Batı Sahra, eski Yugoslavya ve Angola örnekleri, BM barışı korumanın olumsuz bir potansiyel de barındırdığını gözler önüne sermiştir (Fetherston, 1994b: 3). Mats Berdal, eski Yugoslavya deneyiminden hareketle barışı korumanın çatışma çözümünü amaçlayan siyasi süreçlerle bağlantılı olmaması durumunda savaşın uzamasına yol açabileceğine dikkatleri çekmektedir (Berdal, 1995: 234). Barışı korumanın çatışmaların uzamasıyla sonuçlanması riskine karşı çatışma çözümü mekanizmalarından yararlanılması önem arz etmektedir.

Bu süreçte geleneksel askerî güç dışında, psikoloji ve iletişim üzerine stratejilerin kullanılması, barışı korumanın çatışma çözümü ve hatta çatışma dönüşümü araçları arasında değerlendirilmesinde etkili olmuştur. Genellikle askerî, siyasi ve ekonomik boyutlarıyla öne çıkan amaçlara rağmen barışı koruma, hassasiyet ve farkındalık gerektiren psikolojik bir süreçtir (Hansen vd., 2004: 303). Bu nedenle barışı koruma görevlilerinin, sivillerle etkileşim, iş birliği ve müzakere becerileri gibi belirli çatışma çözümü süreçlerinde uzmanlaşmaları önem taşımaktadır (Hansen vd., 2004: 306-307).

Barışı korumanın çatışma çözümü temelinde etkinliği değerlendirilirken, çatışma çözümünde kolaylaştırıcı ya da engelleyici bir rol oynayabileceği belirtilebilir (Bratt, 1996: 68-69). Bu bağlamda çatışmaların insani ve sosyopolitik boyutlarıyla birlikte çatışan aktörlerin ihtiyaçlarının ele alınması, çatışmaların altında yatan nedenlerle bağlantılı olarak kurumsal inşa ve güçlendirme için destek verilmesi, çatışmaların siyasi çözümü, psikoloji ve iletişim gibi stratejiler ve barışı koruma personelinin diplomasi ve iletişim odaklı kabiliyetlerinin geliştirilmesi göz ardı edildiği takdirde, barışı korumanın çatışma çözümüyle bağlantılı beklentileri karşılamaının güç olacağı belirtilebilir.

David Curran, barışı koruma harekâtı uygulamalarının, uluslararası çatışma yönetimi ve çözümünde sıklıkla başvurulan araçlardan biri olarak öne çıktığını hatırlatmaktadır (Curran, 2017: 1). Woodhouse ve Ramsbotham BM barışı korumayı, çatışma yönetimi ve insani müdahalenin ana araçlarından biri olarak değerlendirmektedir (Woodhouse ve Ramsbotham, 1998: 39). Bu nedenle barışı koruma personeli ve çeşitli kuruluşlar, barışı korumanın çatışma çözümü boyutunun farkında olmalıdır (Ramsbotham vd., 2006: 133). Yekpare bir bakış açısıyla ele alınamayacak barışı korumanın, çatışma çözümü bakımından da desteklenmesi önemlidir.

Bununla birlikte barışı korumanın çatışma yönetimi bakımından uygun bir araç olmadığı da öne sürülmüştür. Hansen, Ramsbotham ve Woodhouse, barışı korumanın bir çatışma yönetimi aracı olarak görülmesini kusurlu bulmaktadır. Buna göre barışı koruma, çatışmaların altındaki nedenleri ele almada başarısızdır (Hansen vd., 2004: 296). Ancak bu değerlendirme, Burton'ın çatışma çözümü ile çatışma yönetimi arasındaki ayrımından hareketle sorunlu değerlendirilebilir. Burton'a göre çatışmanın altında yatan nedenler, çatışma yönetiminden ziyade çatışma çözümünün ilgi alanına girmektedir (Burton, 1986: 125). Bu yüzden ki barışı korumayı çatışma yönetimi ve/veya çatışma çözümü perspektifleriyle tanımlarken daha nüanslı yaklaşılması yerinde olacaktır.

Bir uzmanlık alanı olarak 1950'li yıllarda gelişmeye başlayan çatışma çözümü, çatışma olgusunu inceleyip çatışmaları kontrol altına alabilecek yöntemleri analiz etmektedir. Bu sayede devletler ve insanlar arasındaki ilişkilerin daha etkin hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Çatışma çözümü, çatışma anlayışımızı geliştirebilecek fikirler, teoriler ve yöntemler sunmaktadır. Söz konusu fikirler, teoriler ve yöntemler, şiddetin azaltılmasında ve çıkarların uyumlaştırılması için siyasi süreçlerin geliştirilmesinde önem taşımaktadır (Bercovitch vd., 2009: 1).

Barışı koruma güçlerine hem çatışma hem de uyuşmazlıkların çözümünde başvurulmasının, çatışma çözümü ve çatışma yönetimi bakımından gözlemlenen kavramsal karmaşayla bağlantılı olduğu belirtilebilir. Bu doğrultuda BM barışı korumanın sınırları ve özellikle kimlik temelli uzun süreli sosyal çatışmalardaki rolü eleştirilirken çatışma ve uyuşmazlıklar arasındaki ayrımların gözetilmemesi de dikkat çekmektedir. Bu nedenle Soğuk Savaş sonrası barışı korumanın dönüşümünde sadece çatışma türleri, genişleyen harekât sahaları ve barışı koruma güçlerinin derinleşen görev tanımları değil, ayrıca çatışma ve uyuşmazlıklar arasındaki ayrımların da dikkate alınması gerekmektedir.

Nitekim uyuşmazlıklar müzakere edilebilir çıkarları ve çatışmalar ise kimlik, tanınma ve insani gelişim gibi ontolojik insan ihtiyaçlarıyla bağlantılı müzakere edilemeyecek ve taviz verilemeyecek sorunları içermektedir. Bu bağlamda çatışma çözümüyle doğal ihtiyaçların karşılandığı ve çatışmaların önlenemediği bir süreç tasvir edilmektedir (Burton, 1991: 62). Çatışma ve uyuşmazlıklar arasındaki ayrım, çatışma çözümü ve çatışma yönetimi mekanizmaları arasındaki farklarla bağlantılıdır. Barışı koruma güçlerine başvuru vakalardaki çatışma ve uyuşmazlık boyutlarının farkında

olunması ve bu boyutların bölgesel/uluslararası dinamiklerle etkileşimlerinin yadsınmaması, barışı korumanın kavramsal ve pratik dayanaklarına önemli katkılar sunabilir.

Burton'ın çatışma çözümü ve çatışma yönetimi ayrımından hareketle barışı koruma üzerine kavramsal yaklaşımlarda, negatif ve pozitif barış ayrımı esas alınabilir. Üçüncü taraf müdahaleleri bağlamında esas olarak bir çatışma yönetimi aracı olarak ortaya çıkan barışı korumanın çeşitli tamamlayıcı yaklaşımlarla bağlantılı dönüşüm süreci, negatif ve pozitif barış iz düşümünde takip edilebilir. Böylece söz konusu tamamlayıcı yaklaşımlar ışığında barışı korumanın, negatif barış ile bağı kopartılmadan pozitif barış için sunduğu fırsat ve sınırlar daha anlaşılır kılınabilir.

Negatif ve Pozitif Barış İz Düşümünde Barışı Korumaya Yönelik Tamamlayıcı Yaklaşımlar

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle BM'nin iç savaşlar, etnik çatışmalar ve soykırımlar karşısında etkin bir rol oynayamadığı görülmüştür. BM barışı koruma güçlerinin önünde Srebrenica, Darfur, Somali, Ruanda ve Sri Lanka'da yaşanan şiddet, BM'nin ataletini gözler önüne sermiştir. BMGK'nin çelişkili kararları, BMGK daimî üyelerinin çatışmalardan kendi çıkarlarına göre yararlanma çabaları, Myanmar, Suriye, Yemen ve Libya'da yaşanan trajedilerde ve uluslararası hukukun açık bir şekilde ihlal edildiği vakalarda dahi BM'nin etkisizliği gibi nedenlerle örgütün işlevselliği, meşruiyeti ve ontolojik temelleri üzerine soru işaretleri artmaktadır (Özev, 2019: 10).¹³

Dahası Libya'daki ve Suriye'deki gelişmeler çerçevesinde, barışı korumayı etkileyen girişimlerden biri olarak koruma sorumluluğuna dönük eleştiriler de artmıştır (Bkz: Savaş Cazala, 2018). Orta Doğu, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ya da Kıbrıs gibi vakalarda görüldüğü üzere çoğu barışı koruma ve barış yapma süreci, mevcut siyasi çerçevede donmuştur (Richmond, 2023: 2). Bu nedenle üçüncü taraf müdahaleleri bağlamında aynı hataların tekrarlanmaması ve sürdürülebilir bir barış inşasında barışı korumanın daha işlevsel kılınması için çeşitli tamamlayıcı yaklaşımlar önerilmiştir. Bununla bağlantılı olarak barışı korumaya yönelik reformist girişimler ortaya atılmaya devam edilmektedir.

BM Barış Harekâtları Paneli Raporu'nda, BM barışı koruma harekâtı uygulamalarının 1990'lı yıllarda gerçekleşen çatışma durumlarının sadece çok azına, ilgili çatışmaların üçte birini geçmemek üzere, müdahil olabildiği belirtilerek uzun vadede çatışmaları önlemek için daha etkili bir sisteme

1119 Aktan Ö (2024). Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1100-1133.

ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır (Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 2000: 5). Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte daha da öne çıkan bu ihtiyaç, bir önceki bölümde ele alındığı üzere barışı korumanın kavramsallaştırılmasını da etkilemiştir ve alternatif yaklaşımlarla etkileşimine ivme kazandırmıştır.

Söz konusu yaklaşımların, barışı korumanın çatışma çözümü ile yakınsayan boyutlarını ihtiva ettiği görülmektedir. Örneğin, barış inşasıyla çatışma yönetimi için ulusal kapasiteler güçlendirilerek çatışmaların tekrarlanması önlenmeye çalışılmaktadır. Ayrıca sürdürülebilir barış ve kalkınma için temel atılmaktadır (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, t.y.-e). Barışı korumayla şiddetin kontrol altına alınması ve barış inşası kapsamında ise diyalog, eğitim ve uzlaşma aşamaları öne çıkmaktadır (Ryan, 2007: 34).

Geleneksel barışı korumadan farklı olarak çok boyutlu barışı koruma, çatışma çözümü süreçlerini genellikle doğrudan etkilemektedir (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, 2008: 24). Güvenlik ve negatif barış odaklı kaygılara rağmen barışı koruma, çatışma çözümü yaklaşımlarıyla desteklenmelidir. Örneğin, Galtung'a göre, barış ve güvenlik odaklı yaklaşımlar arasındaki çatışmanın aşılmasında, yumuşak güç ile arabuluculuk yöntemlerinin birleştirildiği bir alan olarak yumuşak barışı koruma etkin bir rol oynayabilir (Galtung, 2007: 25).

Barışı korumanın tek başına yeterli olamadığı durumlarda arabuluculuk ve arabuluculuğun yeterli olamadığı durumlarda barışı koruma önemli bir rol oynayabilir. Arabuluculuk ve barışı koruma faaliyetlerinin birbirlerine eklemlenmesiyle şiddetin azalması/kısıtlanması ve söz konusu üçüncü taraf müdahalelerinin birbirlerini güçlendirmesi sağlanabilir (Beardsley vd., 2019: 1683-1684). Bu bağlamda barışı korumanın arabuluculuk faaliyetlerinden izole ele alınması kısıtlayıcıdır.

Müzakere süreçleri, barışı koruma faaliyetlerinin çeşitli aşamalarında önemli bir rol oynamaktadır (Curran, 2017: 61-62). Örneklerine bir önceki bölümde yer verilen barışa zorlama ise BMGK'nin yetkilendirmesiyle askerî güç kullanımı dahil çeşitli zorlayıcı önlemin uygulanmasını içermektedir (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, 2008: 18). Geleneksel barışı korumadan farklı olarak şiddet, barışa zorlamada devam etmektedir. Muhafaza edilecek bir barış durumu bulunmamaktadır. BM için tarafsızlığı korumak daha çetrefillidir (Ryan, 2000: 31).

31 Ocak 1992 tarihli Güvenlik Konseyi Zirve Toplantısı'nda kabul edilen bildiriye istinaden dönemin BM Genel Sekreteri Boutros Boutros-Ghali

tarafından hazırlanan “*Bir Barış Gündemi: Önleyici Diplomasi, Barış Sağlama ve Barış Koruma*” isimli raporda önleyici diplomasi, barış yapma ve barışı koruma, bütünlük olarak ele alınmıştır. Diğer taraftan çatışma sonrasında barış inşası, çatışmanın yeniden başlamasını önlemek için barışı güçlendirmek amacıyla öne çıkarılmıştır (Boutros-Ghali, 1992: 11).

Geçici olarak planlanan barışı koruma, istikrarlı ve sürdürülebilir bir barışa zemin hazırlamaktadır. İlgili faaliyetlerin planlanma sürecinde, bir misyonun nasıl ve ne zaman sona erdirileceğine ilişkin geçiş/çıkış stratejisi de belirlenmelidir. Söz konusu stratejinin, sürekli gözden geçirilmesi önem arz etmektedir. İlgili strateji, barış inşasına geçiş dahil olmak üzere çeşitli aşama ve sorumlulukları içerebilir (Birleşmiş Milletler, 2003: 22).

Diğer taraftan önleyici diplomasi kapsamında, taraflar arasında çıkabilecek uyuşmazlık ve mevcut anlaşmazlıkların çatışmalara dönüşmesini önlemek, çatışma durumunda çatışmanın yayılmasını sınırlamak ve esas olarak şiddet patlak vermeden evvel anlaşmazlıkları çözmek amaçlanmaktadır. Barış yapma kapsamında ise BM Barış Antlaşması’nda VI. Bölümü’nde öngörülen barışçıl yollarla çatışan taraflar arasında bir antlaşmaya varılması amaçlanmaktadır (Boutros-Ghali, 1992: 11).

Söz konusu yaklaşımlarla birlikte çatışma çözümü ve çatışma yönetimiyle sınırlı olmak üzere barışı koruma üzerine kavramsal yaklaşımlarda öne çıkabilecek belirsizlik ve çeşitlilikler ışığında, barışı korumanın gelişimi ve dönüşümüyle bağlantılı olarak negatif ve pozitif barış ayırımından yararlanılması işlevsel bir rol oynayabilir. Çatışma yönetimi aracı olarak gelişen ve özellikle Soğuk Savaş sonrasında koruma sorumluluğuyla bağlantılı dönüşmekte olan barışı koruma, çeşitli tamamlayıcı yaklaşımlarla desteklenerek pozitif barış bakımından gerekli, ancak tek başına yeterli olamayacak bir çatışma çözümü aracıdır.

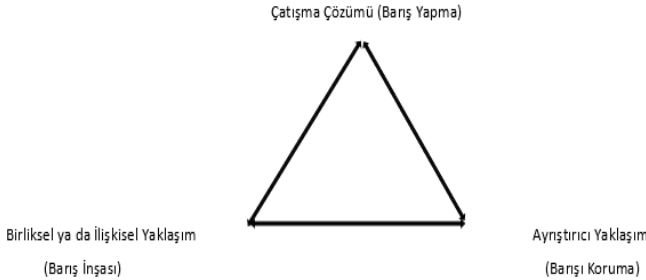
İhtilafli tarafları birbirinden ayrı tutmak bakımından barışı koruma, negatif barışla yakından ilintilidir. Şiddetin ve savaşın yokluğu olarak tanımlanan negatif barış, insanlığı insanlık tarihinin ilk aşamalarında olduğundan çok daha küçük gruplara bölerek grup-dışı temasın ve savaşın olmadığı, son derece bireysel bir yapılanmayı tasvir etmektedir. Diğer taraftan pozitif barış kapsamında ise insan toplumunun bütünlüğüne öne çıkmaktadır. Daha makul görülen bu tasvirde, şiddet ve zorlama bir çatışma çözümü mekanizması olarak kullanılabilir (Galtung, 1964: 2-3).

Bir madalyonun iki yüzü olarak negatif ve pozitif barış sırasıyla kişisel (doğrudan) ve yapısal (dolaylı) şiddet ile bağlantılıdır. Sosyal adaletsizlik olarak da değerlendirilen yapısal (dolaylı) şiddet, barışın sadece çatışmayla değil, ayrıca gelişim teorisi ve araştırması ile etkileşimini göstermesi bakımından önemlidir (Galtung, 1969: 183). Buna göre pozitif barış süreçleriyle etkileşimlerine rağmen barışı korumanın, çatışma yönetimi bağlamında negatif barışla bağı sürmektedir.

Esasında Galtung ayrıştırıcı yaklaşımları, çatışma çözümünden ya da birliksel yaklaşımlardan ayırmaktadır. Ancak barışı koruma güçlerinin konuşlandırılacağı belli bir sınır hattı üzerinde mutabakata varılmasıyla çatışma çözümü bakımından da önemli bir adım atılmaktadır. Bu sayede kurumsallaşmış ayrıştırıcı yaklaşımlara daha az gereksinim kalmaktadır. Barışı korumanın etkinliği ve ayrıştırıcı yaklaşımlara daha az gereksinim kalması bağlamında, barışı korumanın işlevselliği için çatışan tarafların barışı koruma güçlerinin konuşlandırılacağı sınır hattı üzerinde mutabakata varmış olması, barışı korumanın tamamen simetrik olması ve çatışan taraflar arasında bir iletişim bağlantısı sağlaması gerekmektedir (Galtung, 1972: 51).¹⁴

Barışı koruma safahatının, süreç içerisinde barışı koruma güçlerine daha az gereksinim duyulacak bir çerçevede planlanması ve çatışma çözümü bağlamında tamamlayıcı yaklaşımlarla desteklenmesi gerekmektedir. Doğrudan ve yapısal şiddet türleriyle bağlantılı olarak şiddeti önlemek için barışa yönelik negatif bir yaklaşım olarak barışı koruma ve pozitif bir yaklaşım olarak ise daha iyi ilişkiler geliştirmek için barış inşası öne çıkmaktadır. Ayrıştırıcı bir yaklaşım olarak barışı korumada, çatışan taraflar birbirlerinden ayrıştırılmaktadır. Birliksel ya da ilişkisel bir yaklaşım olarak barış inşasında ise çatışan taraflar bir araya getirilerek barışçıl ilişkiler tesis edilmektedir (Galtung, 1985: 151).

Şekil 1. Çatışma Çözümü ve Barış Arayışı (Galtung, 1972: 49).

Galtung'a göre barış yapma (çatışma çözümü), barışı koruma (ayırıştırıcı yaklaşım) ya da barış inşası (birlikel ya da ilişkiel yaklaşım) için hangi yaklaşıma öncelik verileceği meselesi genelleştirilemez. Kısır bir döngüye işaret edebilen bu üçlü ilişkiye karşın, taraflar arasında çatışma çözümü bağlamında yapısal nitelikte bir çözümü desteklemek ve ayırıştırıcı yaklaşımla birlikel ya da ilişkiel yaklaşım arasındaki karşılıklı etkileşimleri göz önüne alarak ilgili çözümü muhafaza edip güçlendirmek önem taşımaktadır (Galtung, 1972: 48-49).

Yaşadığımız dünya, ayırıştırıcı yaklaşım nedeniyle dondurulmuş çok sayıda ciddi anlaşmazlığın uzun süreli çatışmalara dönüştüğüne tanık olmuştur. Bu nedenle sadece savaşları önlemenin bir yolu olarak değil, insanlığın ilerlemesi için de önemli bir yol olarak çatışma çözümü önceliklendirilmelidir (Galtung, 1976: 108). Çatışma çözümü bağlamında değerlendirilebilmesi için barışı koruma, barış yapma dahil olmak üzere çeşitli mekanizmalarla desteklenmelidir.

BM Barış Harekâtları Paneli Raporu'nda, karmaşık barışı koruma harekâti uygulamalarının başarılı olabilmesi için temel koşullar arasında üye devletlerdensiyasi destekalmak, güvenilir ve güçlü bir kuvvet konuşlandırmak ve etkili bir barış inşası stratejisi yürütmek gösterilmektedir. Barışı koruma harekâti uygulamalarının başarılı olabilmesi için güç yansıtmak son derece önemlidir. *"Ancak, güç tek başına barışı sağlayamaz; sadece barışın inşa edilebileceği bir alan yaratabilir"* (Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 2000: 1).

Barışı sürdürmek için sadece doğrudan şiddeti değil, yapısal şiddeti de ortadan kaldırmak için barış yapmak gerekir. Bu yaklaşım şu şekilde formüle edilmektedir: *"Barışı korumanın, barışın tarafında yer alacak şekilde kullanımı"* (Galtung, 1976: 107). Bu nedenle geçici bir mekanizma olarak planlansa da barışı koruma, barış yapma ve barış inşasıyla (Şekil 1) desteklenmelidir. Nitekim negatif barış durumundan silahlı çatışma durumuna geçişin önlenmesi ve pozitif barış aşamaları için barışı korumanın, barış yapma ve barış inşası gibi yaklaşımlarla etkileşimleri ihmal edilmemelidir. Ancak bu sayede barışı koruma, çatışma çözümünde ve diplomatik/siyasi çabaların gerçekleştirilmesinde önemli katkılar sunabilir.

Gerçekten de 28 Mart 2018 tarihinde BM Genel Sekreteri Antonio Guterres tarafından duyurulan Barışı Koruma Eylemi girişimiyle barışı koruma harekâti uygulamalarının siyasi bir çözümü destekleyecek şekilde gerçekleştirilmesinin hayati bir önem taşıdığı belirtilmiştir. Bu girişimde,

BM barışı korumaya yönelik çeşitli tehditleri ve zorlukları aşmak için barışı korumaya daha gerçekçi bir bakış açısıyla yeniden odaklanmak, barışı koruma güçlerinin emniyet ve güvenliğini güçlendirmek ve siyasi çözümlere daha fazla destek vermek gerektiği vurgulanmıştır. Bu önerileri ihtiva etmek üzere barışı koruma reformlarıyla çatışma önleme ve sürdürülebilir bir barış için BM'nin kapasitenin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla bahse konu girişimle üye ülkelere siyasi çözümler ve kapsayıcı barış süreçleri için çaba göstermeleri yönünde çağrıda bulunulmuştur (Guterres, 2018).

Barışı koruma faaliyetlerinin barış süreçleri ve çatışma çözümü ile bağlantısını güçlendirmeye yönelik bu girişim, barışı korumanın tüm paydaşlarını kapsamaktadır. Barışı korumanın güçlendirilmesi için şu sekiz alana odaklanılması kararlaştırılmıştır: Çatışmaların siyasi çözümleri; kadınlar, barış ve güvenlik gündemi; barışı korumanın sağladığı korumanın güçlendirilmesi; barışı koruma güçlerinin emniyet ve güvenliği; barışı korumanın etkin icra edilmesi ve hesap verilebilirlik, barış inşası ve sürdürülebilir barış; barışı koruma ortaklarının geliştirilmesi ve barışı koruma harekâtı uygulamalarının ve barışı koruma personelinin davranış standartlarının güçlendirilmesi (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma Eylemi, t.y.). Bahse konu bu alanlar barışı korumanın derinleşen muhteviyatını ve çeşitli tamamlayıcı yaklaşımlarla etkileşimini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bununla bağlantılı olarak Barışı Koruma Eylemi Girişimi 2021-2023 dönemi için önceliklerin yayımlandığı belgede siyasi süreçlerin ve siyasi diyalogların önemi, BM barışı korumanın işleyişi ve ortakları bakımından bütünleşme, yeterliklerin geliştirilmesi, barışı koruma görevlilerine hesap verebilirlik, barışı koruma görevlilerinin hesap verebilirliği, özellikle yanlış bilgilendirme ve nefret söylemine karşı stratejik iletişimin önemi ve ev sahibi ülkelerle iş birliği şeklindeki alanlar üzerinde durulmuştur. Böylece barışı korumanın çatışma çözümü ve sürdürülebilir barış süreçleri bakımından etkinliğini güçlendirmek amaçlanmıştır (Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, t.y.-f).

Söz konusu çabalarla BM barışı koruma, teorik ve pratik olarak giderek daha güçlü bir şekilde çatışma çözümü perspektifiyle yakınsamaktadır. Bu perspektifin gerekliliğine rağmen, kavramsal karmaşaları anlaşılabilir kılmak amacıyla çatışma yönetimi perspektifini ihmal etmemek, çatışma çözümüyle farklarını göz ardı etmemek, negatif ve pozitif barış modelleriyle ayrıştırıcılık ve ilişkisellik bakımından kurulabilecek bağlantıları yadsımamak önem arz etmektedir. BM'nin uluslararası barış ve güvenlik kabiliyetinin geliştirilmesinden izole değerlendirilemeyecek barışı koruma faaliyetleri

için yekpare bir bakış açısının benimsenemeyeceği açıktır. Ancak yine de kavramsal bir netleştirme ve sadeleştirmeye ulaşmak için çatışma yönetimi ve çatışma çözümü perspektifleriyle birlikte negatif ve pozitif barış boyutlarının rehberlik edici bir rol oynayabilecekleri belirtilebilir.

Sonuç

BM barışı koruma, çatışma çözümü ve çatışma yönetimi ayırımına hem geçirgen hem de duyarlı bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde ise BM barışı korumanın geçirgen nüvesine ağırlık verilerek çatışma çözümü ve çatışma yönetimi ayırımının yadsınabildiği ve BM barışı korumanın açmaz ve başarısızlıklarına karşysa çatışma çözümü perspektifinin önerildiği görülmektedir. Bunda özünde ayrıştırıcı bir mekanizma olan barışı korumanın, çeşitli tamamlayıcı yaklaşımlar ışığında pozitif barışa yönelik politikalar izlenerek çatışma çözümü sürecinin bir parçası olarak planlanmasının gerekliliği önemli bir pay sahibidir. Barışı korumanın etkinliği ve başarısı için çatışma çözümü bakımından tamamlayıcı yaklaşımlarla desteklenmesinin zaruri olduğu yadsınamaz.

Ancak çatışma çözümü perspektifinin gerekliliğine rağmen, barışı koruma üzerine fenomenolojik yaklaşımlarda çatışma çözümü kısıtlamasız ve serbest bir şekilde kullanılmamalıdır. Nitekim bir çatışma yönetimi mekanizması olarak gelişen barışı korumanın, negatif barış ile bağlantısı devam etmektedir. Bu doğrultuda Galtung'un negatif ve pozitif barış ayrımı, çatışma yönetimi ve çatışma çözümü iz düşümünde göze çarpan anlam ikililiklerine ve karmaşıklıklara karşı açıklayıcı bir model olarak işlev görebilir. Diğer taraftan barışı korumanın çatışma yönetimi ile koruma sorumluluğuyla bağlantılı çeşitli tamamlayıcı yaklaşımlar ışığında çatışma çözümü bakımından muhteviyatı göz önüne alındığında hangi kavramsallaştırmanın tercih edilebileceği hususu, çatışmalara, çatışmaların altında yatan nedenlere ve üçüncü taraflara bağlı olarak farklılaşabilir.

BM barışı koruma kavramsallaştırılırken hem çatışma çözümü hem de çatışma yönetimi perspektiflerine sıkı sıkıya bağlı kalınmaması ve esnek bir bakış açısının özümsemesi gerekmektedir. Buna ek olarak barışı koruma faaliyetlerinin hem bütüncül hem de aşamalı bir bakış açısıyla planlanması önem taşımaktadır. Buna rağmen barışı koruma üzerine anlayışımızı kolaylaştırmada çatışma çözümü ve pozitif barış ile çatışma yönetimi ve negatif barış ilişkilendirmesinin takip edilmesi önemli bir rol oynayabilir. Esasında dayanakları ve gelişimi itibarıyla geçirgen ve dinamik bir mekanizma olarak barışı korumanın çatışma ve uyumsuzluklar arasındaki

ayrıntılarla da bağlantılı olarak pozitif ve negatif barış boyutlarıyla bağlantılı değerlendirilmesi, çatışma çözümü ve çatışma yönetimi bakımından kavramsal bir billurlaşma sağlayabilir.

İlgili çalışmada yer verildiği üzere Galtung'un barış yapma (çatışma çözümü), barışı koruma (ayrıştırıcı yaklaşım) ya da barış inşası (birliksel ya da ilişkisel yaklaşım) ayrımı kapsamında, söz konusu yaklaşımlardan hangisine öncelik verileceğinin genel olarak öngörülelemeyeceği ya da şart koşulamayacağı uyarısından hareketle barışı koruma için çatışma yönetimi ve çatışma çözümü bakımından hangi kavramsallaştırmanın öncelikli kılınacağı üzerine genel geçer ve biteviye bir koşul dayatılmayacağı, ancak negatif ve pozitif barış ekseninde kavramsal billurlaştırmaların gözetilmesinin yerinde olacağı belirtilebilir.

Bu bağlamda dönüşüm ve inşa sürecinin devam ettiği barışı korumanın, esnek ve nüanslı bakış açılarıyla tahlil edilmesi, belirli ayırım ve boyutlardan açıklayıcı modeller olarak yararlanılamayacağı anlamına gelmemektedir. İşlevsel bir rol oynayabileceği değerlendirilen söz konusu ayırım ve boyutlar, barışı korumanın çok yönlü ve dinamik muhteviyatını yok saymaktan ziyade, daha anlaşılabilir ve tarihsel süreçte takip edilebilir kılmak için önemli bir rol oynayabilir.

Sonnotlar

1- "Barış için Birleşme" kararına ilgili adresten erişilebilir: Birleşmiş Milletler (Kasım, 1950). 377 (V). Uniting for Peace, 302. BMGK Toplantısı, 3 Kasım 1950. [https://www.un.org/en/sc/repertoire/otherdocs/GAres377A\(v\).pdf](https://www.un.org/en/sc/repertoire/otherdocs/GAres377A(v).pdf) Son erişim tarihi, 12.03.2023.

2- Barışı korumayla ilgili olarak büyük ölçüde BM Antlaşması'nın hükümlerine dahil edilen ilk modelde, İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerine bağlı olarak barışı korumanın öncelikle BMGK daimi üyelerinin sorumluluğunda olduğu bir düzen tesis edilmiştir. Uluslararası sistemde başa çıkılmayan küçük güçlerin hedef alındığı bu sistem, büyük güçleri uluslararası sistemin diğer tüm üyelerinden ayırıştırma ve hatta diğer üyeleriyle neredeyse karşı karşıya getirme eğilimindedir. Bu yapılanmada, diğer üyelerin saldırı eylemlerine karşı büyük güç garantisi öne çıkmaktadır. Ancak büyük güçlerin kendi aralarında çıkabilecek sorunlara yönelik herhangi bir hüküm yer almamaktadır. Bu nedenle barışı korumanın etkinliği üzerine çeşitli sorular ve şüpheler, daha 1945 yılında gündeme gelmiştir (Oran, 1967: 115-118). Çalışmanın ileriki bölümlerinde diğer modeller üzerine açıklamalara da değinilecektir.

3- BM Antlaşması çerçevesinde tanımlanabilmek üzere barışı koruma, BM ikinci genel sekreteri İsveçli Dag Hammarskjöld tarafından "Bölüm Altı Buçuk" şeklinde

adlandırılmıştır. Birleşmiş Milletler (2008). “Honouring 60 Years of United Nations Peacekeeping”. <https://www.un.org/en/events/peacekeepersday/2008/60years.shtml>. Son erişim tarihi, 25.05.2023.

4- 1948 yılından 1987 yılının sonuna dek gerçekleştirilen BM barışı koruma hârekatı uygulamalarının listesi için bkz: Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (t.y.). “List of Peacekeeping Operations: 1948-2019”, https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/unpeacekeeping-operationlist_3_1_0.pdf (05.05.2023).; Halen devam eden barışı koruma hârekatı uygulamaları ve bu uygulamaların ayrıntılarına ilgili adresten ulaşılabilir: Birleşmiş Milletler Barışı Koruma, “Where we operate”, <https://peacekeeping.un.org/en/where-we-operate> (05.09.2024).

5- 17 Eylül 1948 tarihinde Kudüs’te suikasta uğrayan İsveçli diplomat ve BM adına Filistin arabulucusu Kont Folke Bernadotte üzerine ilgili makale inceleyebilir: Stanger C D (1988). A Haunting Legacy: The Assassination of Count Bernadotte. *Middle East Journal*, 42(2), 260-272.

6- Nordik ülkelerinin barışı korumadaki rolü ve katkıları üzerine ayrıca ilgili kaynak incelenebilir: Joint Nordic Committee for Military UN Matters (1992). *Nordic UN Tactical Manual, Vols. 1-2*. Jyväskylä, Finlandiya, Gummerus Kirjapaino Oy.; Diğer taraftan Nordik ülkelerinin barışı korumaya ilişkin neredeyse sahiplenici bakış açılarına ve sahadaki tecrübelerine rağmen, güç kullanımı konusunda eleştirel bir değerlendirme için bkz: Findlay, T (2002). *The Use of Force in UN Peace Operations*. Sweden: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), New York: Oxford University Press Inc., 122-123.

7- BM barışı koruma hârekatı bakımından Nordik ülkelerinin rolü üzerine ayrıca bkz. Fabian, 1971: 79-129.

8- 1958 yılında Mısır ve Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmiştir. Ancak bu birleşme, 1961 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti’nin dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Arap milliyetçiliği ve Cemal Abdünnasır liderliği gibi boyutlarıyla öne çıkan Birleşik Arap Cumhuriyeti üzerine ilgili kitap incelenebilir: Jankowski, J (2002). *Nasser’s Egypt, Arab Nationalism, and the United Arab Republic*. London: Lynn Rienner Publishers.

9- BM’nin ayırt edici katkısı olarak görülen barışı koruma sadece BM tarafından değil, aynı zamanda Milletler Cemiyeti (MC) tarafından da uygulanmıştır. Gerçekten de 1950’li yılların sonlarında ve 1960’lı yılların başlarında BM tarafından barışı koruma kavramı, ihtilafli taraflar arasındaki sükûnetin korunması ya da sorunların bir antlaşmayla sonuçlandırılmasına yardımcı olmak amacıyla tarafsız ve tehdit unsuru taşımayan uluslararası personelden yararlanılması şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak MC zaman zaman barışı koruma şeklinde kavramsallaştırılan faaliyetlerde de rol oynamıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. James (1999).

10- Öte taraftan tarafsızlık olarak “impartiality” kelimesiyle kayıtsızlık ya da pasiflik olarak da çevrilebilen “neutrality” kelimesi birbirleriyle karıştırılmamalıdır. Bu doğrultuda BM barış güçleri çatışan taraflar ile olan ilişkilerinde tarafsız (impartial) hareket etmelidir. Ancak bu süreçte görevlerini yerine getirirken kayıtsız ya da pasif (neutral) davranmamalıdır. Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (t.y.-c). “Principles of Peacekeeping”. United Nations Peacekeeping. <https://peacekeeping.un.org/en/principles-of-peacekeeping>. Son erişim tarihi, 12.03.2023.

11- Bu bağlamda kendilerine yönelik bir saldırı olması durumunda silah kullanabilen BM barış güçlerinin engelle(ye)mediği Srebrenitsa Katliamı ile barış güçlerine yönelik eleştiriler ve tartışmalar daha da artmıştır (Denk, 2019: 311). Barışı koruma güçlerine yöneltilen eleştirilerin on maddede sıralandığı bir diğer çalışma için bkz. Roberts (2008).

12- Buradan hareketle John Stuart Mill’in dışsal müdahale koşulları üzerine görüşleri okuyucular için önerilebilir: Mill, J S (2006). A Few Words on Non-Intervention, *New England Review* (1990-), 27(3), 252-264. Öte taraftan müdahale ve içsel/dışsal sorumluluk üzerine eleştirel bir hikaye sunması bakımından ilgili eser okuyuculara tavsiye edilmektedir: Le Guin, U K (1971). *Rüyanın Öte Yakası*, 1. Basım, Çev. A Ülçer, İstanbul: Metis Yayınları, 2011.

13- Bununla birlikte barışı koruma güçlerinden yararlanılması dahil olmak üzere, 1945 yılından bu yana devletler arası savaşlarda ve insan kayıplarındaki azalma, çelişkili kararlara rağmen BMGK’nin Kore ve Kuveyt için zamanında harekete geçmesi, insani güvenlik ve koruma sorumluluğu üzerine çeşitli katkılar göz ardı edilmemelidir (Lowe vd., 2008: 53-55). Barışı koruma özelinde ise çatışma çözümünden yoksun olsa da belirli çatışmaların dondurulması, dışsal rekabetçi müdahale riskinin azaltılması ve bazı yerel çatışmaların bloklar arası mücadeleden izole edilmesi gibi makul seviyede başarılar elde edilmiştir (Roberts, 2008: 95).

14- Galtung ayrıştırıcı yaklaşımları veya stratejileri, çatışma çözümünden (birlikel ya da ilişkisel yaklaşımlardan) dışlasa da mekanik bir bakış açısını benimsememektedir. Buna göre her iki yaklaşımın da çatışma çözümünün belirli unsurlarını gerektirebileceğini belirtmektedir (Galtung, 1972: 57).

Kaynakça

Beardsley K vd. (2019). Mediation, Peacekeeping, and the Severity of Civil War. *The Journal of Conflict Resolution*, 63(7), 1682-1709.

Bercovitch J vd. (2009). Introduction: The Nature of Conflict and Conflict Resolution. İçinde: J Bercovitch, V Kremenyuk ve I. W Zartman (der), *The SAGE Handbook of Conflict Resolution*, Thousand Oaks, California: Sage Publications, 1-11.

Berdal M (1995). United Nations Peacekeeping in the Former Yugoslavia. İçinde: D C F Daniel ve B C Hayes (der), *Beyond Traditional Peacekeeping*, New York: Palgrave Macmillan, 228-247.

Berdal M (2015). United Nations Peacekeeping and the Responsibility to Protect. İçinde: R Thakur ve W Maley (der), *Theorising the Responsibility to Protect*, Cambridge: Cambridge University Press, 223-248.

Birleşmiş Milletler (Aralık 2003). Handbook on United Nations Multidimensional Peacekeeping Operations. Birleşmiş Milletler Barışı Koruma Harekâtı Uygulamaları Departmanı. https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/peacekeeping-handbook_un_dec2003_0.pdf. Son erişim tarihi, 12.03.2023.

Birleşmiş Milletler (26.06. 1967). UNEF I Withdrawal (16 May – 17 June 1967) – SecGen Report, Addenda, Corrigendum, Report of the Secretary-General on the Withdrawal of the United Nations Emergency Force. Documents A/6730. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-182090/>. Son erişim tarihi, 01.03.2023.

Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (2008). United Nations Peacekeeping Operations: Principles and Guidelines. BM Barışı Koruma Harekâtı Uygulamaları Departmanı. https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/capstone_eng_0.pdf. Son erişim tarihi, 01.03.2023.

Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (t.y.-a). “Role of the General Assembly”. <https://peacekeeping.un.org/en/role-of-general-assembly>. Son erişim tarihi, 14.03.2023.

Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (t.y.-b). “Middle East-UNEF I: Facts and Figures”. <https://peacekeeping.un.org/en/mission/past/unef1facts.html>. Son erişim tarihi, 02.03.2023.

Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (t.y.-c). “Principles of Peacekeeping”. <https://peacekeeping.un.org/en/principles-of-peacekeeping>. Son erişim tarihi, 12.03.2023.

Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (t.y.-d). “Preventing Conflicts”. <https://peacekeeping.un.org/en/preventing-conflicts>. Son erişim tarihi, 12.03.2023.

Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (t.y.-e). “Terminology”. <https://peacekeeping.un.org/en/terminology>. Son erişim tarihi, 12.03.2023.

Birleşmiş Milletler Barışı Koruma (t.y.-f). “A4P+ Priorities for 2021-2023”. https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/a4p_background_paper.pdf. Son erişim tarihi, 12.03.2023.

Birleşmiş Milletler Barışı Koruma Eylemi (t.y.). “Eight areas of Improvement”. <https://www.un.org/en/A4P/>. Son erişim tarihi, 12.09.2024.

Birleşmiş Milletler Dijital Kütüphane (1960). Introduction to the annual report of the Secretary-General on the work of the Organization, 16 June 1959 -- 15 June 1960, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Resmi Tutanakları, 15. Oturum, IA (A/4390/Add.I). New York, Birleşmiş Milletler <https://digitallibrary.un.org/record/714842?ln=en>. Son erişim tarihi, 04.01.2023.

1129 Aktan Ö (2024). Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1100-1133.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (21.08.2000). Identical letters dated 21 August 2000 from the Secretary-General to the President of the General Assembly and the President of the Security Council. Report of the Panel on United Nations Peace Operations, A/55/305-S/2000/809. <https://peacekeeping.un.org/en/brahimi-report-0>. Son erişim tarihi, 21.03.2023.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (24.10.2005). 2005 World Summit Outcome, A/60/L.1 Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005 [without reference to a Main Committee (A/60/L.1)], 60/1. 2005, Dünya Zirvesi Sonuç Bildirgesi, 16. Oturum, A/RES/60/1/2005.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (12.01.2009). Implementing the Responsibility to Protect. Report of the Secretary-General, A/63/677.

Boutros-Ghali, B (31.01.1992). An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-keeping. Report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992. New York, Birleşmiş Milletler, <https://digitallibrary.un.org/record/145749>. Son erişim tarihi, 13/04/2023.

Bratt D (1996). Assessing the Success of UN Peacekeeping Operations. *International Peacekeeping*, 3(4), 64-81.

Burton J (1986). The Theory of Conflict Resolution. *Current Research on Peace and Violence*, 9(3), 125-130.

Burton J (1991). Conflict Resolution as a Political Philosophy. *Interdisciplinary Peace Research*, 3(1), 62-72.

Burton J W (1990). *Conflict: Practices in Management, Settlement, and Resolution*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.

Butler M J (2009). *International Conflict Management: An Introduction*. Londra, New York, Routledge.

Clayton G ve Dorussen H (2022). The Effectiveness of Mediation and Peacekeeping for Ending Conflict. *Journal of Peace Research*, 59 (2), 150-165.

Curran D (2017). *More than Fighting for Peace? Conflict Resolution, UN Peacekeeping, and the Role of Training Military Personnel*, Cham, New York, Heidelberg, Dordrecht, London: Springer International Publishing.

Denk E (2019). *Uluslararası Örgütler Hukuku: Birleşmiş Milletler Sistemi*. Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Diehl P F (1993). *International Peacekeeping*. Baltimore: Md., Johns Hopkins University.

Diehl P F vd. (1998). International Peacekeeping and Conflict Resolution: A Taxonomic Analysis with Implications, *The Journal of Conflict Resolution*, 42(1), 33-55.

Aktan Ö (2024). Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1100-1133. 1130

Druckman D vd. (1999). Conflict Resolution Roles in International Peacekeeping Missions. İçinde: H-W Jeong (der), *The New Agenda for Peace Research*, Aldershot, England: Ashgate, 105-134.

Fabian L L (1971). *Soldiers without Enemies: Preparing the United Nations for Peacekeeping*, Washington: Brookings Institution.

Fetherston A B (1994a). *Towards a Theory of United Nations Peacekeeping*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London: Palgrave Macmillan Press.

Fetherston A B (1994b). Putting the Peace Back into Peacekeeping: Theory Must Inform Practice. *International Peacekeeping*, 1 (1), 3-29.

Fetherston A B vd. (1994). UNPROFOR: Some Observations from a Conflict Resolution Perspective. *International Peacekeeping*, 1(2), 179-203.

Franke V ve Guttieri K (2020). United Nations peacekeeping in international conflict management. İçinde: C Butcher ve M C Hallward (der), *Understanding International Conflict Management*, Londra, New York: Routledge, 68-81.

Galtung J (1964). An Editorial. *Journal of Peace Research*, 1 (1), 1-4.

Galtung J (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6 (3), 167-191.

Galtung J (1972). Conflict Theory and the Palestine Problem. *Journal of Palestine Studies*, 2 (1), 34-63.

Galtung J (1976). Three Realistic Approaches to Peace: Peacekeeping, Peacemaking, Peacebuilding. *Impact of Science on Society*, 26 (1/2), 103-115. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000017295>. Son erişim tarihi, 12/03/2023.

Galtung J (1985). Twenty-Five Years of Peace Research: Ten Challenges and Some Responses. *Journal of Peace Research*, 22 (2), 141-158.

Galtung J (2007). Introduction: Peace by Peaceful Conflict Transformation – The TRANSCEND Approach. İçinde: C Webel ve J Galtung (Der.), *Handbook of Peace and Conflict Studies*, London & New York: Routledge, 14-32.

Goulding M (1993). The Evolution of United Nations Peacekeeping. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 69(3), 451-464.

Gray C (2008). The Charter Limitations on the Use of Force: Theory and Practice. İçinde: V Lowe, A Roberts, J Welsh ve D Zaum (der), *The United Nations Security Council and War: The Evolution of Thought and Practice since 1945*, New York: Oxford University Press, 86-98.

Greig J M ve Diehl P F (2005). The Peacekeeping-Peacemaking Dilemma. *International Studies Quarterly*, 49(4), 621-645.

Guterres A (28.03.2018). Secretary-General's remarks to Security Council High-Level Debate on Collective Action to Improve UN Peacekeeping Operations. Birleşmiş Milletler, <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2018-03-28/secretary-generals-remarks-security-council-high-level-debate-collective-action-improve-un-peacekeeping-operations>. Son erişim tarihi, 12.09.2024.

Hansen W vd. (2004). Hawks and Doves: Peacekeeping and Conflict Resolution. İçinde: A Austin, M Fischer ve N Ropers (der), *Transforming Ethnopolitical Conflict*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Springer Fachmedien Wiesbaden, 295-319.

Harrell M C ve Howe R (1995). Military Issues in Multinational Operations. İçinde: D C F Daniel ve B C Hayes (der), *Beyond Traditional Peacekeeping*, New York: Palgrave Macmillan, 189-204.

Huldt B (1995). Working Multilaterally: The Old Peacekeepers' Viewpoint. İçinde: D C F Daniel ve B C Hayes (der), *Beyond Traditional Peacekeeping*, New York: Palgrave Macmillan, 101-119.

Ingebritsen C (2002). Norm Entrepreneurs: Scandinavia's Role in World Politics. *Cooperation and Conflict*, 37 (1), 11-23.

Jakobsen P V (2006a). *Nordic Approaches to Peace Operations: A New Model in the Making?*. London & New York: Routledge.

Jakobsen P V (2006b). The Nordic Peacekeeping Model: Rise, Fall, Resurgence?. *International Peacekeeping*, 13(3), 381-395.

Johansen R C (1994). Review of U. N. Peacekeeping: How Should we Measure Success?, by Paul F. Diehl, *Mershon International Studies Review*, 38 (2), 307-310.

Last D M (1995). Peacekeeping Doctrine and Conflict Resolution Techniques. *Armed Forces & Society*, 22(2), 187-210.

Lowe V vd. (2008). Introduction. İçinde: V Lowe, A Roberts, J Welsh ve D Zaum (der), *The United Nations Security Council and War: The Evolution of Thought and Practice since 1945*, New York: Oxford University Press, 1-58.

Mishra V (2024). Mystery still surrounds death of revered UN chief Hammarskjöld, 63 years after tragic plane crash. *Birleşmiş Milletler Haberleri*, 18 Ekim, <https://news.un.org/en/story/2024/10/1155876>. Son erişim tarihi, 12/06/2023.

Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu (Aralık 2001). The Responsibility to Protect, Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. ICISS, Global Centre for the Responsibility to Protect. <https://www.globalr2p.org/resources/the-responsibility-to-protect-report-of-the-international-commission-on-intervention-and-state-sovereignty-2001/>. Son erişim tarihi, 12.06.2023.

Özev M H (2019). The UN as a Legitimate and Legitimizing Agent and its Conflict Resolution Role. İçinde: M H Özev ve A Erdoğan (der), *The United Nations and its Conflict Resolution Role*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 9-25.

Paris R (2023). The Past, Present, and Uncertain Future of Collective Conflict Management: Peacekeeping and Beyond. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 17 (3), 235-257.

Pearson L B (11.12.1957). "Lester Bowles Pearson: Nobel Lecture". The Nobel Prize. Oslo Üniversitesi Oditoryumu. <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1957/pearson/lecture/>. Son erişim tarihi, 12/03/2023.

Ramsbotham O ve Woodhouse T (1996). *Peacekeeping: Terra Incognita - Here Be Dragons - Peacekeeping and Conflict Resolution in Contemporary Conflict: Some Relationships Considered*. Ulster: University of Ulster, INCORE/United Nations University.

Ramsbotham O ve Woodhouse T (2000). Introduction. İçinde: T Woodhouse ve O Ramsbotham (der), *Peacekeeping and Conflict Resolution*. London, Portland, OR, Frank Cass Publishers, 1-7.

Ramsbotham O vd. (2006). *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts*, İkinci Baskı, Cambridge, Malden: Polity Press.

Richmond O P (2023). *Peace: A Very Short Introduction*, İkinci Baskı, Oxford: Oxford University Press.

Roberts A (1994). The Crisis in UN Peacekeeping. *Survival: Global Politics and Strategy*, 36(3), 93-120.

Ryan S (2000). United Nations Peacekeeping: A Matter of Principles?. *International Peacekeeping*, 7(1), 27-47.

Savaş Cazala M (2018). Koruma Sorumluluğu'nun Normatif Statüsü. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 13 (50), 65-89.

Volkan V (1999). *Kanbağı: Etnik Gururdan Etnik Teröre*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Woodhouse T ve Ramsbotham O (1998). Peacekeeping and Humanitarian Intervention in post-Cold War Conflict. İçinde: T Woodhouse, R Bruce ve M Dando (der), *Peacekeeping and Peacemaking: Towards Effective Intervention in Post-Cold War Conflicts*. London: Palgrave Macmillan, 39-73.

Woodhouse T ve Ramsbotham O (2000). *Peacekeeping and Conflict Resolution*. London: Routledge.

Young O R (1967). *The Intermediaries: Third Parties in International Crises*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

1133 Aktan Ö (2024). Çatışma Çözümü ve Çatışma Yönetimi Bağlamında Birleşmiş Milletler Barışı Koruma: Kavramsal Bir Billurlaştırma?. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1100-1133.

Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği

Cansel Uslu, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bölümü

ORCID: 0000-0001-6495-4696

E-posta: dcanseluslu@gmail.com

Didem Doğanılmaz Duman, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve
Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0001-7785-4416

E-posta: d.doganyilmaz@gmail.com

Öz

Kimliklerin, zamana ve mekâna bağlı olarak inşa edilmesi, bireylerin birçok farklı kimlik bileşenine sahip olmasını beraberinde getirmektedir. Bu iç içe geçmiş yapı içerisinde farklı etkileşimlere bağlı olarak belirli kimliklerin veya kimliğin ön plana çıkabileceğini söylemek mümkündür. Söz konusu iç içe geçmişlik içerisinde herhangi bir aidiyet olsun/olmasın dini kimlik, kişinin hayata karşı bakışını yönlendiren sosyolojik bir gerçekliktir. Dini kimlik vurgusu, bu çalışma kapsamında ele alınan derneğin incelenmesi bakımından önemlidir. Zira Havle, kolektif kimliğini dini referans, ideoloji ve cinsiyet üzerinden tanımlamasıyla Müslüman, feminist ve kadın olduklarını vurgulamaktadır.

Dolayısıyla bu çalışmada, Türkiye’de ilk Müslüman feminist kadın derneği olan Havle Kadın Derneği’nin kendi örgüt kimliğini dini bir referans üzerinden tanımlamasından ve üyelerinin de bu dini referans kapsamında bir araya gelmesinden hareketle, örgütün kendi dayanışma unsurlarının hangi çerçevede olduğu üzerine odaklanılmıştır. Çalışmanın referans noktasını ise hem dindar hem feminist kesim tarafından önemli bir ihtilaf alanı haline gelen İstanbul Sözleşmesi oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Havle Kadın Derneği’nin ilgili tartışmalara Müslüman feminist perspektifinden nasıl katkı sağladığının açıklanması amacıyla örgütün internet sitesindeki çalışmaları etkinlik ve yayınlar olmak üzere iki kategoriye ayrılmış, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi aracılığıyla ilgili içerikleri üreten aktörlerin tutumları ve bu tutumların hangi kimlik bileşenlerinden ne derece etkilendikleri incelemeye alınmıştır. Çalışmanın önemi ve özgünlüğü hem dindar hem seküler kesim tarafından önemli bir ihtilaf konusu haline gelen İstanbul Sözleşmesi’ne, Müslüman feminist kimliği ile Havle’nin ilgili tartışmalara nasıl katkı sağladığına odaklanmıştır.

Çalışmada, dindar kesim tarafından İstanbul Sözleşmesi'nin "Müslüman aile hayatına" uygun olmadığı görüşüne karşılık, Müslüman kimliği ile Havle'nin nasıl bir söylemde bulunduğu analiz edilmiştir. Böylelikle Müslüman feminist bir sivil toplum örgütünün İstanbul Sözleşmesi'ne dönük etkinlikleri ve yayınları analiz edilerek literatürdeki boşluğun doldurulması hedeflenmiştir. Sonuç olarak, Havle Kadın Derneği'nin Müslüman feminist kimliği ile ihtilafli kimlik bileşenlerinin kesişim kümesinde yer alarak İstanbul Sözleşmesi'ne destek verdiğini, dini kimlik aracılığı ile kadın hakları mücadelesine ve feminizmin yerelleşmesine katkıda bulunduğunu, farklı inanç, kültür ve ideoloji gözetmeksizin dayanışma ağlarını sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Din, Sivil Toplum, İslami Feminizm, Havle Kadın Derneği.

The Role of Civil Society Organizations in Creating Collective Identity Awareness: The Case of Havle Women's Association

Abstract

The construction of identities depending on the time and place provides individuals with various identities. It is possible to claim that within this nested structure, a certain identity or identities can come to the front in accordance with different interactions. Amongst the entire identity components, religious identity is a sociological reality that directs one's view of life, whether it possesses any bound to any religion or not. The emphasis on religious identity is important for examining the association discussed within the scope of this study. Because Havle emphasizes that they are Muslims, feminists and women by defining their collective identity through religious reference, ideology and gender.

Therefore, the study focuses on the framework in which the organization's own solidarity elements are formed, considering that Havle Women's Association, the first Muslim feminist women's association in Türkiye, defines its organizational identity through a religious reference and its members come together within the scope of this religious reference. The reference point of the study is the Istanbul Convention, which has become an important area of controversy for both religious and feminist groups. In this regard, it has been researched how Havle contributed to the discussions from the Muslim feminist perspective. The study was analyzed through a qualitative research method, content analysis, by categorizing Havle's studies on its website into two categories as activities and publications. Thus, the importance and originality of the study is that it focuses on the Istanbul Convention, which has become a significant issue of controversy for both religious and secular groups, and how Havle contributed to the relevant discussions with its Muslim

feminist identity. In the study, it was analyzed that the Istanbul Convention was not seen as suitable for “Muslim family life” by the religious segment, and what kind of expression Havle took part in with its Muslim identity. Thus, it was aimed to fill the gap in the literature by analyzing the ongoing activities and publications of a Muslim feminist non-governmental organization regarding the Istanbul Convention. As a result, it is possible to say that Havle supports the Istanbul Convention with its Muslim feminist identity, contributes to the struggle for women’s rights and the localization of feminism through its religious identity, and maintains solidarity networks regardless of different beliefs, cultures and ideologies.

Keywords: Identity, Religion, Civil Society, Islamic Feminism, Havle Women’s Association.

Giriş

Kimlik, bireyin kendisini nasıl tanımladığı ve çevresi tarafından nasıl tanımlandığına bağlı olup sürekli olarak değişen/dönüşen bir olgudur. Latince “*idem*” kökeninden türetilen ve “*aynılık, süreklilik*” anlamlarını içeren kimlik kavramı (Aydoğdu, 2004), Türkçe’de “*kim*” soru kökünden türetilmiş olup “[t]oplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü; etiket” (Sözlük, 2022) anlamını taşımaktadır. Bir başka açıdan kimlik, bireylerin kim olduğunu açıklayan, mekân/zaman bağlamında şekillenen ve “*sen kimsin?*” sorusuna verilen yanıtlar bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu yanıtlar bütünü, bireylerin kendilerini toplumdaki diğer bireylerle kıyaslaması sonucunda oluşmaktadır. Kimliğin, anlam ve tecrübe kaynağı şeklinde ifade edilmesi (Castells, 2006: 12) kimliğin sürekli inşa sürecine işaret eden bir başka tanımdır. Bu tanımlama esasen kişinin hayattaki duruşunu, neyi arzuladığını, kendisi için nelerin önemli olduğunu, inançlarını (Taylor, 2018: 52) bakış açısını ve bağlılıklarını (Parekh, 2014: 53) yansıtmaktadır. Tüm bunlar, kimlik inşasının yalnızca bir boyutunu oluşturmaktadır ve bu boyuta da *bireysel kimlik* adı verilmektedir.

Sözü edilen inşa süreci; toplum içerisindeki benzerlik ve farklılık üzerinden yapılan kıyaslamalar, karşılıklı etkileşimler ve bireylerin kimliklerini anlamlandırma süreçleridir. Dolayısıyla, bireyin belli bir grup içerisindeki ilişkileri ve davranışları da kimlik inşasında rol oynamaktadır. Bu açıklamayı, *Sosyal Kimlik Kuramı (Social Identity Theory)* çerçevesinde detaylandırmak mümkündür. Sosyal Kimlik Kuramı, 1970’lerde sosyal psikolog Henri Tajfel ve John Turner tarafından geliştirmiştir. Tajfel, “*Social Identity and Intergroup Behaviour*” (1974) adlı çalışmasında gruplar arası davranışların sosyolojik etkilerini incelemektedir. Tajfel’e göre (1974: 66) iç grup ve

dış grup, bireyin gruba olan aidiyetini ve aynı zamanda kimlik inşasını da etkilemektedir. Kimlikler, 'aidiyetler' bağlamında (Gülerce, H. ve Gülerce, R. 2020: 2) kültürel, siyasal, dini öğeler çerçevesinde şekillenebilmektedir. Dini geleneklere bağlı aidiyetler, kültür temelinde değişiklik gösterse de bireysel ve toplumsal bağlamla da ilişki içerisindedir. Bu nedenle, bireyin sahip olduğu bireysel ve kolektif kimlikler, bu aidiyetlerin gelişmesinde etkili olmaktadır.

Birey, kimliğini dini aidiyetler ile tanımladığında, davranış kalıpları ve söylemler dini referanslar ile pratikler çerçevesinde oluşmaktadır. Parekh'e göre (2014: 96) din; hayatın odağı olduğu sürece, diğer tüm kimliklere hükmedip onların yerini almalıdır. Oysaki bireylerin birçok kimliğe sahip olması, bu kimlikler arasında denge unsuru arayışını da gerekli kılmaktadır. Aksi takdirde tek bir kimliğe olan bağlılık, *kimlik marjinalleşmesi* durumunu ortaya çıkaracaktır. Dini kimlik, bu marjinalleşmeye sebep olabilecek önemli örneklerden bir tanesidir.

Bu çalışmada, Türkiye'de ilk Müslüman feminist kadın derneği olan Havle Kadın Derneği'nin (buradan sonra Havle), kendi kolektif örgüt kimliğini dini bir referans üzerinden tanımlamasından ve üyelerinin bireysel kimliklerinin de bu dini referans kapsamında bir araya gelmesinden hareketle, örgütün kendi dayanışma unsurlarının hangi çerçevede oluştuğu üzerine odaklanılacaktır. Havle'nin internet sitesinde yer alan "Biz Kimiz?"¹ başlıklı öz tanımlamaları incelendiğinde, derneğin dayanışma unsurlarının dini, ideolojik ve cinsiyet kimliklerinden etkilendiği gözlemlenirken; çalışmaya konu edilen etkinlik ve yayınlardaki görüşmelerde kişilerin dini kimliklerine ek olarak bireysel ve sosyo-kültürel kimliklerinin de tartışmalarda etkili olduğu görülmektedir. Şöyle ki dini kimlik üzerinden birleşen bireyler, her ne kadar bir kolektif kimliğe sahip olsalar da bu durum beraberinde dini kimliğin eklemlendiği diğer bileşenlerle inşa olan bütüncül bir kabullenmeyi beraberinde getirmemektedir. Başka bir deyişle bireylerin tamamı, kolektif kimlikleri olan dini kimliği aynı şekilde bütün olarak kabul etmemektedir. Buradaki etki, bireylerin bireysel kimliklerindeki değişkenliktir. Söz konusu duruma en etkili örneğin İstanbul Sözleşmesi'ne dair bakış açısı ve kabullenişteki farklılıklar olduğunu söylemek mümkündür.

Dolayısıyla bu çalışmada gerek dindar gerekse de feminist kesim tarafından önemli bir ihtilaf alanı haline gelen İstanbul Sözleşmesi tartışmalarına, Havle'nin Müslüman feminist perspektiften nasıl katkı sağladığı ve bu doğrultudaki etkinlikleri/yayınları analiz edilmek istenmektedir. Aslında

1137 Uslu C, Doğanılmaz Duman D (2024). Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1134-1162.

tartışmaya açılacak olan Havle'nin Müslüman feminist kimliği ile dindar kesim ve feminist alan arasındaki konumu üzerinden bir sivil toplum örgütüne ait dini kimlik referansları ve din-feminizm arasındaki ilişki çerçevesinde kimlik okumasıdır.

Çalışmanın referans noktası, kadına şiddetin temel bir insan hakları ihlali olduğunun vurgulandığı ve kadına şiddet tanımının genişletildiği, tam adı *Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi* olan İstanbul Sözleşmesi'dir. Bu referansın nedeni, kadın haklarının konsolide edilmesinde feminist alan tarafından desteklenen ancak dindar kesim tarafından getirilen eleştirilerdir.² Dolayısıyla, İstanbul Sözleşmesi'ne dindar kesim tarafından getirilen eleştirilerin; kadın hakları konusunda "feminizm", ve din bağlamında "Müslüman" kimliğini açıkça kabul eden Havle perspektifinde okunması, sivil toplum örgütünün İstanbul Sözleşmesi'ne dair bakışı ve duruşu açısından bir kırılma noktası oluşturmaktadır. Zira; kendisini Müslüman, kadın ve feminist olarak tanımlayan Havle'nin; a) bu tartışmalar kapsamında dindar tabandan ayrılarak feminist alanda kendisine yer bulabilmek ve bu kırılma noktasıyla birlikte feminizmi yerelleştirebilmek amacıyla nasıl çalışmalar yaptığı, b) öncelikli odak grubunun Müslüman feminist kadınlar olması sebebiyle ilgili grubun tepkisi ve duruşu, son olarak c) İstanbul Sözleşmesi'nde sıkça bahsedilen 'aile' ve 'kadına şiddet' kavramlarını nasıl ele aldığı kritik konular arasındadır.

Havle'nin yukarıda sıralanan konulara ilişkin duruşunun incelenmesi amacıyla, derneğin internet sitesi; etkinlikleri ve yayınlarıyla birlikte içerik analizine tabi tutulacaktır. Bir nitel araştırma yöntemi olan içerik analizi, araştırmaya konu edilen kaynaklardaki metinlerin incelenmesiyle içeriğin oluşturulmasında etkin konumda bulunan aktörlerin tutumlarını çözümlenmeyi ve belirli bir çerçevede anlamlandırmayı hedefler. Bu kapsamda, iki farklı etkin aktör olarak internet sitesindeki açıklama metinlerinin üreticisi olan dernek yönetiminin ve etkinliklerle yayınlarda yer verilen görüşmelerde fikir belirten bireylerin İstanbul Sözleşmesi'ne dair tutumlarının hangi kimlik bileşenlerinden etkilendiği incelenecektir.

Çalışmanın kavramsal çerçevesini kimlik, bireysel kimlik ve kolektif kimlik oluşturmaktadır. Kavramsal çerçevenin bu bölümde yer verilen tanımlarının ardından; dini kimlik özelinde İslami feminizm kavramı, İstanbul Sözleşmesi ve çalışmanın odaklandığı vaka kapsamında Havle'nin internet sitesindeki yayınları ve etkinlikleri incelemeye alınacaktır. Gerçekleştirilecek

analize dahil edilecek olan içerik, 2020-2023 yılları ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırmanın gerekçesi, 20 Mart 2021'de Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmesi ile ilişkilidir; zira, esas incelenmek istenen, ilgili tarihin hemen öncesinde ve sonrasında var olan tartışmalara Havle'nin yaptığı katkıdır.

Çalışmanın önemi ve özgünlüğü hem dindar hem seküler kesim tarafından önemli bir ihtilaf konusu haline gelen İstanbul Sözleşmesi'ne, Müslüman feminist kimliği ile Havle'nin ilgili tartışmalara nasıl katkı sağladığının açıklanmasıdır. Literatürdeki çalışmalara bakıldığında Havle'nin; İslami feminizm ve toplumsal cinsiyet ilişkisi üzerinden (Parmaksız ve Öztan, 2021), yeni toplumsal hareketler bağlamında dijital aktivizmin bir örneği olarak (Özüdoğru Erdoğan, 2021) incelendiği görülmektedir. Bu çalışmada ise, ilerleyen bölümlerde detaylandırılacağı üzere, dindar kesim tarafından İstanbul Sözleşmesi'nin "Müslüman aile hayatına" uygun olmadığı görüşüne karşılık, Müslüman kimliği ile Havle'nin nasıl bir söylemde bulunduğu analiz edilmektedir. Böylelikle Müslüman feminist bir sivil toplum örgütünün İstanbul Sözleşmesi'ne dönük etkinlikleri/yayınları analiz edilerek literatürdeki boşluğun doldurulması hedeflenmektedir. Havle'nin düzenlediği ve paylaştığı etkinlikler/yayınlara örgütün İstanbul Sözleşmesi'ne dönük kendi kolektif bakış açısını yansıtırken; aynı zamanda etkinlik katılımcılarına yönelik yapılan anketlerle de bireylerin aktör olarak ilgili sözleşmeye dair tutumunu da paylaşmaktadır.

Kimlik çok çeşitli bileşenleri olan ve bu bileşenlerin eklemlenme süreçlerinde benzerlik unsurunun ön plana çıktığı bütüncül bir yapıya sahiptir. Ana akım Müslüman kimliğin kadını konumlandığı alan ile feminist kimliğin kadını konumlandığı alan birbiriyle ihtilafli bir yapıya sahiptir. Bu noktada örgütün "feminist" ve "Müslüman" kimlikleri bir arada kabul eden ilk sivil toplum örgütü olarak öncülerinden ayrılması, dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Aynı zamanda çalışmada, Müslüman feminist bir sivil toplum örgütünün, Sözleşme'ye destek vermesi şaşırtıcı bir bilgi olarak görülmemekle birlikte örgütün İstanbul Sözleşmesi'ne dindar kesim tarafından getirilen eleştirilere, yine Müslüman kimliği üzerinden nasıl cevap verdiği vurgulanmak istenmektedir.

Dini Kimlik ve İslami Feminizm

Bireyin kimlik arayışında din olgusunun önemli bir yeri olabilmektedir. Burada dini olgular, bireyin toplumda kendini konumlandırması ve anahtar soru olan "kimim ben"i cevaplamak için en kullanılabilir araç konumuna

gelmektedir (Gleason, 2014: 25). Kimlik arayışının din olgusu üzerinden yapılması, Havle incelemesi açısından belirgin bir örnektir. Zira dernek, kolektif kimliğini dini referans, ideoloji ve cinsiyet üzerinden tanımlamasıyla Müslüman, feminist ve kadın olduklarını vurgulamaktadır.

Burada feminizm kavramının, dindar kesim tarafından kabullenilip kabullenilmediği sorusu akla gelebilir; ancak bu çalışma kapsamında daha da önemli olabilecek olan soru, feminizmin dernek tarafından nasıl ele alındığıdır. Dernek bu kapsamdaki amacını, feminizmin İslami öğelerle eklemlenerek yerelleştirilmesi olarak açıklamaktadır. Derneğe göre, Kur'an'ın ataerkil yorumları, Müslüman kadınların konumlarını etkilemektedir. Dolayısıyla buna karşı dernek, feminist bir bakış açısıyla mücadele etmektedir.³ Burada belki de kimlik krizinden de söz edilmelidir.

Kimlik krizi/bunalımı, kişilerin kim oldukları ve/veya yaşamda nasıl bir duruş sergileyecekleri konusunda belirsizlik yaşadıklarında ortaya çıkan bir olgudur. *“Temel yönelimlerimizden kim olduğumuz bağlamında bahsetme eğilimimizin sebebi de işte budur. Bu yönelimi kaybetmek ya da böyle bir yönelim bulamamak kişinin ne olduğunu bilmemesidir.”* (Taylor, 2018: 55). Dolayısıyla, bireylerin kendilerini madun konumunda hem kadın hem de Müslüman olarak o güne kadarki toplumsal/bireysel davranış kalıplarında yaşayarak bireyselliklerinde bir çatışma yaşamaları, kimlik krizine yol açmış ve bu nedenle de Türkiye'deki ilk Müslüman feminist kadın derneğini kurarak bu kimliklerini ifade etme ihtiyacında olmaları muhtemeldir. Bu kapsamda, “özdeşleşme” unsuru da kimlik/davranış kalıpları bağlamında önem taşımaktadır. Özdeşleşme, bir süreç olarak ele alınabilmekte ve bu süreçte hangi grupların, tutumların anlamlı olduğuna dair farkındalık oluşturulabilmektedir (Gleason, 2014: 30). Söz konusu durum, birçok farklı unsur çerçevesinde gerçekleşebilir; örneğin, etnik yapı ile özdeşleşmek, kültürel bir kod ile özdeşleşmek veya dini bir referans ile özdeşleşmek. Toplum içerisinde, buna benzer kimlik özdeşleşmeleri yaşayan bireyler, bir araya gelerek ilgili benzerlik üzerinden bir dayanışma ve ses birliği oluşturabilirler.

Geleneksel toplumlarda sosyal bütünleşmenin, modern toplumlarda ise dayanışmanın sağlanabilmesi adına araçsallaştırılan bir kimlik bileşeni olan din, kişinin bulunduğu çevreyi nasıl algılayacağını etkileyerek davranışlarına da yön vermektedir (Giddens, 2012: 579-580). Birbirine yakın değerlerin ve tutumların benimsenmesi, toplumsal birlik ve dayanışma sağlanmasıyla beraber bireyin yalnızlaşmaması açısından da önem teşkil etmektedir. Din

bileşenin iç-grup dinamikleri kapsamında değerlendirildiğinde yaşamdaki birleştirici gücü yadsınamaz bir boyuttur; ancak dış-grup dinamikleri açısından da bakıldığında toplumsal bölünmelere yol açabileceği unutulmamalıdır. Giddens (2012), “[d]in, toplulukları hangi şartlar altında birleştirir ve böler?” sorusunu yönelterek bu ikiliğe dikkat çekmektedir. Bu ikiliğe etki eden unsurların, yaşanan bölgeye ait zihniyet, kimlik farklılıklarının görünürlüğü ve kabulü, kültür yapısı olduğunu söylemek mümkündür. Böylelikle dini kimliğin beraberinde getirdiği belli şekilde eylemde bulunma, aktiflik alanını da belirlemektedir. Örneğin; din ve kültürün ayrılmaz ilişkisi yadsınmadığında, kültür ve din tarafından aktarılan bazı değerlerin, kişilerin benliğinde ‘gömülü’ duygular yarattığı düşüncesi söz konusudur. Bu nedenle, bu değerlerde bir değişiklik gözlemlenmesinin, diğer kişisel ve toplumsal değerlerin değişimine nazaran daha katı olduğu görüşü hâkimdir. Örneğin; dini, etnik, milli duygular çerçevesinde kişi, ‘başka türlü yapamam’ ruh haline bürünebilmektedir. Zira din, dindar toplumlarda bireylere aidiyet ve toplumsal bütünleşme kazandırma açısından süregelen önemli kurumlardan biri olmuştur. Sonuç olarak dinin, “kimim ben” sorusunu yanıtlarken bir araç olarak kullanılması, aynı zamanda din olgusunun toplumdaki yerini sağlamlaştırmaktadır (Gleason, 2014: 25). Böylelikle dini kimlik, kişilerin kendilerini tanımlarken din ögesini referans almaları sonucu oluşmakta ve bireyler, yaşamlarını dini kurallar ve buna bağlı tutumlar çerçevesinde kurmaktadır.

Dini kimlik çerçevesinde belirlenen konulardan biri de kadınların kamusal alanda nasıl davranabilecekleri ve ne çeşit söylemlerde bulunabilecekleridir. Bu doğrultuda, Müslüman kadınların kamusal alandaki görünürlük ve bedensel hakları, İslami feminizmin ihtilaf alanı kapsamındadır. Bu nedenle Müslüman kadınların; kadın olmaları ve dini kimlikleri sebebiyle yaşadıkları, maruz bırakıldıkları belli kısıtlamaların ve argümanların, İslami feminizm özelinde açıklanarak tartışılması faydalı olacaktır.

Toplum tarafından kadınlara uygun görülen belirli davranış kalıpları ve roller sürekli olarak varlığını korumuş ve tartışma konusu olmuştur. Söz konusu davranış kalıplarının ve rollerin sürdürülebilirliğinde örf ve adetler, gelenekler ve din belli bir yer tutmaktadır. Özellikle din, bireylere yüklenen bu rollerin pekiştirilmesinde ve içselleştirmesinde önemli bir referans aracıdır. Zira din referansı ile, davranış kalıplarının ‘kutsal’ sayıldığını söylemek mümkündür. Berktaş’a göre (2019: 17) kadınların rolleri ve söz konusu davranış kalıpları ile şekillenen yaşam tarzı, yaşadıkları coğrafyada benimsenen kültür ile ilgilidir. Tüm bu etkileriyle din, ilgili coğrafyada

içselleştirilen toplumsal cinsiyet rollerini de şekillendirmede önemli bir rol oynamaktadır. Türk toplumu özelinde konuya odaklanıldığında; İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte anaerkil yapının yerini ataerkil bir düzene bıraktığı belirtilmektedir (Berktay, 2019: 119). Buna karşın kadınlara karşı uygulanan tahakkümün, din boyutunda temellendirilmesine karşı çıkan İslami feministler, savunmalarını yine İslam'ın kutsal kitabı üzerinden gerçekleştirmektedirler. Bu çerçevede yirminci yüzyıl sonlarında İslam toplumlarındaki bir grup aydın kadınların, Müslüman kadınların sosyo-kültürel kodlamalar ve İslam ilkeleri doğrultusunda yerleşen konumlarını sorgulamaları, "İslami feminizm" kavramını ortaya çıkarmıştır (Altıparmak ve Budak, 2020: 21).

İslami feminizm, "İslami bir paradigma dahilinde ifade edilen feminist bir söylem ve uygulamadır." (Badran, 2017: 37). İslami feministler; kadınlar ve erkekler için hak, adalet arayışlarını Kur'an üzerinden temellendirmektedirler. Başka bir deyişle İslami feministler; din ve gelenek içerisinde kadının konumunu, toplumsal cinsiyet perspektifinde değerlendirerek buradaki ataerkil öğeleri, Kur'an'ı referans alarak sorgulamaktadırlar (Güç, 2008: 653-654). İslami feminizm kavramının ilk kullanımına dair farklı görüşler bulunsa da Afsaneh Najmabadeh ve Ziba Mir-Housseni'ye göre, bu kavramı ilk kez kullananlar, 1992'de kurulan *Zaman* gazetesinin editörleridir. Türkiye'de ise Yeşim Arat ve Feride Acar ilk kez "İslami feminizm" kavramını makalelerinde kullanırken; Nilüfer Göle *Modern Mahrem* kitabında yeni bir dönüşümü ifade etmek üzere ilgili kavrama yer vermiştir (Badran, 2017: 39). *Modern Mahrem* (Göle, 2011)'de kadınların örtünme pratikleri, siyasal çerçevede tartışılmakta ve ilgili konu İslami hareket ile ilişkilendirilmektedir. "İslamcılık, kadınları iffetin ve ahlakın işaretleri olarak gösterir. Kadının katılımı ve siyasallaşması da benzer şekilde, kendini yerel sahanın sınırları içindeki farklı cinsiyet rollerinin tanımlamalarından uzaklaştıran kamusal ve kolektif bir kadın kimliğinin oluşumuna olanak verir." (Göle, 2011: 11-12). Böylelikle İslamcılık ile toplumda salt kültürel ve siyasal temelde değil, aynı zamanda cinsiyetler arası bir boyutta da farklılaşma söz konusudur. Başka bir deyişle, "(...) genelde laikler ve İslamcılar, özeldeyse kadınlar arasındaki kültürel bölünmeyi açığa çıkarmış" (Göle, 2011: 13) olduğunu söylemek mümkündür.

İslami feminizmin temel noktasına bakıldığında, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizliğin temel nedeninin ataerkil düşünce yapısı olduğu ve söz konusu eşitsizliğin, düşünce ve geleneklerden kaynaklandığı iddia edilmektedir. Dolayısıyla bu perspektife göre, Kur'an'ın ataerkil bir metin olarak ifade edilmesi, aslında yorumlayan kişinin ataerkil düşüncesinden

kaynaklanmaktadır. Öncesinde, Kur'an'ın yorumlanması eril bakış açısı ve tecrübeleri üzerinden kurulurken; İslami feminizm ile kadınlar kendi yorumlarını ve tecrübelerini kadın bakış açısı ile aktarmışlardır (Badran, 2017: 45).

Çalışmanın odak noktası ve tartışma konusu kapsamında, fikir olarak İslami feminizm ve kimlik olarak İslami feminizm arasındaki farka dikkat çekmek yararlı olacaktır. Buna göre, Kur'an üzerinden temellendirilen cinsiyet eşitliği savunusu ve akademisyenlerin Kur'an'ı feminist bakış açısıyla değerlendirmesi çerçevesinde iki farklı yaklaşım söz konusudur (Badran, 2017: 40). Fikir olarak İslami feminizmde, Kur'an'daki emirler doğrultusunda toplumda kadın-erkek eşitliği sağlanabileceği savunulurken; kimlik olarak İslami feminizmde ise dini metinler, feminist perspektiften yeniden yorumlanarak "İslami bir proje" olarak kabul edilmektedir.

Bu kapsamda İslami feminizm, kadınların kadın olmaları sebebiyle karşılaştıkları ve yaşadıkları sorunları din temelinde yorumlamaktadır. Sorunların, benimsenen kültür temelinde farklılık gösteriyor olmasına karşın, cinsiyet eşitsizliklerinin varlığı söz konusudur. Cinsiyet eşitsizliklerinin meşrulaştırılması çerçevesinde kullanılan kaynaklarda İslami feminizm, kadınların ikincil durumunun Kur'an üzerinden meşrulaştırılmasına karşı çıkmaktadır. Kur'an'ın ataerkil yorumu, İslami feminizmin odak noktasını oluşturmakta ve bu iddiaya karşı bir teori çizilmeye çalışılmaktadır. Asma Barlas (2017: 66), bireylerin ataerkil baskı kaynağını Kur'an'da arama eğilimlerini incelemektedir. Müslüman devletlerdeki ataerkil modelin, genel kanının aksine İslam ile değil, devletin siyasal yapısı ve kültürel öğeleriyle bağlantılı olduğunu savunan Barlas, doğru anlaşılması bakımından Kur'an'ın nasıl okunması gerektiğine dikkat çekmiştir (Barlas, 2017: 66-67). İslami feminist söylemde, kadın bakış açısı ile İslami kaynakların yeniden okunması, hâkim ataerkil söylemlere karşı yeni bir meydan okumayı beraberinde getirmekte ve feminizmin yerelleşmesini sağlamaktadır. İslami feminist söylemle birlikte, Kur'an'daki toplumsal cinsiyet eşitliğine vurgu yapılmakta, kadına yönelik şiddet ele alınmakta (Gürhan, 2010: 374- 376) ve böylelikle feminist bilgi birikimi de artmaktadır.

Barlas (2017: 67) "*[k]adınların kurtuluş projesinin ne Batılı ne de feminist olduğunu, daha ziyade Kur'an'ın öğretilerinin özünde olduğuna*" inanarak hem Batılı feminizmi eleştirmekte hem de Kur'an'ın doğru okunması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Böylece yalnızca erkeklerin Kur'an'ın gerçek anlamını algılayabileceği savı sorgulanmakta ve Kur'an'ın ataerkil bir metin

ıçerdiği yorumu eleştirilmektedir. Zira Barlas'a göre (2017: 71) bu yorum, okuyan kişinin yöntemine ve bakış açısına bağlıdır. Ancak, bu noktada sorgulanması gerekir ki, Kur'an'ın cinsiyet eşitliği barındırdığına yönelik bir okuma ve buna bağlı yorumlama sayısı nedir ve ne derece etkilidir? Teoride böyle bir çıkarımın yapılmasının aksine, pratikte cinsiyet eşitliği boyutunda bir inceleme görülmemektedir. Öte yandan, Barlas (2017: 73), "[a]yrımcılığın ve kadın düşmanlığının Müslümanlara özgü olmadığını görürüz." diyerek bir kabullenişin mi altını çizmektedir sorusu da yine tartışılabilir konular arasındadır. Ancak çalışmanın sınırlılığı kapsamında bu araştırma, İslami feminizmin uygulanabilirliğine ve/veya teorik çerçevesini tartışmaya değil; temel odak noktası olan Havle'nin Türkiye özelinde feminizmin İslami kimlik ile eklemlenmesine ve buna bağlı olarak İslami feminizmin yerleşmeye katkı sunup sunmadığına odaklanmaktadır.

İslam'ın ataerkil yorumlarında; Havva'nın Adem'in kaburgasından yaratıldığı ifade edilerek bir hiyerarşinin kurulmasının yanı sıra, ilk günahı işleyenin de Havva olduğu söylenerek kadınların konumu temellendirilmektedir. Ataerkinin din aracılığı ile kurumsallaştırılması, toplum tarafından kabullendirilmesi açısından kilit noktadadır. Göle'ye göre (2010: 142) "[d]insel pratikleri yöneten artık İslam'ın kurumları değil, Müslümanların hem kişisel hem de kolektif özne inşası içinde dinsel anlam arayışıdır." Müslüman kadınlar, kendi kimliklerini söz konusu dini pratikler ve anlamlar çerçevesinde tanımlamaktadırlar; ancak burada kendilerini salt 'özne' olarak tanımlamaları söz konusu değildir. Aynı zamanda toplumda kabul gören dini pratikler, anlamlar doğrultusunda da tanımlanmaları gerekmektedir.⁴ Barlas'a göre (2017: 85) Kur'an, "(...) kadının değeri ve itibarı konusunda, modern düşüncede bile benzeri olmayan, tam anlamıyla eşitlikçi bir bakış açısı sunmaktadır." ve bu durum Müslüman feministler tarafından da İslam'ın ataerkiyi yüceltmediği, tam tersine cinsiyet eşitliğini savunduğu şeklinde açıklanmaktadır (Ali, 2017: 24). Ancak, bu çerçevede önemli bir not düşmek gerekir ki Kur'an'da miras, boşanma, evlilik gibi kadın ve erkek arasında eşitsizlik barındıran konuların varlığı mutlaktır.

Burada, Havle analizine geçmeden önce Türkiye özelinde İslami feminizme ve Müslüman feministlerin neler yaşadığına dair bir portre çizilmesi faydalı olacaktır. Bir görüşe göre, esasen Osmanlı dönemindeki Müslüman kadınların feminizmle çok daha erken bir tanışıklığının olmasına rağmen akademik anlamıyla İslami feminizm meselesinin 1980 sonrası dönemde gündeme gelmiş olması dikkat çekicidir (Şefkatli Tuksal, 2020: 218). Zira Osmanlı kadın hareketi, on dokuzuncu yüzyıl siyasal, ekonomik, sosyal

alandaki değişimlerden etkilenecek kadının toplumsal yaşamdaki statüsü için talepleriyle başlamış ve bu talepleri iletmede/toplumsal farkındalık yaratmadaki en etkili araçları ise gazete ve dergiler olmuştur (akır, 2021: 59). Söz konusu yazılarda 'İslam'da feminizm' kavramının kullanılması, konunun başlangıç dönemine işaret etmektedir (Karaca, 2012: 270).

Modernleşme dönemiyle ise kamusal alanda Batlı kadın modeli ile başörtülü kadınlar arasında laiklik ilkesinin yer bulması, siyasal kutuplaşmaya evrilmiştir. Siyasal kutuplaşmanın zirveye ulaşması, kendisini 1983 yılında üniversitelerdeki başörtü yasağı ile göstermiştir. Yasağı protesto eden başörtülü kadınlar, feminist alana din ve vicdan özgürlüğü ile perspektif katmışlardır (Altıparmak ve Budak, 2020: 33). 1990'lar, dini kimlik ögesinin kamusal alanda daha fazla görünürlük kazandığı ve tartışıldığı dönem olarak anılmaktadır. Bu dönemde İslam'ın kamusallaşma dinamikleri belirlenmiştir (Göle, 2000: 14). Göle'ye göre (2000: 30), bu noktada kadınlar hem feminist hem İslami kimliklerini kullanarak feminizmin 'insan' kategorisinin evrensel ve özgürleştirici iddialarını; İslami kimlik ile de "Batı modernliğinin" evrensel iddiaları sorgulamıştır.

Zamanla örgütlenme modellerini geliştiren dindar kadınlar, 90'lı yıllardan itibaren platformlar aracılığıyla örgütlenmişlerdir. Örneğin 1995 yılında BM Pekin Dünya Kadın Konferansı'na feminist kadın örgütlerin yanı sıra İstanbul'dan bir grup dindar kadın da katılmıştır. Toplantıda tartışılan esnek örgütlenme teorisini pratikte Başkent Kadın Platformu'nu⁵ kurarak gerçekleştiren kadınlar, Türkiye'de birçok kampanyanın ve projenin destekçisi olmuştur. 2000'li yıllara gelindiğinde ise "yeni oluşumlar" olarak adlandırılan örgütler; Kadına şiddete Karşı Müslümanlar İnişiyatifi (KşKMİ), Reçel Blog ve Havle Kadın Derneği'dir (şefkatlı Tuksal, 2020: 232-235).

Yeni oluşumlar içerisinde Havle, öncülleri olan Reçel Blog'a, KşKMİ'ye ve Kadınlar Camilerde'ye referans vererek genelde kadınlar özelde ise Müslüman kadınlar için hak savunusunda bulunduğunu; ancak ilgili Müslüman kimlikle feminizm içerisinde yeni bir alan açtığını ifade etmektedir. Havle, söz konusu alanı genişleterek feminist hareketi büyütmeyi, İslam dininin ataerkil yorumlarına, toplumsal normlara ve bu normların dini referanslarla ilişkilendirilmesine karşı feminist perspektiften inşa ettikleri bir söylemle mücadelede bulunmayı hedeflemektedir.⁶ Genel olarak, Havle'nin kendisini 'ilk Müslüman feminist' kimliğiyle tanımlaması ve buna bağlı olarak öncüllerinden yaşadığı kopuş durumu, "Müslüman feminist", "İslami feminist" kavramlarını benimsemeleri ve bu kavramlarla birlikte örgütlenerek aktif

1145 Uslu C, Doğanyılmaz Duman D (2024). Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1134-1162.

bir sivil toplum örgütü kurmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Havle'nin yukarıda sözü edilen oluşumlardan kopuş noktalarını tek tek incelemek gerektiğinde ise; Reçel Blog⁷, bilhassa Müslüman kadınların gündelik deneyimlerine, toplumsal meselelere ilişkin mücadelelerine dair söylem ürettikleri kurumsal örgüt olmayan bir blog platformudur. KŞKMİ ise, Reçel Blog platformunun kadına şiddet konusundaki çağrısı üzerine kurulmuş bir oluşumdur (Özinanır, 2016: 120). İlgili oluşum, kendisini 'Müslüman kadınlar' olarak tanıtmakla birlikte kadınların kadın olmaları sebebiyle yaşadıkları eşitsizliklerle ve ayrımcılıklarla mücadele etmektedir.⁸ Ancak 'feminizm', 'Müslüman feminizm' ve 'İslami feminizm' kavramlarını kullanmamalarıyla ayrışmaktadırlar. Kadınlar Camilerde ise; camilerin erkek merkezli yerler olduğuna dair yerleşik düşünceye dönük bir tepki olarak kurulan bir sivil oluşumdur (Ören, 2022). Salt mekânsal bir hak amacı taşıyan oluşumda da 'feminizm', 'Müslüman feminizm' kavramlarına rastlanmamaktadır. Tüm bu oluşumlar Müslüman kimliği kadın hakları savunusuyla eklemlendirmekte ve bu noktada Havle ile benzerlik sergilemektedir. Ancak Havle, sözü edilen oluşumlarla hem dini kimliği hem de kadın hakları savunusunda öncülleri ile süreklilik gösterirken; feminizmin yerelleştirilmesi, İslami feminizmi Türkiye'de kurumsallaştırması ve 'feminizm' kavramını açıkça kabul etmesiyle öncüllerinden koparak ilk örnek olma özelliği taşımaktadır. Havle'nin Müslüman feminist kimliği benimsemesi ve bunu açıkça ilan etmesi bu bakımdan önem arz etmektedir.

Türkiye'de İslami feminizm, 1980 sonrası üniversitelerde başörtüsü yasağı ile başlayan dindar kadınların kamusal alanda görünür olma çabaları/hak arayışları ve ataerkil sistemin İslami kaynaklar referansı ile eleştirilmesi ile ilişkilendirildiğini söylemek mümkündür. Böylelikle feminist hareket tarihinin hem evrensel bir kadın kimliği hem de evrensel kadın kimliği dışında farklılıkları taşıyan diğer kimliklerin görünürlüğü için mücadele yolu açtığı söylenebilir (Parmaksız ve Öztan, 2021: 126). Dini kimlik özelinde farklılıkları görünür hale getirmeyi amaçlayan Havle'ye karşı toplumdaki davranış ve söylem beklentileri de bu doğrultuda değerlendirilebilir. Söz konusu değerlendirme, Havle'nin İstanbul Sözleşmesi'ne dönük yorumları ve toplumsal cinsiyet eşitliği temelindeki argümanları; İstanbul Sözleşmesi'nin dindar kesimdeki ihtilafı durumu da göz önüne alındığında önem arz etmektedir. Bu nedenle dernek analizine geçmeden önce İstanbul Sözleşmesi'ne kısaca bakmak, çalışma açısından faydalı olacaktır.

İstanbul Sözleşmesi: Amaç ve Kapsamı

20 Mart 2021 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanan Cumhurbaşkanı kararı ile gerçekleşen İstanbul Sözleşmesi’nin feshi; kadın örgütlerinin ve siyasi partilerin Danıştay’a başvurması ve iptal davası açmasına karşın Danıştay tarafından hukuka uygun bulunmuştur. Böylelikle Türkiye, 1 Temmuz 2021 senesinde İstanbul Sözleşmesi’nden resmen çıkmıştır. Hemen ardından aile-kadın yaşamı, LGBTIQ+, namus gibi konular üzerine var olan tartışmalar tekrar gündeme gelmiş ve birçok sivil toplum örgütü de bu tartışmalara katkı sağlamıştır. Analize başlamadan önce, çekilme tarihinin öncesinde de İstanbul Sözleşmesi’ne dönük ifadeleri incelemek, iki tarih arasında karşılaştırmalı sonuçların elde edilmesini kolaylaştıracaktır.

Türkiye, Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi, bilinen ismi ile *İstanbul Sözleşmesi*’ni ilk onaylayan ülkeler arasındadır. İlgili kanun 2014 yılında yürürlüğe girmiş, sözleşmenin önsözünde kadına şiddetin, erkeklerin kadınlar üzerinde bir egemenlik kurması ile tarih boyunca var olan ataerkil bir gücün yansıması olduğu kabul edilmiştir. Bununla birlikte, kadın ve erkek arasındaki eşitlikçi bir yapının kurulmasındaki en büyük engellerden birinin; kadınlara ve kız çocuklarına yönelik taciz, tecavüz, erken yaşta evlendirme, ‘namus’ cinayetleri ve kadın sünneti gibi insan haklarını ihlal eden eylemlerin olduğu da vurgulanmıştır. Sözleşmenin asıl arzusu, aile içi ve/veya cinsiyet temelli şiddetten arındırılmış bir Avrupa yaratmaktır.

Genel bir bilgilendirme yapmak adına sözleşme maddelerine kısaca bakıldığında; tanımlar kapsamında kadına şiddetin temel bir insan hakları ihlali olduğunun altı çizilmekte ve bu şiddet tanımı genişletilerek, özel veya kamusal alanda, fiziksel, psikolojik, cinsel, ekonomik gibi şiddet türlerinin de varlığı vurgulanmaktadır. Aile içi şiddet tanımında boşanmış veya evli eşler ayrımı yapılmadan uygulanan fiziksel, psikolojik, cinsel, ekonomik şiddetler kabul edilmiştir. İkinci dalga feminizmin temel sloganlarından biri olan ‘*Özel olan politiktir!*’ nidası burada kendine hayat bulmuştur. Özellikle şiddete karşı koruma kapsamında, her türlü ayrımcılığın önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bireylerin cinsel yönelimi, dini, dili, yaşı, sağlık durumu, medeni hali, cinsel kimliği, siyasi görüşü ve herhangi bir azınlık grubuna bağlı olduğuna bakılmaksızın haklarını korumada ayrımcılığın önüne geçilerek güvence altına alınması amaçlanmıştır. Hakların korunmasının ve ayrımcılığın önüne geçilmesi kapsamında devlet yükümlülüklerinden söz edilmiştir. Devlet, şiddet eylemlerinin gerçekleşmesini önlemekte sorumluluğa sahip olmakla birlikte gerekli hukuki ve diğer tedbirleri almakla yükümlüdür. Günümüzde,

çoğu sokak hareketlerine bakıldığında benzer bir slogan duyulmaktadır: *“İstanbul Sözleşmesi’ni uygulayın!”* Bu sloganda aktif rol oynaması talep edilen yapı devlettir. İşte bu noktada, ilgili maddede yer aldığı üzere; devlet, kadına şiddetin önlenmesi, şiddet eylemlerinin soruşturulması ve cezalandırılmasında esas role sahiptir. Genel yükümlülükler incelendiğinde ise, belirtilenin aslında tarihte süregelen bir yanlış görüşün giderilmesine yönelik bir tedbir dikkat çekmektedir. Kadınların, ‘nesne’ konumunda görülmesi ve aşağılanması, toplumsal cinsiyet kalıplarına dönük olarak kadının ikincil konumda görülmesinin giderilmesi için kültürel ve sosyal değişim modelleri sağlanması istenmiştir. Sözleşme, farkındalığı artırma kapsamında önemli bir kavram olabilecek “bilinç yükseltme toplantıları”nı işaret etmektedir. İkinci dalga feminizmin kilit uygulamalarından biri olan bilinç yükseltme, *“toplumsal kimliği yeniden biçimlendirme ve gurur, kişinin öz değeri ve kendi benliğini öne çıkarma hususlarını vurgulayarak kültürel aşağılanmaya karşı çıkma stratejileri”* (Heywood, 2018, s. 279) olarak tanımlanabilmektedir. Kanunda, bu farkındalığı artırma konusunda, sivil toplum kuruluşları ile iş birliğine gidilmesi, çeşitli kampanyalar ve programlar geliştirilmesi vurgulanmıştır. Bu çalışmada vurgulanacak olan husus da sivil toplum kuruluşlarının iş birliğine yöneliktir. Sözleşme’de eğitim konusuna odaklanılmış ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddet konusunun müfredata eklenmesi aracılığıyla bir bilinç oluşturulmasından da söz edilmiştir. Zira eğitim, belirli bir toplumda tutum ve buna bağlı olarak davranışları değiştirmek ve geliştirmek, var olan yanlış söylemler üzerinde düşünülmesini sağlayacak etkili bir araçtır.⁹

Sözleşmeden çıkılmasından önce Havle’nin kurucu üyelerinden Rümeyza Çamdereli’nin kendisiyle yapılan bir röportajda İstanbul Sözleşmesi’ni açıkça savunması, LGBTİ¹⁰ haklarının insan hakkı olduğunu ve tartışılmazlığını belirtmesi, derneğin ilgili konudaki duruşu açısından önemli bir noktadır.¹¹ Twitter sayfalarında da *#İstanbulSözleşmesiBizim* şeklinde paylaşım yaparak sözleşmeyi destekleyen duruşlarını açıkça belirtmişlerdir.¹²

Aktif bir STK Olarak Havle Kadın Derneği

Havle, 2018 Ekim ayında, kadınların -özellikle kendilerini Müslüman kimliklerle tanımlayan kadınların- hayatın her anında karşılaştıkları zorlukları belirlemek ve bunlarla mücadele etmek amacıyla kurulmuştur. Bu amaç doğrultusunda, teorik ve pratik yaklaşımlarda feminizm ve kadın hareketinin birikiminden yararlanılacağı belirtilmiştir.¹³ Türkiye’nin ilk Müslüman feminist kadın derneği olarak kendilerini ifade eden Havle, ismini bugüne kadar önemli bir birikimi kendilerine devreden Müslüman feminist

kadınlara referansla koyduklarını belirtmektedir.¹⁴ Manifestolarında da ifade ettikleri Havle'nin anlamı, şu şekilde aktarılmaktadır:

Havle Bint-ii Salabe, eşi tarafından uğratıldığı haksızlığa itiraz eden Müslüman bir kadındı. Rabbimizin, Havle'nin duası ve yakarışları üzerine Mücadele suresinin ilk dört ayetini Peygamberimize vahyettiği bilinmektedir. Havle bize, haksızlığa karşı durmadaki kararlığı ile ilham olmuştur. Biz, kendini Müslüman ve feminist olarak tanımlayan kadınlar olarak, Allah katında üstünlüğün cinsiyetle değil takva ile ölçüldüğüne (Hücurat:13), kadın ve erkeğin birbirinin velisi olduğuna (Tövbe:71) inanıyoruz. İnsanlık tarihinin en eski ayrımcılıklarından olan kadın düşmanlığı, dini metinlerin ve pratiklerin erkek egemen bir perspektifle yorumlanmasına ve üretilmesine sebep olmuştur. Kadının ikincil statüde görülmesi ne Allah'ın isimleri ve sıfatlarıyla ne de İslam dininin temel mesajları ile uyuzmaktadır. Misyonumuz, kadın- erkek eşitliğini Müslüman ve feminist bir çerçevede savunmak, kadınların hayatın her alanında (iş ve aile hayatlarında, ilişkilerinde, evliliklerinde, okulda, camide, hastanede ve benzeri pek çok kamusal alanda) uğradıkları haksızlıkların ve verdikleri mücadelelerin hikâyesini duyurmak, toplum tarafından önlerine konulan engelleri aşabilmeleri adına kurumsal çözümler üretmektir. Feminist hareketler ve literatürler, bu doğrultuda önemli tartışmalar ve öneriler içermekte, kadına karşı yapılan ayrımcılıklara dair farkındalık yaratmaktadır.¹⁵ (Havle Kadın, 2019)

Bu doğrultuda Havle, ataerkil bir bakış açısını reddetmekle birlikte, 'Müslüman kadın' kimliklerini koruyarak feminist bir perspektif geliştirmişlerdir. "*La Havle Demeye Geldik!*" mottosu ile yola çıkan Havle, temel amaçlarını Müslüman kadınların feminist hareketteki sayılarının artırılması olarak belirtmiştir.¹⁶

Demokratik toplumlarda olması gereken önemli hususlar çoğulculuk, ifade özgürlüğü, farklılıkların görünürlüğü, azınlıkların sesinin duyurulabilmesidir. Havle de bu farklılıkların görünür hâle gelmesine ve kabul edilmesi gerektiğine inandığını belirtmektedir. Söz konusu durumun iki boyutta gerçekleştirilebileceği ileri sürülmektedir:

Birincisi, Müslüman kadınların başlarını örtme/örtmeme tercihlerine yönelik ayrımcı yaklaşımlar ve kadınların camilerde yaşadığı sıkıntılar gibi özgün problemlerinin ele alınması; ikincisi ise Türkiye'deki çoğu kadının maruz kaldığı erken yaşta ve zorla evlilikler gibi problemlerin kaynağının İslam olduğu iddia edilen zeminlerin sarsılmasına yönelik çalışmalar. (Meryem, 2019)

Bir diğer tartışma konusu, kamusal ve özel alanla ilgilidir. Kamusal alan, yurttaşlar arasındaki ortak bir mekâna referans eden bir kavram olmasının yanında; toplumsal çeşitliliği de barındıran çoğul bir kavramdır (Göle, 2010, s. 140). Dini kimlikleri sebebiyle kadınların kamusal alanda ve aile içinde gördükleri sorunlara da ışık tutmayı hedefleyen Havle, dini kesimden gelecek tepkileri de feminist kesimden gelecek tepkileri de normal karşılamakta; ancak bir dayanışma içinde olup kadınların yaşadığı sorunlara çözüm arayışında bulunmak istediklerini ifade etmektedirler (Meryem, 2019).

“Kadın bedeni kamusal mekânda yalnız örtünmekle kalmamakta, uygun kamusal davranış kalıpları da bu örtülü bedene ilişkin olarak tanımlanmaktadır.” (Kömeçoğlu, 2016: 43). Havle’nin, dindar kesim tarafından söz konusu doğrultuda davranış beklentisi ve eleştirilmeleri, bedene ilişkin davranış kalıplarına yöneliktir. Öte yandan, İslamiyet-feminizm ilişkisi, kadın haklarının Kur’an üzerinden savunulması, Kur’an’ın ataerkil yorumlarına eleştiriler yapılması da dindar kesim tarafından eleştirilmektedir. Bu durum, İslami kültürel değerlerle kamusal alanda nasıl davranmaları ve hangi pratikleri uygulamaları gerektiğini de belirlemektedir (Kömeçoğlu, 2016: 47). Hareket kısıtlılığını belirleyen çerçeve, dine ve toplumsal ahlak kurallarına dair davranışlardır. Böylelikle kadının bedeni; kimlik, feminist veya dini hareketler kapsamında hem aktör hem de bir alıcı haline gelmektedir (Göle, 2010: 131).

Analiz: Derneğin Çalışmalarının İncelenmesi

Bu bölümde, Havle’nin internet sitesindeki paylaşımları içerik analiz ile, “etkinlik” ve “yayınlar” olmak üzere iki kategoriye ayrılmış, kategori içerisindeki çalışmalar ise kronolojik sıralanmıştır. Burada, yayınlar kategorisinde internet sayfalarında yayınlanan söylemlerin de dahil edilmesi tercih edilmiştir.

Yayınlar:

Havle, dernek amaçlarını ve faaliyetlerini internet sitelerinde şu şekilde duyurmaktadır:

Feminizmin yerelleşmesini savunuyor, gündelik hayatın içinde türlü dertle uğraşan kadınların dertlerini, arzularını, hayattan beklentilerini ve mücadele biçimlerini odağımıza alan araştırmalar yapıyor, bilgi üretiyor ve savunuculuk faaliyetleri yürütüyoruz. Kadınların yerel mücadelelerinden ve çözümlerinden feyz alıyor ve türlü dayanışma yolları geliştirmeye çalışıyoruz. Ayrıca, İslam dininin ataerkil yorumlarına, hayatlarımızı çevreleyen toplumsal normlara ve bu normların dini referanslarla

ilişkilendirilmesine karşı feminist perspektiften bir söz söylemeyi ve bunu yaygınlaştırmayı dert ediyoruz. Böylece feminist alanı genişleterek feminizme katkıda bulunmayı amaçlıyoruz.¹⁷ (Havle Kadın, 2018)

Derneğin, İslam dininin ataerkil yorumlanmasına karşı duruşu, önceki bölümde de belirtildiği üzere, 'dindar' çevre içerisinde de muhalif konumda olabileceğine işaret etmektedir. Şöyle ki, dindar kesim tarafından geliştirilen "[n]asıl olur da İslam gibi Allah'ın insanlığa son hediyesi, her derde deva reçetesi olan, aşkın, ilahi bir din; feminizm gibi kadınları asli fitratlarına ve erkeklere karşı savaş açmaya davet eden yozlaşmış bir insani öğreti ile bağdaşabilir?!" (Şefkatli Tuksal, 2020: 216-217) itirazı ile; seküler feministlerin itirazı da bulunmaktadır ve şu şekildedir:

Bir zamanlar kadınlar için iyi şeyler vaz etmiş olsa da, çağdaş durumda karşılaştırıldığında oldukça geri bir yerde duran, diğer bütün dinler gibi kadının erkek karşısındaki ikincil konumunu ve baskı altına alınmasını meşru gören, şiddete cevaz veren, farklı cinsel yönelimleri lanetleyen bir din olan İslam; kadınlara erkeklerle eşit haklar sağlamayı ve kadınları erkeklerin boyunduruğundan kurtarmayı hedefleyen, onlara dinlerin asla kabul edemeyeceği genişlikte bir özgürlük alanı açmaya çalışan bir felsefe ve pratik olarak feminizmin ile nasıl yan yana gelebilir. (Şefkatli Tuksal, 2020: 216-217)

Dolayısıyla Havle, 'Müslüman feminist' kolektif kimliğiyle hem din ve hem de siyasal bağlamla eklenmiş cinsiyet özelinde iki kimlik bileşenin kesişim kümesinde kendisini konumlandırmaktadır. Bu kesişim kümesi hem seküler feministlerden hem de dindar kesimden ayrılmakla birlikte, feminist alana dini kimlik üzerinden katkı sağlamaktadır. Zira, din ve feminizm arasındaki ihtilafli ilişki yukarıda da belirtildiği üzere hem dindar hem de seküler kesimin tepkisini almaktadır.

Bu doğrultuda incelenen ilk yayın Mayıs 2021 tarihinde gerçekleştirilen Havle ve Hollanda Büyükelçiliği İnsan Hakları Programı ile yürütülen *Türkiye'de Erken Yaşta Evlilik Tecrübeleri ve Algılar Projesi'dir*. Projeye dair analiz; evlilik tecrübesi, dine yönelik algılarla birlikte evlilik algısı ve toplumsal kurallar çerçevesinde yapılmıştır (Kalpaklıoğlu ve Çamdereli, 2021). Erken yaşta evliliğe dair olumsuzluğu azaltan bir etken, evlilik dışı cinsel ilişki olarak ortaya çıkmaktadır (Kalpaklıoğlu ve Çamdereli, 2021: 3). Söz konusu düşünceyi, toplumsal normlar ve toplumsal cinsiyet algıları üzerinden detaylandırmak mümkündür. Araştırmadaki yanıtlara göre, evlilik dışı cinsel ilişki, erkeğin erken ve/veya geç evliliğinde bir engel oluşturmamakta; ancak genç kızların

1151 Uslu C, Doğanılmaz Duman D (2024). Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1134-1162.

evliliğine yönelik bir tehdit doğurmaktadır. Öte yandan, “evlilik içindeki sorumluluklar” başlığı altında katılımcılara cinsiyetler arasında evlilikteki sorumluluklarının neler olduğu sorulmuştur. Katılımcılara göre -erkek veya kadın fark etmeksizin- kadınların ev içi; erkekler ise ev dışı sorumlulukları vardır. Kadınların ev içindeki sorumlulukları, cinsiyet rolüne atfedilerek annelikle; erkeklerin ise ‘evi geçindirmekle’ bağlantılı olarak ekonomik güçle ilişkilendirilmiştir (Kalpaklıoğlu ve amdereli, 2021: 53). Aynı zamanda genç kızların evlenme koşullarına “ekonomik özgürlük”, “kendi ayaklarının üzerinde durmaları” örnek olarak verilmiştir. Bu doğrultuda kadınların bireysel kimlikleri “annelik” erkeklerin ise “ekonomik güç” tanımı üzerinden yapılmıştır. Bir başka tartışma konusu olarak Havle, görüşmedeki kadınların, dini değişmeyen kurallar bütünü olarak gördüklerini ve yine geleneksel yorumları da din ile eşdeğer bulduklarını saptamıştır (Kalpaklıoğlu ve amdereli, 2021: 67). Erken yaşta evliliklere din üzerinden meşruiyet sağlama girişimleri düşünöldüğünde, Havle’nin dinin ataerkil yorumlarına karşı oluşu ve feminist alana dini kimlik üzerinden katkı sunuyor olması, ciddi önem arz etmektedir.

Bir başka araştırma raporu “*Şiddetin Adını Koymak: Kadınların Dini Aidiyetleri ve Şiddetle Başa Çıkma Yolları*” yine 2021 yılında yayımlanmıştır. İlgili raporun amacı, dini farklı şekillerde yaşayan kadınların, kadına yönelik şiddeti nasıl değerlendirdiği ve bu değerlendirmeyi yaparken hangi toplumsal/dini normlara referans verildiğini gözler önüne sermek, feminist mücadeleye katkı sunmaktır (Kalpaklıoğlu, 2021). Bu rapor, aynı zamanda Havle’nin şiddet tanımını, yukarıda açıklandığı üzere İstanbul Sözleşmesi’nin kapsamlı tanımlamasına paralel olarak genişleterek bu yönde bir farkındalık oluşturmaya amacılıya önem taşımaktadır.

Raporda, kadınların maruz kaldığı şiddete gösterdikleri karşılıklar, benimsedikleri din ile ilişkilendirilmiştir. Çalışma yönteminde; farklı eğitim seviyesi, yaş, medeni ve ekonomik durum, din anlayışlarına sahip otuz iki kadınla yarı yapılandırılmış görüşme benimsenmiştir. Rapor, hem kadınların feminist mücadele temelinde nasıl bir görüşe sahip olduğunu hem de İstanbul Sözleşmesi’ne yönelik düşüncelerini, belki de en çok tartışılan konular arasında olan din özelinde tartışması bakımından önem teşkil etmektedir. Yapılan görüşmelerde, yaşanan şiddet ile Müslüman olmak arasında bir ilişki kurulmuş; ancak dinin sorgulanması açıkça dile getirilmemiştir. Şiddet, psikoloji ile ilişkilendirilerek toplumsal cinsiyet ve ataerkiden ziyade; dini aidiyetler ve psikoloji bağlamında ele alınmıştır. Kadınların şiddetle başa çıkma yöntemleri ise dini ne derece benimsediklerine ve yaşadıklarına göre

değişmiştir. Örneğin dinine bağlı kadınlar, şiddetle başa çıkma yöntemlerini, dine daha fazla sarılma üzerinden gerçekleştirirken; şiddeti psikoloji üzerinden açıklayan kadınlar, psikolojik destek alma yöntemini tercih etmişlerdir (Kalpaklıoğlu, 2021: 18-19).

Raporda, kadınlara İstanbul Sözleşmesi hakkında ne düşündüklerine dair soru yönetildiğinde (Kalpaklıoğlu, 2021: 101) sözleşmeyi bilen/tanıyan kadınların sayısı, sözleşme konusunda kararsız kalanlara ve bilmeyenlere yakındır. İstanbul Sözleşmesi denildiğinde, akla ilk gelen konunun LGBT¹⁸ olması ise dikkat çekicidir. Eşcinsellik konusundaki tedirginliğin yaygınlığı, fıtrata aykırı olması ile ilişkilendirilmekte ve B7 kodlu katılımcının sözleşmeye dönük düşünceleri şu şekilde aktarılmaktadır: *“İstanbul Sözleşmesi saçma sapan uydurma, bu zamanın günümüzdeki gayri hani İslam dışı şeylerin uydurulma yapıldığı şeyler. Yani dini mantığa sığmayan şeyler. İnanmıyorum, kaldırılmasına çok sevindim.”* (Kalpaklıoğlu, 2021: 111-112). Katılımcı tarafından sözleşme, *“dini mantığa sığmayan şeyler”* olarak nitelendirilse de Müslüman feminist kimliği ile Havle, İstanbul Sözleşmesi’ni desteklemektedir. Bu durum, sözleşmenin toplum tabanında okunup okunmadığı veya nasıl algılandığı tartışmasını ortaya çıkarırken; aynı zamanda da önceden belirtilen Havle’nin dindar kesim içerisinde muhalif konumda bulunduğu tartışmasını destekler niteliktedir.

Etkinlikler:

Derneğin faaliyetlerine bakıldığında, 27 Ekim 2020 tarihinde *“Birlikte Ne Yapmalı, Nasıl Yapmalı?”*, 21 Kasım 2020 tarihinde son atölye *“Erken Yaşta Evliliklerde Mücadeleye İslami Yaklaşımları Dâhil Etmek: Sahada Neler Öğrendik, Ne Yapabiliriz?”*, 20 Aralık 2020 tarihinde *“Feminizmin Yerelleşmesi”* çevrimiçi konferansı, 20 Mart 2021 tarihinde *“Erken Yaşta Evlilik”* araştırmasının son etkinliği olan *“Erken Yaşta Evlilik Tecrübeleri ve Algıları: Nasıl Mücadele Etmeli?”* çevrimiçi zirvesinin gerçekleştirildiği görülmektedir.

İslami söylemlere dayanarak kadınların erken yaşta evlendirilmesine zemin hazırlayan ifadelere karşı Havle’nin konuya ilişkin birçok çalışma yapması ve seminer düzenlemesi, İslami feminist literatür açısından büyük önem arz etmektedir. İslami söylemlerin kadınların ikincilleştirmesinde kullanılmasına karşı duran Havle, bu doğrultudaki amaçlarını sürdürmektedir.

Havle’nin bir diğer çalışması, 14 Mayıs 2023 genel seçimlerden dindar kadınların neler bekledikleri üzerine odaklanmıştır. *“Kadınların Masası:*

1153 Uslu C, Doğanılmaz Duman D (2024). Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1134-1162.

Dindar Kadınlar Yeni Dönemden Ne Bekliyor?” adlı etkinliğin raporunda öncelikle neden ‘dindar kadınlar’ söyleminin seçildiği şu şekilde açıklanmıştır:

Türkiye’de yüksek siyaset, bir grup kadına uzun süredir dindar, başörtülü, Müslüman, mütedeyyin, muhafazakâr veya İslamcı olarak sesleniyor. Kullanılan tanımlar değişse de bu seslenişin kendilerine olduğunu bilen kadınlar, hak ve özgürlükler mücadelesinin yanı sıra kendilerine yapışan belirli etiketleri ve kategorileri de dönüştürmeye çalışıyor. (...) Tam da bu nedenle özellikle genç dindar kadınlar olmak üzere AK Parti’den kopan veya kopmak üzere olan kadınların kendileri için hangi siyasetin ‘gerçek’ bir alternatif olabileceğini, 14 Mayıs’tan sonra kendilerini nasıl bir Türkiye’nin beklediğini, farklı parti ve ittifakların kendi sorunlarının çözümüne ilişkin somut politika vaatlerini çok daha berrak bir şekilde görme ihtiyacı buluyor. (Havle K. D., 2023: 3-4)

Hükümetin toplumsal cinsiyet politikalarına dair yaklaşımları kadar, siyasi muhalefet söylemlerinin de eleştirildiği etkinlikte derneğin davetleri sonucu CHP, HDP, İyi Parti, Saadet Partisi, Deva Partisi, Gelecek Partisi, Yeşil Sol Parti ve TİP içerisinden kadın siyasetçiler bulunurken; AKP’den katılım olmamıştır (Havle K. D., 2023: 5).

Etkinlikte, İstanbul Sözleşmesi’nin siyasi alanda sınır çizici bir söylem olarak *sembolikleştirilmesi*,¹⁹ eleştirilen konular arasındadır. Buna göre; siyasi muhalefet, hükümet politikalarına karşı reaksiyonel tutum sürdürmekte ve buna bağlı olarak İstanbul Sözleşmesi gibi sembolikleşmiş bazı alanlar, eşdeğer önemde diğer siyasi alanların gündeme alınmamasını beraberinde getirmektedir (Havle K. D., 2023: 8). Söz konusu sözleşme etrafında dönen tartışmalar, kadınlar arasında da bir kutuplaşmaya neden olmaktadır. Raporunda, İstanbul Sözleşmesi’nin kadınları şiddetten koruma konusundaki önemini yanı sıra kadınları şiddetten korumanın tek koşulu ve aracı olmadığı, esas olanın ulusal ve yerel uygulamalar olduğu düşüncesi de yer almıştır (Havle K. D., 2023: 16).

Eleştiri odaklarına bakıldığında, İstanbul Sözleşmesi’nin kadına yönelik şiddet konusunda ne denli önemli olduğunun kabulü; ancak siyasi ve toplumsal alanda kutuplaştırıcı bir sınır olarak çizildiği ifade edilmektedir. Önemli olanın, ulusal ve yerel düzeyde kadına şiddet konusunda yaptırımlar ve uygulamalar olduğu şüphesizdir. Ancak sözleşmelerin siyasi ve toplumsal temelde kabul görmesi, uluslararası iş birliğini ve sosyolojik zihniyeti yansıtabilir. Bu açıdan da İstanbul Sözleşmesi’nin, siyasal ve toplumsal tabanda önemli bir kırılma noktasını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Son alışmaları ise *“Türkiye’de Aile: Hayaller ve Gerçekler”* (Havle K. D., 2022), Hollanda Büyükelılıği Matra Programı Desteğiyle Türkiye’deki aile kavramını açıklamaya yönelik 2021-2023 yılları arasında yürütölen bir araştırma projesidir. Toplumsal düzeyde aile kavramına dair göröşleri öğrenmek için kadınlarla; örgütsel düzeyde ise hak temelli sivil toplum kuruluşları ile göröşmeler yapılmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere İstanbul Sözleşmesi’nin Türk aile yapısına uygun olmadığı iddiası ile kaldırıldığı göz önüne alındığında söz konusu çalışma, bireylerin ‘aile’ kavramını nasıl kabul ettiğini ve algıladığını ortaya koyması açısından önem teşkil etmektedir. Farklı yaş-eğitim gruplarından seküler ve dindar kadınlarla; aileye, toplumsal cinsiyet eşitliğine, cinsel yönelime odaklanan ve toplumsal cinsiyeti bir siyaset alanı olarak kullanan on sekiz kurumla göröşmeler gerçekleştirilmiş; genel olarak, ‘aile’ denildiğinde kadınların kendi yaşadıkları ve tecrübe edindikleri çevre içerisinden belli bir modeli dikkate alarak yanıt verdikleri saptanmıştır (Havle K. D., 2022: 11). Yapılan alışma, Türkiye’deki aile kavramına dair düşünce kalıplarına ışık tutmaktadır. Kadınların ve kurumların, ‘aile’ oluşumunun dışında bir hayat olamayacağı konusunda hemfikir olduğu; ancak kurumların aynı zamanda aileyi bir politik söylem alanı olarak gördüğü söylenebilmektedir (Havle K. D.,2022: 91). Dolayısıyla, İstanbul Sözleşmesi’ne dönük aile kapsamında yapılan eleştirilere yanıt olarak *“hangi aile?”* sorusu gündeme getirilebilmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Kimlik; hayatı şekillendiren ve kÖltür temelinde de değişim gösteren bir kavramdır. Bireysel ve kolektif kimliklerin önemi, bireylerin yaşamdaki duruşunu belirleyen ve diğer kimliklere olan bağlılıkları/aidiyetleri şekillendiren ögeler olmalarıdır. Bu alışmada, Havle Kadın Derneği’nin incelenmesiyle farklı kolektif kimliklerin birbirlerinden net bir şekilde ayrışabilecekleri gibi keşişim kümelerini de ortaya çıkararak ihtilaflı alan oluşturabilecekleri bir vakaya odaklanılmıştır. Zira, dini kimlik merkeze alınmış ancak aynı zamanda siyasal bağlamla i içe olan cinsiyet kimliği de incelemenin önemli bir parçası olarak çalışılmıştır.

Türkiye’de ilk Müslöman feminist dernek olan Havle; kendi kolektif kimliğini din, ideoloji ve cinsiyet bileşenleri üzerinden tanımlamaktadır. Tüm bu kimlik bileşenlerinden de dini kimliği ön planda olan sivil toplum örgütü, yayınlarını ve çalışmalarını bu doğrultuda yürötmektedir. Uygulanan içerik analizi ile üretilen içeriklerde etkin olan aktörlerin tutumlarına dair belirli kalıpların incelenmesi amaçlanmış ve aşağıda tartışılan bulgulara ulaşılmıştır.

“Türkiye’de Erken Yaşta Evlilik Tecrübeleri ve Algılar Projesi” adlı çalışmada, görüşmelerde fikir beyan eden kadınların içeriklerin üretilmesinde etkin olduğundan yola çıkılarak belirtmek gerekir ki, ilgili katılımcıların kimlik oluşumlarında dini, sosyo-ekonomik ve kültürel kimlik doğrultusunda farklılıklar görülmektedir. Şöyle ki eğitim düzeyi azaldıkça erken yaşta evliliğe karşı tepkiler de azalmaktadır. Dini kimlik ve toplumsal cinsiyet olgularıyla birlikte şekillenen evlilik algısında kadın ve erkeğe yönelik roller de değişmektedir. Bireysel kimlik özelinde kadınlara ‘annelik’; erkeklere ise ‘ekonomik güç’ rolü atfedilmektedir. Öte yandan Havle, görüşmedeki kadınların dini değişmeyen kurallar bütünü olarak gördüklerini ve yine geleneksel yorumları da din ile eşdeğer bulduklarını ifade etmiştir. Havle’nin bu noktada oluşturmak istediği, yalnızca altı çizilen bu ifade ile farkındalık değil; aynı zamanda gerçekleştirilen söz konusu proje ile de farkındalığın konsolide edilmesidir. Projenin makro düzeyde bir içerik olarak değerlendirilmesiyle Havle’nin etkin aktör konumuna gelmesi, dinin ataerkil yorumlarına karşı feminist alana katkı sunma amacını işaret etmektedir.

İncelenen bir diğer çalışma olan “*Şiddetin Adını Koymak: Kadınların Dini Aidiyetleri ve Şiddetle Başa Çıkma Yolları*”nda amaçlanan; sosyolojik-dini değerler ile toplumsal cinsiyet temelli şiddet ilişkisini açıklığa kavuşturmadır. Bu kapsamda, şiddete bakışın benimsenen dini kimlik bağlamında değiştiğini ve İstanbul Sözleşmesi’ne bakış açısının ise toplumsal cinsiyet kavramına olan yaklaşımla paralel olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki dini kimliği benimseyen kadınların aktör konumunda şiddeti; ‘fıtrat’, ‘kader’ gibi kavramlarla; dini kimlik üzerinden tanım yapmayan kadınlar ise ‘psikoloji’ kavramı ile ilişkilendirmişlerdir. Dini kimliği benimseyen kadınlar tarafından İstanbul Sözleşmesi’nin bir tehlike olduğu düşüncesi ise belki de en çok tartışılan ‘aile’ kavramı ile ilgilidir. Zira Sözleşme’nin özel alana müdahale olduğu düşüncesi ve sözleşme maddelerinin fıtrata aykırı olduğu düşüncesi söz konusudur. Bir diğer aktör konumunda bulunan Havle’nin ise İstanbul Sözleşmesi’ni tanıdığı, onayladığı görüşü oldukça nettir (Uslu ve Doğanyılmaz Duman, 2023: 107-108). İstanbul Sözleşmesi’nde vurgulanan psikolojik şiddet, emek, ekonomik özgürlük, toplumsal cinsiyet rolleri, boşanma, nafaka gibi hususlar; kadınların boşanma sürecinde karşılaştıkları yegâne sorunlardır. Buna rağmen, kadınların bir kısmı sözleşmeyi tanımayarak/destekleyemeyerek kendi haklarına dönük bilgi sahibi olamamaktadır. Havle’nin yapmış olduğu çalışmalar, dini kimlik dolayısıyla toplum nezdinde yapılması beklenen/uygulanan davranış kalıplarına karşı konumdadır. İnternet sitelerinde İstanbul Sözleşmesi’ni destekleyen ve ilgili konu hakkında bireyleri bilinçlendirme amacı taşıyan çalışmalar yaptıklarını

söylemek mümkündür. Bu doğrultuda, dini kimlik ve sivil toplum örgütü arasındaki ilişki; toplumun farklı kesimlerini, inançlarını, kültürlerini bir araya getirmek ve ortak amaçlar için çalışmak adına bir fırsat sunmaktadır.

14 Mayıs 2023 genel seçim dönemine yaklaşırken gerçekleştirilen “Kadınların Masası: Dindar Kadınlar Yeni Dönemden Ne Bekliyor?” adlı etkinliklerinde ise tek aktör konumunda bulunan Havle, İstanbul Sözleşmesi’ni sınır çizici bir sembol olarak kabul etmiştir. Söz konusu sınır çizici sembol sadece siyasal alanda değil; aynı zamanda sosyo-kültürel alanda kadınlar arasında da kendisini göstermektedir. Etkinlikte gerek dindar kadınlar gerek dindar-seküler kadınlar arasında sınır çizici faktör olan İstanbul Sözleşmesi’nin şiddet konusunda tek ve en önemli unsur olmadığı belirtilmektedir. Derneğin ise İstanbul Sözleşmesi’ne dönük tepkileri, sözleşmenin feshedilmesinden öncesinde ve sonrasında paralellik göstermektedir. Böylelikle, İstanbul Sözleşmesi’ne yüklenen ‘Müslüman aile hayatına ve Türk örf ve geleneklere uygun olmadığı eleştirisi’, Müslüman feminist dernekte karşılığını bulmamakta, her iki kolektif kimliğin kesişim kümesinin oluşturduğu ihtilaflı alanda kalmaktadır.

Sonuç olarak kadınlar, benimsemiş oldukları dini ve ideolojik kimliklerini, bedenleri üzerinde de gösterme zorunluluğu ile karşı karşıyadır. Buna göre Müslüman bir kadının, kamusal alanda nasıl görüldüğüne ve ne şekilde davrandığına dikkat etmesi gerektiği, kimliğini dini kalıplara göre yansıtması beklenmektedir. Oysaki kadınların kamusal alanda göstermesi beklenen bedensel, düşünsel davranış kalıpları; ataerkil düşünceyi ve toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirmektedir. Dolayısıyla kadınlar bireysel kimlik tanımlamalarında dini, ideolojik, cinsiyet bileşenlerini benimsemiş olsa dahi toplum tarafından hareket alanında buna yönelik kısıtlama uygulanması, kamusal alandaki davranış ve söylem özgürlüğüne de tehdit oluşturmaktadır.

Sivil toplum örgütleri, toplumsal sorunların çözümüne katkıda bulunmak amacı ile toplumda ses birliği oluşturarak değişim yaratabilirler. Sivil toplum örgütlerinin herhangi bir kolektif kimlik üzerinde kuracağı dayanışma unsurları, toplumsal bütünleşmeyi ve bilinçlenmeyi sağlamak için araçsallaştırılabilir. Zira sivil toplum örgütlerinde dini kimlik çemberi etrafında oluşan ortak değerlerle bu durum rahatlıkla sağlanabilmektedir. Böylelikle modern toplumlarda karşılaşılan anominin, sosyolojik düzensizliğin önüne geçilebilecektir. Öte yandan dini kimlik çemberi ile, toplumun muhafazakâr kesimlerinde sivil toplum kuruluşlarına katılma motivasyonu sağlanabilmekte, ortak değerler ve amaçlar dolayısıyla faaliyetlere katılım

arttırılabilmektedir. Sivil toplum örgütleri de dini kimlik bileşenine önem atfetmiş bireylerin toplumsal sorunlara karşı duyarlılığını arttırarak bireyleri toplumsal değişim için harekete geçirebilir. Bir diğer önemli husus, sivil toplum örgütlerinin dini kimlik özelinde farklı eğilimlere sahip bireyleri bir araya getirerek, toplumda farklılıkların kabul edildiği ve hoşgörünün sağlandığı bir ortam yaratabileceğidir. Dolayısıyla, sivil toplum örgütlerinin toplumdaki önemi ve görevi yadsınamaz bir boyuttur. Kadın sivil toplum örgütlerinin ise her biri farklı bir kültürü, ideolojiyi, anlayışı benimsiyor olsa da günümüz Türkiye'sinde kadınların kadın olmaları sebebiyle karşılaştıkları sorunlar, dezavantajlı durumlar devam etmektedir. Ancak farklılıklar içinde sahip olunabilen ve görülebilen kimlikler, dünyaya karşı farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu kapsamda Müslüman feminist Havle Kadın Derneği, dini kimlik çemberi etrafında birleşerek feminizmin yerelleşmesini, feminist harekete katkıda bulunarak savunuculuk faaliyetlerinin arttırılmasını ve feminist dayanışma ağının var olan seküler boyutuna dindar eklemelenmeyi hayata geçirmeyi hedeflemektedir. Özellikle Müslüman kadınların, dezavantajlı durumları ve toplumda karşılaştıkları sorunlar için mücadele eden dernek; farklı inanç, kültür, ideoloji gözetmeksizin dayanışma ağlarını sürdürmektedir

Sonnotlar

1- Detaylı bilgi için bkz: <https://www.havlekadin.com/biz-kimiz/>.

2- Sözleşmenin Müslüman aile hayatına uygun olmadığına dair eleştiriler için bkz: (Keleş ve Onay Çöker, 2021; Keneş Çoban ve Kocabay-Şener, 2023).

3- Havle, Ne Yapıyoruz? (t.y.). <https://www.havlekadin.com/en/what-are-we-doing/>. Son erişim tarihi, 02/08/2023.

4- "Örtünme pratikleri" bu anlamda iyi bir örnek olabilir. Söz konusu pratik; kültür ve dini algılayış biçimindeki farklılıkları, benimseyişleri yansıtmaktadır.

5- Platform, 2019 yılı itibarıyla faaliyetlerine son vermiştir.

6- Havle Kadın, Biz Kimiz (2018). <https://www.havlekadin.com/biz-kimiz/>. Son erişim tarihi, 05/08/2024.

7- <http://recel-blog.com/recel/>. Son erişim tarihi, 05/08/2024.

8- <https://kskmi.wordpress.com/biz-kimiz/>. Son erişim tarihi, 05/08/2024.

9- Mary Wollstonecraft'ın feminist hareket başlangıcında da üzerinde en çok durduğu konu, eğitim olmuştur. Kaleme aldığı *Kadın Haklarının Gerekçelenendirilmesi (A Vindication of the Rights of Woman, 1792)* 'nde kadınlara yönelik temel düşünüş tarzı ve bunların değiştirilmesi için eğitim kurumu varlığının önemine dikkat çekmektedir. Gerçekten de bireylerin eğitim ile toplumsal cinsiyet, kadına şiddet, aile içi şiddet, roller, gelenekler hakkında bilinçlendirilmesi son derece elzemdir. Günümüzde de müfredatta bu konuda eksiklikler bulunmaktadır. Eğitim sürecinin iyileştirilmesi ve eş zamanlı olarak çocuklara verilecek taciz, cinsellik, toplumsal cinsiyet, şiddet gibi dersler, doğacak sorunların önüne geçilmesi bakımından etkili olabilecektir. Toplum tarafından çocuklar arasında "ayıp" görülerek konuşulmayan bu gibi durumlarda, bilinçsizlik devam etmekte ve ne yazık ki çocuklar böylesi bir durumla karşılaştıklarında ne olduğunu bilmediklerinden tepki verememektedirler.

10- Söz konusu röportajda LGBTİ kavramının kullanılması sebebiyle, aynı şekilde vurgulanması tercih edilmiştir.

11- Havle Kadın Derneği: AKP tabanı iktidarla aynı fikirde değil. (2020, Ağustos 7). <https://www.5harfililer.com/havle-kadin-dernegi-istanbul-sozlesmesi/>. Son erişim tarihi, 10/05/2021.

12- Havle Kadın Derneği (2021, Mart 20). <https://twitter.com/HavleKadin/status/1373264373431599120?cxt=HHwWoIC4kf-q6l4mAAAA>. Son erişim tarihi, 11/05/2021.

13- Havle Kadın, Biz Kimiz (2018). <https://www.havlekadin.com/biz-kimiz/>. Son erişim tarihi, 02/01/2023.

14- Havle Kadın, Hakkında (2019). <https://havlekadin.wordpress.com/hakkinda/>. Son erişim tarihi, 10/05/2021.

15- Havle Kadın, Hakkında (2019). <https://havlekadin.wordpress.com/hakkinda/>. Son erişim tarihi, 10/05/2021.

16- La Havle Demeye Geldik! (2021, Mart 29). <http://recel-blog.com/la-havle-demeye-geldik/>. Son erişim tarihi, 09/05/2021.

17- Havle Kadın, Neler Yapıyoruz? (2018). <https://www.havlekadin.com/neler-yapiyoruz>. Son erişim tarihi, 08/01/2023.

18- Söz konusu araştırma raporunda LGBT kavramının kullanılması sebebiyle, LGBTİ veya LGBTİQ+ yerine aynı şekilde vurgulanması tercih edilmiştir.

19- İlgili kelime, raporda bu şekilde kullanılmıştır ve "sembolleştirme" anlatılmak istenmiştir.

1159 Uslu C, Doğanılmaz Duman D (2024). Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1134-1162.

Kaynakça

- Aka A (2010). Kimliğe Teorik Yaklaşımlar. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 34(1), 17-24.
- Ali Z (2017). *İslâmi Feminizmler* . Çev. Ö Elitez, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altıparmak Ş ve Budak H (2020). İslami Feminizm ve Türkiye’deki Yansımaları. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, 21-41.
- Aydoğdu H (2004). Modern Kimlikte Öznenin Ölümü. *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0(10), 115-147.
- Badran M (2017). İslâmi Feminizm: Nedir? İçinde: Z Ali (der) *İslâmi Feminizmler*. Çev. Ö. Elitez, İstanbul: İletişim Yayınları, 37-50.
- Barlas A (2017). Müslüman Kadınlar ve Baskı: Kuran’dan Yola Çıkan Özgürlük Okuması. İçinde: Z Ali (der), *İslâmi Feminizmler*. Çev. Ö Elitez, İstanbul: İletişim Yayınları, 65-87.
- Berktaş F (2019). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Castells M (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Kimliğin Gücü*, Çev. E Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çakır S (2021). *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle N (2000). *Melez Desenler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle N (2010). *İç İçe Girişler: İslam ve Avrupa*. Çev. A Berktaş, İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle N (2011). *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güç A (2008). İslamcı Feminizm: Müslüman Kadınların Birey Olma Çabaları . *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 649-673.
- Gülerce H ve Gülerce R (2020). Türkiye’de Kimlik Siyaseti Sorunları ve Çokkültürlülük. *Euroasia Journal of Social Sciences and Humanities*, 7(4), 1-10. doi:10.38064/eurssh.65.
- Gürhan N (2010). Toplumsal Cinsiyet ve “İslami Feminist” Söylem. *Contemporary Perceptions of Islam in The Context of Science, Ethics, and Art, International Symposium*, 365-383.
- Giddens A (2012). *Sosyoloji*. Çev. H Özel vd. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gleason P (2014). Kimliği Tanımlamak: Semantik Bir Tarih. İçinde: F Mollaer (der), *Kimlik Politikaları*, Çev. F Mollaer, Ankara: Doğu Batı Yayınları. 21-52.
- Havle, K. D. (2022). *Türkiye’de Aile: Hayaller ve Gerçekler*. İstanbul: Havle Kadın Derneği.
- Havle, K. D. (2023). *Kadınların Masası, Dindar Kadınlar Yeni Dönemden Ne Bekliyor?* İstanbul: Havle Kadın Derneği.
- Uslu C, Doğanıılmaz Duman D (2024). Kolektif Kimlik Farkındalığının Oluşmasında Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü: Havle Kadın Derneği Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1134-1162. 1160

- Heywood A (2018). *Siyasi İdeolojiler*. Çev. L Köker, İstanbul: BB101 Yayınları.
- Kalpaklıoğlu B (2021). *Şiddetin Adını Koymak: Kadınların Dini Aidietleri ve Şiddetle Başa Çıkma Yolları*. İstanbul: Havle Kadın Derneği.
- Kalpaklıoğlu B ve Çamdereli R (2021). *Türkiye’de Erken Yaşta Evlilik Tecrübeleri ve Algıları*. İstanbul: Havle Kadın Derneği.
- Karaca Ş (2012). Öncü Bir Kadın Yazar Emine Semiye’nin Kaleminden “İslamiyet’te Feminizm”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 269-280.
- Keleş D ve Onay Çöker D (2021). İslamcı Basında İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığının İzlekleri: Milli Gazete Örneği. *Kültür ve İletişim Dergisi*, 24(2), 372-405. DOI:10.18691/kulturveiletisim.915364.
- Keneş Çoban H ve Kocabay Şener N (2023). İstanbul Sözleşmesi Tartışmalarında Açık Muhalefetten Zemin Kaydırmaya Farklı Tutumlar: Sabah ve Sözcü Örnekleri. *Fe Dergi*, 15(2), 153-197. DOI: 10.46655/federgi.1278694.
- Kömeçoğlu U (2016). Örtünme Pratiği ve Toplumsal Cinsiyete İlişkin Mekânsal Bir Etnografi. *Doğu Batı Düşünce Dergisi: Kimlikler*(23), s. 39-78.
- Meryem D (2019). Sivil Sayfalar: <https://www.sivilsayfalar.org/2019/04/02/turkiyede-ilk-musulman-feminist-kadin-dernegi-havle/>. Son erişim tarihi, 09/05/2021.
- Ören M F (2022). Toplumsal Cinsiyet ve Cami: Kadınlar Camilerde Platformu Örneği. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 6(2), 210-231. DOI: 10.33708/ktc.1167780.
- Özinanır S Y (2016). Kadın Perspektifli Bir İslami Yorumlama Biçimi Olarak Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisyatifi. *Fe Dergi*, 8(1), 118-130. DOI: 10.1501/Fe0001_0000000156.
- Özüdoğru Erdoğan H N (2021). Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Kadın Hareketleri: Dijital Aktivizm. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 112-119.
- Parekh B (2014). Kimliğin Mantığı. İçinde: F Mollaer (der), *Kimlik Politikaları*, Çev. S Aksoy, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 53-76.
- Parmaksız B ve Öztan B (2021). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Türkiye’de İslami Feminizm ve Havle Kadın Derneği. *Tezkire*, 125-157.
- Sözlük G T (2022). *Kimlik*. Türk Dil: <https://sozluk.gov.tr/>.
- Şefkatli Tuksal H (2020). Türkiye’de İslami Feminizm Tartışmaları. İçinde: F Saygılıgil ve N Berber (der), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm cilt 10*, İstanbul: İletişim Yayınları, 216-238.

Tajfel H (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13(65), 65-93. DOI:10.1177/053901847401300204.

Taylor C (2018). *Benliğin Kaynakları: Modern Kimliğin İnşası*. Çev. S A Baş ve B Baş, İstanbul: Küre Yayınları.

Uslu C ve Doğanıılmaz Duman D (2023). *Türkiye'deki Kadın Sivil Toplum Örgütlerinde Kimlik Olgusu*, Ankara: Gazi Kitabevi.

Farklı Sorunlara Benzer Görünen Çözümler: Durkheim, Gökalp ve Ahlak¹

Mehmet Taylan Esin, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0003-0448-7955

E-Posta: mehmettaylanesin@yahoo.com

Öz

Sosyoloji tarihi çalışmaları Gökalp-Durkheim ilişkisini, yazarların kullandıkları kavramlar arasında koşutluk kurarak “etki” ve “uyarlama” gibi genel-geçer terimlerle ele alır. Oysa iki yazarın ahlak öznesi anlayışları arasında önemli bir mesafe vardır. Gökalp ferdi fizyolojik/maddi çıkarlarına yönelen biyolojik bir varlık gibi ele alırken, şahsiyeti estetik, dinî ve ahlakî hazları kovalayan, vicdan sahibi, toplumsal bir varlık gibi düşünür. Toplumsal fayda için ferdiyet geride bırakılmalı ve şahsiyete ulaşılmalıdır. Durkheim de bireysel ahlakın imkansızlığını savunur, ancak insana, toplumsal işleyişi anlamasını ve böylece ahlakî eylemde bulunabilmesini sağlayan bir düşünme yetisi izafe eder, akıl ve idraki, görev ve disiplinden sonra ahlakın üçüncü dayanağı sayar. İki yazar arasındaki bu mesafe, yaşadıkları dönemin güncel sorunlarıyla da birleşerek din ve meslek ahlakı anlatılarına yansır. Gökalp din ve tasavvufu, içinde benliklerin bütünleşeceği bir “eritme potası” olarak görünürken, Durkheim, itaat kadar, anlamak ve ikna olmanın da dinin bir parçası olduğunu savunur. Buradan hareketle, körü körüne itaati emreden edilgen ahlakın yerine, uygun bir zamanlamayla, anlamaya ihtiyaç duyan etken ahlakı koymayı önerir. Yazarların fikirleri arasındaki mesafenin başka bir sonucu da Durkheim’in kadir-i mutlak devlete karşı bireyselliklerin korunması için tampon bir kurum olarak meslek örgütlenmesini savunurken, Gökalp’in devlete rakip olarak gördüğü her türden özerk yapıya aslında muhalif iken sadece “millî” oldukları için meslek örgütlerini onaylamasıdır.

Bu çalışma iki yazarın fikirleri arasındaki farkın, birey anlayışları arasındaki mesafe kadar dönemlerinin özgün siyasî gündemleri nedeniyle farklılaşan ilgilerinden de kaynaklandığını öne sürüyor. Gökalp din-ahlak ilişkisi üzerine görüşlerini, dinin otoritesinin ve hükümet içindeki ağırlığının gözden geçirildiği II. Meşrutiyet döneminde ortaya koyar. Benzer şekilde Durkheim’in din-ahlak arasındaki ilişkilere ait yorumları III. Cumhuriyet’in laikleşme girişiminde yaşanan tereddütleri barındırır. Durkheim’in meslek ahlakı ve korporasyon kuramı, III. Cumhuriyet’in bölgencilik, adem-i merkezîyetçilik ve tampon kurumlar tartışmalarına yönelik bir öneridir. Milli esnaf cemiyetlerine ilgisi 1. Dünya Savaşı’nın özgün sermaye birikim sürecinde yoğunlaşan Gökalp, Durkheim’e atfen kullandığı dayanışma ve korporatizm kavramlarıyla aslında bu süreci meşrulaştırmak ister.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, Din, Émile Durkheim, Meslek Örgütleri, Ziya Gökalp.

Apparently Similar Solutions to Different Problems: Durkheim, Gökalp and Ethics

Abstract

Studies on history of sociology examine the relationship between Gökalp and Durkheim with vague terms such as “influence” and “adaptation”, establishing parallels among the concepts used by the authors. However, there is a significant gap between their approaches to the subject of ethics. While Gökalp considers the individual as a biological being oriented toward physiological and material interests, he envisions personality as a socially endowed being with a conscience, pursuing aesthetic, religious, and moral pleasures. Personality should overcome individuality for the benefit of the society. Durkheim, on the other hand, argues that individual ethics is impossible but attributes a thinking ability to subjects, enabling them to understand social mechanisms and engage in moral action. Thus, he considers intellect and understanding as the third pillar of ethics, after duty and discipline. This divergence between the two authors, along with the contemporary problems of their time, is reflected in their discussions on religion and professional ethics. Gökalp imagines religion and mysticism as a “melting pot” where individualities merge, while Durkheim maintains that, besides obedience, individual understanding and persuasion are indispensable components of religion and piety. Consequently, instead of a passive ethics that blindly commands obedience, Durkheim proposes introducing, at the appropriate time, an active ethics based on understanding. Another consequence of the distance between the authors’ ideas is that Durkheim advocates for corporations acting as buffer or intermediate institutions (“corps intermédiaires”), protecting individualities from the omnipotent state, while Gökalp, although perceiving autonomous structures as rivals to the state, approves of corporations only because they are recognized as “national.”

This study suggests that the difference between the authors’ ideas arises not only from the gap in their understanding of the ethical subject but also from their diverging interests as a consequence of the political agendas specific to their respective periods. Gökalp presented his views on the relationship between religion and ethics during the Second Constitution when the authority and status of religious institutions within the government were under review. Similarly, Durkheim’s comments on the relationship between religion and ethics encompassed the uncertainties experienced in the laicization project of the Third Republic. Durkheim’s theory of professional ethics and corporatism proposed a solution to the debates on regionalism, decentralization and buffer institutions during this period. Gökalp’s interest in “national” artisan societies was intensified during World War I, under the unique conditions of capital accumulation, which he aimed to legitimize using the concepts of solidarity and corporatism borrowed from Durkheim.

Keywords: Ethics, Religion, Émile Durkheim, Corporation, Ziya Gökalp.

Mesele

Durkheim'in Gökalp üzerindeki etkisi konusunda birçok sav bulunur. Tartışmaların çoğu özgünlük üzerinedir. Gökalp monografisinin yazarı Heyd, Gökalp'in Batı'daki kuramları alıntılamağdan öte neredeyse hiçbir şey yapmadığını yazar (Heyd, 1950: x). Buna karşın çağdaş çözümler uyarılama savına işaret eder: Gökalp Durkheim'i kendi siyasî gündemine göre kurgular ve yeni kavramlar türetir (Nefes, 2013). Başka çalışmalara göre, yazar (ve öğrencileri) geleneksel bir toplumu modern dünyada ayakta tutma kaygısıyla, Avrupa sosyolojisi ile Osmanlı-İslam mirasını harmanlar (Özerverli, 2015; Topal, 2017). Parla iki savı da kullanır: "Birçok kuramsal yazısı, küçük değişikliklerle hatta bazen aynen Durkheim'i izler" yargısının yanı sıra, Gökalp'in Durkheim'i gelenekle sentezlemesi sonucu "özgün ve Durkheim'den daha geniş bir sistemin sahibi" olduğunu iddia eder (2009: 97, 58).

Uyarılama veya sentez görüşleri farklılığa işaret etse de, bu farkı, Gökalp'in güncel veya yerelden derleyip Durkheim'in görüşlerine eklediği bir katkı, bir fazlalık gibi ele alır. Böylelikle iki yazarın, birbirinin karşılığı sayılan sözcükleri kullanırken benzer bağlamlara gönderme yaptığı varsayılır. Topal, anlamın bağlam ve gelenekler arasındaki nakli yani tercüme sırasında yeniden değerlendirildiğini yazsa da, konuya örnek veya açıklık getirmez (2017: 291).

Bu belirsizlikte Gökalp'in de payı vardır: Kendi çalışmalarından birini tanımlamak için kullandığı "hem tercüme hem telif" formülü, adeta "onun sosyolojisini özetlemektedir" (Kabakçı, 2011: 209). Bu ifade, Gökalp'in çalışmalarında Durkheim'in "etki" sözcüğünün çok ötesine geçen varlığına işaret eder. Belki de bu varlığı sürekli hissettiği için Gökalp'in, örneğin ardılı Necmeddin Sadık (1918) veya düşünsel hasmı Satı Bey'in (1918) aksine, Durkheim sosyolojisini doğrudan ele aldığı bir çalışması yoktur.

"Etki" ve "uyarılama" gibi bol kesimli sözcükler kullanılmadan Gökalp ve Durkheim'in eserleri nasıl kıyaslanabilir? Bu yazı öncelikle iki yazarın birey, akıl ve ahlak anlayışları arasındaki mesafeyi, daha sonra din-ahlak ilişkisi ve meslek ahlakı anlatılarını ele alıyor. Yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak sadece Gökalp'in değil Durkheim'in anlatsını da tarihsel arkaplanı ile birlikte ele almayı ve ahlak kuramlarıyla siyasetin ilgisini göstermeyi hedefliyor.

Durkheim ve Gökalp: Ortaklık Noktasında Bir Fark

Gökalp'e göre ferdiyet ve şahsiyet, eğilim/yönlenme 'sistemleri'dir, elemnden kaçır ve hazzı arar. Ferdiyet maddî, şahsiyet ise manevî varlıklara (mefkure)

yönelir. Ferdî eğilimlerimizi türümüze, şahsî eğilimlerimizi ise toplumumuza borçluyuz. Ferdîyet sisteminin merkezi bilinç, şahsiyet sisteminin merkezi ise vicdandır. Ferdî/maddî hazları aramak türün devamına, bedî, dinî, ahlakî hazları aramak ise toplumun devamına hizmet eder (1975a). Bu ikili şemayla Gökalp ferdi biyolojik bir varlığa indirger. Bilinci olsa da fert, manevî tatminin peşinde koşmaz, maddî hazlarla yetinir. Başka bir yazısında ahlak kurallarının “ferdî arzular” a muhalif ve “ferdî fedakarlıklar” esasına dayalı olduğunu kaydeder. İnsanın nefsi ve arzuları ahlakın amacı olamaz (1917b).

Gökalp’in şahsiyet kavramı, sözlük anlamından türer. Arapça’da “şahıs”, ayağa kalkan, yükselen, uzaktan görünendir (TDV *İslam Ansiklopedisi*, “Şahsiyet” maddesi; Nişanyan, *Etimoloji Sözlüğü*). Şahsiyet, teşhis edilen, seçilen, ayrışan ve tanınan, “tanınma”nın diğer anlamında toplumca kabul/saygı görendir. Ferdin biyolojik, temel, maddî ve bu nedenle düşük profilinin aksine farklı ve yüksek olma anlamı taşır (Gökalp, 1992: 204).

Durkheim’de de böyle bir ikilik kurgulanır: İnsanda biri duyumsal diğeri kavramsal/ düşünsel dünyaya ait olmak üzere iki yeti yanyana bulunur. Duyum ve iştah sadece kendi kendisiyle ilişkilidir, bireyseldir, egoisttir. Kavramsal düşünce ise kendimize ait olmayan bir dil evrenine doğduğumuz ve tedavüldeki kavramları kullanmaya mecbur olduğumuz için toplumsal, bu anlamda “gayri şahsî”dir. Ahlak kendimize karşı bir kayıtsızlık ve kendi dışımızdaki bir hedefi arayışla, bir empati çabasıyla başlar. Aynı ikilik bilgi kuramı açısından da geçerlidir. Anlama, duyulardan gelen kişiye özgü verileri anonim kavram çerçeveleriyle bağdaştırma çabasıdır. Duyum ve kavrayış doğaları gereği birbiriyle çatışma halindedir, aynı anda tatmin edilemez. Nedeni açık değilse de, insan sadece sevinç ve hazla dolu bir hayata yönelmez, acı ve fedakarlık gerektireceğini bile kolektif hayatı da ister (1973: 151, 161).

Gökalp’in Durkheim ile ortaklaştığı nokta bireysel ahlakın imkansızlığıdır:² Bireyin kendisiyle olan ilişkisi, Durkheim’e göre hiçbir ahlakî tavır veya sonuç doğurmaz. *Meslek ve Vatandaşlık Ahlakı*’nda³ tanımladığı üç ahlak ilişkisinden ilki, bireyin kendisiyle girdiği ilişkidir. “Kendi ahlakı”nın işlevi bireyin zihninde “ahlakın temellerini kurmaktır” (2003: 3). Bu ifade açık değilse de, yazarın “kendi ahlakı”nı toplum ahlakının varlığı için bir önkoşul veya asgari bir zemin olarak gördüğü anlaşılıyor. ‘Asıl’ ahlak ise egonun bittiği yerde başlar. Gökalp’e göre de, “fert ferdiyeti itibarıyla hiç bir ahlakî kaidenin gayesi olamaz” (1992). Başka bir yerde ahlakın amacının fertler üstü “bir vicdandan ibaret olan cemiyet” olduğunu yazar (1917b). Böylece

örneğin vicdanî hesaplaşma, özeleştirme, zühd (çilecilik),⁴ ruhsal temrin uygulamaları, birey-üstü hedefleri yoksa ahlaka konu olmaz.

Kendi ahlakının Gökalp'teki karşılığı, tasavvufu ele alma biçimidir. Gökalp tasavvufu bir özdenetim ahlakı olarak değil, Heyd'in deyişiyle, bireyin içinde çözüleceği bir eritme potası gibi görür (1950: 45-53). Parla, Heyd'in yorumunu eleştirirse de,⁵ başka bir sayfada "tasavvufun aşkın bir tanrıya erişip katılma ilkesi[nin], Gökalp'in ... toplumun bireye üstünlüğü ilkesine uygun" düştüğünü yazar (2009: 90). Oysa tasavvufta makam, salikin sadece ilahî emirlere uymaya çabalayarak değil yanı sıra örneğin nefsinin ayıplarını görerek, kötülükten arınarak ulaşacağı noktadır. Gökalp tasavvufta bireysel arınma yerine toplu kurtuluşun imkanlarını arar.⁶ Durkheim'in aksine "kendi ahlakı"nın kurucu işlevinden söz etmez.

Buna karşın Durkheim, insana, toplumu ve işleyişini anlaması ve böylece ahlakî eylemde bulunabilmesini sağlayan bir düşünme yetisi yükler. Düşünce sosyaldir, daima ego dışında bir nesneye yönelir, dünyaya ve diğerlerine odaklanır (1973: 153). Toplumun bireyin bilincinde temsilini yani toplum tasavvurunu mümkün kılan bu yetidir. Başka bir çalışmada düşüncenin iradeyi özgürleştirdiğini yazar, akıl ve idraki, görev ve disiplinden sonra ahlakın üçüncü sacayağı sayar (1925: 119-20). Bu üçüncü unsur aslında hem bireyin ahlak kurallarının işlev ve amaçlarına vakıf olmasını hem de ahlakın bilimsel bir disipline, töre bilime konu olmasını sağlar (1925: 116-7).

Durkheim itaati etken ve edilgen olarak ikiye ayırır. Edilgen itaat kurallarının anlamını bilmeden körü körüne itaattir. Oysa çağdaşlığın imkanlarından biri, aklın ahlakın önemi giderek artan bir bileşenine dönüşmesidir. Çağdaş vicdan körlük yaşamamak, kuralların anlamına kayıtsız kalmamak ve rasyonel olmayı tercih etmemek için etkin bir özerklik talep eder (1925: 114, 118). Gökalp'in aksine vazifesini "gözlerini kapamadan" (1952c), kuralların anlamının ayırında olduğu için yapan birey, rasyonel ve laik ahlakın güvencesidir.

Gökalp ise, ferdi bilinçli bir varlık olarak tanımlasa da, ahlakın öznesi olması için "şahsiyet" düzeyine yükselmesini şart koşar. Gökalp'in Durkheim'den en önemli farkı bu noktada ortaya çıkar: "Ahlakî kaideleri ferdi şuuruyla yahut aklımızla takdir edemeyiz" (1917b). Gökalp'te fert, ahlakî davranış için yetersiz ve vazgeçilebilir, hatta vazgeçilmesi ve geride bırakılması gereken bir mahiyettir: "Şahsî ahlakın esası, insanın icap ettiği zaman ve icap ettiği nisbette ferdiyetini şahsiyetine feda etmesidir" (1992). Ferdin bu olumsuz

kullanımını Cumhuriyet edebiyatında da görüyoruz.⁷ Heyd'e göre Gökalp'in 1910-11'de Fouillée üzerine dersler verirken, vazgeçip Durkheim'i izlemeye başlamasının nedeni, Fouillée'nin toplumun temelini bireysel özgürlük ve yaratıcılığı yerleştirmesidir (1950: 45).⁸ İnsan azim, ihtiyar ve iradeden mahrum değilse de (Gökalp: 1918), fert eşyanın değerini yaratamaz (Gökalp: 1914b).

Gökalp Durkheim'in ahlakın imkanı olarak önerdiği bireyin anlama yetisini genellikle görmezden gelir.⁹ Ahlak kaidelerini "ferdî şuorumuzla yahut aklımızla takdir" edemeyeceğimizi öne sürerek vazife ahlakını kendi deyişiyile "gözlerini kapamaya", Durkheim'in deyişiyile "körlüğe" davet ve mahkum eder (1925: 118). Durkheim'in kuramının, "her şeyi üst aidiyetlere, kimliğe, yani millete, kavme" (Baker, 2012: 361), kısaca "eritme potaları"na aktarmaya elverişli kısımlarına odaklanır. İki yazar arasındaki en bariz fark, bireyin entelektüel kudreti ve bunun felsefî sonuçlarıyla ilgilidir. Gökalp'te anlama yetisinin, Durkheim'in aşağıda değinilen eserlerinde ise "şahsiyet" kavramının karşılığı yoktur.¹⁰ Gökalp'in ferdi, Durkheim'in bireyi ile özdeş değildir. Bu kuramsal mesafenin etkileri, yazarların hem din hem de meslek ahlakını çözümlemesinde gözlenebilir.

Durkheim, Din ve Ahlak

Durkheim'in edilgen ve etken itaat arasında salınan birey modelinden kaynaklanan iki başlı bir din ve ahlak anlayışı vardır. İlkine göre ahlak bir emirler sistemidir. Emirlerle itaat emrin içeriğinden değil itaat isteğinden kaynaklanır. Bu nedenle din dahil emredici tüm toplumsal normlar, örneğin adet ve ananeler zorunlu olarak ahlaksaldır (1925: 27-34). Ancak başka bir çalışmasında anlamak ve ikna olmanın dinin "ebedî" yönü olduğunu, insanların akıllarına yatmayan inanç ve kültürleri benimsemeyeceğini savunur (1973: 205).

1902-3'te kaleme aldığı ders notlarından oluşan *Ahlak Eğitimi*'nin başka bir yerinde ise tarihsel açıdan melez bir sav ileri sürer. Durkheim bir taraftan geleneksel/dinî ve modern/dünyevî ahlakı ayırıştırır: Geleneksel ahlak akıl yürütmeye yer vermezken modern çağda akıl ahlakın önemli bir parçasına dönüşür. Akıl, körü körüne itaati emreden edilgen ahlakı, anlamaya dönük etken ahlaka çevirmeye yaradığı kadar, dünyevî ahlakın din ahlakından uzaklaşmasını da sağlar (1925:121). Ahlakın dinden bağımsız olarak kurulmasını mümkün gören bir çağda, bir zamanlar ahlak fikrinin aracı olan dinin yerine artık onun "rasyonel yedekleri" geçirilebilir (1925: 9).

Tarih içinde dinle karışmış ahlakî unsurlar dinden ayrıştırılmalıdır. Ancak “yerine ikamelerini koymadan geleneksel sistemden dinsel unsurları çıkartmaya başlarsak, en vazgeçilmez ahlakî fikir ve duyguları yok etme badiresiyle karşılaşırız” (1925: 8-9, 19). Durkheim bir taraftan aklın ahlaktaki payının artması sonucu dine artık ihtiyaç kalmadığını ima eder, diğer taraftan dinin öteden beri akli dışlamadığını öne sürerek, ahlakın taşıyıcısı olarak veya olduğu sürece dinden hemen vazgeçilmemesini savunur. Bu mütereddit itidal çağrısının anlamı nedir?

Bunu anlamak için III. Cumhuriyet’in ahlak ve eğitim tartışmalarına kısaca değinmek gerekir. Fransız ahlak reformu projesi, 1870-71’deki Prusya yenilgisi ve Paris Komünü’nün yarattığı karmaşadan çıkış yolu olarak görülür. 1879-89 dönemi bir tarafta devrimci-radikal-eşitlikçilere, diğer tarafta Katolik Kilisesi, monarşist ve muhafazakarlarca kurulan “Ahlakî Düzen” (“Ordre moral”) koalisyonuna (Mayeur, Reberieux, 1984: 6, 19) karşı üçüncü yol arayışıyla, devlet otoritesi ve yasamaya dayalı, dünyevî bir “cumhuriyet ahlakî” programıyla anılır. Bu tasarının temsilcilerinden sayılabilecek Durkheim’e göre devlet “ülkenin ahlak hayatını örgütler”; “yasama devletin özel hayata müdahale” aracıdır (Schafer, 1997: 9-11).

Eğitim, daha doğrusu ahlaka dayalı eğitim de bu araçlardan biridir. Cumhuriyetçiler okulun hem zihne hem de kalbe hitap ettiğini, hem bilgi verdiğini hem de duygulara “ahlakî rehber” olduğunu öne sürer. Öğretim-eğitim farkı 1886’da dile getirilir: Öğretim bilgi verir, eğitim ise çocuğu ahlaklı bir insana dönüştürür. Eğitim reformu, ruhbanın devlet okullarında ders vermekten men edilerek öğrenciler üzerindeki dinî velayetin kaldırılmasını ve cumhuriyetçi değerlerin yerleştirilmesini hedefler. Ahlaka dayalı eğitim, çocuğa düşünme ve eyleme alışkanlığı ile kendini yönetme kabiliyetini kazandıracaktır (Brooks, 2016: 23-31). 1880’lerden itibaren “ahlaksız çocuklar” tasnifi, hükümetlerin aile ve çocukların hayatına müdahalesini haklı gösteren bir projeye dönüşür (Schafer, 1997: 4-5; Donzelot, 1979: 77-8).

Peki bu yeni dünyevî, rasyonel ahlak hangi modele göre kurgulanacaktır? Durkheim ahlakın tarihsel beşiği olarak dinden başka bir öncül göstermez. Bu durumda elde tek bir prototip vardır. Sosyalist pedagog Ferdinand Buisson, o dönemdeki hedeflerinin, geleneksel “Hıristiyanlıktan... [sadece] ahlakî fikirlerden oluşan dünyevî bir din türetmek” olduğunu belirtir (Mayeur ve Reberieux, 1984: 87).¹¹ Din hem aşılması gereken bir engel hem de izlenmesi gereken bir rehberdir. Durkheim *Dinsel Hayatın İlkeli Biçimleri*’nde kadim

ilahların sahneden çoktan çekildiğini ama yenilerinin henüz doğmadığını yazar (1995: 429). Yenilerin henüz oluşmadan eski değerlerin kaybı, modernizmin kendini tanımlama biçimi ve temel kaygısıdır. Durkheim'in aklın dindeki yeriyle ilgili gelgitleri ve "ikamesi bulunmadan dinsel unsurların tasfiyesi" sonucu rehbersiz kalma ve "boşa düşme" endişesi, dönemin ruh halinden kaynaklanmış olmalıdır.

Durkheim'in ahlaka dayalı eğitimle ilgili fikirleri, Fransız eğitim reformu projesini ihtiyata davet eder. Bu daveti Durkheim'in aklın ve ahlakın dinin içindeki payına dair fikirleri ile beraber değerlendirmek gerekir. İçinden dinî unsurların ayıklanarak ahlakın "geri kazanımı" hem zorunluluk hem de imkandır. Zorunluluktur zira ahlakın dinden başka tarihsel öncülü yoktur. İmkandır zira Durkheim'in bazı önermelerine göre rasyonel ahlakın kaynağı olan akıl ve idrak dinde mevcuttur. Böylece itaat haricinde ikinci bir unsur daha (akıl) din ve ahlaka ortaktır. Din ve ahlakı birleştiren bu iki perçin nedeniyle, modern çağda rasyonel ahlak lehine de olsa dinden hemen yüz çevirmek yıkıcı olabilir. Edilgen itaati esas alan dogmatik anlayışın terk edilmesi gerekse de kuralın idrakini esas alan din ahlakından ancak uzun vadede vazgeçilebilir. Durkheim'in ikili birey/din modeli bu ayrımı savunmasını mümkün kılar.

Gökalp, Din ve Ahlâk

Din ve ahlak arasındaki ilişkiye dair Gökalp'in üç farklı görüşü vardır. İlki ahlakı ön plana çıkarır: "Din ile hukuk... kuvvetlerini ahlaktan alırlar. Bir memlekette ahlakî bir inzibat yoksa, ruhlar üzerinde ne dinin, ne de kanunların tesiri olabilir" (1917a). 1923 tarihli *Türkçülüğün Esasları*'nda ise ümmet benzeri toplulukların yalnız bir konuda ortak iken ulusun bireyleri arasında her konuda katılım bulunduğunu, dolayısıyla ulus ülküsünün ümmet ülküsünden ve yurt ahlakının ümmet, aile vb ahlaklardan üstün tutulması gerektiğini belirtir. Öte yandan bazen ikinci görüşe geçer, örneğin 1922'de dinî değerlerin ahlakî değerlerin üzerinde olduğunu savunur (1922c).

Üçüncüsü daha çok *İslam Mecmuası*'nda ortaya koyduğu bağdaştırıcı görüştür. İttihat ve Terakki tarafından desteklenen derginin misyonu, İslam'a ilerleme ve yenilik fikri aşlamaktır. Gökalp 1914'te İslam bir taraftan vahye diğer taraftan toplumsallığa dayandığı için, eylemlerdeki iyilik/kötülük niteliğinin hem nas hem de örfe göre ayırt edilebildiğini yazar. Nas, Kuran ve sünnete, örf ise cemaatin içtimaî vicdanına dayanır.¹² İlki eylemleri vacip ve haram, ikincisi ise maruf ve münker kategorilerine yerleştirir. Kuran'ın birçok ayetinde geçen "emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker", genel kabule

göre bilinenin/örfün emri ve kötü/inkar edilenin yasaklanmasıdır (Cook: 2004). Gökalp bu denklikten yola çıkarak gerektiğinde örfün nasın yerine geçebileceğini iddia eder (1914c), başka bir yazıda örf'e hangi şartlarda öncelik tanınacağını niteler (1914d). Bu ikinci yazıda daha da ileri gider, "örf[ün] de nas gibi hakikî ve sarîh bir surette değil fakat zımnî, mecazî" anlamda ilahî sayılabileceğini¹³ öne sürer. Tartışma toplumsal ahlakın dinî ilkelerin yerine kullanılabileceğini ispata dönüktür, örf'e eşdeğerlik hatta öncelik verilmesini önerir. Ama birkaç ay içinde gelen eleştirilerden sonra (İzmirli, 1914) geri adım atar, bu kez nası örfün ölçüsü yapar: "Örf nasça makbul... kaideler" dir (1914a).¹⁴ Bağdaştırma taktiği, din veya ahlaka mutlak hakimiyet vermeden, düşünsel iklime bağlı olarak birini ötekinin yanına yazar.

1918'de maruf ve münkere dönerek bağdaştırma çabasını sürdürür. Yurttaşlar toplumdaki konumlarına göre birbirine iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamakla mükelleftir ("mücadele"). Bu fikre göre, genel ahlak çıkış noktasını dinden almakla kalmaz, "maruf" ve "münker" gibi normlar dolayısıyla tanımlanır ve bu normları denetleyen dinî otoriteye bağlanır. Bunun sonucunda başka yazılarında vaat ettiği "millî ahlak", "yeni hayat", "yeni ahlak"ı (Oğuz, 2018: 25) Kuran ayetlerine dayandırmış olur. Diğer yandan da bu fikir ahlakı ilahî düzlemde halka indirir, tebaayı ilahî buyruğun dünyevî denetçisi olarak görevlendirir.

Ahlakın ikinci ayağı bilgidir. Gökalp kötülük ve iyilikleri, nedenleriyle beraber bilme çabasına "içtihad" adını verir. Bu, fıkıh alanındaki içtihat değil alimin ("mütehassıs") bilgi yolundaki bitmeyen "cihadi"dır. İçtihad mücadeleden önkoşuludur. İçtihad kuramsal, mücadele ise gündelik ve pratik bir faaliyettir. Gökalp (1918) alimi böylece otorite kılar ve ona hukuk, ahlak, felsefe, iktisat, vs. alanları "millî"leştirme görevini verir.

Yaygın kaniya göre, Osmanlı'nın son döneminde İslamcı ve Türkçülerin arasındaki mücadele ahlakın kaynağı hakkındaki tartışmaya yansır. İlk grup ahlakın vahy ve diğer dinî kaynaklara dayandığını savunurken, ikinciler millî değerler çevresinde yeniden oluşturulmasını önerir (Oğuz, 2018: 85). Gökalp'in bağdaştırıcı yazıları ise sanki bir uzlaşma mesajı verir: İyinin emri ve kötünün önlenmesi düsturunu paylaşarak karşılığında pozitivist bir girişim olarak millî ahlakın kabulünü teklif eder. Bilgiyi İslam ahlakının yanına hatta önüne monte etmeye çalışır, bir taviz karşılığı ahlak biliminin tanınmasını talep eder. Bu üç konum (dinin ahlaka başatlığı, tersi ve ikisini bağdaştırma çabası) arasında savrulması Gökalp'in kararsızlığı mı, yoksa siyasî hamleleri midir?

Aynı gelgit *İslam Mecmuası* sayfalarını Gökalp ile paylaşan Besim Atalay'da da görülür. Yazar "ahlak"ın iki anlamından söz eder: Gündelik dilde kullanılan "iyi ahlak" ile huy ve yaratılış anlamına gelen "hulk" kelimesinin çoğulu olan "doğal" ahlak. Ahlak yaratılışla ilgili olsa da, normatif bir kavram olan "iyi ahlak" dışsal ve disiplinler uygulamalarla oluşturulabilir (1915c). Buradan iki farklı din-ahlak ilişkisi ortaya çıkar.

Hadise göre "ahlak dinin kabıdır" (1915a): Bir topluluğun dini, doğal anlamıyla ahlaka, yani o topluluğa özgü örf, alışkanlık vs. ye göre şekillenir. Doğal ahlakı, bir milletin adeta kaderidir, değiştirilemeyen, şaşmaz bir kanun niteliğindedir. Aynı yazıda yazar bu kez normatif ahlakın özünü "emr-i bil maruf ve nehy-i an-il münker" düsturuyula özetler (1915b). Her ne kadar örf topluluğun ahlakı olsa da disipline ve emre konu olması durumunda, genel ahlak "maruf" ve "münker" gibi normları dayatan dinî otoriteye bağlanır. Yazının ana fikri İslam dininin ahlaka göre değil, tersine ahlakın dinî norm ve otoriteye göre şekillenmesi gerektiğidir. Bu durumda din ahlakın kabını oluşturur. Atalay ahlakın iki farklı tanımını kullanarak din-ahlak ilişkisini belirsizlikte bırakır, belki de uzlaşı mesajını tekrarlar.

Gökalp'in "iyinin emri" ve "kötünün önlenmesi"nin kabulü karşılığında millî ahlakı önerdiği dönemde, İslam'ın siyasî otorite ile ilişkisi dönüşüme uğramaktadır: II. Meşrutiyet'ten itibaren Hilafet'in yetkileri iç siyasette sınırlanmak istenir. Ulemanın çoğu Hilafet ve Meşihat'ı anayasal bir çerçevede görmeye başlar. Halifeyi, meşruiyetini millî egemenlik ilkesine borçlu bir vekile, şeyhülislamı da bir devlet memuruna indirgeyen iddialar dile getirilir. Halife'nin yurt dışındaki Müslümanlar üzerinde yetkisinin olmadığı yazılır (Kara, 1993: 135-9, 47). 1909'da mahkemelerin Adalet Nezareti'ne bağlanması önerilir. Ancak 1913 Kongresi'nde İttihat ve Terakki belki de Trablusgarp ve Balkan savaşlarının etkisiyle İslamcı bir çizgi benimsemek zorunda kalır. Dünya Savaşı'nda cihat ilanıyula beraber Halife'nin ümmet üzerindeki nüfuzuna yeniden ihtiyaç duyulur. Öte yandan *İslam Mecmuası*'nda 1914'ten itibaren yayınlanan yazıların zemin oluşturduğu din reformu, belki de Arap İsyanı sonucu İslam birliğine duyulan inancın kaybı üzerine 1916 Kongresi'nde ele alınır ve ardından yürürlüğe girer. 1916-7'de Şeyhülislam'ın idaresindeki şeri mahkemeler Adalet, medreseler Maarif, vakıflar ise Evkaf Nezareti'ne bağlanır; Şeyhülislam'ın yetkileri ibadet ve itikat işleri ile sınırlanır (Yakut, 2020: 220-1, 28-30; Dressler, 2015). Hilafet'in yetkileri hükümete devredilir.

Gökalp'in din-ahlak ilişkisi üzerine görüşleri ile 1908-17 dönemindeki reform çabaları arasında koşutluklar vardır. İslam dininin hükümet ve siyaset

indeki konumunun uğradığı bir dizi dönüşüm ile Gökalp ve Atalay'ın örf ve ahlaka bir statü sağlamak üzere İslam'ı yeniden yorumlama (belki de tersine örf ve ahlakı kaldıraç olarak kullanarak İslamcılarının hareket alanını daraltma) girişimleri eşzamanlıdır. Ümmet üzerindeki emredici rolü zarar görmeden dinin otoritesi dünyevî otoriteye aktarılmak istenir.

Durkheim ve Meslek Ahlakı

Bireyin yetileri konusunda Durkheim ile Gökalp arasındaki mesafe, “korporatizm” (meslek örgütlenmesi) kavramına ve çevreleyen tartışmaya nasıl yansır? Durkheim'in meslek ahlakını etrafıca ele aldığı kaynaklar, *Meslek ve Vatandaşlık Ahlakı*, *Toplumsal İşbölümü'nün* 1902 baskısına yazdığı önsöz ve *İntihar*'ın son bölümüdür.

İşbölümü'nde, Durkheim bireyleri birbirine ve topluma bağlayan bağların tümünü yasa ve ahlakın temsil ettiğini yazar (1984: 331). İkisinin ortak yönü toplumsal yapıtıma dayanmasıdır (2003: 1). Son iki asrın iktisadî gelişmeleri serbest girişimi yaygınlaştırırken, meslek ahlakını yeterince olgunlaştırmadan faaliyet alanını kurlsız ve yasadızlığa (“anomie”) terk eder (1984: xxxii-xxxv). Devletin müdahale etmesi gereken, piyasa ve girişimcilik (“business”) alanıdır. Bu alanın ilk özelliği, merkezî otoriteden ve kısıtlamadan bağımsız olarak işleyebilmesidir. Hiçbir ahlakî disipline ve yapıtıma tabi olmayan rekabet ortamı, “kargaşa”ya yol açtığı için “sağlıksız”dır (2003: 10). İktisadî disiplinsizlik, beraberinde ahlakî çöküşü de getirir.

Alanın ikinci özelliği sözleşme mantığına dayanmasıdır. Durkheim'in eleştirisine göre, bir sözleşmenin belirleyici koşulları kendi dışında yer alır. Sözleşme karşılıklı kazanımı öngörse de, faydacılık esasına oturtulamaz: Sözleşmeyi mümkün kılan, tarafların tabi olduğu ahlakî ilke ya da toplumsal bağ gibi daha temel bir paylaşımdır. Bunun kanıtı, sözlü veya yazılı anlaşma ifadesinin her zaman bu bağı gösteren bir ritüelle desteklenmesidir. Ayrıca bir sözleşme iki tarafın rızasını içerse de toplum nezdinde adil ve makbul sayılmayabilir. Klasik iktisat kuramı, kısıtlama ve müdahalelere tabi olmayan sözleşmelerin toplumu istikrara ulaştıracağını varsayarak fiiliyattaki sağlıksız duruma hukukî statü hatta itibar kazandırır. Durkheim ise bu kurama uzak durur, fayda ilişkilerinin her daim yanında veya üstünde yer alan huzur, haz, gelenek, ritüel vs. gibi manevî bir ilke tanımlar (2003: 190-210).

Yazar *Meslek ve Vatandaşlık Ahlakı'nda* kurduğu üç katlı toplum modelini *İşbölümü'nün* ikinci önsözünde de kullanır: Devlet, tampon kurumlar (“corps intermediaires”) ve bireyler. Durkheim'e göre devlet, egemen

otoritenin kendiliğinden doğan (sui generis) planlama, örgütlenme ve icra kademelerinden oluşur. Bu kademeler, topluluğun yararına olacak ideal ve projeleri oluşturur. Devlet üst düzeyde bir bilinç, tefekkür ve “sosyal düşünce organı”dır (2003: 48-50).

Yazara göre her topluluk, üyeleri arasında çatışmayı önlemek ve üyelerini şekillendirmek için baskıcı yöntemler kullanır, “despotik”tir. Durkheim’in “ahlakî disiplin” adını verdiği bu baskı, aslında her tür kolektif oluşumun temelidir (2003: 12). Süperegö gibi ahlakî disiplin de her insanın içine sanal bir duvar örerek tutkularını sınırlar (1925: 63). Bu sınırlama ve düzenleme aslında bireyin yararınadır; kolektif çatının altına girerek kendisini kargaşadan korur, huzur bulur (2003: 24; 1925, Bölüm 4). Disiplin bireyler arasında adeta duygusal bir bağ oluşturur.¹⁵ Huzur, disiplindedir. Disiplini duygusal bağa dönüştüren, düşünen bireyin kuralları ve eylemlerinin sonuçlarını anlama ve seçme yetisidir.

Yazarın can alıcı sorusu şudur: Devletin hayatın her alanına müdahalesi, din ve cemaat hayatının yerini birey kültürünün aldığı bir dönemde mümkün ve meşru mudur? Varsayımına göre bireysel hak, bireyin kendisinden değil ona bu hakları bahşeden otoriteden kaynaklanır (devlet veya toplum). Benzer şekilde insan Kant’ın iddia ettiği gibi ahlakî bir varlıksa, bunun nedeni ona ödev ve yükümlülüklerini yaptırım yoluyla öğreten otoritedir. Devletin ana görevi, bireyi ahlakî, yani disiplin ve yaptırıma tabi olacağı bir hayata davet etmektir. Haklarının korunması için bu çağrıya bireyin de uyması gerekir. Durkheim bireyi böylece borçlandırır ve otoriteye saygıya çağırır. Sorusundaki çelişkinin mantıksal çözümü,¹⁶ bireyin haklarını devletin oluşturduğunu ve düzenlediğini kabul etmesidir. Bireyin modern dönemdeki hamisi devlettir (2003: 44-103; Greve, 1998). Dolayısıyla müdahale mümkün ve gereklidir. Peki nasıl, hangi amaçla ve hangi düzeyde?

Devletli toplum (“political society”),¹⁷ aynı siyasî otoriteye tabi, aile, cemaat ve lonca gibi tampon kurumlardan oluşur. Modern çağda bunlar dinî / yerel cemaatler ve meslek örgütleridir. Ortak özellikleri, aynı mezhep veya işkolundaki üyelerin kendi kendilerini yönetecek organ ve mekanizmaları oluşturmak üzere işbirliği yapmasıdır. Tüm toplulukların despotik olduğu varsayımıyla, bu kurumlar da, kendi ahlak ilkelerini dayatarak üyelerinin bireyliğini tehdit eder. Bir “düşünce organı” olarak devletin görevi, bireyi hem tampon kurumların baskısından hem de iktisadî hayata hakim olan kargaşadan koruyacak planları yapmaktır.

Devlet, bireyle doğrudan temasa etmeden iktisadî canlılıklarını henüz sürdüren “günümüzün sosyal düzeni ile uyumlu” kurumları desteklemeli ve birlik ruhuna hayat vermelidir (1925: 235). Tampon kurumlar, bireyler arası ilişkinin dayanışmacı biçimini mümkün kıldığından ahlak ilkeleri çevresinde güçlendirilmeli ve denetlenmelidir (2003: 100-103, 218; 1984: xxxv; 2005: 341-5). Bireyler bu kurumlar çevresinde örgütlenerek ve dayanışarak feragat ve fedakârlığı öğrenecektir. Durkheim böylece hem girişimcinin başına buyrukluğunu hem de devletin ve tampon kurumların buyurganlığını engellemek ister. Liberalizmden hoşlanmadığı için, birey ile üst-otorite dışında üçüncü bir taraf tanımlayarak bir denge kurmaya çalışır (2005: 347). Meslek ve vatandaşlık ahlakı, devletin bireylerle dolaylı ilişkisi üzerinden kurulacak yeni bir düzen arayışıdır.

“Tampon kurumlar” Durkheim Fransası’nın netameli sorunlarından: 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa’da liberallerin Hıristiyanlığa aldığı gibi, Fransa’da da Cumhuriyetçiler Katolik mezheplerine cephe alır, bazılarını kapatır, diğerlerinin nüfuzunu kısıtlar. Durkheim’in mezun olduğu yıllarda devreye sokulan reformlardan en önemlisi, laik ilköğretimin zorunlu tutulması, dinî eğitimin yerini ahlak ve vatandaşlık derslerinin almasıdır (Kalyvas, 2018: 123). Zorunlu okullaşmanın bir nedeni, standart Fransızca’yı yaymak ve bölgesel farklılıkları ortadan kaldırmaktır. Jakoben geleneğin kaygılarından biri, kültürel parçalanmışlığın Cumhuriyet’e vereceği zararlardır. III. Cumhuriyet’in eğitim seferberliği, Paris’ten bir saat uzakta oturup da Fransa’da yaşadığını bilmeyen köylülere (Weber, 1976) vatandaşlık bilinci ve sadakat aşılama hedefler.

Bu seferberlik bir dizi tepkiye de yol açar. Bunlardan biri 18. yüzyılda güç kazanan liberal felsefe, ikincisi ise, doğrudan birey yerine bireyle devlet arasındaki tampon kurumları, örneğin 1870 sonrası kısmî özerklik kazanan idarî taksimat birimlerini (“département”) destekleyen bölgescilik (“regionalism”) fikridir. Adem-i merkezîyetçilik dönemin aşırı sağcı simaları tarafından da rağbet görür. Siyasî yelpazedeki farklı kanatların (liberal, sosyalist ve karşı-devrimci sağ) ortak noktası, ulus-devlet ve o dönemdeki demokrasi uygulamalarının katlanılmaz olduğudur (Loughlin, 2007: 42-4). 19. yüzyılın sonunda daha fazla özgürlük, iktidarın sınırlandırılması ve eğitimi ilke edinmiş alim ve hukukçulardan kurulu liberal bir çevre oluşur (Greilsammer, 1975). Ancak merkezleşme taraftarları da çoğalır (Schmidt, 1990). Fransız siyaseti anlaşılabilir bu eksenle kutuplaşır. Adem-i merkezîyetçilik, dönemin bazı kaynaklarında aile yapısının zayıflaması veya aksine aile kurumunun korunması ve otoritesinin restorasyonu, benzer şekilde merkezî otoritenin

sınırlandırılması ya da aksine güçlendirilerek taşraya yayılması açısından ele alınır (Greilsammer, 1975). Bölgecilik ve tampon kurumlar, hayatın birçok alanını kuşatan bir tartışma ve güç mücadelesine dönüşür.

Özerklik isteyen hareketlerin etkisiyle Üçüncü Cumhuriyet'te bölgecilik siyasî bir çizgiye girer. Breton Birliği Cumhuriyetçilerin önlemlerine tepki olarak 1898'de kurulur; adem-i merkezîyetçi tepkiler 1905 Yasası'ndan sonra sertleşir (Loughlin, 2007: 42-4). Daha ilginç, bu kuram ve görüşler Fransa'nın uluslararası bir güç olarak varlığının ülke içindeki yansımalarını tartışmaya açar: Taşra vilayetleri, Fransız kültürel ve iktisadî emperyalizminin nesnelere, kısaca Fransa'nın iç sömürgeleri midir (Virmani, 1987)?

Durkheim anlaşılan tampon kurumlar kuramıyla bireyle devlet, Cumhuriyetçilerle Katolik ve liberal siyaset arasında bir denge noktası bulmaya çalışır. Merkezîyetçilik ve bölgecilik kutuplaşmasının karşısına meslekî temsili koyar (Hayward, 1960: 197). Ahlak, bu farklı siyasî görüşleri bireyin korunması ve iktidarın paylaşımı konusunda uzlaşmaya davet eden bir şemsiye-kavramdır. Yazarın 1890'larda verdiği derslerin ahlak, eğitim ve tampon kurumlar üzerine olması tesadüf olmasa gerek. Durkheim'in ahlak "bilimi", Fransa'nın güncel siyasî sorunlarına ortaçağın lonca ahlakından derlenen çözümler sunar.

Gökalp ve Meslek Ahlakı

Gökalp'e gelince, *Meslek ve Vatandaşlık Ahlakı*'nı oluşturan ders notlarından haberdar olduğuna dair bir kanıt yoksa da, *İşbölümü*'nün önsözlerini sanki okumuştur (Strenski, 2006). Yazar cemaatler ve özyönetim konusunu 1916 tarihli bir yazı dizisinde ele alır. Buna göre, Tanzimat aydınları Osmanlı Devleti'ni hem "İslam devleti" hem de "asrî devlet" olmaktan uzaklaştırmıştır. Modern devletin özelliği, yargılama tekeli ve böylece kamu otoritesini ("velayet-i amme") elinde tutmasıdır. Oysa Türkiye'de sefarethane ve cemaatlerin de yargı organları vardır. Tanzimat ıslahatçıları, diğer hatalarının yanı sıra (Heyd, 1950: 74-7; Birgen, 2006: 362), Osmanlı devletini, bireylerden değil, bir tür "muhtariyet"e sahip cemaatlerden oluşan bir "konfederasyon" olarak tasavvur etmiştir. Oysa cemaat "siyasî bir mahiyeti haiz bir nevi natamam devlet" tir. Osmanlı devletinin içinde "cemaat namıyla" başka devletler kurulması sakıncalıdır (Gökalp, 1916).¹⁸

Özerk makam ve örgütler tehlikelidir. Gökalp İttihat ve Terakki'nin 1917 Kongresi'ne Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı'nın kabineden çıkarılması için bir teklif sunar (Birgen, 2006: 377). Müslüman olsun olmasın, her vakıf kendi

vakfiyesi, personeli ve bütçesi ile devlet içinde bir devlettir (“hudaşahî hükümet”, 1952a). Medreseler devletle nüfuz yarışına girmemelidir (1952d). Yazar, Mütareke basınındaki yaygın görüşün aksine, bireyleri örgütleyerek kendi kendini yönetebilen cemaat, vakıf gibi “tampon kurumlar”, devletin varlık koşullarına bir tehdit olarak görür (Esin, 2023). Müslüman ümmet örgütlenmesinin, “dahilî kapitülasyonlar” adını verdiği kanun koyma, yargılama ve yürütme yetkilerine sahip gayrimüslim cemaatlere benzemesinden endişe duyar (1922a).¹⁹

Bu durumda Gökalp esnaf örgütlerini neden ve nasıl savunur? Yazar, Durkheim’i 1911-12’de okumaya başlar (Heyd, 1950: 32). Buna karşın “korporatist düzen özleminden ilk kez, 1915 başında *İslam Mecmuası*’nda söz eder” (Toprak, 1980).²⁰ Yazı, milletleri toplumsal örgütlenme açısından beşe ayıran bir tasniftir. Tasnifte esnaf örgütlenmesine dayalı iki topluluk tipi yer alır. Bunlardan ilki esnaf topluluklarının yönetimindeki özerk şehir devletleri, ikincisi ise merkezleri başkentte bulunan “millî mahiyet”teki esnaf topluluklarıdır. Bu sonuncusu, “Türk milleti”nin girmeye aday olduğu “medeniyetin en yüksek şeklidir” (1915a). Gökalp açıklama yapmadığı gibi türlere örnek de vermez.

1917’de yazdığı yazıda ise ülkenin iki tip arasında geçiş aşamasında olduğunu yazar: Geleneksel loncalar çözülürken yerlerini ülke çapındaki başkent merkezli millî esnaf cemiyetleri almaktadır (1975b: 161). Başka bir yerde aynı önermeyi normatif olarak kullanır: Meslek örgütleri kendi kendilerini denetleyerek güçlenmeli, toplumsal dayanışmayı artırmalıdır. Ancak bir çekinceyle: Türklerle gayrimüslimler arasındaki geleneksel işbölümü çift taraflı asalaklıktır. İlk grup askerî-idarî, ikincisi ise iktisadî işlevleri görür. Türklerle “müşterek bir vicdan”ı ve “sağlıklı” bir işbölümünü paylaşmayan gayrimüslimler böylece “millî mahiyet”teki meslekî dayanışmasının da dışında kalır. Bu eserde Gökalp bazı ince ayrıntılara da girer: Şehirlerde kurulacak örgütlerin “başına bir şeyh yahut kethüda değil bir genel yazman geçirmeli”dir (1970: 94, 157-9). Gerekçe belirsizdir.

Gökalp’in konuya gösterdiği ilginin zamanlaması, esnaf dernekleri için kullandığı ve Durkheim’de yer almayan “millî” sıfatı, ayrıca kethüdalıkla ilgili yorumu dikkat çekicidir. Bu üç muammayı tarihsel gelişmelerden çıkarsayabiliriz: 1908 Devrimi’nden itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti esnaf örgütlerini ele geçirmeye çalışır. 1909, 1910 ve 1912 tarihli talimatnamelerle vilayetlerdeki lonca ve lonca kethüdalarını tasfiye eder. Bazı esnaf dernekleri 1908 ve 1913’teki boykotlara ve ilk kez 1914’te düzenlenen Fetih

kutlamalarına katılır, böylece Cemiyet'e yaklaşarak pazarlık gücünü artırır, tekel imtiyazı kazanır (Elmalı, 1997), Cemiyet dolayımıyla siyasî iktidarın uzantısı olur. Gökalp'in esnaf örgütleri hakkındaki yazısından bir ay sonra, 29.3.1915'te yeni bir talimat yayınlanır. Buna göre her esnaf cemiyetine atanacak "katib-i mesul", Gökalp'in ifadesiyle genel yazmanlar, Cemiyet-esnaf ilişkilerini yönetecek; böylece Müslüman esnafın, "yabancı sermaye ve gayrimüslim tüccara karşı rekabet gücü artırılacaktır" (Tomalı, 2022).

1910-14 döneminde İstanbul'da kurulan elliden fazla esnaf cemiyeti, 1915'te İttihat ve Terakki'nin gayretleriyle "Esnaf Cemiyeti çatısı altında" toplanır (Tomalı, 2022; Ahmed Muhiddin, 1915), Gökalp'in deyişle "millî"leşir. Esnaf İttihat ve Terakki'ye yakınlaşmasının semeresini Ermeni Tehciri'nden sonra muhtemelen toplar: Talat Paşa'nın Kasım 1916 Kasım'da yaptığı Orta Anadolu gezisindeki izlenimleri şöyledir: "Ermenileri nakildeki isabetin derecesi... anlaşılıyor. İstila gören yerler ahaliyi kamilen yerleşmiş ve Ermenilerin terk ettikleri dükkânlarla ve mallara sahip olarak sanat ve ticarete başlamışlardır" (Kieser, 2005: 485). 1916'dan itibaren vilayetlerde bilinenden daha fazla sayıda esnaf cemiyeti (Tunaya, 1988: 490) muhtemelen bu birikim üzerinde kurulmaya devam eder. İstanbul'un Müslüman bakkalları Cemiyet'in verdiği imtiyazla Savaş'ta şeker dağıtımını üzerinden haksız kazanç elde eder. Kaynağı meçhul büyük bir meblağ 1918'de Müslüman esnafın gelişimi amacıyla kurulan vakfa aktarılır (Esin, 2020: 157-66, 365-90). Tehcirin "bu kadar şiddetli olmasını isteyenler" arasında Gökalp'in de adı geçer (Birgen, 2006: 257).

Çıkarımlar

1. Din ve ahlak ilişkisi açısından ele alınırsa, Gökalp ve Durkheim'in ortak noktası, farklı nedenlerle de olsa, dinin ahlak içindeki tarihsel rolü ve payı nedeniyle dinin rehberliğinden en azından kısa vadede vazgeçememeleridir. Ancak Durkheim'in bireyi anlayış ve idrak sahibidir, rasyonel bir ahlakın öznesi olabilir. Tümüyle rasyonel bir ahlak eğitiminin mümkün olduğu varsayımı (Durkheim, 1925: 7), Katolik öğretisinin III. Cumhuriyet'te kamu okullarından çıkarılması projesi ile koşuttur. Durkheim'de ahlak ve din birbirine iki noktadan perçinlidir: İtaat ve akıl. Ahlaktan din düşüldüğünde geriye hep "pozitif" bir öge kalır. Buna karşın Gökalp'te "etken itaat", rasyonel ahlak, vb. kavramlara yer yoktur. Ahlaktan dini düşmek ne mümkün ne de anlamlıdır. İslam'ın dünyevî eğitimden çıkarılması şöyle dursun, din, ferdiyetleri şahsiyete dönüştüren eritme potansiyellerinden belki de en vazgeçilmezidir.

2. Aynı nedenle Gökalp Durkheim'in aksine bireyin devlete karşı korunması gibi bir endişe taşımaz, özerk örgütlerden de hoşlanmaz.²¹ Yazarın korporatizme olan anî ilgisi, İttihat ve Terakki'nin Müslüman esnaf örgütlenme çabası ile eşzamanlıdır. Esnaf örgütleri, Durkheim'in öngördüğü gibi devletle birey arasında tampon işlevi görmez, aksine siyasî iktidarın kolu olur. Esnafın Cemiyet ve hükümetin uzantısı olması, "millî" sıfatı taşımayan gayrimüslimlerin dışlanması; tehcir ise sermaye transferini sağlar. Bu gelişmeler, "meslek ahlakı" ve "dayanışma" gibi terimleri anlamsız ve imkansız kılar.

3. Gökalp ahlak-din ilişkisi, eğitim ve korporatizm meselelerini Durkheim gibi etraflı biçimde ele almaz. Zaten bu beklenti en azından şu nedenle temelsizdir: Gökalp örneğin İnalçık'ın deyişiyle "yüzyıla damgasını vuran düşünür"dür.²² Buna karşın Berkes'e göre bir felsefeci, sosyolog veya tarihçi değil, hoca, hatip ve çok sayıda müridi olan kamusal bir sima, Birgen'e göre ise İttihat ve Terakki'nin "ruhu"dur. Yazı ve dersleri, özellikle dönemin karar alıcı ve kanaat önderlerine yeni hedefler gösterir (Berkes, 1954; Birgen, 2006: 54, 363-4). Kısaca alimden çok ideologdur. Siyasî gündemi Durkheim'e göre kısa vadeli ve dolayımıdır.

4. Gökalp ve Durkheim'in ortak meselesi değerlerin anlamını kaybetmesinden sonra yeni düzenin nasıl kurulacağıdır. Durkheim'in meslek ahlakı ve tampon kurumlar projesi, loncaların artık olmadığı bir çağda serbest piyasayı lonca ahlakıyla düzenleme, bireysellik ve dayanışmayı eşzamanlı olarak sağlama, organik işbölümünün istenmeyen yan etkilerini giderme, bölgesellik ve merkezîyetçilik dışında bir seçenek sunma çabasıdır. Benzer şekilde rasyonel ahlak eğitimi projesi, ahlakın ilkelerini dinin rasyonel kısımlarından derleyen üçüncü bir yol önerir. Durkheim bugünün ahlakını dünün değerleriyle tamir etmeye çalışır.

Gökalp'in projesi ise açık değildir. Bir iki yazısı haricinde örf ile dini meczetmeye çalışır, daha doğrusu toplumsal ahlakın emredici niteliğini İslam'ın ilkeleri içinde arar. İslam'ın ülke yönetiminin geleceğindeki yerinin tartışıldığı 1909-17 yılları, uluslararası düzeyde nüfuzuna daha çok ihtiyaç duyulan Hilafet'in yetkilerinin içeride budandığı dönemdir. Gözetilen ince dengeler Gökalp'in tereddütlerine yansımış olmalıdır.

Meslek ahlakı konusuna gelince, Gökalp İttihat ve Terakki'nin esnaf örgütlenmesi ve faaliyetlerini "dayanışma" terimiyle adeta meşrulaştırmak ister. Belki de tehcirle yok olan "asalakçı" işbölümünün yerini alacak düzeni

arar. Pratik bir meselesi varsa bile Durkheim'inkinden farklıdır. Bu nedenle Gökalp'in Durkheim'den aldığı varsayılan korporasyon anlatısı, sentez veya uyarılama değil bir bağlam kaymasıdır. İki yazar felsefî ve tarihsel arkaplanları açısından birbirinden çok farklı sorunlara benzer görünen terimlerle (dayanışma, meslek ahlakı), aslında bambaşka çözümler önerir.

Bunun bir nedeni dar görüşlülüktür. Ahlak felsefecileri dünyayı “kendi çevrelerinin, sınıflarının, ... çağlarının ruhu” kadar tanır, ancak bu perspektiften görebilir (Nietzsche, 2014: §186-7). Bu bir kısıt olduğu kadar örtük bir iktidar talebidir: Marx'ın egemen sınıf için söylediği, dünyayı kendi değer ve bakış açısından kodlama, kendi ölçüsüne göre yontma isteği.²³ Dolayısıyla ahlak felsefesi sadece güncellikle sınırlanmış dar bir kuram değil, hayata bir düzen ve biçim verme girişimidir. Gökalp ve Durkheim ahlakın kökeninden söz ederken, aslında bugünün ve geleceğin dünyasını kurmaya talip olur. Çalışmalarının tarihsel bağlamı bunun ipuçlarıdır. Bu kurucu girişimler bilim gibi bir dayanağa muhtaçtır. Durkheim ahlak ve bilim arasındaki öncelik/önderlik tartışmasının, ahlakın bir bilim yapılmasıyla sonlanacağını iddia eder (1973: xv). Gökalp de ahlakın koyduğu kaidelerin sadece müspet bir ilim olan içtimaiyat sayesinde kalıcılaştırılabileceğini savunur (1917a). Sosyoloji ve ahlakın ortak paydası eski değerler üzerinde yeni bir düzen inşa etmektir. İki yazar da ahlakın kural koyucu gücünü bilimin otoritesi ile katmerlemek ve siyasî alana bu ilave güçle müdahale etmek ister.

Sonnotlar

1- Çalışmanın ilk halini değerlendiren Zeliha Hoca'ya eleştirileri, Nedim Hoca'ya kaynak önerileri ve desteği için teşekkür ederim. Bu yazıyı hocam Hasan Kul ile kadim ve ebedî dostum Serhat Özbek'e armağan etmek isterim.

2- Anonim hakemin belirttiği gibi, Gökalp'in Durkheim'e mesafesinin zaman içindeki değişimi bu çalışmada dikkate alınmamıştır.

3- Durkheim'in 1890-1900 tarihlerine ait ders notları önce yeğeni Marcel Mauss'a, ondan da 1930'larda Fransa'da bir doktora öğrencisi olan, sonradan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı Nail Kubalı'ya geçer. Derslerin bir kısmı Durkheim'in ölümünden 20 yıl sonra, 1937'de *Revue de Metaphysique et de Morale* dergisinde, tümü ise Kubalı'nın girişimiyle kitap formatında 1950'de ilk kez İstanbul Üniversitesi tarafından yayınlanır (Kubalı, 2006).

4- Gökalp zühdî ahlakı, içtimaî ahlaktan sayar (1992). Aslında her ahlak doğası gereği içtimaîdir (1917a).

5- Parla, Heyd'in "ciddi çözümlene ve yargı hataları" sonucu Gökalp'i "bütünlüğü içinde ve nüanslarıyla" anlamadığını öne sürer (2009: 141-2). Çağdaş kaynaklar Gökalp'in tasavvufu Batılı kuramlarla "sentezleme"ye çalıştığını iddia eder. Gökalp kişisel olarak tasavvufa (Berkes, 1954) ve "her şeye mistik bir renk vermeye" (Birgen, 2006: 69, 363) eğilimlidir.

6- Gökalp tasavvuf ile askerlik arasında dilbilimsel bağlar kurar, tekkeyi gelişmiş bir kışlaya, tarikatı manevî bir gazaya benzetir (1909).

7- Tanpınar'da fert, uzvî ahengi bozulan, geçmişle bağı kopan insandır. Peyami Safa'ya göre de ferdiyetçilik saldırgan bir hastalık, "ben kuduzu"dur (bkz. Gürbilek, 2016: 117-23, 145).

8- Gökalp, Fouillée'yi tümüyle terk etmez, kavramlarına biçim vermeye çalışır (1992).

9- Öznesi açık olmayan şu cümle istisnadır: "Ahlâkî kaidelere riayet edebilmemiz için bu kaidelerin... içtimai tekamül esnasında ne suretle vücuda geldiklerini sonra da bunların içtimai hizmet ve faidelerinin nelerden ibaret olduğunu bilmemiz lazımdır" (1917a).

10- Bazı yerlerde "şahs"ı birey anlamında kullanır (1925: 56, 73). Gökalp de bir yerde "şahs"ı Durkheim'in bireyi gibi, yani bir kısmı ego diğer kısmı toplumdan oluşan bir karışım olarak yorumlar (1917c).

11- Cümle daha karmaşıktır: "Hıristiyanlıktan nasları, ahlakı ve rahipleri çıkararak, [sadece] ahlakî fikirlerden oluşan dünyevî bir din türetmek".

12- Gökalp'in her adetin ahlakî olamayacağı savı, Durkheim ile doğrudan çelişir.

13- Durkheim'in toplumla Tanrı'yı bağdaştırma savını andırır. Öte yandan örfü kaynak kabul eden modernist fakihlere (Torbalı, 2022: 186-90) ve Mecelle'ye (45. Madde: "Örf ile tayin nas ile tayin gibidir") gönderme yapar.

14- Bu aşgari bir şarttır: Örf aynı zamanda "naşça makbul ve merdud olan kaideleri temyiz ve takdir etmek melekesi"dir. Buradaki "meleke" terimi açıklanmaz.

15- Meslek birlikleri, ortak çıkarlardan doğsa da ruhsal bir varlıkları vardır: Roma'daki loncalar dinî birliklerdir, üyeleri adeta bir aile oluşturur (2003: 24-34).

16- Durkheim bu savı tarihsel olarak da temellendirmeye çalışır (1984: xxxv-lv).

17- Yazar bu tuhaf terimi, millet, kamu ve sivil toplum anlamında kullanır (1925: 80; 1992: 82; 2003: 24, 44, 82).

18- Yazı muhtemelen Gökalp'e aittir (Berkes, 1959: 202-14).

19- Gökalp'in Müslümanlar için istediği, Davison'un iddia ettiği gibi sadece "siyasetten özerk" işleyecek dinî kurumlar değil (2002: 162), bu üç konuda özerk olmayan kurumlardır.

20- 1913-14 tarihli "Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi" (1976) başlıklı yazıda yalnızca "korporasyon bir mesleğin fertlerini yekvücut aile haline koyar" ifadesi yer alır. "Bir Kavmin Tedkikinde Takip Edilecek Usul"de (Mayıs-Haziran 1915) bir kez "korporasyon" terimi geçer.

21- Gökalp, Ali İhsan Bey'in 1917'de Cemiyet'e sunduğu programda meslekî temsil esasına göre oluşturulacak meclis önerisini kabul etmeyen heyettedir (Tekeli ve İllkin, 2003: 367-8) ama 1922'de bizzat teklif eder (1922b).

22- Parla'ya göre çalışmalarında "ideolojik kalıpların ötesine geçerek sistematik bir kuramsal kurguya ulaşmış tek kişidir" (1985: 22), "iyi kötü bir senteze" ulaşmıştır (2009: 59). Mardin de "nispeten sistematik" ifadesini kullanır (1996: 319). Buna karşın söz sahibi sayıldığı Durheim veya "terbiye" konusunda Gökalp'in derli toplu bir eseri bulunmaz (Çil, 2004: 106).

23- "[K]endisinden önce hakim olan sınıfın yerine geçen her yeni sınıf,... kendi düşüncelerine evrensel bir şekil vermek ve onları makul ve evrensel olarak geçerli yegane düşünceler olarak göstermek zorundadır" (Marx ve Engels, 1968: 86).

Kaynakça

Ahmed Muhiddin (1915). "Milli Sermaye". *İslam Mecmuası*, 4(37), 791-3 (7.10.1915). Çevrimyazısı İstanbul: Zeytinburnu Bld., 2019.

Baker U (2012). *Dolaylı Eylem*. İstanbul: Birikim.

Berkes N (1954). Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism. *Middle East Journal*, 8(4), 375-90.

Berkes N (1959). *Turkish Nationalism & Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*. New York: Columbia University Press.

Besim Atalay (1915a). Nazar-ı İslam'da Ahlak. *İslam Mecmuası*, 2(20), 28.1.1915.

Besim Atalay (1915b). Hakikat-ı Ahlak. *İslam Mecmuası*, 22(2), 25.2.1915.

Besim Atalay (1915c). Temayülât-ı Ahlakiye ve Örf. *İslam Mecmuası*, 2(25), 25.3.1915.

Birgen M (2006). *İttihat ve Terakki'de On Sene*. İstanbul: Kitap.

Brooks M (2016). *By Book and School: The Politics of Educational Reform in France and Algeria during the Early Third Republic*. (Basılmamış Doktora Tezi). Orlando: University of Central Florida.

1183 Esin M T (2024). Farklı Sorunlara Benzer Görünen Çözümler: Durkheim, Gökalp ve Ahlak. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1164-1187.

Cook M (2004). *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Çil F (2004). Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitime Katkıları. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Davison A (2002). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. İstanbul: İletişim.

Donzelot J (1979). *The Policing of Families*. New York: Random House.

Dressler M (2015). Rereading Ziya Gökalp: Secularism and Reform of the Islamic State in the Late Young Turk Period. *International Journal of Middle East Studies*, 47, 511–531.

Durkheim É (1925). *Moral Education*. New York: Free Press.

Durkheim É (1973). *Emile Durkheim on Morality and Society, Selected Writings* (der. Bellah R). Chicago: University of Chicago Press.

Durkheim É (2016). *Ahlak ve Toplum*. Çev. D Çenesiz, İstanbul: Pinhan.

Durkheim É (1984). *The Division of Labour in Society* (önsöz L Coser). Londra: Macmillan.

Durkheim É (1995). *Elementary Forms of Religious Life*. New York: Free Press.

Durkheim É (2003). *Professional Ethics and Civic Morals*. Taylor&Francis e-Library.

Durkheim É (2005). *Suicide: A Study in Sociology*. Taylor&Francis e-Library.

Esin T (2020). *Osmanlı Savaşının İktisadi Aktörleri*. İstanbul: TVYY.

Esin T (2023). Sivil Toplum Açısından Denenmemiş Bir Yol. *Toplumsal Tarih*, 353, 58-63.

Gökalp Z (1909). Tekkeler. İçinde: Makaleler-1, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Gökalp Z (1914a). Örf Nedir?. *İslam Mecmuası*, 1(10), 378-81 (18.6.1914).

Gökalp Z (1914b). Kıymet Hükümleri ve Örf. *İslam Mecmuası*, 2(17), 517-8 (16.12.1914).

Gökalp Z (1914c). Fıkıh ve İçtimaiyat. *İslam Mecmuası*, 1(2), 200-2 (26.2.1914).

Gökalp Z (1914d). İçtimai Usul-i Fıkıh. *İslam Mecmuası*, 1(3), 229-31 (12.3.1914).

Gökalp Z (1915a). İçtimai Nev'ler. *İslam Mecmuası*, 2(20), 559-63 (28.1.1915).

Gökalp Z (1915b). Dinin İçtimai Hizmetleri. *İslam Mecmuası*, 3(36), 775-7 (23.9.1915).

Gökalp Z (1915c). Dinin İçtimai Hizmetleri. *İslam Mecmuası*, 4(37), 788-90 (7.10.1915).

Gökalp Z (1916). İttihat ve Terakki Kongresi Münasebetiyle. *İslam Mecmuası*, 5(49), 934-9 (30.11.1916).

- Gökalp Z (1917a). Ahlak Buhranı. *Yeni Mecmua*, 7, 122–4.
- Gökalp Z (1917b). Ahlak İçtimai Midir?. *İçtimaiyyat*, 1(3), 112-5.
- Gökalp Z (1917c). Şahsi Ahlak. *Yeni Mecmua*, 8, 142–7.
- Gökalp Z (1918). İctihad ve Mücahede. *Yeni Mecmua*, 56.
- Gökalp Z (1922a). Hilafetin Vazifeleri. *Küçük Mecmua*, 26. Çevrimyazısı: Ankara: Pankuş, 2022.
- Gökalp Z (1922b). Türk Meşrutiyetinin Tekamülü. *Küçük Mecmua* 26.
- Gökalp Z (1922c). Dine Doğru. *Küçük Mecmua*, 3.7.1922.
- Gökalp Z (1952a). Vakıf (*Yeni Hayat*). İçinde: F A Tansel (der) *Gökalp Külliyyatı I*. Ankara: TTK, 136.
- Gökalp Z (1952c). Vazife (Yeni Hayat). İçinde: F A Tansel (der) *Ziya Gökalp Külliyyatı I* Ankara: TTK, 116.
- Gökalp Z (1952d). Halife ve Müfti (Yeni Hayat). İçinde: F A Tansel (der), *Ziya Gökalp Külliyyatı I* Ankara: TTK, 130.
- Gökalp Z (1970). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: MEB.
- Gökalp Z (1975a). Ferdiyet ve Şahsiyet. İçinde: *Türk Ahlakı*, M Görgeç (der), İstanbul: Türk Kültürü, 216-9.
- Gökalp Z (1975b). Aile Ahlakı. İçinde: *Türk Ahlakı*, M Görgeç (der), İstanbul: Türk Kültürü, 150-65.
- Gökalp Z (1976). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gökalp Z (1992). Şahsiyetin Muhtelif Şekilleri. İçinde: *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, Ankara: MEB, 199-208.
- Greilsammer I (1975). The Ideological Basis of French Regionalism. *Publius*, 5(3), 83-100.
- Greve A (1998). Emile Durkheim Revisited: Les Corps Intermediaires. *Citizenship Studies*, 2(2), 313-28.
- Gürbilek N (2016). *Benden Önce Bir Başkası*. İstanbul: Metis.
- Hayward J (1960). Solidarist Syndicalism: Durkheim and Duguit. *The Sociological Review*, 8(2), 185–202.
- Heyd U (1950). *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. Londra: Luzac & Harvill. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı.
- İzmirli İsmail Hakkı (1914). Fıkıh ve Fetâvâ: Örfün Nazar-i Şerdeki Mevkii, *Sebilürreşad*, 293 (23.4.1914), 129.

Kabakçı E (2011). Durkheim ve Ziya Gökalp: Tarih, İdeoloji ve Sosyolojinin Özerkliği Meselesi. İçinde: Tuna K, İ Coşkun (der), *Ziya Gökalp*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 205-17.

Kalyvas S (2018). *The Rise of Christian Democracy in Europe*. Ithaca: Cornell University Press.

Kara İ (1993). İslamcılara Göre Meşrutiyet İdaresi. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Kieser H L (2005). *İskalanmış Barış*. İstanbul: İletişim.

Kubalı H (2006). "Önsöz", *Sosyoloji Dersleri*. İstanbul: İletişim.

Loughlin J (2007). *Subnational Government*. New York: Palgrave Macmillan.

Mardin Ş (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim.

Marx K ve Engels F (1968). *Alman İdeolojisi*. Çev. S Hilav, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Mayeur J ve Reberioux M (1984). *The Third Republic from its Origins to the Great War, 1871-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

Necmeddin S (1918). Emile Durkheim. *Yeni Mecmua*, 26 (3 Kanun-ı Sani 1917), 509-512.

Nefes T (2013). Ziya Gökalp's Adaptation of Emile Durkheim's Sociology in his Formulation of the Modern Turkish Nation. *International Sociology*, 28(3), 335-50.

Nietzsche F (2014). *Beyond Good and Evil/On the Genealogy of Morality*. Stanford: Stanford University Press.

Oğuz Ç (2018). The Struggle Within: 'Moral Crisis' on the Ottoman Homefront During the First World War. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Özervarlı M (2015). Reading Durkheim through Ottoman Lenses: Interpretations of Customary Law, Religion, and Society by the School of Gökalp. *Modern Intellectual History*, 1-27.

Parla T (1985). *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*. Leiden: Brill.

Parla T (2009). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Korporatizm*. İstanbul: Deniz.

Satı Bey (1918). Durkheim Hakkında. *Düşünce Mecmuası*, 2 (8.8.1918), 29-42.

Schafer S (1997). *Children in Moral Danger and the Problem of Government in Third Republic France*. Princeton: Princeton University Press.

Schmidt V (1990). Unblocking Society by Decree: The Impact of Governmental Decentralization in France. *Comparative Politics*, 22(4), 459-481.

Strenski I (2006). Hüseyin Nail Kubalı and Durkheim's Professional Ethics and Civic Morals. (DOI: <https://doi.org/10.30674/scripta.67317>). Son erişim tarihi, 1/10/2023.

Esin M T (2024). Farklı Sorunlara Benzer Görünen Çözümler: Durkheim, Gökalp ve Ahlak. *Mülkiye Dergisi*, 48(4), 1164-1187. 1186

Tekeli İ ve İlkin S (2003). (Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsil-i Meslekî Programı. İçinde: *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 355-447.

Tomalı A (2022). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf Cemiyetleri (1908-1918). *Belgi*, 23, 323-53.

Topal A (2017). Against Influence: Ziya Gökalp in Context and Tradition. *Journal of Islamic Studies*, 28(3), 283-310.

Toprak Z (1980). Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu. *Toplum ve Bilim*, 12: 41-49.

Torbalı E (2022). Geleneksel ve Modernist Düşünce Bağlamında Maslahat Kavramı. (Basılmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi.

Tunaya T (1988). *Türkiye'de Siyasal Partiler* Cilt 1. İstanbul: Hürriyet Vakfı.

Virmani A (1987). Regionalism in France. *Proceedings of the Indian History Congress*, 48, 675-85.

Weber E (1976). *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press.

Yakut E (2020). *Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet*. İstanbul: Kitap.

Michel Foucault'nun İktidar Kavramı ile Derslikteki İlişkileri Çözümlemek

Sinem Canpolat, Millî Eğitim Bakanlığı

ORCID: 0000-0001-6304-7576

E-Posta: sinem0cnplt@gmail.com

Ayhan Ural, Gazi Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-2548-3745

E-Posta: urala@gazi.edu.tr

Öz

Bu araştırmanın amacı, derslik etkileşimlerinin anlamlandırılmasında Jennifer M. Gore'un tanımladığı Foucaultcu iktidar tekniklerinin kullanılmasına ilişkin bir çözümleme yapmaktır. Betimsel nitelik taşıyan bu çalışma, iktidar ilişkileri ve eğitim ile ilgili Foucaultcu literatürün taranmasıyla hazırlanan bir derleme makalesidir. Araştırma kapsamında, iktidar ve eğitim konusunda birbirini tamamlayıcı çalışmaları bulunan Michel Foucault ve Jennifer M. Gore'un kaynakları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Michel Foucault'nun iktidar analizine ilişkin betimleyici bilgiler paylaşılmıştır. Daha sonra Jennifer M. Gore'un, Foucault'nun kavramlarını kullanarak geliştirdiği iktidar teknikleri sınıflandırmasının, okullardaki ilişkilerin anlamlandırılması amacıyla nasıl kullanılabileceği üzerine bir çözümleme yapılmıştır. Son aşamada bu teknikler daha geniş bir perspektiften toplumsal yapılarla ilişkisi içinde ele alınmıştır. Böylece okuldaki iktidar ilişkilerinin, okul dışındaki makro yapılarla ve kendi iç işleyişindeki mikro yapılarla bir bütün olarak nasıl ele alınacağıyla ilgili bir bakış açısı sunulmuştur. Foucault bireylerin toplumsal kurumlar içinde nasıl üretildiği ve özne konumlarına nasıl sahip olduklarını sorunsallaştırmaktadır. Özneleşmenin inşa edildiği temel bir kurum olarak okullar, Foucault'nun sorguladığı toplumsal yapılardan biridir. Foucault'nun iktidar analizi, soyut ve anlaşılması zor yapısıyla bilinmektedir. Bu nedenle araştırmacılar tarafından ampirik araştırmalarda kullanılması konusunda endişeler olabilmektedir. Gore, Foucault'nun soyut ve kapalı anlatımını somut ve anlaşılır bir yapıya büründürmüştür. Araştırmada, Gore'un tanımladığı iktidar tekniklerinin (gözetim, normalleştirme, dağıtım, dışlama, sınıflandırma, bireyselleştirme, bütünleştirme, düzenleme), derslik içi uygulamalara dönük yapılacak eğitim araştırmaları için uygun bir çerçeve sunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Eğitimde bu iktidar tekniklerinin her birinin birden çok işlevi bulunmaktadır. Bu teknikler; bilginin inşasında, bireyler arası ilişkilerin inşasında, belirli öznelliklerin inşasında ve çoğu zaman bireylerin kendilerini tanımlamalarında işlev görmektedirler. Gore'un iktidar teknikleri sınıflandırmasının; dersliklerde neler olup bittiğinin anlaşılması, okullardaki panoptik iktidar temalarının anlaşılması, bireylerin öğretim yoluyla nasıl özneleştiği,

öğretmen öğrenci arasındaki iktidar ilişkilerinin hangi koşullarda ortaya çıktığı ve iktidarın uygulanmasının sonuç ve etkilerinin neler olduğunun anlaşılması amacıyla yapılacak çalışmalar için bir kılavuz niteliği taşıdığı düşünülmektedir. Foucault'un iktidar teorisinin daha fazla sayıda eğitim araştırmasında kullanılması, eğitime ilişkin tartışmaları zenginleştirecek ve dolayısıyla eğitimdeki dönüşümü hızlandıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Michel Foucault, Jennifer M. Gore, İktidar, Okul, Derslik.

Analyzing Relationships in the Classroom with Michel Foucault's Concept of Power

Abstract

The aim of this research is to analyze the use of Foucauldian power techniques defined by Jennifer M. Gore in making sense of class interactions. This descriptive study is a review article prepared by scanning the Foucauldian literature on power relations and education. Within the scope of the research, the sources of Michel Foucault and Jennifer M. Gore, who have complementary works on power and education, were examined in detail. In this regard, firstly, descriptive information about Michel Foucault's analysis of power was shared. Then, an analysis was made on how the classification of power techniques developed by Jennifer M. Gore using Foucault's concepts could be used to make sense of the relationships in schools. In the last stage, these techniques were discussed from a broader perspective in relation to social structures. Thus, a perspective is presented on how to consider the power relations in the school as a whole, with the macro structures outside the school and the micro structures within its own internal functioning. Foucault problematizes how individuals are produced within social institutions and how they have subject positions. Schools, as a basic institution where subjectification is built, are one of the social structures that Foucault questions. Foucault's analysis of power is known for its abstract and difficult to understand structure. For this reason, there may be concerns about its use by researchers in empirical research. Gore transformed Foucault's abstract and closed expression into a concrete and understandable structure. The study concluded that the techniques of power defined by Gore (surveillance, normalization, distribution, exclusion, classification, individualization, integration, regulation) provide a suitable framework for educational research on classroom practices. Each of these power techniques in education has multiple functions. These techniques; they function in the construction of knowledge, the construction of relationships between individuals, the construction of certain subjectivities and often in the self-definition of individuals. Gore's classification of power techniques; it is thought to be a guide for studies to be carried out to understand what is happening in classrooms, to understand the themes of panoptic power in schools, to understand how individuals become subjects through education, under what conditions the power relations

between teachers and students emerge, and what the consequences and effects of the application of power are. Using Foucault's theory of power in more educational research will enrich the discussions on education and therefore accelerate the transformation in education.

Keywords: Michel Foucault, Jennifer M. Gore, Power, School, Classroom.

Giriş

Michel Foucault, 1926-1984 yılları arasında yaşamış Fransız filozof ve teorisyendir. Foucault'nun iktidar tartışmalarına ve Marksizme ilişkin görüşleri entelektüel ve akademik hayatı önemli ölçüde etkilemiş ve onun dönüşümüne katkı sunmuştur (Ağın ve Göktürk, 2020). Görüşleri sosyal teoride önemli bir yer tutan Foucault, her ne kadar kendisi hakkında yapılan tanımlamaları reddetse de postyapısalcı düşünce geleneği içinde anılmaktadır (Murphy, 2018; Turan, 2007). Özellikle iktidar, hakikat, bilgi ve söylem kavramları etrafında şekillenen analizleri ile sosyal bilimlere önemli katkılar sunmuştur. Foucault'nun iktidar analizi, bir toplum analizidir. İktidarın, hapisane, kışla, okul, atölye, aile gibi temel toplumsal kurumlarda ve bu kurumlar aracılığıyla, nasıl tüm topluma nüfuz ettiğini açıklamaktadır. Foucault'ya (1992, 2002, 2011, 2019) göre iktidar, insan etkileşiminin olduğu her yerde var olan bir ilişkiler ağıdır.

İktidarı toplumsal kurumların mikro alanında arayan Foucault'nun iktidar analizinin odağındaki kurumlardan biri de okuldur. Dolayısıyla görüşleri eğitim araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Sosyal teoride önemli bir isim olan Foucault'nun görüşleri güncel eğitim araştırmalarını şekillendirmektedir (Murphy, 2018). Uluslararası literatürde birçok araştırmacının çalışmalarını Foucaultcu bakış açısıyla sunduğu bilinmektedir. Özellikle eleştirel eğitimciler, amaçları okullarda olup bitenler dâhil, günlük hayatta karşılaşılan olayların derin anlamına ulaşmak olduğundan (Rikowski, 2011:124), iktidar kavramını araştırmalarında yoğun bir şekilde kullanmaktadırlar. Araştırmalarını eleştirel bir bakış açısıyla sürdüren araştırmacılar, olayları sorun olarak düşünme, sıradan ifadeleri sorun olarak ele alma, belirli bilgi biçimlerini, iktidarı ve varoluş biçimlerini neyin mümkün kıldığını araştırma (Fischer, 2009) amacıyla Foucault'yu araştırmalarının odağına alabilmektedirler. Foucaultcu bir bakış açısıyla yapılan araştırmalar; yasal düzenlemeler yoluyla öğretmenlik mesleği üzerinde kurulan iktidar (Canpolat ve Ural, 2024), dini ve laik okulların karşılaştırılması (Wong, 2015), siyahi öğrencilerin okul deneyimleri ve ırk (Heggs, 2023), erkek öğrencilerin söylemleri ve cinsiyet ayrımı (Pearson, 2016), yükseköğretim ve uluslararasılaşma (Guion-Akdağ ve Swanson, 2018; Pearse, 2014), ilkökul öğrenme ortamları (Halton, 2022),

göçmen öğrenciler ve kimlik (Allan, 2015), öğretmenlik mesleği ve deneyim (Murray-Chandler, 2009) gibi çeşitli konulara odaklanmıştır.

Foucault'nun fikirleri eğitim alanında birçok araştırmaya ilham kaynağı olmuştur (Allan, 2018: 41). Ancak Türkçe yayınlanmış literatüre bakıldığında, Foucault'nun görüşlerini temel alan eğitim araştırmalarının (Ağın, 2019; Asan, 2013; Özakyol, 2017; Temir, 2013; Aka, 2004; Gürgeç, 2023) oldukça sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Dünya çapında eğitim alanında büyük tartışmalara kaynaklık etmiş, oldukça önemli bir figür olmasına rağmen Türkiye'de yayınlanan eğitim araştırmalarında Foucault'nun analizlerine ilişkin yeterli tartışmalar yürütülmemiştir. Bu eksikliğin oluşmasında Foucault'nun oldukça karmaşık bir analiz sunması (Taylor, 2013), fikirlerinde zaman içinde değişimler olması ve fikirlerinin ampirik araştırmalar için nispeten soyut kalması (Guion Akdağ ve Swanson, 2018), önemli etkenler olarak değerlendirilebilir. Ancak zaman içinde eğitim literatüründe Foucault'nun görüşlerinin tabiri caizse ehlileştirilmesi ve ampirik çalışmalara uygun olacak şekilde katkılar sağlayan çok sayıda araştırma yapılmıştır (Hope, 2018; Pearson, 2016; Gore, 1995a; Jäger, 2001; Jäger ve Maier, 2009; Murray-Chandler, 2009). Dolayısıyla bundan sonraki süreçte kullanılacak geniş bir araştırma literatürü oluşmuştur.

Foucault'nun çalışmalarının ana teması, iktidar ilişkileridir. Eğitime ilişkin araştırmalar oldukça geniş bir literatüre sahipken, eğitimde iktidar ilişkilerini konu alan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır (Apple, 2012, 2022; Giroux, 2008; Hill, 2016; Gore, 2002). Oysa özellikle eğitim uygulamalarını konu alan eğitim araştırmaları için Foucault'nun görüşleri eğitim tartışmalarını güçlendirecek bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Çünkü Foucault'nun ilişkiler temelinde analiz ettiği iktidar, okul pratikleri ve okul bileşenleri arasındaki ilişkiler ve benzeri uygulamaya dönük konulara ışık tutacaktır. Okullar, yoğun bir ilişki ağı ile örgütlenmiş yapısı nedeniyle araştırma nesnesi olarak değerlendirilmeye en uygun yerlerden biridir. Okulların sosyal gerçekliğini anlamaya dönük araştırmaların, derslik ortamlarına odaklanmaları ve sosyal bir olgu olarak iktidarı derslik içindeki etkileşimlerde aramaları gerekmektedir. Özellikle derslik etkileşimleri, öğrenci-öğretmen ilişkileri gibi konulara iktidar merceğinden bakmak, iktidarı doğrudan gerçek pratiklerde ve gerçekleştiği yerde incelemeye olanak sağlamaktadır. Foucault, kurumsal pratiklerin (okul, hapishane, hastane vb.) ortaya çıkışını sağlayan koşulları somut tarihsel bir perspektiften çalışmak için bir çerçeve sunmaktadır (Purvis ve Hunt, 2014). Foucault'yu başlangıç noktası olarak almak, eğitimde eleştirel teoriler üzerine yapılan tartışmalara katkı sağlamaktadır. Eleştirel

bir bakış açısıyla yapılacak analizler, bireylerin sorunlara ve uygulamalara farklı bir perspektiften bakmalarına yardımcı olabilmektedir (Rogers, 2011). Bu araştırmada, öncelikle Foucault'nun iktidara ilişkin görüşleri aktarılacak ve ampirik çalışmalarda kullanılmasını kolaylaştıracak bir araç olarak Gore'nin (1995a) tanımladığı Foucaultcu iktidar tekniklerine değinilecektir. Böylece okuldaki iktidar ilişkilerinin, okul dışındaki makro yapılarla ve kendi iç işleyişindeki mikro yapılarla bir bütün olarak nasıl ele alınacağıyla ilgili bir bakış açısı kazandıracaktır. Araştırmanın daha sonra yapılacak araştırmalara kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

Bu araştırmanın amacı, derslik etkileşimlerinin anlamlandırılmasında Jennifer M. Gore'nin tanımladığı Foucaultcu iktidar tekniklerinin kullanılmasına ilişkin bir çözümleme yapmaktır. Bu araştırma, iktidar ilişkileri ve eğitim ile ilgili Jennifer M. Gore'un çalışmaları ve Foucaultcu literatürün taranmasıyla hazırlanan bir derleme makalesidir. Derleme türü çalışmalar, belirli bir konuyu tanımlamak, özetlemek, literatürdeki boşlukları vurgulamak gibi amaçlarla, daha önce yapılan araştırmaların özetlenmesi; kavramlar arasındaki bağlantıların, çelişkilerin, boşlukların ve tutarsızlıkların ortaya konulmasıyla, ilgili literatürün birikimini yansıtmakta ve bütüncül bir bakış açısı sağlamaktadır (Yılmaz, 2021). Araştırma kapsamında, iktidar ve eğitim konusunda birbirini tamamlayıcı çalışmaları bulunan Michel Foucault ve Jennifer M. Gore'un kaynakları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Michel Foucault'nun iktidar analizine ilişkin betimleyici bilgiler paylaşılmıştır. Daha sonra Jennifer M. Gore'un, Foucault'nun kavramlarını kullanarak geliştirdiği iktidar teknikleri sınıflandırmasının, okullardaki ilişkilerin anlamlandırılması amacıyla nasıl kullanılabileceği üzerine bir çözümleme yapılmıştır.

Michel Foucault'nun İktidar Anlayışı

İktidara ilişkin geleneksel tartışmalar, gücü elinde tutan bireylere ve gruplara odaklanma eğilimindedir (Gore, 1995b). Bu görüşe göre iktidar dikey bir yapıdadır ve toplumda aşağıdan yukarıya hiyerarşik bir düzlemde işlemektedir. Toplumda iktidarı elinde tutan ve iktidara maruz kalan iki ayrı kesim vardır. Oysa Foucault iktidarı bir ilişki ağı olarak tanımlamaktadır. Foucault'ya (2011, 2019) göre, iktidarın belirli bir yerde olduğu ve tek bir noktadan yayıldığı fikri, iktidar analizinin yanlış temellendirilmiş, eksik bir yorumu olarak değerlendirilmektedir. Bir toplum, sadece tek bir iktidarın uygulandığı bir yapı değildir. Aksine çeşitli iktidarlardan bir araya gelmesidir. Ona göre iktidar her yerde var olan kaçınılmaz bir olgudur. Foucault'ya (1992, 2002, 2011, 2019) göre iktidar toplumda adeta bir zincir, bir ağ

gibi işlemektedir. Bu nedenle iktidar, egemenlik ile eş anlamlı olarak ele alınmamalıdır. İktidar, bir bireyin, bir grubun, bir sınıfın başkaları üzerindeki egemenliğinden daha karmaşık bir olgudur. İktidar, onu kullananlar ve ona maruz kalanlar arasındaki bir olgu değildir. İnsan ilişkilerinin her anında ve tüm bireysel ve kurumsal ilişkilerde sürekli işleyen iktidar mekanizması, ailede, okulda, işte, sokakta dolaşımda olan ve zincir biçiminde işleyen bir mekanizma olarak anlaşılmalıdır. İktidar, kısmen örgütlenmiş, koordine edilmiş bir ilişkiler yumağıdır. İktidar ağı içinde her bir birey aynı anda hem iktidarı kullanan hem de maruz kalan konumundadır.

Foucault'ya (2002, 2011) göre, iktidar tek bir yerde gerçekleşmemektedir. Toplumsal yaşamda sayısız iktidar ilişkisi oluşmaktadır. Erkek ile kadın, yönetici ile çalışan, işçi ile patron, anne ile çocuk, öğretmen ile öğrenci arasındaki her ilişkide bir iktidardan bahsedilebilmektedir. Bu nedenle iktidar analizi, ilişkiler temelinde ele alınmalıdır. İlişki olarak ele alındığında iktidarın tahakkümden ayrı bir anlamı olduğu unutulmamalıdır. Foucault, bu ayrımı *yönetim teknolojileri* terimini kullanarak tanımlamaktadır. Yönetim teknolojileri, bir kurumu yönetmekten bir öğrenciyi veya duygusal ilişkiyi yönetmeye kadar çok geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Bireyler kurdukları her iletişimde birtakım tekniklerle birbirlerini yönetirler. Foucault'nun (2011) sorunsallaştırdığı durum bunun hangi tekniklerle ve ne şekilde ortaya çıktığıdır.

Foucault'nun bir toplum ve iktidar analizi yaptığı temel eseri "*Hapishanenin Doğuşu*" adlı kitabıdır. Bu eserinde Foucault, cezalandırma ve hapishane sisteminin tarihsel değişimi üzerinden toplumda iktidarın uygulanmasında yaşanan değişimleri incelemiştir. Foucault'ya göre modernizm, toplumu bir *disiplin toplumu* haline getiren bir süreçtir. Bu süreçte cezalar hafiflemiş, genelleşmiş ve burjuva rasyonalizminin yarattığı normlar toplumun her alanını kontrol altına almıştır (Timur, 2005: 68). Toplum adeta bir hapishane gibi bir gözlem, denetim, sınıflandırma, hiyerarşi, kurallar, disiplin ve toplumsal denetim sistemine dönüşmüştür (Foucault, 1992; Marshall, 1999). Modern toplumlarda ortaya çıkan bu yeni iktidar, kapitalist toplum düzeninin oluşmasında önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Bu iktidar, *disiplinci* iktidardır. Disiplin, insan kalabalığını yönetmeye çalışmaktadır. Bu kalabalık gözetlenecek, eğitilecek, kullanılacak, cezalandırılacak bireysel bedenlere dönüşmelidir (Foucault, 2002).

Foucault (1992), iktidarın insanların gündelik hayatlarıyla olan ilişkisini tanımlarken, "panoptikon" metaforunu kullanmıştır. Yunanca "her yer

gören yer” anlamına gelen panoptikon (Bauman ve Lyon, 2016: 22), ilk kez 1791’de İngiliz kuramcı Jeremy Bentham tarafından, hapishaneler, akıl hastaneleri ve çalışma kampları gibi kamusal kurumlarda gözetleme amacıyla kullanılacak bir kontrol evi fikrini betimlemek için kullanılmış bir terimdir (Marshall, 1999: 574). Bentham’ın tarif ettiği ideal hapishanenin mimari yapısı şöyledir: Çevrede halka şeklinde bir bina, her mahkûm için bir hücre, ortada bir kule ve kulede bir bekçi bulunmaktadır. Kule pencerelerle çevrilidir ve tüm hücreleri aynı anda görebilmektedir. Merkezi kuledeki tek bir kişi, mahkûmların hücrelerinde her an ne yaptığını gözlemek için yeterli olmaktadır. Mahkûmlar kulenin içini görememekte ancak her an izlendiklerini bilmekte ve buna uygun davranmaktadırlar.

Foucault, panoptikon terimini bir iktidar aygıtı ve toplumsal düzenin bir kalıbı olarak tanımlamıştır. Klasik iktidar görüşünde hükümdarın fiziksel varlığından yola çıkan ve onun etrafında oluşan iktidarın aksine yeni toplum düzeninde iktidar görünmezdir. Günümüz dünya düzeninin mimari biçimi olan panoptikon, hapishane olduğu kadar hastane, tımarhane, okul veya fabrika da olabilecek bina tipini tasvir etmektedir. Her bir hücreye mahkûm yerine bir işçi, bir hasta, bir deli, bir öğrenci yerleştirilebilir. Panoptikon olarak tanımlanan bu yapı, bütün bireylerin kurumların içinde kapatılmasının ideal formülünü işaret etmektedir. Kışlalar, okullar, atölyeler, hapishaneler vb. büyük disipline edici kurumlardır (Foucault, 1992). Birey hayatını bu kurumlarda kuşatılmış bir şekilde sürdürmektedir. Bireyler hiçbir şekilde iktidardan, gözetimden, denetimden, uysallaştırmadan, ıslahtan kaçamamaktadır. Foucault (1992: 298), panoptikonu iktidar imal eden harika bir makine olarak tanımlamaktadır. Bu iktidar mekanizması hastanelerde, atölyelerde, okullarda da uygulanabilmektedir. Foucault, tüm toplumsal kurumların hapishaneye olan benzerliği üzerinde durmaktadır. Bu benzerlik panoptik iktidarın bu kurumlarda bireyleri mekâna yerleştirme, dağıtma, hiyerarşik olarak örgütlenme, iktidar merkezleri ve kanalları düzenleme, iktidar araçları ve müdahale biçimlerini tanımlama özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Panoptik sistem disiplinsel bir toplum oluşturmuştur. Bu sistemde iktidar, biz onu aramadığımız sürece, günlük pratiklerimizde çoğunlukla görünmez kalmaktadır (Gore, 1995a). Disiplinsel iktidar mekanizmasının temel işlevi terbiye etmektir. İktidar, terbiye etme işlevini yerine getirirken temel olarak dört araç kullanılmaktadır: Hiyerarşik gözetim, normalleştirici yaptırım, bunların bileşik hale getirilmeleri ve sınav (Foucault, 1992).

Disiplinsel iktidarın gücü, tek bir bakışla her şeyi sürekli olarak görebilmesindedir. Hiyerarşik hale getirilmiş gözetimler aracılığıyla bireyler güç ve şiddet kullanılmadan kontrol altına alınabilmektedir. Modernitenin temel boyutlarından biri olan gözetimin günümüzdeki en temel gerekçelerinden biri güvenliği sağlamaktır (Bauman ve Lyon, 2016). Foucault'ya (1992) göre disiplinsel iktidarın bir diğer aracı normalleştirme değildir. Normalleştirme, türdeşleşme sağlarken aynı zamanda düzeyleri belirlemekte, özellikleri saptamakta ve farklılıkları uyarlayarak bireyselleştirmektedir. Disiplinin merkezinde gözetim ve normalleştirme uygulamasını sağlayan bir ceza mekanizması işlemektedir. Bir ödül-yaptırım sistemi olarak işleyen disiplinsel cezanın görevi sapmaları ortadan kaldırmaktır. Cezalandırma aracılığıyla bireylerin eylemleri ve performansları, bir kıyaslama alanı olarak bir bütüne göre değerlendirilebilmektedir.

Disiplinsel iktidarın iki temel tekniği olan hiyerarşik gözetim ve normalleştirici yaptırımı birleştiren teknik sınavdır. Adeta bir ayin gibi yüceltilen sınav, iktidar ve bilgi arasındaki ilişkinin en net anlaşıldığı tekniktir. Bir gözetim aracı olarak sınav, bireyleri ve grupları tasvir edebilmektedir. Daha da önemlisi, sınav ile bireylerin sapmaları hesaplanabilmekte ve bunların dağılımları karşılaştırmalı olarak incelenebilmektedir. Dolayısıyla sınav, bir bilgi ve iktidar alanı yaratmaktadır (Foucault, 1992: 274-284).

Foucault teorisini özgül tarihsel gelişmeleri yaratan koşullar üzerine kurmuştur. Onun sorunsallaştırdığı durum, örneğin akıl hastanesi, okul veya hapisanenin doğuşuna neden olan koşulların neler olduğudur. Foucault, bu kurumların ne gibi sonuçlar ya da etkiler doğurduğuyla ilgili sorularla yeterince ilgilenmemiştir (Purvis ve Hunt, 2014). Foucault'nun iktidara ilişkin tartışmaları, iktidara muhalefet etmeyi içermemektedir. Daha çok iktidarın fiili gerçekleşmesi ve bunun koşulları ile ilgilidir. Foucault iktidarın tahakkümüne eleştirel yaklaşırsa da güçlü bir reddediş ve muhalefet yapmamıştır (Said, 1986). İktidarı salt kötü etkileri olan bir olgu olarak ele almamış aynı zamanda geliştiren, üreten ve çoğaltan işlevleri olan bir olgu olarak ele almıştır.

Foucault'ya (2011) göre iktidar, söylemden bağımsız değildir. İktidar, söylemin anlamı veya kaynağı olmaktan çok, söylem boyunca işleyen bir şeydir. Söylem, iktidar mekanizması içinde işleyen, iktidar ilişkilerinin stratejik bir unsurudur. İktidar, söylem üzerinden iletilmekte ve yönlendirilmektedir. Foucault'ya göre özne, söylemsel bir inşadır. Foucault'da söylem kavramı, iktidar ve bilgiyle ilişkisiyle anlam kazanmaktadır. Foucault, özellikle iktidar

ve bilgi bağılantısına odaklanmakta, iktidar ve bilginin birbirini yaratan özelliğini vurgulamaktadır (Timur, 2005). Söylem, bilgi ve iktidar birbirini tamamlayan bir bütün olarak ele alınmaktadır. Foucault'da bilgi söylemseldir ve iktidarla var olan söylemlere ihtiyaç duymaktadır.

Foucault, postyapısasal düşünce yapısında olduğu gibi, belirli tekil düşünce ve söylemler üzerinde çalışmak yerine, bu söylemleri yaratan mekanizmalara odaklanmaktadır. Postyapısalcılar, düşünce ve söylemleri açıklayan ve onlara sınırlar çizen dil, anlam sistemleri ve özellikle de ideolojik adlandırmalar üzerinde durmaktadırlar (Turan, 2007). Foucault da postyapısalcı düşünürler gibi, bireylerin özneler olarak nasıl üretildiklerini, inşa edildiklerini veya özne konumlarına nasıl sahip olduklarını sorgulamaktadır.

Michel Foucault'da İktidar ve Eğitim İlişkisi

Foucault'nun disiplinsel iktidar kavramı, iktidar analizlerini makro alandan mikro alana kaydırmış ve baskın söylemlerin aksine, disipline edici iktidarın bedenler üzerinde çalıştığını savunmuştur (Gore, 2002). Foucault'ya (2002) göre iktidar, bireylerin gözetlenen, eğitilen, kullanılan, cezalandırılan bedenlere dönüşmesi amacıyla toplumu ve her bir bireyi yönetmeye çalışmaktadır. Panoptik kapatılma kurumları bunu gerçekleştirebilecek temel yapılardır. Bu nedenle iktidar ilişkileri kurumlara odaklanılarak analiz edilmelidir (Foucault, 2019). İktidarın uygulandığı bu kurumsal yapılardan biri de eğitim kurumudur. Diğer kurumlar gibi eğitim kurumları, normal ve normatif olanı koruyarak bireyler üzerinde modern gardiyanlık işlevini üstlenmektedir (Şentürk ve Turan, 2012). Okulda daima başkalarının belirlediği bir gündem söz konusu olduğundan (Gotta, 2018: 113) iktidardan bahsetmeden öğretmenden bahsetmek oldukça zordur.

Eğitim sisteminde kaçınılmaz olarak var olan iktidar ilişkilerinin üç temel etkisi olduğu söylenebilmektedir. İlk olarak iktidar, okullarda öğretmen, öğrenci, yönetici, çalışan ve veliler arasındaki ilişkileri inşa etmektedir. İktidarın ikinci etkisi, eğitime katılım yoluyla öğretmen ve öğrencilerin şekillenmesi ve benlik (habitus, öznellik) oluşturmalarıdır. İktidarın üçüncü etkisi ise bilgiyi (söylemi) inşa etmesidir. Resmi veya gizli müfredat yoluyla öğrenci ve öğretmenlerin "bildiği" şey iktidar ilişkilerini oluşturmada ve iktidar tarafından oluşturulmaktadır (Gore, 2002).

Foucault'ya (2019) göre, okulların mekânsal düzeni, ayrıntılı düzenlemeleri, etkinlikleri, tanımlanmış işlevleri ve içinde bulunan bireyler bir iktidar ilişkisi meydana getirmektedir. Okullarda gerçekleştirilen öğretim faaliyetleri;

dersler, emirler, öğütler, kodlanmış itaat göstergeleri, tanımlanmış farklılık işaretleri gibi bir dizi iletişim aracılığıyla işlemektedir. Aynı zamanda okullar; dışa kapatma, gözetleme, ödüllendirme, cezalandırma, hiyerarşi gibi bir dizi iktidar sürecini işleten kurumlardır. Okullarda onlarca öğrenci için tek bir öğretmen olmasına rağmen sürekli bir denetim ve her anın gözetlenmesi mümkündür. Okullar her bir anın ve her bir bireyin sürekli olarak gözlenmesini mümkün kılacak şekilde düzenlenmiştir. Öğrencilerin öğretmenin karşısında sıra düzeninde oturmaları ve dersliğin mekânsal yapısı, öğretmenin aynı anda her bir öğrenciyi kontrol edebilmesine olanak sağlamaktadır. Derslik, oldukça etkileşimli ancak çelişkilerle dolu bir öğretim mekânıdır. Öğretim çoğunlukla eşit olmayan iktidar ilişkilerini içermektedir. Öğretmen otoritesi derslik etkileşiminde her zaman var olan bir unsurdur (Buzzelli ve Johnston, 2001). Her zaman tam vaktinde çalan ziller, özenli sabır ve saygı ritüelleri, derslere devam zorunluluğu ve açıkça görülen hiyerarşiler öğretmenlerin ve onların dünyasının üstünlüğünü onaylamaktadır (Willis, 2016).

Okullarda iktidar ilişkilerinin gelişmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla öğretim yöntem ve tekniği ne olursa olsun derslikteki iktidarı ortadan kaldırmanın imkânsız olduğu söylenebilir. Her koşulda öğretmen ve öğrenciler, farkında olarak veya olmayarak, farklı oranlarda iktidar kullanmaktadırlar (Kurtulaj, 2021). Bu nedenle iktidarın var olup olmadığı değil, nasıl ve hangi süreçlerle işletildiği anlaşılmalıdır. Okullarda öğretmen ve öğrenciler iktidarı farklı şekillerde kullanmaktadırlar. Geleneksel olarak derslik içi etkileşimde öğretmenlerin baskın olduğu ve öğrencilerin nispeten pasif olduğu görüşü hâkimdir. Ancak derslik içi etkileşimler doğası gereği çelişkilidir. Foucault'ya (1992) göre iktidarın olduğu her yerde direniş de vardır. Dolayısıyla öğretmen ve öğrenci, ilişkisinde her bir birey iktidarı uygulayan olduğu kadar aynı zamanda iktidara direniş gösteren konumundadır. Bu direniş ve iktidar durumu derslik içi ilişkileri şekillendirmektedir.

Michel Foucault'nun Eğitim Araştırmalarına Katkıları

Foucault'nun panoptikon kavramsallaştırması, karmaşık toplumsal dinamiklere rağmen öğretmen öğrenci ilişkisini en iyi anlamlandıran yöntemdir ve bu yöntem araştırmacılara kullanışlı bir çerçeve sunmaktadır. Panoptikon kavramı, ampirik verinin toplanması ve analiz edilmesi açısından okul pratikleri üzerinde çalışmalar yürüten araştırmacılar için uygundur (Hope, 2018). Araştırmacılar panoptik temaları kullanarak, okullardaki gözetimin toplumsal etkilerini anlamlandırmak amacıyla etkili araştırmalar yürütebileceklerdir. İdeolojilerin okullarda nasıl işlediğini anlamak için okulda gündelik hayatta somut olarak ne yaşandığına bakılmalıdır (Apple,

2012). Okul pratiklerinin anlamlandırılmasına yardımcı olacak panoptik temaların geliştirilmesi, tam da bu noktada oldukça kapsamlı ve somut veriler sağlamaktadır.

Foucault'nun iktidar teorisi parçalı ve tutarsız olabilecek çalışmaları anlamlandırmada ve bu çalışmaları diğer teorik çalışmalarla ilişkilendirmede birçok farklı bağlantıyı mümkün kılmaktadır. Foucault'nun iktidar analizi, iktidarın belirli kurumlarda ve alanlarda işlenişinin anlaşılmasını sağlarken aynı zamanda değişim olasılıkları konusunda da yol göstericidir. Okullarda bireyleri şekillendirenin ne olduğunun belgelenmesini ve bu sayede değişim potansiyelinin doğmasını sağlamaktadır (Gore, 1995a).

Michel Foucault'nun İktidar Teorisinin Zorlukları ve Yapılan Eleştiriler

Sosyal teorilerin eğitim uygulamalarına uyarlanmasının bazı zorlukları bulunmaktadır. Söz konusu anlaşılması zor bir kavram olan iktidar olduğunda ve eğitim ile birlikte ele alındığında kimi zaman bu zorluk içinden çıkılmaz bir hal alabilmektedir (Murphy, 2018). Foucault'nun teorisinin bazı yönleriyle çelişkili olduğu ve zaman içinde değiştiği kabul edilmektedir. Foucault'ya yapılan en büyük eleştiri, araştırmacılara, teorisinin uygulanmasında kullanılacak bir analiz yöntemi ve açıkça tanımlanmış bir metodoloji sunmamış olmasıdır. Teorisinde söylem, bilgi ve iktidar arasında bir ilişki olduğunu öne sürerken söylem analizi için belirli bir yöntem önermemiştir (Halton, 2022). Foucault'nun anlatımının soyut ve kapalı olması teorisinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle görüşlerinin araştırmalarda kullanılmasına ilişkin endişeler bulunduğu söylenebilir. Ancak Foucault'nun iktidar teorisinin bu belirsiz ve değişken yapısı, postyapısal perspektiften bakanlar için onun gücünün de kanıtı olarak düşünülmektedir. Foucault, iktidar teorisinin farklı şekillerde kullanılmaya ve yorumlanmaya açık olduğunu belirtmiştir (Guion-Akdağ ve Swanson, 2018; Halton, 2022). Teorisinin belli kalıplara sığdırılmasını reddeden Foucault'nun bakış açısıyla yapılacak analizlerde belirlenmiş bir kurallar bütünü bulunmamaktadır. Dolayısıyla Foucaultcu analizi uygulamanın oldukça zor olduğu söylenebilir.

Foucault'nun iktidar teorisine yapılan bir diğer önemli eleştiri ise Foucault'nun modern gelişmeleri kaçırmış olması ve günümüz toplumundaki iktidar ilişkilerini açıklamada yetersiz olduğudur (Poster, 1990; Norris ve Armstrong, 1999; Hier, 2003; Koskela 2003; Yar, 2003; Akt Hope, 2018). Örneğin Deleuze (1992), içinde bulunduğumuz toplumun artık bir disiplin toplumu olmadığını, bir denetim toplumunda yaşadığımızı savunmaktadır. Hapishane, hastane, okul gibi kapatılma kurumları artık kapatmadan

daha sert denetim mekanizmalarıdır. Modern toplumlarda gözetim teknolojilerinin kullanılması, teknolojide yaşanan hızlı değişim, internet ağları ve dijital teknolojilerin iktidar ilişkilerini nasıl şekillendirdiğine ilişkin yapılacak güncel tartışmalarda Foucault'nun fikirlerinin zamanın gerisinde kaldığı eleştirileri yapılmaktadır. Ancak Foucault'nun iktidar analizi temel alınarak yapılacak güncel tartışmalar ve araştırmalarla teorisinin güncellenmeye ve dönüşüme açık olduğu söylenebilir. Foucault'nun iktidar teorisi dönüştürülmeye açık esnek bir yapıdadır. Bu nedenle, toplumsal yapı ve kurumlardaki güncel gelişmelere paralel olarak geliştirilebilecek bir teorik çerçeve olarak değerlendirilebilmektedir.

Jennifer M. Gore'un Tanımladığı İktidar Süreçleri

Michel Foucault, iktidar teorisini tanımlarken somut bir yöntem önermemiştir. İktidarın toplumsal kurumlarda aranması gerektiğini savunmuştur ancak özel olarak eğitim kurumlarıyla ilgili çalışması bulunmamaktadır. Bu nedenle görüşleri ampirik araştırmalarda kullanılmak için soyut ve karmaşık olarak algılanabilmektedir. Ancak teorisi Stephen Ball, James Marshall, Jennifer Gore, Michael Apple gibi pek çok araştırmacı tarafından kullanılmış ve zaman içerisinde önemli bir Foucault literatürü birikmiştir. Foucault'nun iktidar teorisinin, çağdaş toplumsal ve kurumsal pratiğe uygulanabilmesi ve ampirik çalışmalarda kullanılmasında Jennifer M. Gore'un önemli katkıları olmuştur. Foucault bağlamında yapılan eğitim araştırmalarında sıklıkla başvurulan Gore'un (1995a) çalışması, eğitimde sekiz iktidar tekniği uygulandığını öne sürmektedir. Bu iktidar teknikleri, iktidar ilişkilerini araştırmak için Foucault ve postyapısal teorileri kullanan araştırmacıların kullanabileceği metodolojik araçlara katkıda bulunacak bir kodlama sistemi niteliğindedir. Disiplinsel iktidar süreçlerinin okullara yansımaları tanımlayan bu basamakların her biri aşağıda açıklanmıştır:

Gözetim

Gözetim; bireylerin denetlemesi, gözlemlenmesi, izlenmesi, izlemekle tehdit edilmesi veya izlenmenin beklenmesini işaret etmektedir. Öğrenciler, okullarda bir gözetim kültürü içerisinde toplumsallaştıklarından, gözetimi bekleyerek ve olması gereken bir norm olarak kabul ederek hem gözlenmeyi hem de gözlemeyi deneyimlemektedirler (Hope, 2018: 73). Gözetim sadece öğretmenin kullandığı bir süreç değildir. Gözetim eğitimde gerekli, doğal ve kaçınılmaz olduğundan, sorgulanması gereken gözetimin kullanılıp kullanılmadığı değil, nasıl kullanıldığı olmalıdır (Gore, 2002). Gözetim bireyleri güç ve şiddet kullanmadan kontrol altında tutmanın bir aracıdır. Resmi ve gizli müfredat aracılığıyla okullar ve dersliklerde birçok gözetim

tekniki kullanılmaktadır. Okullarda gözetimin, panoptikon mekanizmasında öngörülenden daha gizli bir şekilde gerçekleştiği söylenebilir (Murray-Chandler, 2009). Modern eğitim kurumları kullandıkları gözetim teknolojilerini her geçen gün geliştirmekte ve gözetimin yoğunluğunu arttırmaktadır. Gözetim mekânları olarak işleyen okullar, son yıllarda gelişen teknolojik materyallerin kullanılmasıyla gözetimde panoptikon tasarımının sınırlarını aşan bir boyut kazanmıştır. Bilgisayar veri tabanları, internet takip araçları, intihal programları, kapalı devre kamera sistemleri, metal detektörleri ve biyometriklerin (parmak izi ve yüz tanıma cihazları) okullarda kullanılmasıyla birlikte gözetim giderek derinleşmiştir (Hope, 2018).

Normalleştirme

Normalleştirme; normal tanımlamayı, standart olanı vurgulamayı, bir standarda uymayı ve standardı talep etmeyi içermektedir (Gore, 1995a). Bireylerin 'normal' olarak sınıflandırılan belirli davranışları benimsemeleri gerektiğine gönderme yapılmaktadır (Hope, 2018). Okullarda yönetici ve öğretmenler tarafından uygulanan gözetlemenin temel amacı normalleştirmedir (Şentürk ve Turan, 2012). Normalleştirme, nitelemeye, sınıflandırmaya ve cezalandırmaya izin veren bir gözetimdir (Foucault, 1992). Normalleştirme tekniği aracılığıyla aynı zamanda toplumsal ve sınıfsal farklılıklar dışlayıcı bir faktör olarak kullanılmaktadır. Okullarda eğitim ve öğretim süreci, bireylerin irksal, cinsel ve sınıfsal özelliklerinden kaynaklanan farklılıklarını görmezden gelerek işletilmekte ve normalleştirme zamana yayılarak etkin ve yoğun kılınmaktadır (Ağın, 2022). Normalleştirme, tektipleştirilen eğitim sistemlerinin olağan bir boyutudur. Okullarda uygulanan tektipleştirme hem bireysel hem toplumsal kimlikler açısından bir tekleşmeyi dayatmaktadır. Örneğin kılık kıyafet kısıtlamaları veya okul üniforması kullanımı, başarı ve başarısızlığı belirlemek için kullanılan kategoriler, anadil farklılıklarının görmezden gelinmesi, tek dil ve tek dini esas alan eğitim, kültürel farklılıklar dikkate alınmadan yapılan öğretim planlamaları okullarda tektipleştirmeyi yaratan en temel uygulamalardır.

Dışlama

Normalleştirmenin aksine dışlama, anormal ve patolojik olanı belirtmektedir. Normalleştirme ile birlikte dışlama, eğitimin ayrılmaz bir parçasıdır. Okullarda bazı öğrenciler; yavaş öğrenenler, sınıfta kalanlar, disiplin sorunları olanlar gibi normalden sapma etiketleriyle tanımlanmakta ve dışlanmaktadır. Okullardaki gündelik hayat, farklılığa dayanan ödülleri haklı gösteren değerleri onaylamakta ve başarılı başarısız ayrımıyla eşitsizliği

yaratabilmektedir. Okullar öğrencileri sınıflandıran sapma kategorilerini yeniden üretmektedir. Sapmanın ve kültürel sermayenin üretimi ayrılmaz biçimde birbiriyle bağlantılıdır. Bir öğretmen öğrencilerini genel bir kategori olarak tanımlarken görünüşte tarafsız ve yardımcı olan konumunda görülebilmektedir. Ancak bu kategoriler kurumsal olarak tanımlanmış soyutlamalara (istatistiksel ortalamalar) dayanmaktadır (Apple, 2012; 2019).

Sınıflandırma

Grupları veya bireyleri birbirinden ayırmak, sınıflandırmak eğitim kurumlarındaki tekniklerden biridir. Okullarda hem bilginin sınıflandırılması hem de bireylerin ve grupların sınıflandırılmasını içeren bir iktidar mekanizması işlemektedir (Gore, 1995a). Okulların işleyişi branşlara, derslere, sınıflara, notlara ve öğrencileri öğretmenlere ayıran sınıflandırmalara dayanmaktadır (Gotta, 2018). Eğitimdeki bu sınıflandırma uygulamaları toplumsal ve eğitimsel eşitsizliklerin temelidir. Öğrenciler, geldikleri çevreye ve aileye borçlu oldukları tüm özellikler ve yetkinlikler tarafından sınıflandırılmaktadır. Bu nedenle hâkim kültürün kazanılmasında sadece biçimsel olarak eşit oldukları söylenebilir (Bourdieu ve Passeron, 2019: 40). Okullardaki sınıflandırma sistemi istatistiksel kategorilerle olduğu kadar, öğrencilerin ait oldukları sosyal sınıfla ve paylaşılan kültürel özelliklerle de ilişkilidir. Çalışkanlık, parlaklık, kabalık, genel kültür ve benzeri eğitimsel ayrımlar çok boyutlu bir şekilde düzenlenmektedir. Bu ayrımlar okulların tüm iç içe geçmiş hiyerarşilerini düzenleyebilecek ve sosyal ayrımları eğitimsel ayrımlar olarak ortaya koyabilecek kadar güçlü bir şekilde düzenlenmiştir (Bourdieu ve Passeron, 2015). Eğitimcilerin kullandıkları kategoriler aynı zamanda sosyal yapılar olduğundan, bir grubun bu sosyal yapıları diğerlerine dayatma gücünü de yaratmaktadır (Apple, 2019).

Dağıtım

Dağıtım; düzenleme, tecrit etme, ayırma ve sıralama yaparak disiplinsel iktidarın işletilmesi olarak tanımlanabilmektedir. Foucault'ya (1992) göre günümüzde mertebe, öğrencilerin okul içindeki dağılım şeklini tanımlamaktadır. Okullarda öğrenci sıraları ve oturma düzeni, koridorlar; her bir öğrenciye her ödev ve her sınav için atfedilen mertebe; öğrencinin haftalar, aylar ve yıllar içinde elde ettiği mertebe; dersliklerin yaş sırasına göre sıralanması; konu ve soruların artan bir güçlkle birbirlerini izlemeleri dağıtım tekniğinin uygulamaları olarak değerlendirilebilir. Bu zorunlu sıralama düzeni içinde her öğrenci yaşına, performansına, hal ve gidişine göre farklı mertebelerde bulunmaktadır. Bu sayede bireylerin kurum içindeki yerleri ayrılarak her bir öğrencinin denetlenmesi ve eş zamanlı

çalışması mümkün olabilmektedir. Okul binaları bilinçli olarak dağıtım için tasarlanmıştır. Böylece dağıtımın kolaylıkla uygulanabilmesi sağlanmaktadır. Dağıtım temelde iki amaç için kullanılmaktadır. Öğretmenler öğretimde işlevsel alanlar yaratmak ve disiplini sağlamak amacıyla dağıtımı kullanmaktadırlar (Gore, 1995a). Okullarda zamanın ve mekânın bölümlere ayrılması doğal bir işleyiş halini almıştır. Bununla birlikte bölünmüş olan faaliyetler hemen karşılık verilmesi gereken emirler tarafından kuşatılmıştır. Kesinlik, titizlik ve düzenlilik disipline yönelik temel erdemlerdir (Foucault, 1992: 228).

Bireyselleştirme

Bireylere bireysel karakter vermek, bireyleri belirtmek anlamını taşıyan bireyselleştirme eğitimde kullanılan iktidar tekniklerinden biridir (Gore, 1995a). Okullarda her etkinlik bireysel bir beceri olarak görülmektedir. Bu yoğun bireyselleştirme öğrenciler arasındaki etkileşimi oldukça sınırlamaktadır (Apple, 2012). Okulların müfredatı büyük oranda bireyselleşme çerçevesinde düzenlenmektedir. Derslerin işlenişi, çoğunlukla öğrencilere bireysel olarak yapacakları ödevler ve görevler verilmesi şeklinde planlanmaktadır. Öğrencilerden istenen ödevler bireysel olarak değerlendirilmekte ve puanlanmaktadır. Öğrenciler arkadaşlarıyla çoğunlukla teneffüslerde etkileşim içindedirler. Ancak ders sırasında sadece öğretmen ile birebir iletişim kurmaları beklenmekte ve arkadaşlarıyla sınırlı bir iletişim fırsatı bulabilmektedirler. Derslik içinde uygulanan bireyselleştirme disiplini sağlamanın ve dolayısıyla iktidar uygulamanın önemli bir aracı olabilmektedir.

Bütünleştirme

Bütünleştirme terimi ile bir grubu işaret etme ve kolektif karakter verme kastedilmektedir (Gore, 1995a). Bütünleştirme, gruplara hitap etmek veya gruplar inşa etmek olarak düşünülebilir. Okullarda sıkça uygulanan bütünleştirmenin basitçe 'biz' kelimesinin kullanılması olduğu söylenebilir. Bütünleştirmenin kullanıldığı durumlarda öğrenciler kendilerini bir grubun parçası olarak konumlandırmaktadırlar. Derslikteki kız öğrenciler, kırsalda yaşayan çocuklar, kilolu öğrenciler, Ankaralı öğrenciler gibi ait olunan grubu işaret eden ifadeler bütünleştirmeye örnek gösterilebilir. Bütünleştirme, okulların normalleştirici işlevlerini yerine getirmelerine de katkı sağlamaktadır. Öğretmenler bütünleştirme tekniğini grupları yönetmek, düzenlemek ve bilgi üretmek amacıyla kullanabilmektedirler. Öğrenciler ise sapma gruplarına girmekten kaçınmak amacıyla dışlanmamak için dışlama veya aklanmak için suçlama gibi stratejiler geliştirebilmektedirler (Bauman

ve Lyon, 2016). Öğrenciler, normal tanımlayan gruplara dâhil olmak ve sapmayı tarif eden gruplardan çıkmakla normalleştirilmektedirler.

Düzenleme

Düzenleme; kurallar ve kısıtlamalar belirlemek, ödül ve ceza yoluyla yaptırım uygulamak olarak tanımlanabilmektedir. Düzenlemenin, gözetim ve dağıtım teknikleri ile birlikte okulların tanımlayıcı bir özelliği olduğu kabul edilebilir (Gore, 1995a, 2002). Düzenleme tekniği yoluyla öğrenciler bedensel ve zihinsel olarak şartlandırılmaktadır. Kural ve prosedürlerin sürekli ve ısrarlı olarak tekrar edilmesi ile öğrenciler uysallaştırılmaktadırlar (Murray-Chandler, 2009). Okullarda uygulanan tüm düzenleyici iktidar teknikleri sınav etrafında şekillenmektedir. Okullarda tüm eğitim öğretim faaliyetlerinin yaptırımı sınavlardır. Sınavlar öğretmene, bilgisini aktarma ve öğrenciler üzerinde bir bilgi alanı kurma fırsatı vermektedir. (Foucault, 1992). Sınavlar eğitim sisteminin örgütlenmesine, belli bir entelektüel alana ve bu sayede hâkim kültüre bağlı olan değerleri dile getirmekte ve zihinlere kazımaktadır (Bourdieu ve Passeron, 2015). Sınav, eğitimsel normların ve toplumsal hiyerarşilerin meşrulaştırılmasını sağlayan etkili bir araçtır. Sınavlar adil bir rekabet görüntüsü verse de orta ve üst toplumsal sınıfların avantajlarını pekiştirmeye hizmet etmektedir (Hill, 2016).

Gore'un (1995a, 1995b) tanımladığı tüm bu iktidar pratikleri, pedagojideki iktidar ilişkilerini şekillendirmektedir. Eğitimde hangi pratiklerin iktidar ilişkilerini hayata geçirdiği konusunda çalışan araştırmacılar için Gore'un sunduğu teknikler bir çerçeve sunmaktadır. Gore (2002), bu iktidar tekniklerinin, erken çocukluktan yetişkin eğitime kadar tüm eğitim biçimleri için geçerli olabileceğini savunmaktadır. Çünkü eğitim, bir dizi güç ilişkisiyle karakterize edilmiştir. Okullarda, özellikle üniversite öncesi kademelerde, öğrenciler henüz tam olarak gelişmiş kişilikler veya tam denekler olmadığı için iktidar ilişkilerinin varlığı daha önemli sonuçlar doğurabilmektedir (Kurtulaj, 2021).

Eğitimde bu iktidar tekniklerinin her birinin birden çok işlevi bulunmaktadır. Bu teknikler; bilginin inşasında, bireyler arası ilişkilerin inşasında, belirli öznelliklerin inşasında ve çoğu zaman bireylerin kendilerini tanımlamalarında işlev görmektedirler. İktidar teknikleri, öğretmenlerin öğrenci davranışlarını kontrol etmek veya değiştirmek için kullandıkları davranış değiştirme teknikleridir (Kearney vd., 1985). İktidar aynı zamanda etkili öğretim ve sınıf yönetimi amacıyla kullanılmaktadır.

Gore'nin tanımladığı iktidar süreçleri ele alınırken bu süreçleri şekillendiren çeşitli toplumsal ve makro faktörlere de değinmek gerekmektedir. Okullarda işlediği düşünülen bu iktidar süreçlerinin toplumsal yapı ve süreçlerle ilişkisi bir bütün olarak ele alındığında, eğitim ve iktidar ilişkisi daha sağlam temelde tartışılabilecektir. Okullardaki mikro iktidar süreçleri, toplumun makro yapılarından bağımsız ele alındığında, neden sonuç ilişkisi bakımından yeterli bir tartışma yürütülemeyecektir.

Okullar, içinde bulunduğu toplumsal yapılarla bağlantılı kurumlardır. Bu nedenle, okul pratikleri, kendisini şekillendiren toplumsal süreçlerden bağımsız bir şekilde ele alınamazlar. Okullardaki yaşam, okul dışındaki ekonomik, sosyal ve ideolojik yapılarla bağlantılı olarak değerlendirilmeli ve bu bağlantılar açığa çıkarılmalıdır. Eğitim ile ekonomik, kültürel ve politik iktidar ilişkileri arasında sıkı bir bağlantı bulunmaktadır. İktidar, hem eğitim süreçlerini hem de toplumsal yapı ve süreçleri anlamak için temel bir kavramdır. Dolayısıyla, okullardaki mikro iktidar ilişkileri, makro iktidar ağları ile birlikte ele alınmalıdır.

Toplumsal yapının temeli, toplumsal sınıf ilişkilerine dayanmaktadır. Toplumsal tabakalaşmanın merkezindeki kavram, iktidardır. Cinsiyet, etnisite ve sosyal sınıf gibi toplumsal yapılar iktidar algılarını etkilemektedirler ve dolayısıyla iktidarın herhangi bir şekilde kavramsallaştırılmasında bu olgular dikkate alınmalıdır (Tai, 1999). Okullar, varolan meşru otoritesinin gücüne, toplumdan aldığı iktidar ilişkilerinin gücünü de eklemekte ve kendi faaliyetleri içinde bu iktidar ilişkilerini gizlemektedirler. Dolayısıyla okullar, iktidar ilişkilerinin meşru otoriteye dönüştürülerek yasalaştırılmasında temel bir araçtır. Bu işlevi gerçekleştirmek için okullar, iktidar teknikleriyle öğretmenler ve öğrenciler üzerinde çalışarak, kurumsal konumuna ve o konuma hâkim olan belirli iktidar süreçlerine özgü bilgi üretmektedirler (Gore, 2002).

İktidar teknikleri ile sosyal farklılaşma kategorilerinin kesişim noktasındaki yapılar ırk, sınıf ve cinsiyettir. Dolayısıyla, toplumsal iktidar ilişkilerinin üretiminde eğitimin rolünü anlamak için, iktidarın okullardaki mikro düzeyde analizi oldukça önem arz etmektedir. Eğitimde uygulanan iktidar tekniklerinden normalleştirme ve dışlama tüm sosyal dinamiklerin üretiminde kullanılan temel tekniklerdir (Gore, 2002). Yeniden üretim teorilerinin temel tezi, okulların eğitsel, toplumsal, kültürel ve ekonomik eşitsizlikleri yeniden üretmede büyük bir rol oynadığıdır. Okullar, sınıflardaki günlük yaşamdaki müfredat, öğretim ve değerlendirme faaliyetleri yoluyla, bu eşitsizlikleri

yaratmasa bile korumada önemli bir rol oynamaktadır (Apple, 2012; 2019). Ancak okullar, öğrencileri uyum sağlayan ve pasif varlıklara dönüştüren, açık ve örtülü bilginin öğretildiği yeniden üretim kurumlarından ibaret değildir. Öğrenciler, verilen toplumsal mesajların pasif içselleştiricileri değildir. Bilgi, öğrenci tarafından yorumlanırken, kısmen kabul edebilir veya doğrudan reddedebilir. Okullar, basit bir yeniden üretim aracı olmaktan daha karmaşık bir şekilde değerlendirilmelidir. Okullar, toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve toplumsal üretim ilişkilerini yeniden üretmeye yardımcı olmaktadır. Fakat aynı zamanda, bireyler buna çeşitli şekillerde tepki verdikleri, direndikleri ve yıktıkları için (Rikowski, 2011) okullar, direniş biçimlerini de yeniden üretmektedir. Uygulanan iktidar teknikleri ne olursa olsun muhtemelen direnişle karşılaşacaktır. Bu nedenle öğrenciler, yalnızca disipline edici iktidar tekniklerinin hedefi olarak değil, aynı zamanda bu tekniklere direnen ve engelleyen olarak da anlaşılmalıdır (Gore, 1995a; 2002). Toplumsal yeniden üretim, doğası gereği çelişkili bir süreçtir. Direniş olmadan öylece gerçekleşmemektedir.

Sonuç

Michel Foucault, sosyal teorinin önemli düşünürlerinden biridir. Fikirleri sosyal araştırmalara yön vermiş olan Foucault'nun etkilediği alanlardan biri de eğitimidir. Foucault'nun iktidar teorisi eğitim araştırmaları için, özellikle okul kurumunda gerçekleştirilen uygulamaya dönük eğitim araştırmaları için temel bir çerçeve sunmaktadır. Foucault bireylerin toplumsal kurumlar içinde nasıl üretildiği ve özne konumlarına nasıl sahip olduklarını sorunsallaştırmaktadır. Özneleşmenin inşa edildiği temel bir kurum olarak okullar, Foucault'nun sorguladığı toplumsal yapılardan biridir.

Foucault'ya (2002: 178) göre iktidar bir güç veya mülkiyet değil, ilişkidir ve ilişki terimleriyle incelenmesi gerekir. İktidar sahip olunan değil, dolaşımda olan bir yapıdır. Bir başkasının davranışlarının yönetilmeye çalışıldığı her durumda bir iktidar ilişkisinden bahsedilebilir. Davranış değiştirme ve bireyleri kontrol etme denilince de akla gelen ilk yer okullar ve dersliklerdir. Eğitim kurumları hem kendi iç işleyişi ve ilişkileri hem de etkilendiği toplumsal faktörler açısından iktidarın çok boyutlu olarak yansıdığı bir alandır. Küresel ve ulusal düzeyde bağlı olduğu sistemler nedeniyle doğal olarak iktidar ve egemenlik ilişkilerinden bağımsız düşünülemez bir kurumdur. Ancak aynı zamanda kendi iç işleyişi, etkinlikleri, amaçları dolayısıyla da iktidar ilişkileri ile şekillenen bir yapısı vardır.

Sosyal gerçeklikler, sosyal olgularla üretildikleri zeminlerde aranmalıdır. Okulunsosyal gerçekliğini anlamak için incelemeyi gerçek derslik ortamlarında

yapmak ve derslik etkileşimleri içerisinde keşfetmek gerekmektedir (Apple, 2019). Eğitim kurumlarındaki temel özneler öğretmen ve öğrencilerdir. İktidar ilişkilerinin okullardaki işleyişi çözümlenirken öğretmen ve öğrenciye odaklanmak gereklidir. Derslikte öğretmen ve öğrenciler arasında karşılıklı iktidar uygulanması kaçınılmazdır. Öğretim sırasında öğretmen ve öğrencilerin statüleri değişmemekte ve iktidar tüm bireyler tarafından farklı şekillerde kullanılmaktadır. Bu nedenle öğretim yöntemlerinin farklılaşması derslikteki iktidarın kullanımını azaltmamaktadır. Ancak öğrenci ve öğretmenlerin derslikteki iktidara ilişkin farkındalıkları değiştirilebilmektedir. Bireyler içinde buldukları iktidar ilişkilerinin farkında olduklarında, iktidar daha yönetilebilir ve kontrol edilebilir bir duruma gelebilmektedir (Kurtulaj, 2021).

Araştırmalarda Foucault'nun fikirlerinin kavramsal bir çerçeve olarak kullanılması, eğitim ve iktidar ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak, okul kurumu ve onun özneleri nasıl şekillendirdiği konusundaki anlayışı derinleştirmeye katkı sağlayacaktır. Foucault'nun panoptikon metaforuyla tarif ettiği iktidar, günümüz eğitim kurumlarında hala görünür durumdadır. Foucault'nun tarif ettiği ötesinde çoğu durumda, okullarda bireyler tek bir noktadan, her an gözlemlenirken düşünmelerinin yanı sıra teknolojiyle farklı bir boyut kazanan daha derin bir gözetim ağının içinde bulunmaktadır. Bu yapı içinde bireyler Foucault'nun düşündüğünün ötesinde bir iktidar tarafından kuşatılmış durumdadırlar.

Foucault'nun iktidar analizi, soyut ve anlaşılması zor yapısıyla bilinmektedir. Bu nedenle araştırmacılar tarafından ampirik araştırmalarda kullanılması konusunda endişeler olabilmektedir. Okulları konu alan uygulamaya dönük eğitim araştırmaları için Foucault'nun fikirleri güçlü bir teorik çerçeve sunmasına rağmen araştırmalarda kullanımı sınırlı kalmıştır. Bu noktada araştırmacıların kaygılarını azaltacak ve yol gösterecek bir çerçeve Gore (1995a, 1995b) tarafından sunulmuştur. Gore, Foucault'nun teorisine dayalı olarak eğitimde uygulanan sekiz iktidar tekniği tanımlayarak Foucault'nun iktidar analizine önemli bir katkı sunmuştur. Eğitimin tüm kademelerinde, özellikle de derslik içi ilişkilerde uygulandığını savunduğu bu teknikler, eğitim ve iktidar konulu çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için yol göstericidir. Gore, Foucault'nun soyut ve kapalı anlatımını somut ve anlaşılır bir yapıya büründürmüştür. Araştırmacılar Gore'un oluşturduğu çerçeveyi kullanarak veri toplama ve analiz aşamalarını nasıl çerçeveleyecekleri konusunda bir yol haritası edineceklerdir.

Gore'un iktidar teknikleri sınıflandırması; dersliklerde neler olup bittiğinin anlaşılması, okullardaki panoptik iktidar temalarının anlaşılması, bireylerin öğretim yoluyla nasıl öznelendiği, öğretmen öğrenci arasındaki iktidar ilişkilerinin hangi koşullarda ortaya çıktığı ve iktidarın uygulanmasının sonucu ve etkilerinin neler olduğunun anlaşılması amacıyla yapılacak çalışmalar için bir kılavuz niteliğindedir. Özellikle Türkiye'de bu konuda yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu göz önüne alındığında, bu çalışmanın daha sonra yapılacak çalışmalara katkı sunacağı düşünülmektedir. Foucault'nun iktidar teorisinin daha fazla sayıda eğitim araştırmasında kullanılması, eğitime ilişkin tartışmaları zenginleştirecek ve dolayısıyla eğitimdeki dönüşümü hızlandıracaktır.

Kaynakça

Ağın E (2019). Bir Ortaöğretim Okulundaki Disiplin Uygulamalarının Eleştirel Bir Çözümlemesi. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Ağın E (2022). Michel Foucault'nun Çalışmalarında Panoptikon, Kapatılma ve Okul Kurumu. *Eğitim Bilim Toplum*, 20(79), 64-82.

Ağın E ve Göktürk D (2020). *Michel Foucault'nun Eğitim Yaklaşımı*. 7th International Eurasian Educational Research Congress, Eskişehir. <https://hdl.handle.net/11511/74057>. Son erişim tarihi, 10.11.2024.

Aka, A. (2004). Eğitim Aracılığı İle İktidarın Yeniden Üretilmesine İlişkin Bir Araştırma: Tuzluca'yır Ve Abidinpaşa Liseleri Örneği. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Allan J (2018). Foucault Ve Suç Ortakları. İçinde: M. Murphy (der), *Sosyal Teori Ve Eğitim Foucault, Habermas, Bourdieu Ve Derrida'yı Anlamak*. Konya: Eğitim Yayınları, 63-90.

Apple M W (2012). *Eğitim ve İktidar*. Çev. E Bulut, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Apple M W (2019). *Ideology and Curriculum*. New York: Routledge.

Apple M W (2022). *Öğretmenler Ve Metinler, Eğitimde Toplumsal Cinsiyet, Sınıf Ve İktidar İlişkileri*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınları.

Asan H T (2013). Türk Eğitiminde İktidar-Eğitim İlişkileri Ve İnsan Yetiştirme Politikalarının Michel Foucault'un Panoptikon Metaforuna Göre İncelenmesi (1795-1946). (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Bauman Z ve Lyon D (2016). *Akışkan Gözetim*. Çev. E Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bourdieu P ve Passeron J C (2015). *Yeniden Üretim Eğitim Sistemine İlişkin Bir Teorinin İlkeleri*. Çev. A Sümer, L Ünsaldı ve Ö Akkaya, Ankara: Heretik Yayınları.

Bourdieu P ve Passeron J C (2019). *Varisler, Öğrenciler ve Kültür*. Çev. A Sümer ve L Ünsaldı, Ankara: Heretik Yayınları.

Buzzelli C ve Johnston B (2001). Authority, Power and Morality in Classroom Discourse. *Teaching and Teacher Education*, 17(8), 873-884.

Canpolat S ve Ural A (2024). Öğretmenlik Meslek Kanunu'nun Disiplinsel İktidar Süreci Açısından Çözümlemesi. *Yaşadıkça Eğitim*, 38(1), 171-183.

Deleuze G (1992). Denetim Toplumlari Konusunda Bir Ek. <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-142-143-subat-mart-2001/2334/denetim-toplumlari-konusunda-bir-ek/4382>. Son erişim tarihi, 10.11.2024.

Fischer C A (2009). *The Power of the Socratic Classroom Students, Questions, Dialogue, Learning*. USA: Sienna Books.

Foucault M (1992). *Hapisanenin Doğuşu*. Çev. M A Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınları.

Foucault M (2002). *Toplumunu Savunmak Gerekir*. Çev. Ş Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Foucault M (2011). *Entelektüelin Siyasi İşlevi*. Çev. I Ergüden, O Akınhay ve F Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault M (2019). *Özne ve İktidar*. Çev. I Ergüden ve O Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giroux, H.A. (2008). *Eleştirel Pedagojinin Vaadi*. Çev. U D Tuna, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Gore J M (1995a). On the Continuity of Power Relations in Pedagogy. *International Studies in Sociology of Education*, 5(2), 165-188.

Gore J M (1995b). Foucault's Poststructuralism and Observational Education Research: A Study of Power Relations. İçinde: R Smith ve P Wexler (der), *After Postmodernism: Education, Politics and Identity*. London & Washington: The Falmer Press, 98-111.

Gore J M (2002, December). Some Certainties in the Uncertain World of Classroom Practice: An Outline of a Theory of Power Relations in Pedagogy. *Australian Association for Research in Education Conference*, Brisbane.

Gotta J T (2018). *Eğitim Bir Kitle İmha Silahı, Zorunlu Eğitimin Karanlık Dünyasında Bir Yolculuk*. Çev. M A Özkan, 5. Baskı. İstanbul: Edam Yayınları.

Guion-Akdağ E ve Swanson D M (2018) Ethics, Power, Internationalisation and the Postcolonial: A Foucauldian Discourse Analysis of Policy Documents in Two Scottish Universities. *European Journal of Higher Education*, 8(1), 67-82.

Gürgen B (2023). Türkiye Eğitim Sistemi: Foucault'nun İktidar Teknikleri Bağlamında Bir İnceleme. (Basılmamış Doktora Tezi). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

Hill D (2016). *Eleştirel Eğitim Ve Marksizm*. Çev. N Korkmaz, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Hope A (2018). Foucault, Panoptisizm ve Okul Gözetimi Araştırması. İçinde: M Murphy (der), *Sosyal Teori ve Eğitim Foucault, Habermas, Bourdieu ve Derrida'yı Anlamak*, Konya: Eğitim Yayınları, 63-90.

Jäger S (2001). Discourse and Knowledge: Theoretical and Methodological Aspects of a Critical Discourse and Dispositive Analysis. İçinde: R Wodak ve M Meyer (der), *Methods of Critical Discourse Analysis (1st ed.)*. London: Sage Publications Ltd.

Jäger S ve Maier F (2009). Theoretical and Methodological Aspects of Foucauldian Critical Discourse Analysis and Dispositive Analysis. İçinde: F Maier ve F Maier (der), *Methods of Critical Discourse Analysis (2nd ed.)*. London: Sage Publications Ltd.

Kearney P vd (1985). Power in the Classroom III: Teacher Communication Techniques and Messages. *Communication Education*, 34(1), 19-28.

Kurtulaj V (2021). Power Relations and Exercise in Educational Institutions. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 54(2), 627-644.

Marshall G (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. O Akınhay ve D Kömürçü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Murphy M (2018). *Sosyal Teori ve Eğitim Foucault, Habermas, Bourdieu ve Derrida'yı Anlamak*. Çev. M Korumaz ve Y E Ömür, Konya: Eğitim Yayınları.

Murray-Chandler L A (2009). Agent and Subject of Discipline: How the Novice Teacher Experiences the Techniques of Power. UNLV Theses, Dissertations, Professional Papers, and Capstones. 949. <http://dx.doi.org/10.34917/2293383>. Son erişim tarihi: 10. 11.2024.

Özakyol F S (2017). Bilgi-İktidar İlişkisi Çerçevesinde Dünyada Üniversite ve Türkiye'de Yükseköğretim Kurulu. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.

Pearson R (2016). Boys' Behavioural and Mental Health Difficulties: An Exploration of Pupil and Teacher Discourses (Basılmamış Doktora Tezi). Birmingham: University of Birmingham.

Purvis T ve Hunt A (2014). Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji, Söylem, İdeoloji... *Moment Dergi*, 1(1), 9-36.

Rikowski G (2011). *Marksist Eğitim Kuramı ve Radikal Pedagoji*. Çev. C Atay, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Rogers R (2011). *An Introduction to Critical Discourse Analysis in Education*. New York: Routledge.

Said E (1986). Foucault and the Imagination of Power. İçinde: D C Hoy (der), *Foucault: A Critical Reader*. Oxford: Basil Blackwell, 49-56.

- Şentürk İ ve Turan S (2012). Foucault'un İktidar Analizi Bağlamında Eğitim Yönetimine İlişkin Bir Değerlendirme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 18(2), 243-272.
- Tai B (1999). The Power to Change Minds Toward an Understanding of the Nature of Power in the Teacher-Student Relationship. (Doctoral Dissertation). Cambridge: Harvard University.
- Taylor S (2013). *What is Discourse Analysis?* Bloomsbury Academic.
- Temir R (2013). M. Foucault'un Disipliner İktidar Bağlamında Gizli Müfredat ve Disiplin Üzerine Bir Araştırma: Sait Sabri Ağaoğlu Anadolu Lisesi Örneği. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Uşak: Uşak Üniversitesi.
- Timur T (2005). *Felsefi İzlenimler: Sartre, Althusser, Foucault, Derrida*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Turan M (2007). Özne ve İktidar. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(22), 283-297.
- Willis P (2016). *İşçiliği Öğrenmek, Sınıf İşçilik ve Eğitim: İşçi Çocukları Nasıl İşçi Oluyor?* Çev. D Elhüseyni, Ankara: Heretik Yayınları.
- Yılmaz K (2021). Sosyal Bilimlerde ve Eğitim Bilimlerinde Sistematik Derleme, Meta Değerlendirme ve Bibliyometrik Analizler. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1457-1490.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Dergi Kurullarının İşleyişi ve Makale Değerlendirme Süreci

Mülkiye Dergisi araştırma makalelerine, kitap incelemelerine, güncel konuların incelendiği "yorum/tartışma" başlığı altında yazılara yer vermektedir. Mülkiye Dergisi'ne gönderilen tüm makaleler Editör Kurulu'nun (Editör, Editör Yardımcıları, İngilizce ve Türkçe Dil Editörleri ve Alan Editörlerinden oluşan) onayından geçtikten sonra anonim hale getirilmekte ve Yayın Kurulu'nun onayına sunulmaktadır. Hakem değerlendirme sürecine uygun kararı çıkan yazılar için Yayın Kurulu üyelerinden konuyla ilgili hakemlere ilişkin önerileri talep edilmektedir. Bu süreçte gönderilen makaleler Editör Kurulu üyeleri tarafından biçimsel olarak incelenmektedir. Biçimsel inceleme şu aşamalardan oluşmaktadır:

- Öz ve anahtar kelimeler kısımlarının kelime sayısına uygunluğu;
- Makalenin kelime sayısının asgari ve azami sınırlara uygunluğu;
- Dergi referans ve kaynakça kurallarına uygunluğu.

Editör Kurulu üyeleri ilk okuma sürecinde Mülkiye Dergisi'ne gönderilen makalelerin/yazıların biçimsel kurallara uygunluğunu ve ön incelemesini yaparak yazıyı Yayın Kurulu'na sunar. Ardından makaleler, Alan Editörü veya Editör Yardımcıları tarafından çift taraflı kör hakem değerlendirilmesine sunulur. Bu süreçte, gerekli görüldüğü takdirde yazarlardan biçimsel düzenlemeler talep edilmektedir. Biçimsel düzenlemelere ilişkin düzenleme isteği iletilmesine rağmen Dergi kurallarına göre revize edilmeyen makalelere yönelik, Editör Kurulu'nun reddetme hakkı vardır.

Makale Değerlendirme Süreci

Mülkiye Dergisi'ne gönderilen yazılar Editör Kurulu'nca ilk değerlendirilme yapıldıktan ve Yayın Kurulu'na sunulduktan sonra, hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda i) kabulüne ii) majör revizyon iii) minör revizyon, iv) yazının reddine/geri çevrilmesine ya da üçüncü bir hakeme gönderilmesine karar verilmektedir. Karar yazara en kısa sürede bildirilmektedir.

Editör Kurulu'nun sorumluluğunda işletilen yayın sürecinde yazarların etik kuralları ihlal ettiği değerlendirildiğinde ve iThenticate/Turnitin intihal önleme yazılımları taramasında %15'ten yüksek benzerlik oranı çıktığı tespit edildiğinde, makalelerin geri çevrilmesi hakkını kendinde saklı tutar.

Makalenin, Editör Kurulu'nca hakem sürecine alınması bir yayın taahhüdü anlamına gelmez. Yayın için hakem süreci olumlu sonuçlandığı durumlarda dahi etik kuralların ihlalinin süreç sırasında tespiti gibi ihtimallere karşı önlem almak amacıyla, Editör Kurulu'nun son kararı esastır.

Mülkiye Dergisi'ne gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisi'ne aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisi'nin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada öz ve anahtar kelimeler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumunun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, öz, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce öz ile her iki dilde beşer anahtar kelime hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **Xxxxxxxxxxxxxx** (ilk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık : *Xxxxxxxxxxxxxx* (ilk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) Xxxxxxxxxxxxxx (i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık : – Xxxxxxxxxxxxxx (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo 1, Tablo 2, Şekil 1, Şekil 2, Ek 1, Ek 2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için ";" işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: *Yayının adı* (italik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok   t.y.
basım yeri yok   y.y.
yayıncı yok   yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5 (2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35 (3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.